ALEKSANDR ŞEPTULİN

DİYALEKTİĞİN KATEGORİLERİ VE YASALARI

FRANSIZCADAN ÇEVİREN YAKUP ŞAHAN

Yordam Kitap

Eserin orijinal adı:

Catégories et lois de la dialectique
(Editions du Progrés, Moskova, 1978)

DİYALEKTİĞİN KATEGORİLERİ VE YASALARI

Aleksandr Şeptulin

Fransızcadan Çeviren
Yakup Şahan

Yordam Kitap: 177 • **Diyalektiğin Kategorileri ve Yasaları** • A. Şeptulin
ISBN-978-605-5541-90-3 • *Çeviri:* Yakup Şahan • *Düzeltme:* Eylem Yıldızer-M.Enes Kaya
Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç • *Sayfa Düzeni:* Gönül Göner
Birinci Basım: Mart 2013 • *Yayın Yönetmeni:* Hayri Erdoğan

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 10829)
Çatalçeşme Sokağı No: 19 Kat: 3 Cağaloğlu 34110 İstanbul
T: 0212 528 19 10 **F:** 0212 528 19 09
W: www. yordamkitap. com **E:** info@yordamkitap. com

Baskı: **Pasifik Ofset** (Sertifika No: 12027)
Cihangir Mah. Güvercin Caddesi Baha İş Merkezi A Blok
Haramidere - İstanbul
Tel: 0212 412 17 77

DİYALEKTİĞİN KATEGORİLERİ VE YASALARI

İÇİNDEKİLER

Giriş 9

I Kategorilerin Doğası 13

II Diyalektik Kategorilerin Bağlılaşıklık Problemi 28

III Madde ve Bilinç 75

IV Toplumsal ve Pratik Bilgilenmenin
Gelişim Basamakları Olarak Kategoriler 143

V Özel, Devinim, İlişki 179

VI Tekil, Özel ve Evrensel 217

VII Nitelik ve Nicelik 229

VIII Neden ve Sonuç 251

IX Zorunlu ve Rastlantısal 270

X Yasa 282

XI İçerik ve Biçim 292

XII Öz ve Görüngü 306

XIII Çelişki, Karşıtların Birliği ve Savaşımı Yasası 316

XIV Yadsımanın Yadsınması 344

XV Olanaklılık ve Gerçeklik 367

XVI Diyalektiğin Kategorileri ve Yasaları Arasındaki
İlişki hakkında 379

Giriş

Bu kitap maddeci diyalektiğin önde gelen kategorilerini ve yasalarını çözümlemeyi amaçlıyor. Diyalektiğin kategorilerinin ve yasalarının içeriğini ortaya koyarak, özgül bir felsefi kuram olan diyalektik maddeciliğin özünü açıklamaya çalışıyor.

Diyalektik maddecilik, varlığın genel biçimlerini, gerçekliğin genel bağlantılarını ve görünüşlerini ve gerçekliğin insanların bilincine yansıma yasalarını inceler. Felsefi yorumun, gerçekliğin evrensel özelliklerinin ve bağlantılarının bilince yansımasının temel biçimleri ile bilgilenmenin gelişim ve işlerlik yasaları, diyalektiğin kategorileri ve yasalarıdır. Felsefi kuramın zorunlu ögeleri olarak bu kategori ve yasalar ideolojik, bilgi-kuramsal (*gnoséologique*) ve yöntembilimsel bir işlev yerine getirirler.

Bu kategoriler ve yasalar, insanlar tarafından sistemli bir dünya görüşü oluşturmak ve dünyada olup bitenlere ilişkin bütünsel bir anlayış oluşturmak için kullanıldıklarında, ideolojik işlevler kazanırlar. Felsefi kategorilerde dile gelen gerçeklikteki evrensel bağlantılar ve onların özellikleri hakkında bilgilenme, insana, toplumun ilerleme sürecinde kendini gösteren pratik görevleri çözme olanağını sağlayan yolları belirleyebilmek ve kendine bir yön verebilmek için kesinlikle gereklidir. Çevresel gerçeklik üstüne fikirlerden oluşan bütünsel bir dizge vererek, felsefe, toplumsal yaşamla, toplumsal düzenle ilgili bir tavır koymakta, bir devlet tarafından yürütülen siyasetin özünü kav-

ramakta insanlara yardımcı olur. Dolayısıyla onlara, toplumun siyasal yaşamına, toplumsal ilerleme ve insanlığın büyük ideallerinin gerçekleşmesi yolundaki savaşıma bilinçli bir biçimde katılma olanağını sağlar.

Diyalektiğin kategorileri ve yasaları, şeylerdeki evrensel ilişkilerin ve özelliklerin, varlıktaki evrensel biçimlerin bilgisini temsil ederek ve böylece ideolojik işlevi yerine getirerek, bilgilenme sürecinin gelişim yasalarını yansıtırlar; bilgilenme sürecinin gelişim ve işlerlik biçimlerini ve basamaklarını, düğüm noktalarını oluştururlar. Bu yüzden bilişsel etkinliğin ve onun ortaya konuş yasalarının özünü kavramakta kullanılabilirler. Bu durumda diyalektiğin yasaları ve kategorileri, bilgi-kuramsal bir işlev görmektedirler. Bunların özümsenmesi bilme yetisinin, doğru düşünmenin gelişmesini sağlar.

Maddi dünyada ve bilgilenme sürecinde kendini gösteren ilişkilerin ve varlığın evrensel biçimlerinin yansıması olan diyalektiğin kategorileri ve yasaları, düşünce ve uygulama etkinliklerinin uyması gereken zorunlulukları formüle etmeye olanak sağlar. Bu zorunluluklar (*impératifs*) diyalektik düşüncenin, bilgilenmede diyalektik yöntemin ve gerçekliği yaratıcı bir biçimde dönüştürmenin ilkelerini oluştururlar. Bu ilkelerin bilinmesi, düşünce düzeyini yükseltir ve yaratıcı olanakları genişletir.

Bilgi-kuramsal ve yöntembilimsel bir işlevi yerine getirmede diyalektiğin yasalarının ve kategorilerinin gösterdiği yetenek, bunların düşünce etkinliğinde incelenmesi ve bilinçli kullanımı zorunluluğunu ortaya koyar. Gerçekten davranışı içgüdülere ve reflekslere dayalı hayvandan farklı olarak insan, bir bilinçle donanmıştır. Edimlerinin tümü bilinçli bir karakter taşır. İnsan, edimleri yerine getirmeden önce, içinde bulunduğu durumu çözümler, kendine en uygun hedefleri saptar, bunların gerçekleşmesinin yollarını ve araçlarını belirler.

Bu süreç boyunca, sürekli düşünür. Eğer doğru düşünebilirse, yaratılan durum üstüne açık bir fikir edinir kolayca, kendini ona yöneltir, doğru bir hedef saptar, ona erişebilmek için en ussal yolu tutar. Eğer düşünce düzeyi aşağı ise, basit bir durum karşısında bile yolundan sapma eğilimi gösterir; doğru dürüst kendini yönlendiremez. Bilimsel ve teknik devrimlerin yaşandığı, teknik olduğu kadar teknolojik bakımdan da özellikle karmaşık problemleri çözmenin gerekli olduğu bir yüzyılda, toplumsal ilerleme biçimlerini ve yollarını özellikle yaratıcı bir anlayışla belirlemenin ve her insan için doğru düşünmenin ne denli önemli olduğunu anımsatmamıza gerek var mıdır? Ama yaratıcı, doğru ve toplumsal pratiğin ve bilimin güncel gelişim düzeyini karşılayan bir düşünce, bilgilenme sürecinin gelişim ve işlerlik yasalarını, düşüncenin etkinlik yasalarını bilmeyi ve uygulamalı görevlere çözüm bulabilmek için, onları ussal bir yolla öğrenmeyi gerektirir. Çağımızın uzmanı, diyalektik bilgilenme yöntemine yetkinlikle sahip olmalı ve diyalektiğin ilkelerini, bilimsel araştırmanın ve yaratıcılığın mantıksal yollarını (*procédés*) ve biçimlerini bilmeli ve onları bilinçli bir şekilde uygulamalıdır. Bütün bunlar, diyalektik kuramın, onun kategorilerinin ve yasalarının derin bir incelemesinin zorunluluğunu ortaya koyar.

Diyalektiğin kategorileri ve yasalarının incelenmesi, insanın kültür düzeyinin yükselmesinde büyük bir rol oynar. Çünkü bilimsel bilgilenmenin ve toplumsal pratiğin gelişiminin sonuçları, felsefi kategorilerde ve yasalarda yoğunlaşmıştır. Kategoriler ve yasalar, bilgilenmenin ve sosyal pratiğin gelişiminde, bilimdeki gelişmenin ve uygulama etkinliğinin tarihinden çıkarılan sonuçların basamaklarıdır. İnsanları diyalektiğin kategorileri ve yasalarıyla içli dışlı kılmak, bunun özünü onlara özümsetmek, onları insanlık kültürüne kazanmak ve ufuklarını genişletmekten başka bir şey değildir.

Başlıca kategorilerin ve yasaların sergilendiği bu yapıtında yazar, onların içerdiği bilgi-kuramsal, yöntembilimsel ve ideolojik işlevleri göstermeye; onları gerçekliğin evrensel ilişkilerinin ve özelliklerinin yansıma biçimleri; toplumsal bilgilenmenin biçimleri ve basamakları, bilgilenmenin diyalektik yönteminin ve gerçekliği dönüştürmenin ilkeleri olarak göstermeye çalışır.

Yazara göre bu çözümleme, insanların kuramsal ve pratik etkinliğinde diyalektiğin kategorilerinin ve yasalarının oynadığı önemli rolü ortaya koyma olanağını sağlar.

I

KATEGORİLERİN DOĞASI

Kategorilerin doğasının ve onların bilgilenme sürecindeki rollerinin ve yerlerinin tanımı, nesnel gerçeklikte ve bilinçte tekil ve genel arasındaki bağlantı (*correlation)* probleminin çözümüne ve düşünsel (*idéel*) özlerin kaynağının ve bu özlerin maddesel oluşumlarla, nesnel gerçekliğin görüngüleriyle ilişkisinin ortaya konulmasına doğrudan bağlıdır.

Bu problem felsefeyle birlikte doğmuştur ve bütün felsefe tarihi boyunca insan dikkatinin odak noktası olmuştur. Felsefenin temel sorununa (yani madde mi yoksa bilinç mi önce gelir, sorusuna) sımsıkı bağlı olduğu için, değişik felsefe okulları arasında, maddeci ve idealist eğilimlerin temsilcileri arasında, sayısız tartışmanın konusu olmuştur. Ludwig Feuerbach şu kesinlemesinde yerden göğe haklıdır: "Bu sorun, en önemli sorunlardan biridir ve aynı zamanda insanın bilgilenmesinin ve felsefenin en çetin sorunlarından biridir... öyle ki bütün felsefe tarihi, aslında, bu sorun ekseninde yol alır."[1]

Antik Yunan felsefesinde bu problem oldukça kesin bir tarzda ortaya konmuştu ve Pythagorasçılar tarafından buna bir çözüm bulunmuştu; şeylerin nicel görünüşlerini inceledikten ve bu nicel görünüşlerin sayı ile yakınlığını bulguladıktan sonra, şu sonuca varmışlardı: sayı, bireysel ve tekil şeylerden bağımsız, evrensel bir özdür, şeylerin doğasını ve varoluşlarını

1 L. Feuerbach, *Vorlesungen über das Wesen der Religion*, Leipzig, 1851, s. 153.

belirler. Daha sonra Aristoteles, bu kuram konusunda şunlara dikkat çekti: Pythagorasçılar, sayıların birçok yakınlık özelliği olduğunu saptamışlar, bu nedene dayanarak sayıların ilkelerinin var olan her şeyin ilkeleri olduğunu ileri sürmüşler ve sayıların doğada en önde yer tutmaları, tekil şeyleri ölçmeleri ve yönetmeleri, onların özünü oluşturmaları gerektiği kararına varmışlardı.

Pythagorasçılar gerçeklikteki görüngülerin ve nesnelerin evrensel görünüşlerinden (özelliklerinden) birini ortaya koymuşlardı: nicel ilişkileri. Ama şeylerin (tekil ve genel) öteki bütün ilişkilerini göz ardı ettikleri için nicelik kategorisini özerk ve düşünsel (*idéel*) bir öze dönüştürerek mutlak bir duruma getirmişlerdi.

Platon, Pythagorasçıların bu öğretisini geliştirmiştir. Ona göre hakiki ve gerçek varlık, idealarla kurulmuştu; bunlar tekil şeylerden bağımsız ve onları meydana getiren düşünsel özlerdi. Maddeyle birleşerek orada belli bir süre kalırlar; sonra yine düşünsel dünyaya dönerler ve şeylerin yok olmasına yol açarlardı. Platon'a göre düşünsel özler ebedî ve hiç değişmezdi; duyulur şeyler ise gelgeçti, bir görünür bir yiterlerdi.

Aristoteles, kategorilerin doğasına ilişkin Pythagorasçı ve Platoncu görüşü eleştirmiştir. Ona göre genel kavramlar olan kategoriler, tekil şeylerden önce mevcut değildi; tersine kategoriler, nesnelere dair bilgilenmenin, onların kendilerine özgü ilişkilerinin ve özelliklerin yansımasının sonucuydu. Gene ona göre, biz tekil şeyleri algılarken yalnızca tekili değil, ayrıca birçok nesnede ya da hepsinde meydana gelen geneli de tanıyıp biliriz. Şeylerin yinelenen (*réitérée*) algılama sürecinde onlara özgü olan 'genel', insanların bilincinde belirginlik kazanır ve tekil imgelerin yanında yer alan genel bir kavram biçiminde dile gelir. Başlangıçtaki genel, zihinde yer ettiğinde, daha genel kavramlar ondan yola çıkarak oluşur ve bu kavramlar daha geniş bir kümenin bağlantılarını ve özelliklerini yansıtır. Böylece

daha sonra, en genel kavramlar –varlığın evrensel biçimlerini yansıtanlar, kategoriler diye adlandırılanlar– oluşturulmuş olurlar.

Aristoteles'in kategorilerin doğasına ilişkin kuramı özünde doğru olsa da, tutarlı sayılamaz. Nesnel gerçeklikte, genel kavramların içeriğine benzer olan ögelerin madde ve biçim olduğunu öne sürerken Aristoteles, biçimin düşünsel olduğunu, duyulur şeylerden bağımsız, özerk bir varoluşu bulunduğunu söyler. Ancak bu, nesnel dünyaya özgü, her genelin maddi olduğu, sadece tekil ve bireysel şeylerle varlık gösterdiği anlamına gelmez. Genelin bir bölümü düşünsel bir doğaya sahiptir ve duyulur şeyler dışında, onlardan bağımsız olarak varlık gösterir. İşte bu, Platon'a ve dolayısıyla probleme idealist yaklaşıma verilen ciddi bir ödündür.

Orta Çağ'da kategorilerin doğasına ilişkin anlayışın yanı sıra, daha başka felsefi sorunlara getirilen çözüm, dinsel bir renge büründü. Gerçekçi eğilimi temsil eden filozoflar şu ya da bu biçimde, kategoriler hakkında Platoncu görüşü yineliyorlardı ve kategorilere insanlardan ve şeylerden bağımsız olarak var olan, özerk ve düşünsel özler gözüyle bakıyorlardı. *Adcılar*, böyle bir kategori anlayışını reddediyorlar; sadece nesnel gerçeklikte değil, bilinçte de onların bağımsız bir varoluşu olacağını kabul etmiyorlardı.

Söz gelimi, Orta Çağ'ın gerçekçi filozofu Johannes Scotus Eriugena, genel kavramların Tanrı tarafından yaratılmış olduğunu ve ilk doğayı oluşturduğunu ileri sürüyordu. Tanrı, belirsiz bir evrensellik olarak başlangıçta, müdahale ederek şeylerin özünü ve ilk ilkesini oluşturan düşünsel bir dünya yaratmıştı. İşte bu düşünsel dünya, cins ve tür kavramlarına bölünüyor ve bunlar birbiriyle birleşince tekil şeyler oluşuyordu. Bu demektir ki Eriugena'ya göre kategoriler, düşünsel bir dünyanın ögeleri olduğu için maddesel oluşumların ve duyulur şeylerin yansıma-

sı değildir; tersine onlardan bağımsız ve daha önce var olarak onları yaratırlar. Bu görüşün karşısında adcı Roscelin, esasen problemin Aristotelesçi çözümünden yola çıkar; ama genelin gerçeklikte bağımsız varoluşunu yadsımasını mutlaklaştırarak genelin varoluşunu tümüyle yadsıyacak kadar ileri gider; yani sadece genelin gerçeklikte var oluşunu değil, aynı zamanda tekil şeylerin nitelikleri, özellikleri biçiminde var olmasını da yadsır. Bu filozofa göre, cinsler ve türler (yani cins ve tür kavramları) gerçekten var olmamakla kalmaz; bunun yanı sıra bu kavramlar özel şeylere, yani büsbütün tekil olan ve geneli olmayan şeylere insanların verdiği adlardır sadece.

Genel kategoriler ve kavramlar üstüne gerçekçi ve adcı anlayışları bağdaştırma denemesine ilk kez Thomas Aquinas girişmiştir. Aristoteles gibi o da tekil şeylerin, özlerini oluşturan madde ve biçimin birleşmesi sonucunda ortaya çıktıklarını ileri sürer. Çünkü gerçeklikte bir ve aynı maddeyi ve bir ve aynı biçimi taşıyan birçok şey olduğuna göre, Thomas Aquinas'a göre öz, tekil şeylerde genel olarak görünür. Bilgilenme sürecinde insan, genel olanı ayırt edebilir ve onu olduğu gibi düşünebilir. Bunun sonucu olarak genel, akılda saf biçimde, tekilin yanında var olarak kendini gösterir. Ama bu filozofa göre Tanrısal ve insani olmak üzere iki akıl bulunduğundan, genelin düşünsel varoluşu çifttir. Genel bir yandan tekil şeylerin modeli biçiminde Tanrısal akılda bulunurken, öte yandan da tekil şeylerin genelden ayırt edilmesi sonucu ortaya çıkan kavramlar biçiminde insani akılda bulunur. Tanrısal akılda bulunan ve düşünsel olan genel özler, Thomas Aquinas'a göre tekil ile her türlü bağlantı dışında, kendilerini saf durumda gösterirler; tekil şeyleri meydana getirir ve belirlerler. İnsanların bilincinde kavramlar, kategoriler biçiminde bulunan aynı düşünsel özler ise; ne özerktirler ne de her türlü tekil şeyden bağımsızdırlar; tek tek şeylerin bilgisinin edinilmesinin sonucudurlar. Herhangi tekil bir şeyin özü Tanrısal akılda bulunan düşünsel öz tarafından belirlenmiş

olduğundan, insanların yaratmış olduğu kategoriler ve kavramlar işte bu özün, yani şeylerin gerçek özelliklerinin değil, özerk bir tarzda var olan genelin yansıması olmalıdırlar.

Böylece Thomas Aquinas'ın genel kavramların ve kategorilerin doğasına ilişkin adcı ve gerçekçi çözümleri uzlaştırma denemesi başarısızlıkla sonuçlandı. Bu deneme gerçekçilik konumları çerçevesinde kaldı, yani tekil maddesel şeylerde, kavramların ve kategorilerin içeriğini oluşturan düşünsel özlerden bağımsız, özerk varlığın tanınması çerçevesinde.

Yeni zamanların maddecileri (Francis Bacon, Thomas Hobbes, John Locke vb.) düşünsel özlerin (genel kavramların ve kategorilerin) doğasına ilişkin gerçekçi anlayışı reddetmişler ve düşünsel özlerin, genelin (tekil şeylerin niteliklerinin, genel özelliklerin, genel doğanın) gerçeklikteki yansıma biçimleri sayıldığı Aristotelesçi görüşü geliştirmeye girişmişlerdir.

Söz gelimi Hobbes'un düşüncesine göre, gerçeklikte sadece belli özellikler ya da ilineklere sahip tekil şeyleri vardır. Bu özelliklerden bazıları tüm nesnelere aittir, bazıları ise sadece kimi nesnelere. İnsan, bilgilenme sürecinde şeylerin özelliklerini yansıtarak, birbirine karşılık olan (*correspondants*) kavramları yaratır. Nesneler, evrensel özellikler taşıdıklarından, bu özellikleri yansıtan kavramlar, şeylerin hepsine uygulanabilirler. Bunlar evrensel, genel-geçer adlardır.[2]

Böylece Hobbes'a göre kategoriler, tekil şeylerin doğasını belirleyen, genel, özerk, düşünsel özleri temsil etmezler; tersine genel şeylerin, şeylere özgü ilineklerin yansımasıdırlar. Locke, bu görüşü daha tutarlı bir tarzda geliştirdi.[3]

George Berkeley genel kavramların ve kategorilerin doğasına dair bu anlayışa karşı çıktı. Nesnel gerçeklikte genelin ancak te-

2 T. Hobbes, *Leviathan or the Matter, Form and Power of a Commonwealth Ecclesiasticall and Civil*, Londra, 1928, s. 19-20.

3 J. Locke, *Essai philosophique concernant l'entendement humain*, Paris, 1795, c. 1, s. 290-298; c. 2, s. 257-261; c. 3, s. 58-71, s. 176-180.

kil şeylerde bulunduğu gerçeğinden yola çıkarak, genel kavramların ve kategorilerin varoluşunun olanaksızlığını tanıtlamaya çalıştı. Berkeley'e göre kavramların tümü tekildir, bu kavramlar algılanmış olan tekil şeyleri gösterirler. Berkeley şimdiye kadar kimsenin genel düşünceleri görmediğini ileri sürer.

Genel kavramların ve kategorilerin doğasına ilişkin düşünlerin daha sonraki felsefi gelişimi, Berkeley'in köktenci bir biçimde adcı olan görüşünü aşar, Locke'un görüşünün yeniden bir değerlendirilmesinden geçer. Özellikle 18. yüzyıl Fransız maddecilerinin (Denis Diderot, Paul-Henri Holbach, Claude-Adrien Helvétius, vb) tuttuğu yol bu olmuştur.

Immanuel Kant, kategorilerin doğasına ilişkin başka bir görüş açıklamıştır: Ona göre kategoriler, nesnel gerçekliğin bağlantıları ya da görünüşleri değildir; tersine, doğanın bilince verdiği düşünce etkinliğinin biçimlerini temsil ederler. İçerikleri bilinç tarafından belirlenmiştir, bilincin karakteristiklerinden birini ya da ötekisini gösterirler ve görüngüler (*phénomènes*) dünyasına da özne tarafından devam eden bilgilenme süreci sırasında alınırlar; çünkü özne, bilgilenme sürecinde kendisine karşılık olan kategorilerle, *a priori* olarak donanmıştır.

Kant'ın akıl yürütmelerinde bilgilenmenin öznesi, tek başına bir birey olarak ele alınacak olursa, büyük oranda rasyoneldir. Her bireye göre kategoriler, herhangi bir bilgilenme deneyiminden ve her türlü *a priori* bilgilenme (*cognitive*) eyleminden önce, toplumsal bilince özgü düşünce etkinliğinin biçimleridirler. Bir birey, ancak onları özümseyerek yaşadığı dönemle uyumlu olarak düşünebilir ve böylece kendisini kuşatan gerçekliği bilebilir. Ne var ki bilgilenmenin gerçek öznesi birey değil, toplumdur. Toplum açısından bakıldığında, kategoriler kesinlikle bilgilenmeden önce gelen bir şey değildir; *a priori* olarak düşünceye özgü olan etkinlik biçimleri de değildirler. Bu açıdan bakıldığında kategoriler, gerçekliğin pratik etkinlik ve ondan

yola çıkarak gelişen bilgilenme süreci sırasında oluşmuş yansıma biçimleridir. İçerikleri bilinç tarafından değil; tersine nesnel etkinlik tarafından belirlenmiştir ve varlığın evrensel biçimlerinin karakteristiklerinin yansıması olarak kendini gösterir. Öznel değildir; görüngüler dünyasına özne tarafından alınmamıştır; tersine özne, onu nesnel gerçeklikten çeker çıkarır ve düşünsel bir biçimde dile getirir.

Kategorilerin doğasına ilişkin Kant'ın görüşünün öznelciliğini ve kategorilerin içeriklerinin evrensel karakterinin insanların bilinciyle koşullandığını öngören savını, Hegel eleştirmiştir: "Duyulur madde, eleştirel felsefeye göre, köklü bir biçimde bireyseldir... ve yalnız onu inceleyen bilme yetisi, ona bir birlik kazandırır ve soyutlama aracılığıyla evrensel biçimde onu kurabilir."[4] Sonra da şunu ekler: "Kant'ın kesinlemesi şundan ibarettir: Düşüncenin belirlenimleri 'Ben'den kaynaklanırlar ve öyleyse, evrenseli ve zorunluyu belirleyen 'Ben'dir. Böylece 'Ben', bir çeşit pota olur ve potanın içindeki ateş, kayıtsız duran kalabalığı (*multiplicité*) yutar ve onu birliğe getirir."[5]

Kategoriler anlayışındaki öznelciliğinden dolayı Kant'ı eleştiren Hegel, maddeci görüşü de benimsemiyordu. İdealizminden ötürü değil, evrenseli, zorunluluğu, bilincin yasalarını düşünceden çıkarsadığı için de değil; tersine bu bakış açısını mantıksal olarak sürdüremediği için, yolun yarısında durup kaldığı ve düşünce ve bilinç yasalarını ancak görüngülere kadar genişlettiği ve tüm dünyaya, yani "kendinde şey"e kadar genişletemediği için eleştiriyordu. Kant'ı eleştiriyordu, çünkü Kant yalnızca zorunluluğu, evrenseli ve yasaları bilinçten çıkarsıyordu; var olan her şeyi değil, aynı şekilde tekil şeyleri de değil. Onu eleştiriyordu, çünkü o zorunluyu ve evrenseli, kendiliklerindeki düşünceden ve bilinçten değil, insan bilincinden ve düşünceden çıkarsıyordu; eleştiriyordu, çünkü o öznel ve nesnel arasında,

4 G. W. F. Hegel, *Werke, Vollständige Ausgabe, Berlin,* 1843, c. 6, s. 85-91.

5 *Age, s.* 91.

kavram ve şey arasında, düşün ve gerçeklik arasında aşılmaz bir duvar yükseltiyordu ve onları bir bütünde kaynaştırmıyordu, gerçeklikten bir idea, bir kavram uğrağı yapmıyordu.

Hegel, kategorilerin doğasını nesnel idealizm düzleminde yorumluyordu. Ona göre bu kategoriler, insanların bilincinde gerçekliğin yansıması sürecinde değil de; duyulur şeylerin, maddi dünyanın varlığından önce ve onlardan bağımsız olarak ideanın gelişimi sonucunda kendilerini gösteriyorlardı.

Mutlak idea kendi içeriğini, ardışık olarak ortaya çıkan kategorilerden geçerek geliştirir ve doğaya, maddi dünyaya dönüşür; maddesel oluşumlarla, şeylerle somutluk kazanır. Burada, kendinin bilincine ermeksizin belli bir gelişme gösterir. Daha sonra, kendi için yabancı olan fiziksel varlık biçiminden sıyrıldıktan sonra, mutlak idea yeniden kendine tam uygun tinsel ögesine döner; sonra bilgilenmenin gelişim süreci sırasında, geçilmiş olan yolun bilinciyle, bundan böyle mutlak idea biçiminde ebediyen varlığını sürdürmek üzere kendine kesin dönüş yapar.

İşte bu yüzden Hegel'e göre kategoriler, mutlak ideanın kendisine karşılık olan uğraklarının yanı sıra, diyalektik gelişimin basamaklarını gösterir. Kategoriler, düşüncenin yaratıcı etkinliğinin biçimleri olduklarından, maddesel şeylerin özünü; onlarda kendini dışa vuran ve bilgilenme sonucunda salt hale gelen özünü belirler.

Kategorilerin öz-gelişimlerinin (*auto-developpement*) diyalektiğini evrensel bir biçimde ortaya koyduktan, bilgilenmenin ve nesnel gerçekliğin genel yasalarının çokluğunu sezdikten sonra, Hegel, kategorilerin diyalektiğini, şeylerin diyalektiğini kendisine tabi kılan ve onu mantığın özel bir alanı haline getiren belirleyici bir diyalektiğe dönüştürdü.

Diyalektiğin oluşturulmasında Hegel'in büyük katkısını bilen Marx ve Engels, onun kategorilerin doğasına ilişkin idealist görüşünü şiddetli bir şekilde eleştirdiler. Hegel'de nesnel olarak

var olan şeyler, yalnızca etmenlerdir (*motifs*), mantıksal kategoriler de onların kanaviçesidir. Özelin ve tekilin soyutlanmasıyla şeylerden çıkarılmış olan kategoriler, Hegel'e göre, şeylerden bağımsız ve onlardan önce var olan, şeylerin tözü rolünü yerine getiren, özerk özlerdir. "Elmalar, armutlar, bademler gibi gerçeklikler üzerinde işlem yaparak genel bir 'meyve' ideasını kendimde oluşturduğumda; daha ileri giderek, gerçek meyvelerden çıkarsanmış 'meyve' soyut ideasını, benin dışımda var olan bir varlık ve dahası, armudun, elmanın vb. *hakiki* özünü kuran bir varlığı *düşündüğümde* (*s'imaginer*) *-kurgusal* bir dille- 'meyve'nin armudun, elmanın, bademin vb. *tözü* (*substance*) olduğunu ilan etmiş olurum."[6]

"Şimdi, gerçek meyvelerden yola çıkarak soyut 'meyve' tasarımını meydana getirmek ne denli kolay ise, soyut 'meyve' idealarından yola çıkarak gerçek meyveleri meydana getirmek o denli güçtür"[7] diye yazarlar daha sonra Marx ve Engels.

Kurgulayıcı akıl, bu sıkıntıdan kurtulmak için genel kavramı, ayrımlardan yoksun ölü bir özden hareketle değil; tersine kendi içinde somut şeylerin ayırdında olan ve kendi gelişimi sırasında onları doğurtan canlı bir özle açıklar. Buradan, gerçek meyvelerin, meyvenin kendisinin, yani düşünsel bir özün değişik dışa vurumları olarak bulundukları sonucuna varılır.

Marx ve Engels sözü şöyle bağlarlar: "Bakınız, Hristiyan dini, gerçek meyvelerden yola çıkarak, ete kemiğe bürünen sadece *bir* Tanrı tanımasına rağmen, kurgusal felsefede var olan şey (sayısı) kadar ete kemiğe bürünme olayı (*incarnations*) var; böylece her meyvede, mutlak meyvenin tözünün bir ete kemiğe bürünmesi, cisimleşmesi *(incarnation)* söz konusudur."[8]

6 K. Marx, F. Engels, *La Sainté famille [Kutsal Aile]*, Editions Sociales, Paris, 1969, s. 73-74.

7 Age, s. 74.

8 Age, s. 75.

Çağdaş burjuva felsefesinde, kategorilerin evrensel nitelikte özel düşünsel özler olarak özerk varoluşunu varsayan gerçekçi görüş, İngiliz filozofu G. E. Moore tarafından geliştirilmiştir. Ona göre dünya üç türlü şeyden oluşmuştur: duyulur şeyler, gerçekler veya olgular ve evrenseller.[9] Moore özellikle, evrenseller sadece düşüncenin ürünü olarak görülürken, duyulur şeylerin tek tek var olduklarını öngören görüşü eleştirir. Ona göre böyle bir görüş, "idea" (*idée*), "kavram", "düşünce", "soyutlama" sözcüklerinin ikili anlamda kullanılmasından doğmuştur. Onun kanısına göre biz, aynı "idea", "kavram" ve "soyutlama" sözcüklerini düşünce edimine ve nesnelere uygularız. Biliriz ki bütün evrenseller bir anlamda soyutlamadır; doğaları gereği düşünsel şeylerdir. İşte bu yüzden birçok filozof, bir şeyi soyutlama olarak adlandırdığımızda, onun beynin bir ürünü olduğunu aklımızdan geçirdiğimizi düşünür. Ne var ki bu büyük bir yanılgıdır. Elbette, soyutlama adı verilen bir ruhsal süreç vardır; ama evrenseller bu süreç esnasında yaratılmış değildir, sadece bilince çıkarılmışlardır. "Sürecin ürünü tam da evrenseller üzerine edindiğimiz bu bilinçtir, evrensellerin kendisi değil."[10]

İnsan bilinci ve diğer şeylerin dışında, (evrenseller diye adlandırılan) kategorilerin nesnel varoluşunu tasvir ederken Moore şöyle akıl yürütür: "(...) Son defasında, hepsi de bir ve aynı nesneden belirli bir uzaklıkta olan farklı şeyleri örnek olarak aldım."[11]

Moore, bir ve aynı şeyden aynı uzaklıkta duran şeyleri B, C ve D harfleriyle ve referans olan şeyi de A harfiyle göstererek, şöyle der: "(...) A'dan belirli bir uzaklıkta bulunma özelliği, üç başka şeyin, B, C, D'nin ortak özelliğidir ve bu özellik A ile yani evrensel olmayan bir şeyle bir bağıntı taşımaktan ibaret olmasına karşın, bir 'evrensel', bir 'genel idea'dır."[12]

9 G. E. Moore, *Some main problems of philosophy*, Londra-New York, 1953, s. 372.

10 Age, s. 371.

11 Age, s. 371.

12 Age, s. 312.

Moore'un evrensel dediği özelliği araştıralım. O, bir özel uğraktan, birçok özel ilişki içinde bir görünüşten başka bir şey değildir: B/A, C/A, D/A gibi. Bu özellik, verili özel ilişkilerin yanı sıra bir varlığa sahip midir? Hayır. Sadece bu özel ilişkiler içinde bir varlık kazanır. Durum buysa, niçin Moore onu evrensel diye nitelemektedir? Bütün bu şeylere –B, C, D– ait olmasından dolayı mı? Ama bu durum da sadece şunu tanıtlar: Bu özellik söz konusu olan üç şeye aittir. Ama onun şeylerden bağımsız ve onların yanı sıra bir varlık kazandığını tanıtlamaz. Bu nedenle, Moore'un ideaların ve genel-geçer şeylerin bilincin dışında gerçek bir varoluşa sahip olduklarına ilişkin ileri sürdüğü kanıt, eleştiriler karşısında dayanıklı değildir.

Karl Popper'in açıklamış olduğu kategoriler görüşü, Moore'unkine yakındır. Popper'e göre de üç dünya vardır: Fiziki dünya, somut bir insanın tinsel dünyası ve düşünülür özler ya da idealar dünyası. Üçüncü dünya sadece evrensel kavramları değil, aynı zamanda bütün kesinlemeleri ve ideaları kapsar. Kategorilerin –yani evrensel kavramların– özerk varoluşunu temellendirirken, Popper de Moore'un yolundan gider. Ona göre üçüncü dünyaya ait nesneler –nesnel idealar– öznel idealar olarak ikinci dünyaya ait nesneler olarak ele alınmıştır, bu tümüyle yanlıştır. Evrensel, düşünsel; özler nesneldir, insan zihninden bağımsız ve onun dışında varlık gösterirler ve ayrı bir dünya oluştururlar.

Popper'in bu düşünceleri, kategorilerin doğasına dair Platoncu anlayışının başka bir platforma aktarımıdır. Zaten yazar da kendi anlayışıyla Platon'un ideaları arasındaki bağlantıyı saklamıyor.

Kategorilerin doğasına ilişkin gerçekçi görüş, idealist sonuçlara varma olanağını içinde taşır. Gerçekten de gerçekçilerin söyledikleri gibi, genel, özerk bir biçimde tekilden bağımsız olarak varlık gösteriyorsa, onun varoluşunun tek olası biçimi

düşünseldir; zira maddesel şeyler arasında şimdiye kadar kimse bağımsız olarak genel bir şey görmemiştir; tersine, herkes onu, genel kavramlar ve düşünler biçiminde, düşüncelerin içinde görebilmektedir. Ve eğer genel, gerçekçilerin fikirlerinden çıkarsanabileceği gibi, maddesel şeylerden önce geliyorsa ve onları meydana getiriyorsa; düşünsel (*idéel*) olan düşünce birincildir, belirleyicidir; buna karşılık maddesel, duyulur şeyler düşünselden, kavramlardan, idealardan kaynaklanan ikincil ürünlerdir.

Kategorilerin doğasına ilişkin gerçekçi görüşün karşısında, günümüz burjuva felsefesinde, adcı (nominalist) görüş gelişme gösterir. Buna birçok olgucu çalışmada ve özellikle de semantikçilerin çalışmalarında rastlanılır. Kategorilerin doğasına dair *adcı* yorumlamanın uç örnekleri olarak Stuart Chase ve Walpole Hugh'ın düşüncelerinden söz edebiliriz.

Moore ve Popper gibi Chase de bu problemi çözmeye, önce insanın bilincinde görünen ideaların nesnel olarak var olan şeylerle karıştırılmasının nedenlerini ortaya koymakla başlar ve yine onlar gibi, bu nedenleri, genel kavramların ve soyutlamaların aşırı kullanımında bulur. Yalnız Moore ve Popper'den farklı olarak Chase, taban tabana zıt bir sonuca varır. Moore ve Popper insanların beyinlerinin ürünlerini, bilinçlerinde görünen ideal modelleri, bilincin amaçladığı ile karıştırmak alışkanlığını göstermelerinden, insanların evrensellerin nesnel varoluşunu yanlışlıkla yadsıdıkları sonucuna varıyorlardı. Chase de yine aynı sebepten, insanların gerçekte sadece bir simge, bir sözcük olanı, yanılgıyla nesnel olarak varmış gibi değerlendirdikleri sonucuna varıyordu ve şöyle yazıyordu: "Etiketi sözel olmayan nesnelerle karıştırıyoruz ve böylece sözcüğe, sanki canlı bir şeymiş gibi, hatalı bir geçerlilik atfediyoruz."[13] Chase'e göre tam da bu anlayış, insanların "özgürlük", "adalet", "ebediyet" gibi soyut kavramları gerçekten var olan özler gibi görmelerine

13 S. Chase, *The Tyranny of Words*, New York, 1938, s. 9.

yol açmaktadır; oysaki nesnel gerçeklikte sadece nesneler ve tekil görüngüler vardır, genel özlere benzeyen hiçbir şey yoktur, olamaz da."[14]

Bu yüzden Chase'e göre, nesnel gerçeklikte yalnız tekil şeyler ve özel görüngüler bulunur; buna karşılık genel kavramlar, kategoriler boş sözcüklerden başka bir şey değildir ve hiçbir şey ifade etmezler, nesnel dünyada da onların bağlanabileceği şeyler (referans noktaları) yoktur.

Gerçekten de dünyada, şu ya da bu kategoriyi ya da genel kavramı özerk bir biçimde gösteren şeyler yoktur. Ama bu kesinlikle şu demek değildir: Genel kavramlar bir şey anlatmaz ve bu kavramları somut bir referans noktasına (özel nesnelere) bağlamaksızın, kendinde oldukları gibi düşünmenin olanağı yoktur. Genel kavramlar özel nesnelere kendiliğinden değil, tersine yalnızca şu ya da bu özelliği ve genel görünüşe sahip oldukları ölçüde bağlanırlar. Şu ya da bu kümenin her özel nesnesinde yansıyan bu özellikler ve genel görünüşler, şu ya da bu genel kavramda ya da kategoride yansıyan referans noktalarıdırlar.

Walpole Hugh, genel kavramların ve kategorilerin doğasına ilişkin benzer bir konumda durur. Chase gibi o da genel kavramların, kategorilerin gerçek bir içeriği olduğunu yadsır, onları hayal ürünü sayar (*fiction*); çünkü belirledikleri şey, nesnel gerçeklikte bulunmaz. "'Adalet yoktur' diyen sokaktaki adam, sandığından daha doğru konuşur. Bu türden bir şey hiçbir zaman var olmamıştır. Adalet bir kurgudur (*fiction*), tıpkı meslektaşları (*consoeurs*) dostluk, disiplin, demokrasi, özgürlük, sosyalizm, ayrımcılık, barışçılık gibi. Bunların referans noktalarını gösteremezsiniz."[15] Chase gibi Hugh da insanların düşünce, soyutlama etkinliğinin sonucu olarak geneli özelden koparıp ayırdıklarını ve onları genel kavramlara bağladıklarını; bu

14 Age, s. 9.

15 W. Hugh, *Semantics. The nature of Words and their Meaning*, New York, 1941, s. 159.

genel kavramda, kategoride yansımış ve saptanmış bu genelin içeriğini kendilerinin oluşturduğunu; düşünceyi anlatabilmek için genel kavramlar ya da kategoriler kullanıldıkları zaman, söz konusu edilenin genel olduğunu anlamıyor ya da anlamak istemiyor. Gerçekten genel kavramların tek bir referans noktası yok; ama buna karşılık, şu ya da bu genel kavram tarafından içerilen ne kadar somut nesne varsa o kadar referans noktasına sahiptirler. Bu referans noktaları onların kurgu olduklarının değil, gerçekliklerinin tanığıdır.

Kategorilerin doğasına ilişkin adcı görüş, bir dizi bilimsel olmayan sonucu beraberinde getiriyor. Eğer adcıların ileri sürdükleri gibi, genel, gerçekten yoksa; bir çağırma, boş bir sözcük ise ve gerçeklikte sadece duyulur ve tekil şeyler varsa; madde yoktur, hiç kimse asla böyle bir şey algılamamıştır, asla görmemiştir, anlamı olmayan bir sözcükten başka bir şey değildir, o "hiçlik" terimiyle eş değerlidir. Ama durum böyle ise, maddecilik de yanlıştır; zira o gerçekten var olan bir şey olarak madde anlayışından yola çıkar. İşte Berkeley'in kesin olarak seçmiş olduğu da maddeciliğin bu biçimde çürütülmesidir. Ardından, genel kavramlar hiçbir anlam taşımıyorsa ve gerçeklikte karşılık olabilecekleri hiçbir şey yoksa, kullanımları da insanlara etkinlikleri içinde, pratik sorunların çözümlerinde kendilerini doğru olarak yönlendirme olanağını vermeyecektir ve dahası, bu genel kavramlar, insanları yanılgıya düşürecek, olası ve akla gelebilir her türlü yanılsamaya neden olacaklardır.

Bu yüzden, felsefi düşüncenin gelişim tarihinde kategoriler anlayışında (Marksist eğilim dışında kalan) dört eğilim ortaya çıkmaktadır: Kimi filozofların görüşüne göre kategoriler, insan bilincinin dışında ve ondan bağımsız olarak düşünsel özel özler biçiminde bulunurlar (gerçekçi eğilim); ikinci eğilime göre bunlar birer kurgudur, hiçbir şeyi anlatmayan ve göstermeyen boş sözcüklerdirler (adcı eğilim); üçüncü eğilimdekiler kate-

gorileri düşüncenin etkinlik biçimleri, insanın bilincine özgü *a priori*'ler gibi görürler ve kategorilerin karakteristiklerinin, içkin özelliklerinin kurucusu olduklarını düşünürler (Kantçı eğilim); dördüncü gruptakiler ise, kategorileri, nesnel gerçeklik hakkında bilgilenmenin gelişimi sırasında oluşan ve maddesel şeylere karşılık olan bağlantıları ve görünüşleri yansıtan düşünsel imgeler sayarlar (Aristoteles, Locke, 18. yüzyıl Fransız maddecileri).

Kategoriler üzerine diyalektik maddeci kuram, felsefe tarihinde, genel olarak, maddeciliğin temsilcileri tarafından hazırlanıp kotarılmış olan dördüncü görüşün gelişimini temsil eder.

Marksizm öncesi maddeciler gibi diyalektik maddeciliğin kurucuları da, kategorilerin, maddesel şeylerin karşılığı olan bağlantıları ve görünüşleri yansıtan düşünsel imgeleri gösterdiklerini düşünürler. Ne var ki, bu imgelerin içeriğinin şeylerin bağlantılarıyla ve özellikleriyle doğrudan doğruya örtüştüklerini ileri süren Marksizm öncesi maddecilerden farklı olarak Marksizm, bu imgelerin öznenin yaratıcı etkinliğinin sonucu olduğunu ve bu etkinlik sırasında öznenin, geneli tekilden ayırt ettiğini düşünür. Genel, zorunlu içsel özellikleri ve karşılıklı bağlantıları ifade eder. Bunun için, şu ya da bu kategorinin içeriğini temsil eden düşünsel imge, öznel ve nesnelin birliği olduğu için görüngülerle, şeylerin yüzeyinde bulunanlarla doğrudan doğruya örtüşmez. Tersine görüngüden hissedilir ölçüde ayrıldığını belli eder ve onun özüyle örtüşmediği için onunla ters düşünceye dek ilerler. Kategorilerin içeriği görüngü ile değil; tersine kendi özüyle, görünüşlerinin biri ya da ötekisiyle örtüşmek zorundadır ve belli bir noktaya kadar örtüşür de.

II

Diyalektik Kategorilerin Bağlılaşıklık Problemi

Dünyadaki maddi oluşumlar sadece var olmakla kalmazlar, kendi aralarında sürekli karşılıklı bir etkileşim içindedirler de. Bu etkileşim süreci içinde özellikler gösterirler: Bu özellikler kimi koşullarda birbirine geçen, yalıtık, belirli cisimler, görüngüler olarak onları belirginleştirir. Bundan şu sonuç doğar: gerçeklikteki bütün görüngüler, evrensel bir bağlılaşıklık (*corrélation*) ve karşılıklı etkileşim durumunda bulunurlar. Ama bu durumda, insanın çevresindeki gerçekliği bilinicine yansıtmasının aracı olan kavramlar da birbiriyle karşılıklı olarak bağımlı, birbirine bağlı, devingen olmak ve kimi koşullar altında da karşıtlarına dönüşmek durumundadırlar; zira yalnızca bu yolla şeylerin gerçek durumunu yansıtabilirler. Lenin şöyle yazıyordu: "İnsana özgü kavramlar devinimsiz değildir, tersine sürekli bir biçimde devinir durumdadırlar; birbirlerine geçerler, birbirleri içinde seyrederler, bu olmaksızın canlı yaşamı yansıtamazlar."[1] İşte bunun için kavramların incelenmesi, bağlılaşıklıklarının ve karşılıklı olarak birbirine geçişlerinin ortaya konmasını ve bunun yanı sıra, incelenen nesnenin farklı yönlerindeki zorunlu ilişkileri yeniden üreten bir sistemin oluşturulmasını gerektirir.

1 V. Lenin, *Œuvres* [Yapıtlar], c. 38, s. 238.

Genel olarak kavramların incelenmesinde geçerli olan şey, elbette aynı zamanda –varlığın evrensel biçimlerini, nesnel gerçekliğin evrensel bağlantılarını ve yanlarını yansıtan kavramlar olan– kategorilerin incelenmesinde de geçerlidir. Diyalektiğin yasalarının zenginliğini ortaya çıkarmak ancak, kategorileri kendi bağlılaşıklıkları ve karşılıklı bağımlılıkları içinde çözümlersek; onları her birinin kesin olarak belirlendiği ve diğerleriyle zorunlu ilişkiler içinde bulunduğu bir sistem haline getirirsek olanaklı olur.

I. MARKSİZM ÖNCESİ FELSEFEDE KATEGORİLERİN BAĞLILAŞIKLIĞI PROBLEMİNİN ÇÖZÜMÜ

Kategoriler arasındaki ilişkiler hakkında ilk kez sistemli bir araştırmaya giren ve bunlardan belli bir sistem meydana getiren kişi Aristoteles'tir. Ne var ki Aristotelesçi sınıflandırma, kategoriler arasındaki gerçek bağlılaşıklığı yeniden üretemiyordu ve üretemezdi de; çünkü bu sınıflandırma yalnızca biçimsel mantık ilkelerine dayanıyordu. Kategorilerin Aristotelesçi sınıflandırılmasının kusuru şu olgudan kaynaklanıyordu: O dönemde, Aristoteles tarafından incelenmiş olan kategorilerin tümünü kapsamıyordu.

Aristoteles'ten sonra Kant, kategorilerin bağlılaşıklığına, çalışmalarında büyük bir yer ayırdı. Bununla birlikte onun sınıflandırması da aslında Aristoteles'in sınıflandırmasına özgü olan kusurları içermekteydi. O da biçimsel mantık ilkelerine dayanıyordu. Burada da kategoriler kümelere ayrılıyordu; bilgilenme sürecindeki tarihsel yerlerine göre değil, şu ya da bu ortak özelliğe göre ayrılıyordu; kendi doğal ve zorunlu bağlantıları içinde gösterilmiyorlar, tersine tesadüfi çağrışımları (*association*) içinde sunuluyorlardı.

Kant, Aristoteles'in yaptığı gibi kategorileri yeniden kümelendirdikten sonra onları bilgilenmedeki gelişim evrelerine

belli ölçülerde yerleştiriyordu ve bilgilenmenin her basamağında hangi kategorinin karşılık oluşturduğunu göstermeye çalışıyordu. Böylece, söz gelimi, görüngülerin duyusal algılanma (*perception sensible*) evresi, Kant'a göre, özel olarak, zaman ve mekân (*espace*, uzay) kategorilerine; gidimli (*discursive*) düşünce evresi ise nicelik, nitelik, ilişki ve kiplik (*modalité*) kategorilerine sahipti. Bu arada, kategoriler probleminin çözümünde Kant, Aristoteles'le karşılaştırıldığında geriye doğru bir adım atmıştı. Kategorilerin gerçek şeylerin ve ilişkilerin yansımasının özel bir biçimini temsil ettiğine inanan Aristoteles'ten farklı olarak, Kant, onların, düşünce etkinliğinin, her türlü deneyin öncesinde ve bilince özgü öznel biçimleri olduklarını söylüyordu.

Problemin bütünsel bir sunuluşu için Hegel'in felsefesini beklemek gerekti. Hegel, Kant'ın kategoriler anlayışını ve özellikle de onun öznelci eğilimini şiddetle eleştirdi. Hegel'in, idealist görüş temelinde ve oradan yol çıkarak Kant'ı eleştirdiği doğrudur. Çünkü kendisi de, aynı temelden yola çıkarak, diyalektiğin kategorilerinin bağlılaşıklık problemine çözüm getiriyordu. Madde ve bilinç ilişkisiyle ilgili sorunun idealist çözümü çerçevesinde kategorilerin bağlılaşıklığını göstermekle birlikte Hegel, aynı zamanda, kategoriler sisteminin temeline diyalektik ilkeleri de koyuyordu. Kategorileri gelişimleri içinde, birbirine geçişleri içinde göstermeye çalışıyordu. Hegel'de bu kategoriler, insanın ve maddi dünyanın dışında bağımsız olarak var olan ideanın gelişim uğrakları ya da basamaklarıdırlar.

Hegel'in sistemin başlangıç kategorisi, her türlü kesin içerikten yoksun, katışıksız bir boşluğu (*vacuité*) gösteren, saf (*pur*) varlıktır.[2] Bu biçimiyle saf varlık, "hiçlik"le[3] (*néant*) özdeştir.

Hegel'de "saf varlık", "hiçlik"le özdeş olduğundan, donuk, katı bir şey değildir; aynı durumda temelli kalmaz ve "hiçlik"le

2 G. W. F. Hegel, "Wissenschaft der Logik", *Sämtliche Werke, Stuttgart*, 1928, c. 4, s. 87-88.

3 G. W. F. Hegel, *Werke, Vollständinge Ausgabe*, c. 6, s. 169.

birlikte devindiği için bir "oluşum"a (*le devenir*) dönüşür; bu da "hiçlik" ve saf varlığın birliğinin sonucu olduğundan, mutlak soyutlamayı, boşluğu deler geçer, böylelikle *Dasein*'ın (insan varlığı, *être-là*) doğmasına yol açarak belli bir içerik kazanır.

Elbette, ne nesnel gerçeklikte, ne de bilgilenmede hiçbir oluşum "hiçliği" belirli ve somut bir varlığa dönüştüremez ve Hegel'in burada bize verdiği saf varlık, oluşum (*le devenir*) ve dünyada var olma (*être-là*) kategorilerinin bağlılaşıklığı tümüyle yapaydır. Ancak burada rasyonel olan, Hegel'in bir kategoriden ötekine –"saf varlık" ve "hiçlik" gibi– geçişin başlangıç ilkesi olarak, karşıtların birliğiyle, koşullanmış olan devinimi, birinin ötekine geçme mücadelesini ve birbiriyle savaşımlarını yerleştirmiş olmasıdır.

Hegel'de ortaya çıkmış olan "dünyada-var-olma" (*être-là*) düşüncesi, daha başka kategorilere geçişin sonraki deviniminin başlangıç noktasını temsil eder. Çünkü Hegel'e göre "dünyada-var-olma", "saf varlık"tan farklı olarak belli bir belirlenmişliğe sahiptir, kendini nitelik olarak ortaya koyar. İçeriden bir bakışla (*la vue intérieure*) çözümlendiğinde, nitelik "bir şey"miş gibi kendini gösterir.

Burada, kategorilerin devinimi içinde, Hegel, bilgilenme sürecine özgü, gerçek bağlantıları ve ilişkileri kavrar. Her "dünyada-var-olma", maddenin varoluşunun belirlenmiş her biçimi, özne tarafından önce nitelik açısından algılanır ve özne de buradan şu sonuca varır: Verili olan şeyin kendine özgü bir niteliği vardır; o, ne biri ne de ötekisidir.

Niteliğin bilinir hale gelme sürecinin gerçek bir uğrağını yansıtan "bir şey" kategorisini ortaya çıkardıktan sonra Hegel, diyalektik yöntemi ve derin tarihsel sezgisine bağlı kalarak bu sürecin öteki uğraklarını da adım adım açıklığa kavuşturur. Dikkatini şu noktada yoğunlaştırır: Sıkı bir çözümleme sırasında "bir şey", kendi çelişkili içyapısını gösterir ve karşıtların bir-

liği olduğunu açığa vurur. Bir yandan olumlu bir uğrak içerir, öte yandan, olumsuz bir uğrak. Olumlu uğrak olarak gerçekliği gösterir, yani gerçek varlığı (ya da Hegel'in deyişiyle, kendinde [*en soi*] varlığı); olumsuz uğrak olarak da o, öteki varlıktır (ya da "başkası-için- varlık").

Bütün bunlardan Hegel'in düşüncesi net olarak ortaya çıkar: Buna göre belirli şu ya da bu varlık, kendi başına varlık gösterir, kendi öz varlığına, kendi özgün yapısına sahiptir; soyutlanmış değildir; varlığın öteki belirlenmiş biçimleriyle ilişkisini kesmiş değildir; tersine onlara sıkıca bağlanmıştır, ancak onlar yardımıyla var olabilir, zira diğer varlık biçimleri de ona öylesine sıkıca bağlıdırlar ki içyapısının belirli uğrakları olarak orada bütünleşirler.

"Dünyada-var-olma"nın ya da "bir şey"in içsel yanı olarak, yadsıma ya da başka-varlık (başkası-için-varlık) gerçeklikle, kendinde-varlıkla etkileşim içinde bulunduğundan, kendi sınırını belirler; ama bu da "bir şey"e dışsal değildir, "var olma"nın tümüne nüfuz eder[4].

Hegel'e göre "bir şey", dönüşüm geçirerek başka bir "bir şey" olur; ama bu başka şeyin kendisi, belirli bir "bir şey"dir. Bunun için, o da zamanı gelince, dönüşüm geçirerek, başka bir "bir şey"e er ya da geç dönüşür, dönüştüğü şey de sırası geldiğinde başka bir şeye dönüşür; böylece bu sonsuza kadar gider.[5] Sonsuzluk kategorisi de bu yolla ortaya çıkar.

Hegel, sonsuzluğun içeriğini ilerleme (*progrès*) olarak sunmakla kalmaz. Dahası, bu sonsuzluk kavramını gerçeğe uygun da saymaz; zira kendisinin de söylediği gibi, "burada, hiçbir zaman sonlu alanından çıkmayan yüzeysel bir değişmeden başka bir şey yoktur elimizde."[6] Hegel'e göre gerçek sonsuzluk, "bir şey"den her zaman yeni bir başkasına giden ölümsüz ve tekdüze

4 G.W.F. HEGEL, *Werke, Vollständige Ausgabe*, c. 6, s. 182.

5 Age, s. 184.

6 Age, s. 185.

(*uniforme*) bir devinim değildir, tersine o öyle bir devinimdir ki onun sayesinde özgün bir "bir şey", bir başkasına geçişi sürecinde, kendini yitirmez; daha başka "bir şeyler"in sonsuz dizisi içinde yok olmaz; tersine kendisine döner, "kendi ötekisi içinde kendine döner."[7]

Başka bir deyişle, şu ya da bu "bir şey"in incelenmesi sırasında, onun bağlı olduğu şeyi göz önüne almazsak ya da kendisini ortaya koyup kendisine özgü bir karaktere sahip olarak farklılaşmasını sağlayan ilişkiyi kurduğu şeyi göz önüne almazsak, o "bir şey", ister istemez hiçbir şeyden farklılığı olmayan tekliğe (*l'un*) dönüşür.

Hegel'de teklik kategorisinin ortaya çıkışı ve açıklanması, bu kavramın oluşumunun gerçek sürecine tam olarak denk düşer. Bilgilenme tarihi göstermektedir ki, teklik, kategori olarak, tek başına "var olan", hiçbir şeyle ayrımlaşmayan ve kendi içinde her şeyi bulunduran (örneğin Thales'in suyu, Anaximenes'in havası, Herakleitos'un ateşi, Eleallıların "bir"i) şeyi göstermek üzere ele alınmış ve kullanılmıştır.

Ne var ki, Hegel'e göre teklik, bir kez ortaya çıktı mı, dinginlik içinde kalıp durmaz, doğrudan doğruya kendisiyle ilişkiye girer, kendisinden farklılaşır. Ama tekliğin (*l'un*) kendisiyle ilişkisi, kendisiyle ilişkisi içinde kendini itmekten başka bir şey değildir. İşte böyle bir itiş sonunda çokluk (*le multiple*) kendini gösterir. Böylece Hegel çokluk kategorisini, teklik kategorisinden çıkarsamaktadır.

Tekliğin kendisini kendisinden itmesi (*répulsion*) ve kendisini çokluk olarak koyma sürecinde, teklik, sadece "itici" (*repoussant*) olarak ve çokluklar da sadece "itilmişler" olarak davranmaz; Hegel'in dediği gibi, "çoklukların her biri de bizzat tekliktir"[8] ve böyle olarak da ötekini iter. Ne var ki, bu evrensel itme, zorunlu

7 G. W. F. Hegel, *Werke, Vollständinge Ausgabe*, c. 6, s. 184.

8 Age, s. 192.

olarak kendi karşıtına, evrensel çekime dönüşür ve tek yanlı bir itme yerine, itme ve çekmenin birliğiyle karşılaşırız.

İtme ve çekme çıkarımının yapay yapısına karşın, Hegel, bu süreçlerin bağlılaşıklık yasasını ve özellikle birbirine geçişlerini ve birliklerini dâhiyane bir tarzda kavramıştı. Gerçekten de şu ya da bu görüngü kümesinin bilgilenme sürecinde bilgilenen özne, birbiri ardına görüngüleri çözümlerken, sanki bir nesneden (teklikten) uzaklaşıyormuş ve böylece ötekilere doğru (çokluklara doğru) gidiyormuş gibidir; ne var ki bu arada da, incelenen nesnelerin genel karakterlerini ve özelliklerini ortaya koyarak onları genel bir kavram içinde birleştirerek bir bütüne bağlar, ortaya çıkarır ve birliklerini (sanki onları birbirine bağlanmaya zorluyormuşçasına) korur.

Hegel, nitelik kategorisi hakkındaki incelemesini, teklik ve çokluk kategorilerinin çözümlemesiyle tamamlar ve buradan nicelik kategorisinin incelenmesine geçer. Nitelikten niceliğe geçiş, yapay karakterine karşın, Hegel'de bilgilenme gelişiminin gerçek sürecini genel çizgileriyle yansıtır ve dile getirir. İnsanın nesnel gerçekliği özümlemesi sırasında, pratikte olduğu kadar bilgilenmede de, yukarıda söylediğimiz gibi, bir nesnenin ötekilerine geçişi zorunlu olarak gerçekleşir. Bu (çok sayıdaki) nesnelerin özdeşliğinin ortaya konması sırasında bunların her birinin nitel belirlenimi (en azından karşılaştırmalı, karşılaştırılabilir bir küme çerçevesinde) âdeta bir diğerinin içerisinde geçerliliğini yitirmiş (*abrogé*) gibidir (ayırt edilemez, aynı kalır). Böylece aynı türden nesneler arasındaki ayrımları önce nitel, daha sonra da nicel bakımdan ortaya koymayı sağlayacak temel yaratılmış olur.

Burada teklik (*l'un*) ve öteki (*l'autre*), varlığın belirlenimi için önemsiz değişiklikler gibi kendilerini gösterirler. Kısacası, Hegel burada nitelikten niceliğe giden bilgilenme deviniminin gerçek yasasını soyut biçimiyle kavramış ve göstermiştir.

Nicelik kategorisinin çözümlenmesinde Hegel her zaman diyalektiğe bağlı kalmıştır, ilkin nicelikte var olan karşıt uğraklara eğilmiş; niceliği, karşıtların birliği olarak ve kesin bir biçimde süreklilik ve süreksizliğin (*discontinuité*) birliği olarak göstermiştir. Hegel'e göre niceliğin çelişkili özü, niteliğin çelişkili özünün daha sonraki gelişimidir. Niteliği, yukarıda da gördüğümüz gibi, kendine özgü itme ve çekme süreçleriyle koşullanan, bir ve çokluğun çelişkili uğraklarını içermesi durumuyla belirginleştirir. Doğrudan doğruya birbirine karşıt olan bu iki sürecin –itme ve çekmenin– sonucu olarak niteliğin niceliğe yavaş yavaş geçişiyle birlik sürekliliğe, çokluk (*multiplicité*) süreksizliğe dönüşür.

Daha önceki kategoriler gibi nicelik kategorisi de, Hegel tarafından, donmuş bir biçimde değil; devinim durumunda sunulur. Nitelik kategorisinin belli bir evresinde ortaya çıktığı için o da birçok evrim aşamasından geçer. Özellikle ilkin katışıksız, soyut bir nicelik olarak dışa vurur, sonra belli bir niceliğe dönüşür.

Gelişimi sürecinde belirli ve saf nicelik evrelerini geride bırakan nicelik, en yüksek evresinde, Hegel'e göre niteliğe dönüşür; yani sanki çıkış noktasına dönüyormuş gibi, aşılan aşamayı yineler. Ancak bu kez başka bir temel üzerinde yineler. Gelişiminin en yüksek evresinde niceliğe geri dönen nitelik, nicelik karşısında şimdi artık kayıtsız değildir, ona göre bağımsız olan bir şey olarak kendini göstermez; tersine ona organik olarak bağlı olan bir şeydir artık. Nitelik ve niceliğin bağlılaşıklığının açıklığa kavuşmasıyla yeni bir kategori ortaya çıkar: nicelik ve niteliği geçersizleşmiş (*abrogée*) bir biçimde bağrında taşıyan ölçüm (*mesure*) kategorisi.[9]

Nicelik ve niceliğin daha sonraki gelişimi ve bu gelişim süreci sırasında birinin diğerine geçişi, Hegel'de, yeni bir kategori-

9 G. W. F. Hegel, "Wissenschaft der Logik", *Sämtliche Werke*, c. 4, s. 409-410.

nin, öz kategorisinin ortaya konuşuna ve aynı zamanda görünmesine yol açar. "Sadece bir niteliğin bir ötekine göç etmesiyle, sadece niteliğin niceliğe ya da tam tersi yönde geçişle," diyor Hegel, "işimiz bitmiş olmuyor, nesnelerde ayrıca bir devamlılık var ve bu devamlılık her şeyden önce özdür."[10]

Öze geçiş, Hegelci düşüncenin birinci aşamasının sonunu ve ikinci aşamasının da başlangıcını gösterir. Buraya varıncaya kadar gelişim, ancak varlık çerçevesinde tam olarak gerçekleşiyordu. Nicelik, nitelik ve ölçüm (*mesure*) kategorileri varlığın uğrakları, gelişiminin basamaklarıydı. Özün (*essence*) ortaya çıkışıyla birlikte, varlık olduğu gibi silinir, kendine döner gibidir, özün bir uğrağına, görünüşüne dönüşür gibidir.

Öz her şeyden önce, kendisiyle ilintilidir ve Hegel "onun kendisiyle özdeş olduğunu"[11] gösterir. Özdeşlik (*identité*) kategorisi de böylece ortaya çıkar. Özdeşlik kategorisinin çözümlenmesinde Hegel, her şeyden çok, her türlü ayrımdan yoksun, kendiliğinden soyut, biçimsel eşitliğin altını çizer; aynı zamanda, biçimsel mantığın özdeşlik yasasının yetersizliğini vurgulayarak onu eleştirir. Biçimsel özdeşlik (*identité*) karşısına, ayrımlardan yoksun olmakla kalmayıp onları zorunlu olarak içeren hakiki özdeşliği çıkarır. Gerçekten, Hegel'de özdeşlik özün kendiyle ilişkisi dolayısıyla ortaya çıkar. Öz, varlığın ve belirlenimlerinin geçersizleşmesi (*abrogation*) ve yadsınması sonucunda görünür olur; ama sonuçta varlığı belirleyenler yok olmaz; tersine korunurlar, öze aktarılırlar ve onda geçersizleşmiş biçimde var oluşlarını sürdürürler, kendi öteki-varlığını (*être-autre*) ve aynı zamanda ona göre farkını oluşturarak. Hegel şöyle yazar: "Burada öteki-varlık –öz demek istiyoruz– *nitel* bir öteki-varlık, bir belirlenim, bir sınır değildir artık. Öz içinde bulunan bir ayrım, ortaya konmuş bir şey, bir dolayımdır (*médiation*)."[12] Bununla

10 Age, s. 225.

11 Age, s. 229.

12 G. W. F. Hegel, "Wissenschaft der Logik", *Sämtliche*, c. 4, s. 233.

birlikte, özdeşlik olarak öz, "esasen farklılığın belirlenmesini kendi içinde bulundurmaktadır."[13] Böylece farklılık, kendi karşıtına dönüşür.

Her özdeşliğin zorunlu olarak farklılığa bağlı olduğunu öngören Hegel'in savı farklılığı varsayar ve farklılık da özdeşliği varsayar; bu ise nesnelerin gerçek durumuna denk düşer. Nesnel gerçeklikte soyutlanmış ve saf özdeşliğin olmadığı gibi soyutlanmış ve saf farklılık da yoktur. Her özdeşlik nasıl farklı olanın özdeşliği ise, her farklılık da özdeş olanın farklılığıdır. Devinim sürecinde özdeşliğin farklılığa ve farklılığın da karşıtına dönüştüğünü öngören düşünce, çelişkinin tamamlanmış bir biçimle kendini dışa vurduğunu değil; tersine farklılıktan başlayarak geliştiğini ve farklılığın da ilkin, özsel olarak değil, dışsal olarak göründüğünü, daha sonra özsel olana dönüştüğünü ve ardından da karşıtına dönüştüğünü öngören düşünce de doğrudur.

Bununla birlikte, farklılık ve özdeşlik kategorilerinin ölçümden öze giden bilgilenme sürecinde tam da ölçümden (*mesure*) öze geçilen aşamada ortaya çıkışı, bilginin gelişiminde bu aşamadaki uğrak ya da basamaklar olarak görünmeleri bilgilenme tarihine ters düşer. Bu kategoriler çok daha önce ve daha kesin olarak, insanın doğa hakkında bilgilenmesinin ilk evrelerinde, bir varoluştan (*être-là*) ötekine geçiş evresinde, "bir şeyin" (*quelque chose*) ortaya konması evresinde kendilerini gösterirler. Düşüncenin, bir "var olma"dan (*être-là*) ötekine geçişi sürecinde, zorunlu olarak karşılaştırma (*comparaison*) ve bu arada özdeşlik ile farklılık vardır. İlk tasarımların ve genel kavramların ortaya çıkışı, insanların pratikte kendini dışa vuran farklılığın özdeşliği üstüne bilinçlenmesi sonucudur. Nicel yanların, karakteristik çizgilerin seçilip ayrılabilmesi ve dolayısıyla nicelik kavramının oluşması için ancak özdeş olanda farklılığın, çok-

13 G. W. F. Hegel, *Werke, Vollständinge Ausgabe*, c. 6, s. 232.

lukta bir ve benzer olanın keşfedilmesi gerekirdi. Yani bu, özdeşlik ve farklılık üstüne belli bir bilinçlenme temeli üzerinde olabilirdi.

Hegel tarafından özdeşlik ve farklılık kategorileri, daha önce değil de (araştırmalarının kendini dayattığı ve onların şu veya bu biçimde yer aldıkları nitelik ve nicelik bölümünde değil) burada ele alınmıştır; çünkü bunlar, karşıtlara, sonra da çelişkiye geçişi çok kolaylaştırırlar.

Hegel çelişkiyi çözümleyerek onun genel olduğunu, her şeyin içinde, her varlıkta olduğunu gösterir ve şöyle yazar: "Var olan her şey, somut bir şeydir ve dolayısıyla, farklı bir şeydir ve kendinde zıttır. Şeylerin sonlu karakteri, dolayımsız varlıklarının özlerine karşılık vermemesinden ibarettir."[14] Bu yüzden nesneler durmadan bu çelişkiyi çözmeye, kendilerinde var olanı gerçekleştirmeye çalışırlar ve bunun sonucunda, durmadan biçim değiştirirler. Demek ki şeylerin biçim değişikliği çelişkili karakterleri sonucunda ortaya çıkan bir şeydir. Başka bir deyişle, çelişki devinimin, canlılığın kaynağıdır; "... bir şey sadece içinde bir çelişki bulundurduğu ölçüde devinir; bir itki, bir etkinlik sahibi olabilir."[15] Çelişkinin düşünülemeyeceğini ileri süren yazarlara karşı çıkan Hegel, şöyle haykırır: "Dünyayı devinime geçiren aslında çelişkidir ve bu yüzden çelişkinin düşünülemeyeceğini söylemek gülünç bir savdır."[16]

Hegel'in her var olan şeyin kendi içinde bir çelişki barındırdığı ve çelişkinin devinimin kaynağı, yaşamın itkisi olduğu yönündeki savı dâhiyanedir. Bu sav, bilim tarihine girmiş ve sonra da diyalektiğin çekirdeğini oluşturmuştur.

Bize kalırsa Hegel de "karşıt" ve "çelişki" kategorilerinin yerini doğru belirlemiştir. Bu kategorilerin yansıttıkları bağlan-

14 G. W. F. Hegel, "Wissenschaft der Logik", *Sämtliche*, c. 4, s. 242.

15 Age, c. 4, s. 546.

16 G. W. F. Hegel, *Werke, Vollständinge Ausgabe*, c. 6, s. 242.

tılar ve görünüşler, ancak bilgilenmenin öze doğru devinimi evresinde; nesneyi kendi deviniminde; onun ortaya çıkışında ve gelişiminde sunma zorunluluğu kendini gösterdiği zaman ve nesnenin oluşmasını, canlılığını ve bir gelişim evresinden ötekine geçişini sağlayan motor güç ve devinim kaynağı sorunu kendini gösterdiğinde gerçekten fiilen özümsenirler.

Hegel'e göre farklılıktan doğmuş olan çelişki değişmez, ebedî değildir; değişimin belli bir evresinde çözülür ve dönüşür ya da Hegel'in kendi diliyle, tabanının (temelinin) dibine kadar gömülür. "Çözülen çelişki, dolayısıyla temel olur."[17]

"İşte bunun için temelde, çelişki ve onun karşıtı yok olduğu kadar korunmuş da olurlar" der Hegel.[18] Bağımsız var oluşları bakımından yok olmuşlardır, ancak temelin karakteristiği, özdeşlik ve ayrım uğrakları olarak korunmuşlardır.[19]

Hegel'in sunmuş olduğu biçimiyle çelişkinin kendi temeline geçişi, yapay karakterine karşın, içinde birçok ussal öge barındırır. Burada Hegel, incelediğimiz kategorilerin yansıttığı görünüşlerin bağlılaşıklığı ile ilgili kimi gerçek yasaları dile getirmiştir. Şu ya da bu maddesel oluşuma özgü çelişkinin çözümü, zorunlu olarak onun dönüşümüne ve kimi koşullar altında, yeni bir maddi oluşumun ortaya çıkmasına yol açar. Demek ki yeninin ortaya çıkışı, bir çelişkinin çözümlenmesinin sona erişidir ve çelişkinin çözümü de, bu sonucu yaşama çağırmış olan temeldir.

Başlangıçta çelişki Hegel tarafından mutlak temel olarak gösterilmişti, daha sonra bu mutlak temel biçim ve madde olarak belirlenmiştir.

Hegel'e göre biçim, organik bir yolla öze bağlıdır. Nasıl öz kendi doğasında biçimi barındırıyorsa, biçim de özü barındırır.

17 Age.

18 Age.

19 G. W. F. Hegel, *Werke, Vollständinge Ausgabe*, c. 6, s. 242.

Aslında biçimle özdeş olan öz, yine de ondan farklılaşır ve biçime kıyasla bambaşka bir şeymiş gibi, belirlenmemiş bir şey gibi, "biçimi olmayan bir özdeşlik" gibi görünür. Bu görünüşüyle öz, Hegel'e göre, maddedir.

Hegel'de madde edilgen bir şey gibi karşımıza çıkar, buna karşılık biçim etkendir. Biçim kendi çelişkisini içerdiği için kendi kendinden ayrılır ve maddede belirlenir. Madde, doğal yapısı gereği, olduğu haliyle ancak kendiyle ilintili olabilir ve kendisinden başka her şeye kayıtsızdır (*indifférente*). Ancak bu arada, örtülü bir şekilde, biçimi içerir ve bu biçim kendinde, madde ilkesini barındırır.[20] Bütün bunlardan anlaşılmaktadır ki madde biçimlenecek ve biçim de maddeselleşecektir.[21] Biçim kazanmış madde de içeriği gösterir.

Hegel'e göre içerik ilkin belli bir biçime ve belli bir maddeye sahiptir ve aslında onların birliğidir.[22] İçerik, aynı zamanda hem biçimle hem de maddeyle özdeş olandır. Biçim ve madde, âdeta içeriğin dışsal belirleyicileridirler. Ne var ki bu özdeşlik, bu yolla, bir içerik ile biçim kazanan ve belirlenmiş bir temele dönüşen bir temelin özdeşliğidir.

Belirlenmiş temel, olumsuz biçimde kendisiyle bağlantılanır ve kendisini ortada olan bir şeye (*le posé*) dönüştürür. Ve bu ortaya konuş sırasında, temelli (*fondé*) olanın temeline dönüşür.

Hegel'in temel ile temelli olanın organik bağlılaşıklığı, karşılıklı duruşu (*le poser*) ve birbirine geçişleri konusundaki görüşleri doğrudur. Temel ve temelli olanın dış dünyada ve bilgilenmede gözlemlenen gerçek diyalektiğini yansıtır. Gerçekte, maddi bir oluşumun verili bir yanı, ancak ve ancak tüm öteki görünüşlerinin duyulur bir tarzda dönüşümlerini etkilemeye ve dönüşümlerinin yönünü belirlemeye ve böylece, yeni bir niteliğin oluşmasını koşullandırmaya başladığı ölçüde bir temel ola-

20 Age, s. 258.

21 Bkz. G. W. F. Hegel, "Wissenschaft der Logik", *Sämtliche Werke*, c. 4, s. 562.

22 Age, s. 566.

bilir. Dahası, belli bir görünüş ancak ve ancak varoluşu, işleyişi ve dönüşümü, belirleyici verili koşullarda olduğunu açığa vuran başka bir görünüşe ya da ilişkiye bağımlı olmaya başladığı zaman, belirlenmiş ya da koşullandırılmış olur; başka bir deyişle, temelli olur. Daha sonra kimi koşullarda, maddi oluşumun gelişiminin bir evresinde belirleyici olan şey, daha başka koşullarda, maddi oluşumun daha başka evrelerinde belirlenmiş, yani temelli (*fondé*) olmuş olur ve belirlenmiş olan, verili bir bütünün tüm öteki görünüşlerindeki dönüşümlerin işleyişini ve yönelişini belirleyen bir temel haline gelir.

Bilgilenmede de benzer bir yasa gözlemlenebilir. Verili bir varsayım, kendisinden başka varsayımlar çıkarsandığında ve daha başka varsayımlar böylece temellendirildiğinde, ancak bir temele dönüşebilir. Bu sonuncu varsayımlar da ancak temelle bir bağlantıları olması sayesinde temellendirilmiş olurlar. Temellendirilmiş oldukları için daha başka düşünlere, daha başka varsayımlara bizzat temel hizmeti görürler ve bazı koşullarda, kendi temellerini oluşturabilirler.

Temel kendi konumuna (*le poser*) ve temelli olanın konumuna göre belirlenmiş olduğundan, Hegel'e göre, dinginlik içinde, devinimsiz kalmaz; tersine dönüşmeyi ve gelişmeyi sürdürür. Biçimsel temel olarak işe başlar. Sonra gerçek temel (*fondement réel*) olur ve en sonunda, bütünsel temele (*fondement complet*) dönüşür.

Hegel, temel kategorisinden koşul kategorisine geçer.

Hegel'de koşulun ve temelin bağı, koşulun temelin öncülü (*prémisse*), dolayımcısı (*médiatise*) olmasıyla sona ermez; koşulun kendisi de temele bağlıdır ve kendisi de onun tarafından belirlenir. Gerçekten de verili bir dünyada var olmanın (*être-là*) belli bir temelin koşulu olması ya da olmaması olgusu, işleyişi için kesin olarak belirlenmiş koşullara ihtiyaç duyan bu temelin doğasına bağlıdır.

Karşılıklı olarak varsayılan ve kendi içlerinde birbirlerine geçişen koşul ve temel bir bütün, belli bir içerik ve biçim birliği oluşturur ve "hakiki" koşulsuz bir şey, "kendinden yola çıkılarak düşünülmüş bir şeymiş"[23] gibi kendilerini ortaya koyarlar. Böylece, Hegel'de düşünülmüş olan şey, temelin kendi koşuluyla birliğini ya da özdeşliğini gösterir.

Hegel şöyle yazıyor: "Düşünülebilir bir şeyin tüm koşulları bir araya geldiğinde, o şey varlık kazanır."[24]

Temel ve koşulun bağlılaşıklık diyalektiği burada, Hegel tarafından bütünlüklü olarak ve esas bakımından doğru olarak sunulmuştur. Temel, gerçekte ancak kesin bir şekilde belirlenmiş koşullar altında, şu ya da bu dolayımsız varlığın doğmasına yol açabilir; bu koşullar dünyada var olan (*être-là*) olarak verili temelle dolayımsız bağlanmış değillerdir, ortaya çıkışlarında ve varoluşlarında, ona bağımlı değillerdir; ama bir başkasında kendi temellerine sahiptir. Belli bir temele göre bağımsız ve özerk olduğu için, onun koşulu olan dünyada var olma (*être-là*), ona (temele) daha az bağlı değildir. Belli bir temelin koşulu olma olgusu, sadece ona bağlı değildir, aynı zamanda kendi doğal yapısına da bağlıdır. Ve koşullarını dayatan, gerçekleşmesi için gerekli olan hangi "dünyada var olma" olduğunu belirleyen kesinlikle temeldir. Koşul, temelin gerçekleşmesi için gerekli olsa da, temelliyi meydana getirmeye zorlayan motor güç değildir; bu motor güç, temelin kendisinde bulunmaktadır ve bu temel de, ona özgü olan içsel çelişkilerin baskısıyla gelişmektedir fikri bize doğru geliyor.

Hegel'in şu savı da doğrudur: Koşullar, temelin konumlanması sürecine kayıtsız kalmaz; tersine bu süreç içine çekilirler, temellendirilmişin oluşumuna katkıda bulunurlar ve belli bir ölçüde, bu sonuncuya dönüşürler, temellendirilmiş olanın bir konağı olurlar.

23 Age, s. 590.

24 Age, s. 594.

Hegel'in kesinlemeleri konusuna gelince: Bunlara göre, kendi koşullarıyla birlikte temelin içeriği, ilkin düşünülen şeyin, sonra da onun varoluşunun ortaya çıkışına yol açar, bu kesinlemelerin gerçeklikle ilişkisi yoktur. Bu, Hegel idealizminin bir sonucudur; o, kendi kategoriler sistemini bu idealizm çerçevesinde kurmak zorundaydı.

Hegel, şey kategorisinden kendi içinde, kendi kendine geçersizleşen şeyin varoluşu olarak karşımıza çıkan, görüngüye geçer.[25] Öz, görüngü aracılığıyla ötekine yansır ve belirli bir biçimde onunla ilinti kurar.

Böylece bir görüngünün varoluşu, ilişkiden başka bir şey değildir. Hegel bu ilişkiyi her türlü varoluşun hakikati olarak, şeylerin kendilerini dışa vuruşunun genel kipi olarak görür.[26]

Hegel'de öz ve varoluşun birliği, gerçekliği oluşturur.[27] Gerçeklik ilkin, gerçeklik için esas olanı temsil eden olasılık biçiminde kendini gösterir; ama henüz soyuttur ve gerçeğin somut birliğine karşı gelir.[28] Soyut olan olasılık belli bir somut gerçeklik içinde rastlantısal (*contingent*) olarak görünür. Hegel, "varlığının temelini kendisinde değil de, bir başkasında olan"ı[29] rastlantısal (*contignent*) olarak değerlendirir. Olasılık ve gerçekliğin birliği, zorunluluğu oluşturur. İçten ele alındığında, zorunluluk kendinde mutlak bir ilişki gibi kendini gösterir, dolayımsız biçimiyle, o tözselliğin ve ilinekselliğin (rastlantısal olma, *accidentalité*) arasındaki ilişkidir[30] ki daha sonra, karşılıklı etkileşim içinde gelişerek kendini nedensel ilişki olarak gösterir.[31]

25 G. W. F. Hegel, *Werke, Vollständige Ausgabe*, c. 6, s. 260.

26 Age, s. 267.

27 Age, s. 281.

28 Age, s. 284.

29 Age, s. 288.

30 Age, s. 299-300.

31 Age, s. 307.

Karşılıklı etkileşim temelinde, varlığın (*l'être*) ve özün hakikatini oluşturan kavram bulunur.

Hegel'de öz ve görüngü, olanak ve gerçeklik, zorunluluk ve nedensellik kategorilerinin bağlılaşıklığa ilişkin bu yüzeysel şemalarda, gerçek diyalektik kendini gösterir ve gizemli bir biçimde, söz konusu kategorilerde yansıyan varlığın genel biçimleri arasındaki ilişki yasalarının anlaşılmasında büyük bir adım oluşturan bir dizi önemli sav ortaya koyar. Şurası da doğrudur ki –Hegel'in ifade ettiği– düşüncenin bir kategoriden diğerine devininiminin düzeni, bize kalırsa, insan bilgilenmesinin gerçek sürecini göstermez. Bilgilenme sürecinde insan, Hegel'in dediği gibi olasıdan gerçeğe, gerçeklikten olasıya, zorunludan nedenselliğe ve karşılıklı etkileşime doğru yol almaz. Tersine karşılıklı etkileşimden (bağlılaşıklıktan) nedenselliğe ve zorunluluğa gider.

Şimdi de Hegel mantığında kategorilerin daha sonraki devinimini çözümleyelim.

Hegel'e göre kavrama geçişle birlikte düşünce özden çıkmış olur. Öz, sonuçta varlığa (*être*) doğru dönüyormuş gibi yapan ve geçmişte olup biteni yeni bir zeminde tekrarlıyor gibi gözüken kavram tarafından yadsınır. Varlık ve öz, geçersizleşmiş bir biçimle, kavramın içeriğine girer ve onun zorunlu uğraklarını oluştururlar. Demek ki kavram, "varlık ve özün hakikatidir."[32] Veya başka bir deyişle, kavram "sanki basit bir dolayımsızlığa (*immédiatité*) dönermiş gibi, varlığa dönmüş öz"dür.[33]

Hegel'e göre kavramın üç uğrağı vardır: evrensellik (*universalité*), özgüllük (*particularité*) ve tekillik (*singularité*).[34] Kavram içinde bu uğraklar karşılıklı bağımlılık ve doğal bağlılaşıklık durumundadır. Birbiri içinde yiter, birbiri içinde çözülür ve kavramın birbirine karışmış uğrakları gibi görünürler.

32 Age, s. 311.

33 Age, s. 312.

34 Age, s. 320.

Hegel'in görüşüne göre, kavram içinde bu uğrakları birbirinin dışında, birbirlerinden yalıtık bir biçimde tutma olanağı yoktur.

Hegel, kavramın, düşüncenin sonraki devinimi sırasında, yeni görünüşlerini ortaya koyarak ve giderek daha somut hale gelerek nesnelliğe ulaşacağını söyler.

Hegel çok karmaşık spekülasyonlara başvurur. Bununla birlikte, bütün bu dolambaçlı (*astucieuses*) manevralarını değerli kılan şey, şeyler arasında ya da şeylerin içinde "kavranılmış ya da keşfedilmiş" gerçek ilişkileri yansıtmasıdır; bu ilişkiler, milyarlarca kez yinelendiklerinden, insan bilincinde, belirlenmiş mantıklı figürler biçiminde yerleşirler.

Hegel nesnellikten 'idea'ya geçer. İdea öznel ve nesnelin, kavram ve gerçekliğin birliğidir. İdea kategorisi daha önceki kategorilerden daha somut bir kategoridir; önceki kategorileri geçersizleştirerek kapsamına alır ve hepsi birden düşüncenin oluşum uğrakları olarak ortaya çıkarlar. Hegel şöyle yazıyor: "Varlık ve özün, kavram ve nesnelliğin buraya kadar incelenmiş olan basamakları kendilerine özgü olan bu ayrım içinde devinimsiz, bağımsız değillerdir. Hayır, onlar diyalektik olarak görünmüşlerdir ve hakikatleri de ideanın olanakları olmaktan ibarettir."[35]

Hegel'e göre idea, gelişimi sırasında birçok basamaktan geçer. İlkin yaşam biçiminde ortaya çıkar, sonra bilgilenmeler biçiminde ve son olarak da mutlak idea biçiminde.

Kavram, nesnel gerçekliği dönüşüme uğratarak onda kendini gerçekleştirir ve onu kendine özdeş kılar. Böylece mutlak ideaya geçiş tamamlanır. Bu kategori, daha önce incelemiş olduğumuz kategoriler arasında en somut olanıdır. İçeriği, ana hatlarıyla gelişimini izlemiş olduğumuz sistem bütünü tarafından oluşturulmuştur. Hegel şöyle yazıyor: "Denebilir ki mutlak idea evrenseldir, ama sadece her içeriğin başka bir şeymiş gibi karşısına çık-

35 Age, s. 387-388.

tığı soyut biçiminde değil; tersine bütün belirlenimleri, bunların dönüşüyle konulmuş olan bütün içeriğin mutlak biçiminde de evrenseldir."[36]

Mantıksal gelişim süreci, mutlak idea ile tamamlanır. Kategorilerin diyalektik deviniminin içeriğini tüm çeşitliliğiyle içselleştirmiş olan mutlak idea, düşünsel (*idéel*) biçimden başlayarak kendi karşıtına dönüşür, kendine "yabancılaşır", bedenselleşir ve kendi doğal niteliğine bürünür; burada, kendi bilincine varmaksızın, belli bir gelişim gösterir; ardından, kendisine yabancı gelen fiziksel varlık biçimini çıkarıp attıktan sonra, kendisine tam olarak uygun olan tinsel (*spirituel*) ögesine geri döner ve daha sonraki gelişim sürecinde, kendini yeniden bulur.

Görebileceğimiz gibi Hegel, Aristoteles ve Kant'tan farklı olarak, kategorileri tarihsel bir temele oturtmuştur; onları ortaya çıkışları ve oluşumları sürecinde, devinim ve gelişim halinde sunmuştur. Yine de bütün bunları mutlak düşünce, mutlak idea çerçevesinde gerçekleştirmiştir; bunun sonucu olarak, kategoriler Hegel'de insanın dış dünyaya dair bilgi edinme sürecinin gelişiminde bir basamak olarak değil; tersine mutlak düşüncenin, mutlak ideanın doğa öncesi varoluşunda gelişim basamakları olarak kendilerini gösterirler. Bu nedenle dehasına ve şeylerin gerçek durumunu öngörme yeteneğine karşın Hegel, idealist ilkelerini izleyerek ve onları uygulayarak, her aşamada gerçekliğe ters düştüyse, ondan ayrıldıysa, bu rastlantı değildir. Ne var ki bütün bunlara karşın inanılmayacak derecede yapay ve çelişkili sisteminde, birçok derin ve evrensel bağıntıyı ve yasayı yeniden üretmeyi başarmıştır.

Hegel'den sonra birçok burjuva filozofu kategori sistemleri yaratmaya giriştiler, ama önermiş oldukları çözümler problemin incelenmesine hiçbir katkıda bulunmadı ve Hegel'le karşılaştırıldığında ondan bir adım geride kaldılar.

36 Age, s. 409.

Söz konusu kategoriler arasındaki bağlılaşıkla ilintili olan kuramcıları inceleyelim. Alman filozof Wilhelm Windelband[37] bir kategoriler sistemi ortaya koydu. Windelband kategorilere düşüncenin temel sentetik (*synthétique*) ögeleri gözüyle bakıyordu. Kategoriler farklı sentez türleri olduklarından dolayı, bağlantıların ya da ilişkilerin değişik biçimleri idiler ve ilgili kavramlar ve yargılar görünüşü altında varlık gösteriyorlardı. Windelband önce kategorilerin tümünü iki büyük kümeye ayırır: Birinde, bir "nesnel (*valeur objectale*) değer" taşıyan, düşüncenin dışında ve ondan bağımsız var olan ve ancak düşünceyle saptanabilen kategorileri toplar. Öteki kümede, düşüncede var olan ve bu yüzden ancak "temsili bir değer" (*valeur repsésentative)* taşıyan kategorileri toplar. Birinci kümedeki kategorileri kurucu; ikinci kümedekileri de yansıtıcı (*réflexives*) olarak nitelendirir. Sonra bu kurucu kategorileri de temel (birincil) kategoriler ve ikincil kategoriler olarak ayırır.

Yansıtıcı (*réflexive*) kategoriler arasında Windelband'a göre, "farklılık" belirleyici bir kategoridir. Ona göre, farklılık yoksa, hiçbir ilişki, hiçbir sentez ve dolayısıyla hiçbir kategori de düşünülemez; çünkü bu kategoriler değişik ilişki ya da sentez biçimlerinden başka bir şeyi göstermezler. Ona göre, "farklılık" kategorisi tasarıma (*représentation*) bağlıdır. Farklılık kategorisi, ilgili unsurlar aracılığıyla tasarımda verilen çeşitliliğin parçalanmasını sağlar, bu unsurları yeni çağrışımlarda (*association*) sentez haline getirir. Bu yeni çağrışımlar, tasarımdan kavrama geçişe işaret eder.

Gelişimi sırasında farklılık "özdeşliğe" dönüşür ki Windelband bunu farklılığın özel durumu (sınırı) olarak tanımlar. "Özdeşlik" kategorisinin işlevi karşılaştırmadır, değişik ögeleri karşı karşıya getirmek ve içeriklerinin özdeşliğini kurmaktır. Ona göre özdeşlik ve farklılık kategorileri birbirine çözülemez

37 W. Windelband, *Vom System der Kategorien*, Tübringen, 1924.

bir biçimde bağlıdır ve biri olmadan öteki de işlemez. "Farklılık olmadan karşılaştırma olanaksızdır ve buna karşılık, farklılık da karşılaştırma yoksa olanaksızdır"[38] diye dikkati çeker.

Windelband'da "özdeşlik" kategorisi, ilgili koşullarda ("özdeş olanın derecesi, farklılığa göre göreli olarak daha az önemli olduğu" zaman), "benzerlik" kategorisine dönüşür. "Farklılık" kategorisi, farklı olanın verili bir özdeşlik temeli üzerinde toplanmasını gösteren hesap (*calcul* - nicelik) kategorisine dönüşür. Hesap kategorisi, ölçüm işlevini yerine getirdiği için, "basamak", "ölçüm", "büyüklük" kategorileri olarak gelişimini sürdürür.

"Farklılık" ve "özdeşlik" kategorisi temelinde, mantıksal olarak nitelenen bir dizi kategori ortaya çıkar. Birinci grubu öncelikle, "soyutlama", "belirlenim", "bağımlılık" (*subordination*), "eşgüdüm" (*coordination*), "bölme", "yalıtlama" (*isolation*) oluşturur; sonra tasımsal (*syllogistiques*) kategoriler gelir ki Windelband mantıksal bağımlılığın çeşitli biçimlerini bunlara bağlar.

Başlıca kurucu kategoriler arasına Windelband, "gerçeklik" ve "nedensellik" kategorilerini ekler. Windelband bunların "içeriklerin gerçek, karşılıklı aidiyeti" olarak düşünülmesi gereken asıl biçimler olduğu kanısındadır.[39] Windelband bu kategorileri, düşüncenin sentetik işlevinden, belli bir içeriği, bir şey ya da zorunlu bir süreç gibi düşünme yetimizden de çıkarsar. "Gerçeklik" kategorisine bağlı olan ikincil kurucu kategorilere Windelband "devredilemeyen özellik", "nitelik", "öznitelik" (*attribut*), "kip" (*mode*), "durum", "töz" (*substance*), "kendinde şey" (*chose en soi)* kategorilerini bağlar; "nedensellik" kategorisine bağlı olan ikincil kategorilere de "yok oluş", "görünme", "gelişme", "eylem", "kuvvet", "olasılık", "ereksel bağımlılık" (*dépendance téléologique)*, ve "yasa"yı bağlar.

38 E. Lysinski, *Die Kategoriensysteme der Philosophie der Gegenwart*, Weida, 1913, s. 21.

39 E. Lysiski, *Die Kategoriensysteme der Philosophie der Gegenwart*, Weida, 1913, s. 23.

Gerçek düşüncede kurucu ve yansıtıcı kategoriler, Windelband'a göre birlikte hareket etmektedirler. Bunun da nedeni, bu kategorilerin hepsinin aynı kaynaktan, düşüncenin sentetik etkinliğinden ileri gelmesidir.

Kategoriler sisteminin oluşturulmasında Windelband'a yol gösteren ilkelerin, Kant'ınkilere çok benzer olduğu kolayca görülebilmektedir, sistemi bütün olarak ele alındığında onun kategoriler sistemine benzemese de. Kant gibi, o da kategorileri bilinçten, düşünce etkinliğinin kimi işlevlerinden çıkarsar. Yine onun gibi, kategoriler bilincin *a priori* olarak belirlenmiş mutlak biçimleridir ve insan onlar aracılığıyla bilinç sahibi olur, varlık hakkında bilgilenme sürecinin içeriğini düzene sokar.

Windelband'ın kategorileri ve ilişkileri çıkarsadığı düşüncenin sentetik etkinliği, birincil ve belirleyici bir kategori değildir; ama nesnel gerçeklikte ve pratik etkinlikte oluşan sentetik süreçlerin yansımasıdır. Bu süreçler, insan tarafından yapay olarak yaratılmış özel koşullarda yeniden üretilmektedir. Ancak durum böyle olsa, sentetik etkinlik bir kategoriler sistemi geliştirilmesi ve bazı kategorilerin diğerlerinden çıkarılması için başlangıç noktası olamaz. Öyle görünüyor ki gerçekliğin yansıtılmış olan görünüşlerini ve bağlantılarını anlatabilmek için onu ilgili kategorilerin oluşumunu ve insan bilgilenmesinin gelişimini koşullandıran nesnel etkenlerde aramak gerekmektedir.

Günther'in sistemi ise kategoriler hakkında öznel bir kuram örneği teşkil eder. Günther, idealist konumdan yola çıkarak kategoriler probleminin Aristotelesçi ve Kantçı çözümlemelerini eleştirir. Onların doyurucu olmadıklarını ileri sürer. Özellikle, Kant'ın kategorileri "kendinde şey"e (*chose en soi*) uygulamasını, bu kendinde şeyin bilinçten çıkarsanmasım yasaklamasından hoşnut olmaz. Günther, "her kategorinin billurlaşan (*christalline*) biçimini biçimsiz ve şekillendirilebilir (*maléable*)

duruma indirgemeyi... ve Kant'ın *a priori* olarak vermiş olduğu kategorilerin ölü cesedini ruhun görgücü yaşamına dayanarak anlamayı" kendine hedef edinir.[40] Günther'e göre kategoriler, içerisinde kendi kendisinin bilincine varan ruhun kendini ve kendine ait bir yaşamı ifade ettiği düşüncelerin biçimini temsil etmektedir.

"Tüm öteki kategorilerin anası" olan belirleyici kategori olarak, Günther, kendi görüşünde düşünceye özdeş olarak gördüğü "ilişki" kategorisini önerir. Düşünce ya da ilişki (ikisi de aynı şeydir) kategorisi kendisinde, aralarında zorunlu olarak bağlı olan iki karşıt uğrağı barındırır: görüngü ve numen (*noumène*); birincisi "rastlantı" (*accident*) kategorisini, ikincisi de töz (*substance*) kategorisini oluşturur. Töz kategörisi aracılığıyla ilişki ideası kendini tözsellik ideası olarak gösterir. Biricik olan düşünce bağlılaşıklığa ulaşabilmek için ikililik (*dualité*) uğrağına ihtiyaç duyar. Düşünce etkinliği sürecinde teklik (l'*un*) ve çiftin (*double*) karşılıklı etkileşimi sayesinde şu kategoriler elde edilir: "biricik" (*unique*) ve "çokluk" (*multiple*), "biricik" ve "evrensel". "Düşünen Ben", "biricik" ve "çokluk" gibi kendinde bulunan karşıtlara atıfta bulunarak bütün ve parça ilişkisini kurar. İçerdikleri sayısal birlik bakış açısından "biricik ve "çokluk"u çözümleyen "düşünen Ben", nicel ilişkileri ve bu arada "nicelik" kategorisini kurar. Nitelik kategorisi ise bunların farklılıkları açısından çözümlenmelerinden yola çıkarak kurulur.

Nitelik ve nicelik kategorileri, tözün nesnelleşmesinin (*objectivisation*), kendini korumasının (*auto-conservation*) ve kendini teyit etmesinin (*auto-affirmation*) uğrakları olarak görünürler. Hareketsiz durumdaki "düşünen Ben", tözün rastlantılarla ilişkisi, kendisinin durmadan değişen, birinden ötekine geçen değişik halleriyle ilişkisidir. Bu durumda düşünen zihin

40 M. Klein, *Die Genesis der Kategorien in Processe des Selbstbewusst Werdens*, Breslau, 1881, s. 9-10.

(*esprit*), Günther'e göre, eylemsiz değildir, canlıdır; bu rastlantıların belirlenmiş görüngüler olarak şekillenmesini sağlayan etkin bir ilkedir. Bunun için tözün rastlantılarla ilişkisinin, neden ve etki ilişkisi olarak düşünülmesi gerekir. Günther'de nedensel düşüncenin uğrakları olan olasılık, gerçeklik ve zorunluluk düşüncesi, nedensellik ideasına bağlıdır.

Bu yüzden Günther, bütün kategorileri, kendi temelinde gelişen bilincin uğrakları ve nesnelleştirme ile kendi özünü koruma biçimlerinde, düşünen zihnin (*esprit*) uğrakları olarak göstererek adım adım yeniden üretir.

Kant'a karşı çıkan Günther, kategorilerin gelişiminde, Hegelci ideaları yinelemekten öteye gidemedi. Kategoriler sisteminde kategorilerin bağlılaşıklığı ile ilgili bir yığın gerçek yasayı yeniden ele almayı başaran Hegel'den farklı olarak Günther'in kategoriler sistemi, gerçekten hiçbir zaman, şeylerin asıl durumunu yansıtmaz, daha ziyade düşünceyi kötürümleştiren her türlü nesnellikten uzak bir yaratıcının ürününü ortaya koyar.

XIX. yüzyıl Fransız filozofu Charles Renouvier, kategorilerin bağlılaşıklığıyla ilgili Günther'inkine yakın bir görüş geliştirir. Ona göre, kategoriler özellikle düşüncenin ve duyulur algılamanın psikolojik sürecinin işlevleridir. Bütünüyle ele alındığında kategoriler, bilincin ve Renouvier'nin tasarımların içeriği olarak gördüğü görüngülerin yasalarını oluşturur.

Renouvier'nin kanısı "ilişki" kategorisinin ilk kategori olduğu yönündedir; bilincin en basit işlevini temsil eder, evrensel bir yasadır, Renouvier'nin değişik ilişki biçimleri olarak değerlendirdiği öteki kategorilerin hepsinin temelidir. Kategorilerin genel yığını içinde Renouvier, neden-sonuç ilişkisine bağlı kategorileri seçip ayırır ve onları dinamik olarak nitelendirir. Bütün öteki kategoriler, istatistiksel kategoriler kümesinde toplanır.

İstatistiksel kategorilere cins, tür ve birey arasındaki eşgüdüm ilişkisini anlatan, "nitelik" (nitel ilişki) kategorilerini; iş-

levi, belirlenmemiş bir çoğunluğu göstermek ya da yadsımak olan ve belirlenmiş iki niceliğin sentezi gerçekleştiğinde sayı kategorisine dönüşen "uzam" (étendue), "mekân" (espace), "durum" veya "nicelik" kategorilerini bağlar. Renouvier'ye göre bu kategorilerin işlevi, belirlenmemiş bir uzamın anlatımı, onun yadsınması ve nokta, çizgi, yüzey, figür biçiminde mekanik bir sınırın kurulmasıdır.

Renouvier, geçici bir ilişkiyi anlatan "etki" (*effet*) kategorisini; zaman içindeki değişmeyi anlatan "oluşum" (*devenir*) kategorisini; canlı varlığın durumuyla gelecekteki durumu arasındaki ilişkiyi içeren "ereklilik" (*finalité*) kategorisini; eylemle kuvvet arasındaki sentezi gösteren "nedensellik" kategorisini ve bilincin, dolayısıyla, ona göre bütün kategorilerin sentezi olan "bireysellik" kategorisini dinamik kategoriler olarak değerlendirir.

Renouvier'nin kuramına göre ele alınmış olan tüm kategoriler, ancak tasarımların içeriğini oluşturan görüngüler alanına uygulanabilir; ona göre yalnızca bu alan gerçekliği temsil eder.

Renouvier'nin kategoriler sistemi, Kantçı kategoriler sisteminin çağdaşlaştırılmış özgün bir örneğidir. Ama bu kuramın en kötü yanı kesinlikle, kategorilerin ve onların bağlılaşıklıklarının öznel ve idealist bir anlayışla ele alınmış olmasıdır. Eleştirel felsefeye özgü olan maddeci eğilim burada tümüyle reddedilmiştir. Gerçekte var olan her şey, bilincin işlevlerini ve etkinliğinin çeşitli biçimlerini temsil eden kategorisel ilişkilere bağlı olan görüngüler bütününe indirgenir.

Eduard von Hartmann[41] da kategoriler sistemine büyük bir yer ayırır. Renouvier gibi o da kategoriden, bilincin sentetik temel işlevlerini anlar. Ama bu işlevlerin bilinçli olduğuna inanan Renouvier'den farklı olarak Hartmann, onların bilinç dışı oldu-

41 E. Hartmann, *Kategorienlehre*, c. 1-3, Leipzig, 1923.

ğuna, "belli bir ilişkiyi"[42] ortaya koyan "bilinç dışı mantıksal bir belirlenim olduğuna" inanır.

E. Hartmann, ilgili kategorilerin ilişkilerini çıkarsamak için bilinç içeriğini belli parçalara bölüp ayırma (*démembrement*) yoluyla kendi kategoriler sistemini kurdu. Ona göre ilişkinin koptuğu yerde, kategoriler de varlık gösteremez.

İlişki kategorisine dayanarak E. Hartmann, öteki bütün kategorilerin içeriğini ortaya koymaya çalışır. Bu kategorilerin her biri de bir ilişki biçiminde sunulmuştur.

E. Hartmann, kategorilerin büyük kısmının varlığın (*l'être*) nesnel gerçek alanına uygulanabileceğini göstermeye çalışmasına karşın, bunların içeriklerini ve bağlılaşıklarını, ideanın öznel alanından çıkarsamaktan da geri kalmaz; oysa bu öznel alan onda temel işlevdir, tözün öz niteliğidir ve tözde mantık ve istenç biçiminde varlık gösterir. E. Hartmann'ın aslında idealist olan felsefi kuramı, kategoriler arasında var olan zorunlu bağlılaşıklığı yeniden üretmez. Onun sisteminde kategoriler, düşünce ve duyusal algılama ile gerçekleşen işlevlere göre yan yana yerleşirler. Hartmann, kategorilerin karşılıklı bağımlılıklarını belirleyen yasaları ortaya çıkarmayı aklından bile geçirmez. Ona göre kategoriler biçimsel mantık ilkesine göre kümeler halinde sınıflandırılır; ne bilgilenmenin ve pratiğin tarihsel gelişimindeki yerlerine, ne de bu gelişim sürecinde yansımış olan varlığın genel biçimlerine göre sınıflandırılır.

Wilhelm Wundt'un kategoriler sisteminin çıkış noktası da yine ilişki kavramıdır. Daha önce incelediğimiz öteki filozoflar gibi o da kategorileri mantıksal düşüncedeki ilişkileri ifade eden tümüyle *a priori* kavramlar olarak ele alır. Ona göre "biçim" ve "madde" önde gelen kategorilerdir ve "bunların oluşması her şeyden önce bütün deney nesnelerinin incelenmesini kışkırtıyordu." Temel kategoriler ilişkinin arı kavramlarının zirvesinde

42 O. Spann, *Kategorienlehre*, Jena, 1939, s. 45.

bulunurlar ve ötekilerin tümünün sınıflandırılmasında zorunlu temeli oluştururlar.[43]

Biçim ile aynı anda çözümlenen madde kategorisi, Wundt'a göre içerik kategorisini verir. İçerik ve biçim ilişkisi, "gerçek" ve "biçimsel", "gerçek" ve "olası" kategorilerini ortaya çıkarır. Bunlar içeriğe ve biçime paralel kategorilerdir.

Daha sonra, diğer tüm kategoriler, içerik ve biçim kategorileriyle ilişkilerine göre, saf biçim kavramları ve saf içerik ya da gerçeklik kavramları olarak bölünürler.

Wundt, teklik (*l'un*) ve çokluk kategorilerini genel kategoriler olarak görür; çokluk kavramının farklılaşması sonucunda elde edilmiş olan kavramlar, özgül biçimdeki kavramlardır. Bunlar nitelik ve niceliktir; bu iki yönden hareketle niteliksel olarak ayrışabilen basitlik ve karmaşıklık ile nicelik kategorisinin farklılaşmasıyla elde edilen tekillik (*singulier*) ve çokluk çözümlenir.

Gerçekliğin (içeriğin) genel kavramlarına, Wundt, "varlık" (*être*) ve "oluşum" (*devenir*) kategorilerini bağlar; bunlar dönüşerek "töz" ve "nedensellik" kategorileri haline gelirler. Wundt, tözü varlığın temeli ve nedenselliği de varlığın bağlılaşığı olarak değerlendirir. Her ikisini de birbiriyle ilişkilendirerek töz, kendisi (sözcüğün asıl anlamında töz) ve rastlantı olarak ayrımlaşır; buna karşılık nedensellik, neden ve sonuç olarak ayrımlaşır. Bu iki çifte kategori daha sonra kuvvet (*force*) kavramını oluşturmak üzere birbiriyle birleşir. Kuvvet kavramı, potansiyel (tözde içerilmiş olan) kuvvet ve edimsel (eylemde kendini dışa vuran) kuvvet olarak bölünür. Nedensellik ise tözsel nedensellik ve edimsel (*actuelle*) nedensellik diye bölünür ve bunlar daha sonraki gelişimlerinde neden ve ereğe (*fin*) dönüşür.

Wundt'a göre, erek kategorisi insanın sadece bilinçli edimlerine değil; doğadaki süreçlere de uygulanabilir; ereklilik ilişkisi

43 E. Lysinski, *Die Kategoriensysteme der Philosophie der Gegenwart*, s. 75.

varlığın temelinde, tözün kendisinde de içerilmiş olarak bulunmaktadır. Burada idealizm artık apaçık dışa vurulmaktadır.

Wundt'un önerdiği kategoriler sistemi, belli bir mantıksal kesinlik taşımasına ve gerçekte var olan kimi kategori ilişkilerini (nicelik-teklik-çokluk; içerik-töz-rastlantı; töz-nedensellik-neden-sonuç) yeniden ele almasına karşın, yapaydır ve kendi aralarında zorunlu bir bağlılaşıklık ve karşılıklı bir bağımlılık içinde bulunmayan kategorileri keyfi bir tarzda bağlar. Söz gelimi biçim ne gerçeklikte ne de bilinçte, tekliğe ve çokluğa bölünüp parçalanmaz, "teklik" ve "çokluk" kategorileri, Wundt'un gösterdiği gibi biçim kategorisi temelinde görünmezler. "Nicelik" ve "nitelik" kategorileri "çokluk" kategorisinin farklılaşması sonucunda kendini göstermez; tıpkı basit ve karmaşık kategorilerinin ortaya çıkmalarının da, bize kalırsa, niteliğe bağlı olmaması gibi... Kısacası Wundt'un kategoriler sistemi, kategorilerin ilişkisine dair gerçek yasaları yansıtmaz. Ama bu durum da doğaldır; zira yazar, idealist konumundan ayrılmamaktadır ve bu sebepten, bir kategoriden ötekine düşüncenin devinimini koşullandıran etkenlerin, kategorilerin bağlılaşıklıklarını ve karşılıklı bağımlılıklarını belirleyen etkenlerin bulunduğu gerçeklik alanına dönemez.

XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başında yaşayan Alman filozofu Herman Cohen[44], Wundt'unkinden ve daha önce ele aldığımız öteki filozofların sistemlerinden biraz farklı bir kategoriler sistemi kurar. Kategoriler kuramında Kant'tan yol çıkar; ama onu önemli ölçüde düzeltir. Özellikle, Kantçı kuramın tüm maddeci eğilimlerini yok eder, bilinçten bağımsız "kendinde şey"in (*choise en soi*) varoluşunu yadsır. Cohen'e göre dünyada var olan her şey bilince, "saf düşünceye" (*pensée pure*) bağlıdır. Cohen saf düşünceden yalnızca duyusal algılamanın ve bilme yetisinin (*entendement*) *a priori* biçimlerini değil; bilgilenme-

44 H. Cohen, *Logik der reinen Erkenntnis*, Berlin, 1902.

nin mantıksal ilkesine dönüşen "kendinde şey"i de çıkarsar. Buna uygun olarak sadece kavramları değil, bilgilenmenin nesnesini de doğuran "saf düşünce"[45], kategorilerin ve onların ilişkilerinin birinci ilkesini de oluşturur.

Cohen, kategorileri saf düşüncenin ögeleri olarak *a priori* temel kavramlar gibi görür. Ayrıca, bunlar yargıların temel biçimleri olurlar.[46] İşte bunun için Cohen kendi sistemini oluştururken kategorileri kendilerine karşılık olan yargılardan çıkarsamaya çalışır. Yargıları aşağıdaki dört biçime ayırır:

1) düşünce yasalarının yargıları,
2) matematik yargıları,
3) matematiksel doğa bilimi yasaları,
4) yöntem yargıları.

Cohen, "köken", "süreklilik", "özdeşlik" ve "çelişki" kategorilerini düşünce yasalarına bağlar. İlk iki kategori, ona göre, saf düşüncenin ögelerini ortaya koymayı; üçüncüsü özdeşliklerini korumayı; dördüncüsü de özdeş olmayan her şeyin yadsınması yoluyla özdeşliği güçlendirmeyi gerekli kılar.

Cohen, "hesap" (*calcul*), "zaman", "sayı", "uzay" ve "bütünlük" kategorilerini matematiksel yargılardan çıkarsar. Hesap kategorisi, matematiğin nesnesinin gerçekliğini yaratır. Zaman ve sayı kategorileri, bu nesnenin içeriğini sayısal fark ya da belirlenmemiş sayı biçiminde ortaya koyar. "Bütünlük" kategorisi, tekilin sonsuz çokluğunun ideal birliğini yansıtmaya çalışır. Zihinsel (*esprit*) bilimlere uygulanmış genel yargı ve bunun yanı sıra çokluk yargısı, "toplum" kategorisi biçiminde kendilerini gösterir ve gerçeklik yargısı da, Cohen'e göre, ahlaklılık (*moralité*) gerçekliğini yaratan birey biçiminde kendini gösterir.

45 E. Lysinski, *Die Kategoriensysteme der Philosophie der Gegenwart*, s. 83.

46 Age, s. 84.

Matematiksel doğa bilimi yargıları, devinim, tözün devinimsizliği, eylemsizlik, yasa, işlev, nedensellik, enerji, kavrayış, nesne, sistem, doğa, erek, özne, ahlaki eylem ve bunların yanı sıra matematiksel doğa biliminin kimi özel kategorilerini de koşullandırır. Daha önce gördüğümüz, kendi yalıtılmışlıkları içinde olan bilgilenme nesnelerinin metafizik araçlarının üretimi olan kategorilerden farklı olarak, Cohen'in burada ortaya koyduğu kategoriler, bağlılaşıklıkları içinde olan bilgilenme nesnelerinin üretim aracı rolünü üstlenirler ve işte bu yüzden Cohen bunları ilişki kategorileri gibi görür.

Yöntem yargıları, olanaklılık, örtüşme, varsayım, ölçüm, gerçeklik, tekillik, büyüklük, zaman dizimi (*chronologie*), zorunluluk, genel ve özel kategorilerini varsayar. Olanaklılık kategorisinin zorunluluğu Cohen tarafından temellendirilmemiştir ve o bunu doğal sayar: Cohen'e göre bilinç kategorisi, her türlü kategorinin öncülüdür ve onun yardımıyla önemli tüm belirlenimler gerçekleşir. Varsayım kategorisi, tüm olanaklılık biçimlerinin temelidir ve ölçüm kategorisiyle birlikte yeni nesneler üretme aracıdır.

Büyüklük kategorisi, Cohen tarafından, saf düşünceden yola çıkarak tekilin gerçekliğinin üretimine ayrılır, mekân (*espace*) ve zaman biçiminde ortaya çıkar. Zihinsel bilimlerde (*esprit*) büyüklük, zaman dizimi biçiminde ifade edilir ve gerçekliğin tanımında bir araç olarak kullanılır. "Genel" ve "özel" kategorilerinin işlevi, yalıtılmış nesneler arasında bağlantı kurmaktır.

Cohen, değişik yargı biçimlerinden hareketle kategorilerin çıkarımını, gerçekliği yaratan saf düşünce sürecinde yerine getirdikleri işlevlerin belirlenmesine indirger. Elde edilen sistemin hiçbir bilimsel değeri yoktur, çünkü kategoriler arasındaki zorunlu olan gerçek karşılıklı bağımlılığı ve bağlılaşıklığı yansıtmaz; tersine toplumsal bilgilenmede var olan kavramların keyfi bir biçimde birleşmesini temsil etmektedir. Cohen'in

sisteminde kategoriler birbirinden çıkarsanmaktan çok, saptanmış ve betimlenmiş durumdadırlar. İşte bunun için, bu sistemde, kategorilerin birbirine gereksinim duymaması, aksine basitçe birbirlerinin yanında bulunması bir rastlantı değildir. İdealist çıkış ilkesi dolayısıyla Cohen, dikkatini kategorilerin bağlılaşıklık yasalarının ortaya konmasına değil; saf düşünceden hareketle bunların gerçek varlığın üretimindeki kurgusal (*fictif*) rollerinin kurulmasına odaklanır.

Paul Natorp, Cohen'in kategorilerin bağlılaşıklığı hakkındaki görüşünü geliştirmiştir. Cohen gibi o da, kendi kategoriler sistemini, yargı tarafından oluşturulmuş olan temel düşünce ediminin çözümlenmesinden yola çıkarak kurmaya çalışır. Yargının ve dolayısıyla düşüncenin özü, Natorp'a göre, birlik içinde çokluğun bir birleşme biçimini ve aynı zamanda bu birliğin çokluk içinde bölünmesinin bir biçimini temsil eder.

Natorp'a göre, dışsal ve içsel yanlarıyla düşüncenin bireşimsel ve çözümsel (sentetik ve analitik) etkinliğini çözümlerken bu etkinlikteki nicelik ve niteliği bulgularız. Natorp'a göre bu temel etkinliğin birinci basamağı nicel birliğin kurulması ve nicel sentezin temeli olarak tekilliğin bütünsel teklikten ayrışmasıdır. İkinci basamağı, çokluğun oluşumunun ve bu birliğin kuruluşunun yinelenmesidir. Bu çokluk, bu aşamada belirlenmemiştir; çünkü yineleme sonsuz olarak gerçekleşebilir. Üçüncü basamakta, aynı nicel birliğin yinelenmesi, bir bütünün oluşumuyla sınırlanır. Bunun sonucu olarak belirlenmemiş çokluk, belirlenmiş çokluk biçimine; yani sayıya dönüşür. Daha sonra, bu bütün de kendini yineler ve yeni bir belirlenmemiş çokluk, sonra da bir bütün oluşturur (yeni bir sayı elde edilir ve bu döngü sonsuza dek gider).

Natorp'a göre birliğin ve çokluğun bağlılaşıklığı niteliği oluşturur. Bilgilenmenin birinci basamağında, nitelik, nitel bir birlik biçiminde (özdeşlik) görünür; ikinci basamağında nitel

birliğe daha başkaları eklenir ve böylece, burada, belirlenmemiş durumdaki farklılık kurulur. Bilgilenmenin üçüncü basamağında değişik özdeşlikler genelleşir ve yeni bir nitel birlik ortaya çıkar. Natorp bu birliği cins olarak, şu ya da bu çokluğun nitel birliği olarak görür.

Natorp'a göre düşüncenin gelişiminde nitel ve nicel sentezler, son olarak yeni bir sentezde (sentezlerin sentezi) birleşirler ve "ilişki"yi oluştururlar. İlişkilerin sentezi bir sistemin, daha sonra da genel bir düzenin ortaya çıkışına yol açar. İlişkilerin sentezinin birinci basamağında, bütün düzenlerde hiç değişmeden var olan ve ortaya çıkan tüm değişiklikleri belirleyen tözü, genel şeyi temsil eden temel bir dizi kurulur. Genel olan, öncelikle tüm dönüşümlerde ortak olan zaman biçiminde ve daha sonra bütün ilişkileri (düzenleri) tek bir bütünde toplayan mekân (*espace*) biçiminde görünür. İlişkiler sentezinin (bilgilenmenin, yaratının; bunlar Natorp'ta aynı anlama gelir) ikinci basamağında, zaman içinde uğrakların ardışıklığı kurulur, bu da nedenselliği oluşturur. İlişkiler sentezinin üçüncü basamağında, karşılıklı etkileşimi gösteren paralel dizilerin bağlılaşıklığı kurulur.

Natorp'ta açıklanan her şey bilgilenmeyle, sentezle (ve aynı zamanda yaratı ile) ilgilidir; yalnızca herhangi bir varlıkla değil ama genel olarak varlığın bilgilenmesiyle, senteziyle ilgilidir. Ancak düşüncenin bu gelişim basamağında, Natorp, somut varlık, nesne hakkındaki bilgilenme düzeyini sentezden (yaratı) ayırır. Nesne hakkında bilgilenme (sentez, yaratı) evresinde kiplik (*modalité*) kategorileri ortaya çıkar. Natorp, nesnenin sentezini hedefleyen düşüncenin ilk eylemi olarak, böyle bir sentez olasılığının ortaya çıkmasını görür. Ardından bu olasılığın deneyle, yani gerçeklikte doğrulanması gelir. Bu doğrulama belirlenmemiş ve sonsuz, ilerleyen belirleme biçiminde kendini gösterir. En son olarak tümdengelim ve tümevarım yoluyla zo-

runluluk ortaya çıkar. Natorp zorunluluğu mantıksal bağımlılıkla özdeşleştirir.[47]

Natorp, bilgilenmenin bir kategoriden diğerine doğru hareketini "saf düşünce"den, kategorilerde yansıyan nesnel gerçekliğin görünümleri ve genel bağlarından hareketle ele alan bir idealizmi savunmasına rağmen, sisteminde kategoriler arasında var olan kimi gerçek ilişkileri ifade etmeyi başarmıştır. Teklikten çokluğa, sonra yeniden tekliğe giden bilgilenme hareketi ile nitelik ve niceliğin hem nedensellik ve zorunluluk kategorilerinin temel ilişkileriyle aralarındaki bağlılaşıklığa göre, hem de bu bağlılaşık içinde ayrı ayrı incelenmesi bizce doğrudur.

Alman filozofu Alois Riehl,[48] kategorilerin bağlılaşıklığı hakkında, özünde Kantçı bir görüş geliştirir; Kant'ta olduğu gibi onda da kategoriler, özdeşliğin kurulmasıyla sonuçlanan düşünce işlevlerini temsil ederler. Özdeşlik tek kategoriyi gösterir. Öteki kategoriler özdeşliğin özel biçimleridir. Böylece Riehl'de mekân (*espace*) ve zaman kategorileri, düşüncenin özdeşlik işlevinin algı ve duyum üzerine etkisi sonucunda ortaya çıkarlar: Töz kategorisi düşüncenin bu işlevinin gerçek varlığın büyüklüğüne uygulanması sırasında görünür, "nedensellik" de geçici (*temporel*) dönüşümlere vb. uygulanması sonucunda kendini gösterir.

Kategorilerin değişik özdeşlik biçimlerini oluşturduğunun söylenmesi gerçek bir temele dayanır. Kategoriler, gerçekliğin genel bağlantılarının ve görünüşlerinin yansıması olmalarından dolayı, tartışmasız olarak şu ya da bu özdeşliği yansıtırlar. Ne var ki kategorilerin bu özellikleri, aralarında zorunlu bağlılaşıklık ve karşılıklı bağımlılık kurmak için, onları devinim halinde tasarlamak ya da karşılıklı geçişlerini sağlamak için yeterli değildir. Sistemlerinin oluşturulması sırasında, kategorilerin bu göstergesine (*indice*) bakarak ulaşabileceğimiz tek şey, özel

47 Age, s. 109.

48 A. Riehl, *Der philosophische Kriticismus und seine Bedeutung für die positive Wissenschaft*, Leipzig, 1876-1877, c. 1-2.

özdeşlik biçimlerine uygun olarak onları kümelere ayırmak ve bu kümeleri birbirinin yanında duracak şekilde yerleştirmektir; yani biçimsel mantığa dayalı bir sınıflandırma yapmaktır. İşte Riehl'in yaptığı budur.

Nicolai Hartmann'ın[49] felsefesinde kategoriler sisteminin oluşturulmasına büyük bir dikkat gösterilmiştir.

Hartmann, dünyayı katmanlı bir varlık biçiminde sunar ve bu katmanlardan biri de bilinçtir. Böylece N. Hartmann felsefenin temel sorununu ortadan kaldırır ve onu, bir varlık tabakasının ötekisiyle ilişkisinin özel bir sorununa dönüştürür. Hartmann'a göre felsefenin temel hedefi, dünya sisteminin (yapısının) incelenmesi ve bu yapıyı ifade eden bir kategoriler sistemini kurmaktır. Ona göre kategoriler, ortaya koyduğu varlığın basamakları ve katmanlarının farklılıkları ve temel özellikleridir. "Var olanın alanları arasındaki tüm köklü farklılıklar –basamakların içine egemen olan ve onları bağlayan ilişkiler, genel özellikler, basamaklar ve katmanlar– kategoriler biçimine bürünürler."[50] Bunun için N. Hartmann'da kategoriler kuramı, "temelde varlıkbilimdir (*ontologie*); yani varlık alanlarına göre farklılaşan ve varlığın en aşağısında özel bir alan oluşturan genel varlık temellerinin incelenmesidir."[51]

Felsefenin temel sorununu reddetmek, Hartmann'ı maddecilerin ve idealistlerin anladığı biçimde dünyanın birliğini yadsımaya götürür. Ona göre, dünyanın birliği yapılanmış karakterinden ibarettir; bütün bu katmanların belirli bir bağıntı ve ilişki içinde bulunmaları ve belirli bir sistem oluşturma olgusundan ibarettir. "Gerçek dünyanın birliğini anlamak, dünyayı kuruluşu ve bölünmesi içinde anlamak demektir. Dünyanın sahip olduğu birlik, tekdüzeliğin birliği değildir; değişik yollarla

49 N. Hartmann, *Der Aufbau der realen Welt. Grudriss der allgemeinen Kategorienlehre*, Berlin, 1940.

50 Age, s. 1.

51 Age, s. 42.

oluşmuş, düzene girerek birbiri üzerine konmuş çeşitliliklerin birliğidir; bunlar o tarzda düzenlenmişlerdir ki kaba ve aşağı olanlar temelde bulunurken, üstün olanlar onların üzerine otururlar, onların üstünde yükselirler."[52]

Kategorilerin gerçek katmanlarla ilişkilerine değinirken N. Hartmann şu noktanın altını çizer: Kategoriler katmanların içinde yer alır ve onların sürekli ve genel olmasını sağlayan başat bir rol oynarlar. Varlığın somut ve gerçek katmanlarında bulunduklarından, kategoriler sadece bir katmana, birçok katmana ya da hepsine girebilirler.

Kategoriler, katmanların özgül kategorileri ve temel kategoriler diye ikiye ayrılırlar; temel kategoriler yukarıdan aşağıya doğru (en karmaşık zaman dışılıktan [*intemporel*], ebedî düşünselden [*idéel*] en yalın fiziksel katmanlara giderler) bütün katmanlara girerler ve bu yolla onları birleştirirler. Varlığın "aşağı kısmında" (temelde) özel bir katman oluşturan bu kategoriler, özel katmanların içindeki ve katmanlar arasındaki kategorilerin ilişkilerinin dayandığı genel ilkelerdir.[53]

Özel bir katman oluşturan temel kategoriler, üç kümede toplanırlar: kipsel (*modal*) kategoriler, temel (*élémentaires*) kategoriler, kategori yasaları. Kipsel kategoriler içinde olanaklılık, gerçeklik, zorunluluk kategorileri; temel kategoriler içinde, yapısal özellik taşıyan ve karşıt terimler biçiminde kendini gösteren kategoriler (teklik ve çokluk, biçim ve madde, nitelik ve nicelik, süreklilik ve kesiklik [*discontinuité*] vb.); kategori yasaları içindeyse bir katman içindeki kategorilerin, kategori katmanlarının durumunu ve onlarda hüküm süren bağımlılığın birlik ilkesini tanımlayan kategoriler sayılabilir. N. Hartmann kategori yasalarını gerçek dünyanın inşa yasaları diye niteler. Bu yasalar katmanların içerme, birlik ve bütünlük yasalarıdır. Ona göre

52 Age, s. 197.

53 Age, s. 198-199.

bu üç yasa, bir katmanın kategorilerinin bağlılaşıklığını ve birbirine bağımlılığını, kategoriler sisteminin bütünlüğünün özel kategorilere önceliğini ve her bir kategorinin özünün hem kendi içinde hem de bağlı olduğu diğer kategorilerin içinde bulunduğunu ifade etmektedir.

Hartmann, bir katman çerçevesinde ve katmanlar arasında kategorilerin ilişkisi hakkında bilgilenme ilkelerini ayrıntılı olarak çözümler; özellikle de her özel kategorinin, ancak ve ancak katmandaki öteki kategorilerin hepsinin bilinebilir olduğu ölçüde bilinebilir olduğunu gösterir. Belli bir tabakanın kategorilerinin bağlılaşıklığı (içsel tutarlılık) hakkında bilgilenme sırasında herhangi bir kategoriden yola çıkılabileceğini, aşağı katman kategorilerinin üst katmanlardaki kategorilerinden yola çıkarak bilinebileceklerini belirtir. Aşağı katmandaki kategorilere dayanarak üst katmandaki kategorilerin özelliklerinin gösterilemeyeceğine işaret eder.

Varlığın katmanlı (*stratifié*) karakteri, her katmanın yapısının özgüllüğü ve aşağı katmanın yapısının dönüşmüş bir biçimde üst katmanın içinde bulunması hakkındaki akıl yürütmelerinde Hartmann, maddesel deviniminin temel biçimleriyle ve bu devinimin adım adım gelişimi sürecindeki bağlılaşıklıklarıyla ilgili diyalektik maddeciliğin savlarını, bulanık bir tarzda anlatır. Özel ve genel, alt ve üst arasındaki ilişki hakkında kimi doğru düşüncelerinin yanı sıra Hartmann, maddecilikle idealizmi uzlaştırmayı, bilincin "varlıkbilimselleştirilmesini" (*ontologisation*) gerçekleştirmeyi; bilinci, ülküsel (*idéal*) iken zaman ve mekânın (*espace*) dışında varlığın evrensel bir biçimine dönüştürmeyi ve buradan, felsefenin temel sorununa verilen idealist yanıtı temellendirmeyi amaçlayan çok fazla yanlış görüş ileri sürmüştür. Bu arada Hartmann'ın önerdiği kategoriler sistemi de ayrıca idealist bir oluşumdu; felsefeyi, bütün öteki

bilimlerin yerini ve karşılıklı bağlantısını belirleyen, bilimlerin bilimi haline getiriyordu. Bu yaklaşım, gerekli bilgilerin yokluğunun kısa yoldan giderilebileceği fantezisine neden olur. Kısacası Hartmann, Hegel'den daha ileriye gitmemiştir; hatta gerisinde bile kalmıştır.

Oskar Fechner[54] de idealist ve metafizik ilkelerden yol çıkarak kendi kategoriler sistemini kurar. Kategorilerle ilgili tüm geleneksel kuramları reddeder, onları yanlış sayar ve problemin, varlıkbilimsel olarak ifade edilebilecek çözümünü önerir. "Ne geleneksel felsefeleri, ne bilimsel yapısal ve kategorik kavramları ödünç alıp getirmiyoruz," diye yazar; ama "derinleştirilmiş bir çözümlemeyle var olan ve gerçekten varlıkbilimsel nitelik taşıyan kategorileri anlamaya çalışıyoruz."[55]

Fechner, bireylerin bilinci ve şeylerin varoluşundan başka ne insana ne de onun bilincine bağımlı olan, insan usunun dışındaki değişik alanlarda bulunan ve bireysel düşünce sürecinde insan tarafından kavranılmış olan "karşı çıkışlar" (*objections*), idealar (*idées*), "genel oluşumlar" adı verilen nesnel var oluşu tanır. "Karşı çıkışlar" (genel idealar) ona göre evrensel, ebedî ve hiç değişmezdirler; görgüsel (ampirik) bir özneden ötekine aktarılır ve düşüncelerin görünüşünü yaratırlar.[56] Fechner'e göre her "karşı çıkış"ın zihinsel (biçimsel) ve nesnel (maddesel) bir yapısı vardır. Bunlardan birincisi, düşüncelerde (genel oluşumlarda) kendini gösterir; ikincisi, tekil nesnelerde. Her tekil nesne belli bir "karşı çıkışlar" birliğini gösterir ve bu yüzden ona göre, bir şeyi bilip tanımak, görgüsel düşünce ürünü "kavrayışları", "karşı çıkışları" onun üzerine yöneltmek ve onu bunlar aracılığıyla anlamak demektir.

54 O. Fechner, *Das System der ontischen Kategorien*, Dammtor, Hildesheim, 1961.

55 Age, s. 5.

56 Age, s. 8.

Bu kuramda maddi dünyayı kuran tekil nesneler devinimsiz "karşı çıkışlardan" oluştuğundan, Fechner, dünyanın temelde devinimsiz olduğuna, gelişmediğine, ebediyen tekdüze ve çelişkisiz durumda varlık gösterdiğine inanır. Bu gibi metafizik savlara dayanan Fechner; bu dünyanın sürekli değişimini ve gelişimini koşullandıran çelişki durumunda olduğunu belirten Hegel'i eleştirir ve şöyle yazar: "Bütün dünyadaki süreci somut, hareketli ve çelişkili kavramların diyalektik gelişimiyle sunan, öngören Hegel'in savı yanlıştır. Gerçekte, "karşı çıkışlar" her zaman evrensel, sabittir (constant); biçimsel olarak tüm çelişkilerden uzaktır."[57]

Özleri bakımından idealist ve metafizik olan bu ilkeler, Fechner tarafından, onun kategoriler sisteminin temeline yerleştirilmiş bulunmaktadır.

Kategorilerden Fechner'in anladığı, "bir ya da birçok nesnesel ortamın temel yapıları ya da yapısal ögeleridir."[58]

Fechner'de kategorilerin özel kümelere ve kümeler içinde de alt kümelere bölünmesi, biçimsel mantık ilkelerine göre yapılmıştır; işte bunun için, onun önerdiği sistemde bu kümelerin, alt kümelerin ve özel kategorilerin tümü, zorunlu bir ilişki içinde bulunmazlar; birbirinden çıkarsanmış değildirler; yalnızca birlikte var olurlar. Fechner onları saptamak ve betimlemekle yetinir.

Archie J. Bahm'ın kategoriler sınıflandırması da yine mantığa dayalıdır. Kategoriler sisteminin kuruluşunun temel ilkesi çelişki ilişkisi olmasına rağmen, Bahm ne onların karşılıklı bağımlılıklarını, ne de birinin ötekine ya da karşıtına geçişlerini gösterir. Çelişkilerin farklı biçimleri onda, kategorilerin değişik kümelere ayrılmasının biçimsel ve mantıksal temeli rolünü üstlenir. Archie J. Bahm, özel olarak dokuz tip karşıt ilişki ayırt

57 Age, s. 20.

58 Age, s. 37.

eder: iki biçim ve organizma altında (aşırı ve başkalaşmış) "bir-kutup-çuluk" (*one-pole-ism*), "öteki-kutup-çuluk" (*other-pole-ism*), ikicilik (*dualisme*), "bakış-ayrılıkçılığı" (*aspectism*) ve ana ilişki tipi olan organizma felsefesi olarak kendilerini gösterirler. Toplam olarak 26 farklı kutupsal çelişki saptar.[59]

Wolfgang Cramer, kendi kategoriler sistemini Hegel'in yaklaşımı üzerine kurmuştur. Sistemini "mutlak" kavramına dayandırır. Mutlak, düşüncenin bir kategorisinden ötekine giden, mutlağın öz-belirlenimiyle gerçekleşen deviniminin başlangıç noktasıdır. Dolayımsız olanın (*immédiat*) ve başlangıç ilkesinin birliği olan mutlak, Cramer'de dolayımlılaşma (*médiatisation*) ve belirlenme eğilimi taşır ve bu belirlenimlerin ve dolayımlılaşmaların tümünün öznesi olarak kendini ortaya koyar. Öz belirlenim ve dolayımlılaşma sürecinde mutlak, içeriğinin uğraklarını tek tek bulur ve onlara karşılık olan kategorileri ortaya çıkartır. Cramer bir kategorinin ötekine geçişi konusunda, Hegel'e öykünmeye çalışır: Ne var ki, Hegel'in kategoriler sistemine girmiş olan idealların zenginliği, onun önerdiği şemada görülemez.[60]

Bela von Brandenstein[61] da kendi kategoriler sistemini kurmak için Hegel'den yola çıkar. Ne var ki "mutlak varlık"ı –mutlak hiçlik– doğası gereği çelişkili sayan ve dolayısıyla, değişken, mutlak düşüncenin bir kategoriden ötekine deviniminin başlangıç noktası olarak alan Hegel'den farklı olarak Brandenstein, ebedî olduğu için bir şey üzerinde eylemle değişikliklere yol açan ve bu değişiklikler sırasında bunlara denk gelen kategorileri meydana getiren, "devinimsiz gerçeklik"ten yola çıkar.

---

59 Lewis E. Hahn, "Of Shoes and Ships and Sealing-Wax, and Cabbages and Kings", *The Journal of Philosphy*, Lancaster, 1958, c. 55, no: 2, s. 55-56.

60 W. Cramer, "Aufgaben und Methoden einer Kategorielehre. Kant-Studien", *Philosophische Zeitschrift*, c. 52, no: 3, 1960-1961, s. 351-368.

61 Bela von Brandenstein, *Der Aufbau des Seins. System der Philosophie*, Tübingen, 1950.

Hegel'den sonra, burjuva filozofları tarafından ortaya konulan kategori sistemlerine ilişkin çıkardığımız bilançodan hareketle şu noktayı dikkate almak yerinde olur: Hegel ile karşılaştırıldığında, bu sistemlerin tümü kategorilerin bağlılaşıklığı probleminin incelenmesine ve araştırılmasına yeni bir katkıda bulunmuş sayılmazlar; tersine gerçek şudur ki, onun gerisinde kalmışlardır. Durum böyle olunca, bu bir rastlantıya bağlanamaz. Kategoriler kuramının daha sonraki verimli bir gelişimi, ancak Hegel tarafından formüle edilmiş diyalektik ilkelerine dayanan bir maddecilik çerçevesinde olanaklıdır. Genel olarak bizim değinmiş olduğumuz filozoflar da, kategori sistemlerinin hazırlanıp oluşturulmasında hem maddeciliği hem de diyalektiği bilmiyorlardı ve bundan dolayı, Kant, Hegel ve Aristoteles'in söylemiş olduklarını yinelemek zorunda kalıyorlardı. Günümüzde ise, Othmar Spann, Hegel'den sonra ortaya çıkan kategori sistemleri konusunda şunları yazdığında çok haklı idi: "Hegel'le karşılaştırıldığında, kategoriler üstüne olan tüm kuramlar geriye atılan bir adımdır; çünkü Alman idealizminin büyük düşüncelerinde derinlemesine gidecek yerde, onlar, görgücü ve mekanik yaklaşımların barbarlığına düşmüşlerdir..."[62]

Diyalektik kategoriler sisteminin kuruluşu ile ilgili Hegel tarafından öne sürülen ilkeler, maddeci ve bilimsel bir temelin yorumunda, Marksist felsefenin içinde gelişebilmiştir. Marksist felsefe ilk kez olarak kategorilerin bağlılaşıklık probleminin bilimsel bir çözümünü getirmiştir. Ekonomi bilimine uygulandığında, bu problem, bütün bakış açılarıyla Marx'ın *Kapital*'inde; diyalektik mantığa uygulandığında, Lenin'in *Felsefe Defterleri*'inde çözümlenmiştir.

62 O. Spann, *Kategorienlehre*, s. 42.

2. DİYALEKTİK KATEGORİLER SİSTEMİNDE BAŞLANGIÇ İLKESİ VE KURULUŞ İLKELERİ

Kategorilerin bağlılaşıklık probleminin sağlam bir çözümü, bir kategoriden diğerine nasıl geçildiğinin çözümlenmesi ve bu yolla, karşılıklı ilişkilerin yasalarının ortaya çıkarılması, bunlar aracılığıyla da, yansıtmakta oldukları evrensel bağlantıların ve biçimlerin karşılıklı yasalarının ortaya çıkarılması sürecinde her şeyden önce başlangıç ilkesiyle başlangıç kategorilerini doğru seçmeyi gerektirir.

İlk bakışta, başlangıç kategorilerin tanımı pek güç bir şey değilmiş gibi görünür; çünkü Marksizm, her nesnenin incelenmesinde, temel ve belirleyici görünüş ya da ilişkiden işe başlamamızı ister. Ne var ki gerçekte, bu iş göründüğü kadar kolay değildir. Söz gelimi, temel ve belirleyici ilişkiler ya da görünüşler bir değil de birçok olduğunda ve değişik çalışma alanlarıyla ilintili olduğunda ne yapmak gerekir? Kategorilerin incelenmesiyle, kendimizi işte böyle bir durumda buluruz.

Gerçekten de maddeci diyalektik de dâhil olmak üzere, felsefenin bütününde, temelli bir sorun vardır: Düşünce ile varlık arasındaki ilişki sorunu. İşte bu sorunun çözümü, öteki bütün problemlerin çözümüne damgasını vurur ve son çözümlemede, felsefenin karakterini, özünü belirler. Bunun için, bu soruna bağlı kategoriler, özellikle de madde ve bilinç kategorileri zorunlu olarak temel ve belirleyici kategoriler arasında görülmelidir ve çözümlemeye onlardan başlanacaktır.

Ne var ki diyalektik maddecilik, aynı zamanda nesnel gerçekliğin evrensel ilişkilerini ve çeşitli yönlerini de inceler; ama bunların da hepsi birbirine benzemez. Aralarında temel ve belirleyici bir rol oynayanlar olduğu kadar, bağımlı ve belirlenmiş olanlar da vardır. Diyalektik maddeciliğin klasik yazarları, özellikle de Lenin, karşıt görünüşler arasındaki karşılıklı ilişkileri, yani karşıtların savaşımını ve birliğini, nesnel gerçeklikte temel ve belir-

leyici olarak görüyorlardı. Dolayısıyla, karşıtların savaşımına ve birliğine bağlı olan kategoriler de başlangıç kategorileri arasına katılmalı, çözümleme de bunlardan başlamalıydı.

Gerçek evrensel ilişkilerin, bağlantıların, yönlerin yansıması olan kategoriler, aynı zamanda bilincin, insanın bilişsel etkinliğinin de ürünüdür. Bilgilenme sürecinde, bütün bilişsel etkinliğine, özellikle de bu etkinliğin sonuçlarına damga vuran temel ve belirleyici etkenler vardır: Bunlar kategoriler ve kategorilerin karşılıklı bağıntısıdır. Marksizmin kurucuları, toplumsal pratiğin bilgilenmeyi belirleyen etken olduğunu sanıyorlardı. Engels şöyle yazıyordu: "İnsan düşüncesinin en özlü ve en dolaysız temeli olan, doğanın kendisi değil; kesinlikle *doğanın insan tarafından dönüştürülmesidir.* İnsanın zekâsı da doğayı dönüştürmeyi öğrendiği ölçüde büyüyüp gelişmişti."[63] Durum böyle olunca, bilgilenmenin bu temel ve belirleyici etkenini yansıtan kategoriler de başlangıç kategorileri sayılmalıydılar.

Böylece, kategorilerin incelenmesi sırasında, her biri kendi tarzlarında temel ve belirleyici olan ve başlangıç ilkeleri rolü oynayabilen üç değişik etkenle karşılaşıyoruz. Bu etkenlerden hangisinin kategorilerin incelenmesi sırasında belirleyici ve başlangıç etkeni olduğu ve ilk olarak hangi kategorilerin çözümleneceği sorununu nasıl çözmeliydi?

Felsefenin temel sorununu başlangıç noktası aldığımızda ve "madde" ve "bilinç" kategorilerinin çözümlenmesiyle işe başladığımızda ne olacağını birlikte görelim.

Düşüncenin varlıkla, bilincin madde ile olan ilişkisi sorununun çözümünden yola çıkarak, kategorilerin bilincin ürünleri olduğu, bilgilenmenin gelişim sürecinde oluştukları; içeriklerinin nesnel gerçeklikten alındığı; dış dünyadaki kimi bağlantıların ve görünüşlerin kopyaları, fotoğrafları oldukları anlaşılır.

63 F. Engels, *Dialectique de la nature* [*Doğanın Diyalektiği*], Editions Sociales, Paris, 1952, s. 223.

Elbette, ortaya konan bütün bu uğraklar çok önemlidir. Onlar olmaksızın kategorilerin özü anlaşılmaz ve kategorilerin özleri anlaşılmaksızın, gerçek ilişkileri, zorunlu, karşılıklı bağlantıları ortaya konamaz. Ancak söz konusu uğraklar ne denli önemli olursa olsun, yine de yeterli sayılmazlar. Onlardan yola çıkarak aralarında benzer bağlılaşıklık kurulabilecek ilkeleri içlerinde gizlemezler.

Kategorilerin bağlılaşıklığını incelerken nesnel gerçeklikle ilişkili olan belirleyici temel etkene; karşıtların savaşımı ve birliğine dayanırsak ne olur? Diyalektiğin çekirdeğini oluşturan bu yasa, bağlılaşıklık yasasının diyalektiğin öteki temel yasaları ve kategorileriyle ilişkisini ve bunun yanı sıra, kategori çiftlerinin karşılıklı bağlılaşıklık yasasını açıklama olanağını da sağlar; çünkü söz konusu ilişkiler karşıtların savaşımının ve birliğinin somut dışa vurumunu gösterir. Ama bu yasa da tıpkı felsefenin temel sorunu gibi, kategorilerin karşılıklı bağımlılıklarını ve bağlılaşıklıklarını belirleme olanağını vermez. Bu yasayı uygularken kategorilerin izlemek zorunda oldukları düzeni kuramayız.

Şimdi, bilgilenme alanında, yani pratikte belirleyici olan üçüncü temel etkene başvuralım.

Bilgilenme, kesinlikle pratikle başlar, pratik temelinde işlerlik gösterir, gelişir ve pratik için yapılır. Varlığın evrensel biçimlerinin ve bağlantılarının yansıtıldığı ve saptandığı kategoriler, pratik temelinde oluşur.

Pratik temelinde gelişen bilgilenme, tarihsel bir süreçtir. Bu süreç boyunca insan, görüngüler dünyasında giderek daha derine girer. Bu süreçte kategoriler belirli bir düzen içinde ve her biri bilgilenme gelişiminin kesinlikle belirli bir evresinde görünürler. Gelişimin belli bir evresinde bilgilenme ile ortaya konmuş olan evrensel bağlantıları ve görünüşleri saptayarak, kategoriler, bu aşamanın özgüllüklerini yansıtırlar ve insanın

doğanın üstünde yükselmesi, doğa hakkında bilgiye erişmesi için basamaklar, dayanak noktaları olurlar. Başka bir deyişle, kategoriler dış dünyanın evrensel görünüşlerini ve bağlantılarını yansıtırlar, aynı zamanda bilgilenmenin gelişimindeki basamakları, gelişimin belirli aşamalarından başka aşamalarına geçişi belirten uğraklar olurlar.

Kategorilerin bilgilenme sürecinde basamaklar, belirli uğraklar ya da düğüm noktaları oldukları düşüncesini ilk olarak Lenin öne sürdü. Lenin, *Felsefe Defterleri*'nde, Hegel'in, kategorileri ebedî olarak doğanın dışında ve ondan önce var olan düşüncenin basamakları ya da gelişim uğrakları olarak gösteren mantığını çözümleyerek, kategorilerin bilgilenmenin basamakları, uğrakları olduklarını defalarca vurgulamıştır. Yasa kategorisinin içeriğini ortaya çıkaran Lenin, söz gelimi, şu noktayı da belirtir: "Yasa kavramı insanın, *birlik* ve *bağlantı* (*liaison*) üstüne, evrensel sürecin karşılıklı bağımlılığı ve bütünselliği üstüne bilgilenmesinin basamaklarından biridir."[64] Öz ve görüngü kategorileri hakkında da şunları yazar: "Burada esas olan, görüngüler dünyası ve kendinde dünyanın (*le monde en soi*), insanın doğa üstüne bilgilenmesinin *uğrakları olmasıdır*; bunlar, (bilgilenmenin) basamakları, *biçim değişiklikleri* ya da derinleşmesidir."[65] Töz kategorisi içinse "*madde* ve doğa hakkında *insan bilgilenmesinin* gelişim sürecinin özsel bir basamağıdır"[66] der ve sözünü şöyle bağlar: "İnsanın doğa hakkında bilgilenmesinin konakları; işte mantıksal kategoriler bundan ibarettir."[67]

Her yeni kategorinin ortaya çıkışı, zorunlu olarak, bilgilenme gelişiminin akışı ile koşullanır. Bilgilenme, her seferinde

64 V. Lenin, *Œuvres* [Yapıtlar], c. 38, s. 142.

65 Age, s. 144.

66 Age, s. 149.

67 Age, s. 188.

görüngüler dünyasına daha derinliğine işleyerek var olan ve gerekli kategorilere dönmeyen evrensel bağlantıları ve yeni görünüşleri ortaya koydukça ve bunların ifade edilebilmesi için yeni kategorilerin saptanması gerektikçe kategoriler ortaya çıkar. Ortaya çıkan her yeni kategori, daha önceden var olan kategorilerle belirli, zorunlu bağlantılara ve ilişkilere girer. Ve böylece, genel kategoriler sisteminde bilgilenme süreciyle belirlenen özel bir yere sahip olur. Kategorileri bilgilenmenin gelişim sürecinde göründükleri biçimde düzenlersek her kategorinin yerini, rolünü ve önemini, ilişkilerini ve bağlılaşıklıklarını görüp bulmak bizim için kolay olur. Buradan bilim ile tekniğin tarihinin diyalektik biçimde ve düşünce tarihinin kategoriler sisteminin gelişimi açısından incelenmesi zorunluluğuna varırız.

Şu noktayı da belirtelim ki, Hegel ve Marx'ın diyalektiğinin incelenmesinde bir sonraki görevi Lenin de şöyle tanımlamıştı : "Hegel ve Marx'ın yapıtını sürdürmek, insan düşüncesinin, bilimin ve tekniğin *diyalektik* olarak ele alınmasından ibaret olacaktır."[68]

"Mantığın genel kategorilerinin ve kavramlarının uygulanması ve gelişimi açısından bir düşünce tarihi, işte gerekli olan bu!"[69]

Kategorilerin bir düzen içinde oluştuklarını belirtirken, onların tarihsel olarak birbirini izlediklerini düşünmemeliyiz. Bazı kategoriler bilgilenmenin bir ve aynı basamağında başka kategorilerle birlikte ortaya çıkmış olabilir. Dahası, bir kez ortaya çıktıktan sonra, biçimlerini korumazlar; tersine bilgilenmenin ve pratiğin gelişimi sonucu dönüşür ve gelişirler. Ama durum böyle olunca, aşağı basamaklardan üst basamaklara giden bilgilenme devinimini anlatabilmeleri için kategorileri nasıl sınıflandırmalı?

68 Age, s. 138.

69 Age, s. 167.

Diyalektik yöntemi uygulayarak, incelenen bir bütünün her bir uğrağını, "olgunlaşmasının gelişim noktasına göre, klasik arılığı içinde"[70] göz önüne almalıyız. Bunu göz önünde tutarak, her kategoriyi, içeriğinin en çok serpilip geliştiği, klasik biçimini edindiği gelişim basamağına bağlamalıyız.

Kategorileri bilgilenmenin basamakları olarak, yani toplumsal pratiğin ve onun bağlı bulunduğu bilgilenmenin gelişim temeli üzerinde ortaya çıktıkları sıra içinde ele aldığımızda, sadece -kategorilerde yansıyan ve saptanan- insan düşüncesini, toplum yasalarını ve doğadaki evrensel görünüşleri bilinçte ve belli bir düzen içinde yeniden üretmekle kalmayız. Aynı zamanda bilgilenmenin aşağı evrelerinin üst evrelere gelişimini yineleyebiliriz. Yani bunun tarihini ve kuramını verebilir, böylece bir bilgilenme yöntemi verebiliriz, "düşüncenin dışsal biçimlerinin değil, tersine tüm maddesel, tinsel ve doğal şeylerin gelişim yasalarını gerçek kuramı olacak bir mantığı, yani dünya ve dünya hakkında bilgilenmenin somut içeriğinin gelişim yasalarını elde edebilir, dünya hakkında bilgilenme *tarihi*'nin bilançosunu, toplamını, vargısını"[71] da ortaya serebiliriz. Bu durumda, maddeciliğin mantığını, diyalektiğini ve bilgi (lenme) kuramını göstermek için üç sözcüğe gerek yoktur: "Üçü de aynı şeydir."[72]

Kategorileri ve pratiği bilgilenmenin gelişim basamakları sayan savı çıkış noktası olarak ele aldığımızda, maddeci diyalektiğin kategoriler ve yasalar sistemi bu yolla oluşturulduğunda, diyalektiğin, mantığın ve bilgi(lenme) kuramının özdeşliği ilkesini ortaya koymuş oluruz.

Böylece kategorilerin çözümlenmesinde başlangıç kategorileri, bilgilenmenin gelişiminde belirleyici ve temel etkeni yansı-

70 K. Marx ve F. Engels, *Œuvres choisies en trois volumes*, Editions du Progrès, Moskova, 1976, c. 1, s. 535.

71 V. Lenin, *Œuvres* [Yapıtlar], c. 38, s. 90.

72 Age, s. 304.

tan kategoriler, yani pratiğin kategorileri olacaktır. Bu belirleyici etkenin (toplumsal pratiğin) gelişimini izleyerek kategorileri, bilgilenmenin evrim sürecinde göründükleri düzen içinde yeniden ele alırız ve böylece, doğal ve zorunlu bağlılaşıklıkları ve bağımlılıkları içinde onları sunarız.

Ancak kategorilerin incelenmesinde çıkış noktası olarak bilgilenme alanına giren etkenleri ele alırken, felsefenin temel sorununun öncelikli önemini görmezden gelemeyiz ve gelmemeliyiz. Tam tersine, kategorilerin incelenmesi felsefenin temel sorununun çözümlenmesiyle başlamalıdır; bilgilenmenin gelişimi sürecinde ortaya çıkış sıralarından başlayarak kategorileri çözümleme düzenini belirledikten sonra, madde ve bilinç ilişkisini ele alan o temel sorun düzleminde her birini çözümlemeliyiz. Sonrasında kategorilerin bilgilenme sürecindeki sıralarına göre ilerlerken ve bu temel üzerinde karşılıklı bağımlılıklarını ve bağlaşıklıklarını ortaya koyarken, nesnel gerçekliğin evrensel görünüşler arasında var olan, kategorilerle karşılıklı bağımlılıklarına yansımış olan bağlantıları (ilişkileri) bir yana bırakamayız. Tersine şu ya da bu kategorinin içeriğini sunarken bu gerçek bağlantıları ve görünüşleri her zaman göz önünde tutmalıyız, hesaba katmalıyız ve onlara dayanmalıyız.

Burada söylenenden çıkan sonuç şudur: Diyalektik maddeciliğin kategorilerinin ve yasalarının incelenmesinde çıkış noktası maddenin, bilincin ve pratiğin kategorileri olmalıdır. Sisteminin kuruluşunu yöneten ilkeler de şunlar olmak zorundadır: Birincisi, tarihsel olan ile mantıksal olanın birliğini ifade eden bilgilenmenin gelişim basamakları olarak kategoriler görüşü; ikincisi de diyalektiğin, mantığın ve bilgilenme kuramının özdeşliği ilkesi.

III

MADDE VE BİLİNÇ

Diyalektik kategoriler sisteminin kuruluşunun başlangıç ilkesini belirlerken, madde ve bilinç arasındaki ilişkinin yasalarını ortaya koyarak çözümlemeye başlamamız gerektiğini belirtmiştik. Bunun nedeni kategorilerin doğasının, bağlılaşıklıklarının ve karşılıklı bağımlılıklarının, ancak bu yasaların göz önüne alınmasıyla bulunabilmesidir. Bu yüzden sistemin ilk kategorileri, ister istemez madde ve bilinç kategorileri olacaktır.

1. MADDE

Madde kavramıyla tüm felsefe sistemlerinde karşılaşabiliriz; ama değişik anlamlarda. Birçok filozofun madde tanımları çok çeşitli olmasına karşın idealist filozofların, gerek maddenin yadsınması noktasında, gerekse de maddenin nesnelliğinin yadsınması noktasında birleştikleri görülmektedir.

Söz gelişi, öznel idealizmin temsilcisi olan Berkeley, maddenin varlığını büsbütün yadsıyordu, onun asla görülen bir şey olmadığını ve madde kavramı kullanılmasa, yokluğunun farkına bile varılmayacağını söylüyordu; zira maddenin imlediği, göstermiş olduğu bir şey yoktu. "Eğer çok meraklı iseniz" diyordu maddeci filozoflara, "'madde' sözcüğünü, başkalarının 'hiçlik' sözcüğünü kullandığı yerde kullanın, bakın ne göreceksiniz."[1] Maddenin

1 V. Lenin, *Œuvres* [Yapıtlar], c. 14, s. 24.

yadsınması sadece, dünyayı duyumlar bütünlüğüne indirgeyen Berkeley'in felsefesine denk düşmekle kalmaz, aynı zamanda onun idealizmini ve seçmiş olduğu dini savunma tarzım da gösterir.

İdealist felsefenin öbür temsilcileri, maddenin varlığını açıkça yadsımamakla birlikte onu yine ya duyumlar bütününe (Mach), ya da duyumların süregelen olanaklılığına (Mill, Poincaré), ya da insanların ilk (*originelle*) deneyimleri hakkında rasyonel bir anlayışa (Merleau-Ponty) vb. indirgerler.

Öznelci idealistlerden farklı olan nesnel idealizmin temsilcileri, maddenin insan bilincinden bağımsız ve onun dışında olduğunu benimsemekle birlikte, son çözümlemede onun varlığını bilince, zihne (*esprit*) bağımlı kılarlar. Örneğin Hegel'de madde, "mutlak düşünce"nin etkinliği sonucunda ortaya çıkar; gelişiminin belli bir evresinde madde (başka bir deyişle, onun "öteki-varlığı" [*être-autre*] olarak) kendini gösterir, yani maddesel şeyler biçiminde var olmaya başlar. Leibniz felsefesinde de maddenin buna benzer bir konumu vardır. Dünyanın temelinde 'monad'lar bulunmaktadır, bunlar bir çeşit tinsel atomlardır; 'monad'lar başlangıçtaki özlerini koruyabilmek için eylemsiz ve kaba bir madde kılığına bürünürler ve aynı yolla birbirlerinden de ayrılırlar.

Maddenin varlığını zihne (*l'esprit*) bağlamayan, kendi başına bir varlığı olduğu kanısı taşıyan idealist filozoflar da yok değildir. Ancak onlar bu tutumlarıyla maddeye öyle bir varlık biçimi yüklerler ki, o varlık biçimi "varlık olmayan"a (*non-être*) eş değer sayılır; yani gerçek varlığı değil; olası, mutlak bir varlığı gösterir. Olası varlığın gerçek bir varlığa dönüşmesi bilince ("idea"ya, Tanrı'ya) bağımlıdır. Örneğin filozof Platon'un sistemindeki madde, böyle bir konumdadır: Bilinçten, düşünceden, zihinden (*esprit*) bağımsız olarak vardır; ne var ki yalnızca potansiyel olarak vardır; bu biçimiyle, bir hiçlikten öte bir şey değildir. Gerçek olabilmesi için bir düşünce, matematiksel bir belirlenim gelip maddeye eklenmelidir; yani maddenin gerçekliği, kesinlikle zihinle (*esprit*), ideayla verilidir.

Yukarıda sıraladığımız ve maddenin nesnel varlığını tanımayan, tutarlı idealist kuramcılardan farklı olarak, tutarlı olmayan idealistler –söz gelişi Kant– maddenin gerçek varlığını benimserler; ama onun bilinebileceğini yadsırlar; maddenin "kendinde şey" olduğunu varsayarlar ve böylece onu "içi boş, yaşamsız bir soyutlamaya" dönüştürürler.

Maddeciler arasında da madde hakkında çok değişik görüşler vardır. Ne var ki maddenin nesnel varlığına her ne olursa olsun, bilinçten ya da *zihinden* (esprit) bağımsız bir varlık olarak tanıma konusunda birleşirler.

Bilindiği üzere İlkçağda Çinli, Hintli, Babilli filozoflar ve ilk Yunan maddeci filozoflar, duyularla algılanabilen şu ya da bu somut cismi, özellikle de her var olan şeyin temel ilkesi gibi gördükleri en yaygın tözü madde sayıyorlardı. Söz gelişi, Thales'e göre madde rolünü su oynuyordu, Anaksimenes'e göre hava, Herakleitos'a göre ateş.

Belli bir tözü (*substance*) madde diye ele alan bu filozoflar, bu töze dayanarak dünyada gözlemlenen görüngülerin ve diğer şeylerin çeşitliliğini açıklamaya çalışıyorlardı. Ne var ki aralarından hiçbiri, bu çeşitliliğin tümünün nasıl tek bir somut tözden çıkıp geldiğini inandırıcı bir yolla açıklayamamıştı. Ama bu kadar çeşitli şeyin varlığının su, hava ya da değişken görünüşlü ateş olduğuna inanmak da güçtü; işte bunun için daha sonraları filozoflar bir tözü değil, birçok tözü madde olarak saymaya başladılar. Örneğin Empedokles dört töz çeşidi öne sürüyordu: su, hava, ateş ve toprak. Daha sonraları bu miktar sonsuza dek çoğaltıldı. Örneğin Anaksagoras, başlangıç ilkesi olarak (ilk madde rolünü oynayan) sayısı belirsiz bir çoklukta "şeylerin tohumları" bulunduğunu öne sürüyordu. Demokritos da aynı görüşü izliyor ve madde (ilk ilke) olarak sayısız çoklukta atom yığınlarını gösteriyordu.

Atomlar ve onların oluşturduğu tözlerin birliği 19. yüzyıl sonuna ve 20. yüzyıl başına kadar madde sayıldı. Feuerbach gibi, Fransız ve İngiliz maddecilerinin de kesinlikle benimsemiş oldukları madde görüşü böyleydi.

19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçerken radyoaktivite ve elektronunun bulunmuş olduğu dönemde, doğa bilimlerinde baş gösteren bunalımda, maddenin tözle özdeşleştirilmesi büyük bir rol oynamıştı. Elektronun bulunuşuyla birlikte artık atomun hiç de evrenin son ögesi olmadığı, onun da daha küçük parçacıklardan –elektronlardan– oluştuğu anlaşılmıştı. Dahası elektron kitlesinin değiştiği, daha önce düşünüldüğü gibi atomun kitlesinin hiç de değişmeksizin sürüp gitmediği; tersine ivmesinin artması ya da yavaşlamasına göre çoğaldığı ya da azaldığı saptanmıştı. Başlangıçta, elektronun kendine özgü bir kitlesinin olmadığı, tüm kitlesinin elektromanyetik kaynaktan geldiği düşünülüyordu. Öyle ki, madde, elektriğe ve giderek harekete indirgenmiş gibi görünebiliyordu. Nitekim radyoaktivite de aynı anlayışa dayanılarak yorumlanıyordu. Uranyumun (Bequerel'in 1894'teki keşfi) arkasından da radyumun parçalanması, tözün saf enerjiye dönüşmesi olarak karşılanmıştı. İdealistler bütün bunlardan hemen maddeciliğe karşı sonuçlar çıkarmaya başladılar. Maddenin artık yok olduğunu, yerine enerjinin geçtiğini ve sonuçta, bilimlerdeki en son buluşların maddeciliği tümüyle çürütmüş olduğunu vb. ileri sürmeye giriştiler.

Bunun üzerine Lenin şöyle yazıyordu: "Elektrik, artık idealizmin bir destekçisine dönüşmüştü; çünkü o, maddenin yapısı hakkındaki eski kuramı yıkmış, atomu ayrıştırmıştı; eskilerinden öylesine farklı, öylesine hiç görülmedik, incelenmemiş, alışılmadık, öylesine 'harikulade', yeni ve maddesel devinim biçimleri bulunmuştu ki, burada doğayı maddi olmayan (*immatériel* - zihinsel, düşünsel, psişik) devinim olarak gören hileli bir yorum devreye sokulabiliyor. Maddenin

sonsuz küçük parçacıklarıyla ilintili olan bilgilenmenin dün geçerli olan sınırı, birdenbire silinmişti; şimdi idealist filozof, 'öyleyse' diye söze başlıyordu, 'madde yok olmuştu, ama düşünce yerli yerinde duruyordu'. Her fizikçi, her mühendis bilir ki elektrik bir (maddesel) devinimdir; ama devinen şeyi tam olarak kimse bilmez. Nitekim idealist filozof da sonunda, felsefi bilgiden yoksun insanları, şu göz kamaştırıcı iktisat önermesiyle yanılgıya düşürebilirdi: "*madde olmaksızın bir hareketi tasarımlayalım.*"[2]

Son bilimsel bulguları diyalektik maddeci bakış açısından genelleştirmek ve Marksizmin kuramsal temelini savunmak zorunlu oldu, bu işi de Lenin üstlendi: *Materyalizm ve Ampiryokritisizm* adlı yapıtında bilimlerde başarılan son buluşların bir çözümünü yapan Lenin, bunların maddeciliğe aykırı düşmesi bir yana, tersine onun geçerliliğini (doğruluğunu) pekiştirdiğini ortaya koyar. Diyalektik maddeciliğin maddeyi atomlara veya devinmeyen daha başka ögelere indirgenmediğini, mutlak olarak devinimsiz hiçbir özün bulunmadığını, tersine dünyayı sonsuz çeşitliliği içinde ele aldığını gösterir.

Dünyanın hiç değişmeyen ve mutlak ögelerinin varlığının kabulü, metafizik bir maddeciliği belirginleştirir. Bunun için elektronların bulunması genelde maddeciliği ve hele hele diyalektik maddeciliği yalanlamaz; tersine yalnızca metafizik maddeciliği yalanlar. "Yeni fizik," der Lenin, "idealizme doğru sapmıştı; bunun başlıca sebebi, fizikçilerin diyalektikten habersiz olmalarıydı. Metafizik maddeciliğe (...) tek yanlı 'mekanikliği' nedeniyle savaş açtılar ve kirli suyla beraber çocuğu da denize attılar. O vakte kadar bilinen madde özelliklerini ve ögelerinin değişmezliğini yadsıyarak, maddenin, yani fiziksel dünyanın nesnel gerçekliğini yadsınması noktasına kaydılar."[3]

2 V. Lenin, *Œuvres* [Yapıtlar], c. 14, s. 295.

3 Age, s. 272.

Metafizik eğilimli filozoflar ve fizikçiler madde kavramını töz kavramına ve atomların bütününe bağlayarak, tözün özgül durumlarını ve özelliklerini, maddenin genel ve zorunlu özellikleri sayıyorlardı. İşte bu yüzden, elektronun ve radyoaktivitenin keşfiyle, maddenin durumlarının göreliliğinin ortaya konması, onlar tarafından madde kuramının iflası olarak, maddenin yok oluşu olarak algılanmıştı. Aslında yokluğa karışan şey madde değildi, tersine bizim madde üstüne bilgimizin sınırı idi. "Madde yokluğa karışıyor demek," diyordu Lenin, "bizim maddeyi bildiğimiz sınır kayıplara karışıyor ve bilgilenmemiz derinleşiyor demektir. Daha önceleri maddenin bize mutlak, hiç değişmez, temel olarak görünen özelliklerinin (yani içine girilmezliğin, eylemsizliğin, kütlenin vb.) yitirilmesi demektir; şimdi artık, ancak maddenin kimi durumlarına içkin, göreli olarak tanınmaları demektir."[4]

Bütün bunlar elbette maddeye dair bilgilenme edimimizin göreli karakterde olduğunu gösterir; ama maddesel oluşumların tümünü, bilimin daha önceden bilinen ve henüz bilinmeyen oluşumlarını kapsamına alan, insan bilincinden bağımsız ve onun dışında var olan nesnel gerçeklik olarak gören Marksist madde anlayışını asla değiştirmez.

Fizikteki değindiğimiz buluşların gerçekliğine bakarak maddenin yitirilmesi üzerinde duran araştırmacılar ve madde kavramının eskimişliğinden dem vuran Machçılar, bu buluşlar üzerinden spekülasyonlar üreterek madde kavramını ve kategorisini, maddenin yapısıyla açıkça karıştırmışlardır.

Lenin maddeyi, maddenin biçimleri ya da somut görünüşleriyle özdeşleştirmenin yanlış olduğunu göstererek diyalektik maddeciliğin, maddeyi nesnel gerçekliğe insani bilinçten bağımsız olarak var olan dış dünyaya bağlamak özelliğini ispatlar; diyalektik maddeciliğe göre, nesnel gerçeklikte bulunan her

4 Age, s. 363.

şeyin, dış dünyaya ilişkin her şeyin, madde ile ilintili olduğunu tanıtlar. Bu yüzden elektronun ya da bulunan daha başka bir görüngünün madde ile ilintili olup olmadığı sorununu çözmek için nesnel bir gerçekliğin söz konusu olup olmadığının saptanması gerekir. Verili bir görüngünün nesnel gerçekliğe aidiyeti, onun maddeye aidiyetinin kanıtıdır.

Maddenin nesnel gerçekliğini yadsımayan, ama bilgilenmenin göreli karakterinden dolayı onu tanımanın olanaksızlığı sonucunu çıkarmaya eğilimli filozofları ve fizikçileri eleştirerek Lenin, maddenin bilinmez olmadığını ve bilinemezcilerin (*agnostiques*) ileri sürdükleri gibi bir "kendinde şey"in bulunmadığını vurguluyordu. Aksine maddenin bilinebileceğini, bunun, insana duyumları yoluyla malul olduğunu, duyular aracılığıyla kopyasının çıkarıldığını ve resminin çekildiğini belirtiyordu. Bu son sav, Marx'tan önceki maddeciler tarafından kabul edilmiş olmasına karşın, madde kavramının içeriğini ortaya çıkarmak için zorunlu bir etken olarak öne sürülmemişti ve bu yüzden, maddeciler tarafından yapılmış olan madde tanımlamaları arasında yer almıyordu.

Belirtilen bulguları genelleştiren ve Marksist madde kuramını geliştiren Lenin, madde için klasik bir tanım getirdi: "Madde, insana duyumlarla ulaşan; ama onlardan bağımsız olarak varlık gösteren ve nesnel gerçekliği göstermeye yarayan felsefi bir kategoridir; duyumlar onun kopyasını çıkarırlar, fotoğrafını çekerler, yansıtırlar."[5]

Bu tanımı klasik olarak nitelemek doğrudur; zira Marksist madde anlayışını, çeşitli idealist ekollerin ve akımların temsilcileri tarafından dile getirilmiş görüşlerin karşısına çıkarır. Aslında maddenin bir gerçekliği gösterdiğini öngören sav, Marksizmin madde anlayışını, maddenin gerçek bir varlığı olmadığı, yalnızca olasılık olarak bir varlığı bulunduğu, gerçek bir varlığı

5 Age, s. 169.

değil, yalnızca bir varlık olmayanı (*non-être*) temsil ettiği iddiasındaki öteki ekollerden ve Platon ile Aristoteles'in görüşünden ayırır. Maddenin bilinçten bağımsız ve onun dışında nesnel bir gerçekliği olduğu olgusunun vurgulanması, Marksist madde anlayışını, idealist görüşlerden farklı kılar. Ayrıca maddenin herhangi bir özel somut, nesnel gerçeklik değil de, genelde nesnel bir gerçeklik olduğunun vurgulanması Marksist madde anlayışını, eski Yunan maddecilerinin madde hakkındaki görüşlerinden farklı kılar; çünkü onlar maddeyi nitel bakımdan belirli bir görüngü (su, hava ve ateş) ya da bir görüngüler kümesiyle (örneğin toprak, su, hava ve ateş kümesi) özdeşleştiriyorlardı. Bu vurgu, ayrıca, Marksizmin madde anlayışını, maddeyi tözle özdeşleştiren Marksizm öncesi mekanik maddeciliğin benimsemiş olduğu görüşten farklı kılıyordu. Son olarak maddenin insan duyumlarında verili olan nesnel bir gerçeklik olduğunu öngören düşünce, Marksist madde görüşünü, kimi bilinemezcilerin görüşlerinden, öncelikle de Kant'tan farklı kılar. Gerçekte, Kant maddenin varlığını kabul eder; ama onun duyu organlarımız için anlaşılmaz, yanaşılmaz olduğunu, bilinemeyen bir "kendinde şey" olduğunu söyler.

Lenin'in getirmiş olduğu madde tanımının idealistlere, metafizikçilere ve bilinemezcilere yönelmiş olduğunu; onların diyalektik maddeci görüş ile temel farklılıklarını ortaya koymaya çalıştığını gözlemlemek hiç de zor değildir.

Ne var ki kimi yazarlar bu noktayı göz önünde tutmuyorlar ve Lenin'in madde tanımını serbestçe yorumlayarak onun anlamını bozuyorlar. Onlara göre maddenin tek özelliği, duyumlarımızla bize verili olan nesnel bir gerçeklik olmasıdır. Bu, Lenin'in yapıtı *Materyalizm ve Ampiryokritisizm*'de, somut bir hasma karşı (öznel idealizme karşı) verilen savaşımda, ön planda yer alır: "Onlar tarafından belirtilen madde tanımının sınırlandırılması savı, başka bir hasma karşı, özellikle nesnel

idealizmin değişik biçimlerine karşı savaşımda elimizi kolumuzu bağlar." Dolayısıyla onlar yukarıda değindiğimiz tanımı yetersiz bulurlar.[6]

Bize kalırsa, bu akıl yürütmeler yanlıştır; çünkü insan bilincinden ayrı, insan dışında, genelde bir bilinç bulunduğundan yola çıkıyorlar. Dolayısıyla, bu görüş, maddenin insan bilincinin dışında ve ondan bağımsız var olan nesnel bir gerçekliğin varlığını var sayar; yalnız bu gerçeklik insani olamayan belli bir bilince, geneldeki bilince (mutlak düşünceye, yüce usa, evrensel istence, Tanrı'ya vb.) belli bir bağlılık içinde bulunur.

Gelgelelim insan bilincinden başka bir bilinç yoktur. Nesnelci idealistlerin öne sürmüş oldukları evrensel bilinç, yine aynı insan bilincini gösterir, bu bilinç insandan ayrılmış ve mutlaklaştırılmıştır.

Bize göre yanlış olan başka bir eğilim de kimi yazarların maddeyi insan bilincinden bağımsız var olan, dışsal, duyulur ve nesnel bir dünya olarak, nesnel gerçeklik olarak değil; bu dünyanın, bu gerçekliğin, söz gelişi mekân (*espace*), zaman, devinim gibi kimi özelliklerini ele almasıyla gün yüzüne çıkar. Bu son bakış açısı Hanz Klotz, Günter Höpfner ve daha başkaları tarafından paylaşılmaktadır.

Örneğin Klotz şöyle yazar: "Enerji, felsefi anlamda maddedir."[7] Öte yandan Jantsch "madde, bilincin dışında var olan her şeydir; bütün ilişkiler, özellikler, görünüşler ve değişimler (enerji), töz ve alan vb. onun parçasıdır" diye ifade eder. Höpfner de şunları yazar: "Maddesel devinim konusunda şunu söyleyebiliriz ki, bilince oranla maddedeki hareket, maddedir."[8] "Maddenin nitel ve nicel bakımdan çeşitli biçimlerinin ve gö-

6 Bkz. *Myśl Filozoficzna*, 1955, 2 (16).

7 H. Klotz, "Ist die Energie Materie? Bemerkungen zu einem alten Problem", *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 1959, No.2 s. 307.

8 G.Höpfner: "Uber den Materiebegriff des dialektischen Materialismus", *Deutsche Zeitschift für Philosophie*, 1958, no:3, s. 455.

rüngülerinin içinde devindiği mekân (*espace*) ve zaman, maddeyi temsil eder."[9]

Bu yazarlar görüşlerini şu akıl yürütme yoluyla temellendirmek isterler: Madde, nesnel bir gerçekliği temsil eder. Bilinç dışında, maddenin tüm özellikleri nesnel olarak vardır; yani bilince oranla, onlar maddeyi temsil eder.

İnsan bilincinden bağımsız olan nesnel varlık ifadesi maddeyi tanımlamak için yeterlidir; ama adı geçen yazarlar, bu çıkarımı onun uygulanamayacağı bir yerde kullanırlar ve ondan yanlış sonuçlar çıkarırlar.

Gerçekte Marksizm, maddeyi bir yandan bilinçten bağımsız olarak var olan ve bilince yansıyan dış dünya anlamında nesnel gerçeklik olarak, diğer yandan da bütün karakteristik özellikleri ve kendisine özgü ilişkileriyle birlikte nesnel varlığın tüm biçimlerinin birlikteliği anlamında bir bütün olarak anlar. Kendisinden hareketle "madde" kavramını soyutladığımız nesne, nesnel gerçekliğin tümüdür, dış dünyanın tümüdür, insanı kuşatan gerçekliktir; yani bütünlüğü içinde dünyadır. Ancak bir bütün olarak görülen nesneye uygulanan sav, genel kural olarak, bu nesnenin çeşitli görünüşlerine, özelliklerine ve ilişkilerine uygulanamaz. Örneğin, "atom" kavramı, atoma ancak bir bütün olarak uygulanır; ama atomu oluşturan özel özelliklere, ilişkilere ve parçalara uygulanamaz. Söz gelişi, belli bir atomu karakterize eden ağırlığı, kabuğunun içinde kalan elektronları, çekirdeği, çekirdeğin yükünü vb. atom olarak adlandıramayız. Atomun bütün bu uğraklarının kendilerine özgü adları bulunur, onlar adına özel olarak hazırlanıp kotarılmış daha başka kavramlar, bunlara karşılık olur. Atomla olan bağları, atoma aidiyetleri, ayırt edici özelliklerini belirtmekte kullanılan "atomla ilintili" nitelemesiyle dile getirilir. Çoğunlukla "atom ağırlığı", "atom çekirdeği", "atom yükü", "atomun elektronik katmam" vb. deyimler kullanılır.

9 Age, s. 457.

"Madde" kategorisi için de durum aynıdır; o da bütün olarak nesnel gerçekliğe uygulanabilir; ancak onun özelliklerine ve ilişkilerine uygulanamaz. Bu özelliklerin ve ilişkilerin tümü nesnel gerçekliğin özellikleri ve ilişkileri olduğundan madde kavramına yansırlar; ama onu oluşturmazlar. Bunlara maddesel denir ve bu da, insan bilincinden bağımsız olarak var olduklarını göstermek için büyük ölçüde yeterlidir.

Maddeyi, devinimin, zamanın, mekânın (*espace*) ve maddenin daha başka özelliklerinin oluşturduğunu ellerindeki tüm olanaklarla ispatlamaya çalışan kimi yazarlar, iki tür maddenin var olduğunu öne sürecek denli ileri giderler. Bir yanda, felsefenin temel sorunu çerçevesinde anlaşılan bir madde; öte yanda, bu sorunlarla ilintisi olmayan bir madde şeklinde ayrım yapma zorunluluğu duyarlar. Onlara göre birincisi, maddenin gerçek ve nesnel her özelliğidir: mekân, zaman, enerji vb.; ikincisi, bu özelliklerden ayrılır. "Felsefenin temel sorunuyla bağlantısı dışında [ki burada madde, gerçek ve nesnel varoluş özelliği taşıyan her şeydir - A. Ş.] nesnel gerçekliğin doğal yapısı incelenirken," diye yazar Hans Klotz, "madde kendi özellikleriyle özdeş değildir; bu da çok doğal bir şeydir."[10]

Buradan şu sonuç çıkar: Felsefenin temel sorunu çerçevesinde maddenin verili bir kavramını, bu çerçeve dışındaysa başka bir kavramını kullanmak zorunda kalırız. Elbette böyle bir kesinleme doğru olamaz, zira bu kesinleme, diyalektik maddecilikte varlıkbilim (*ontologie*) ve bilgi kuramı arasındaki birlik anlayışına ters düşmekle kalmaz; bunun yanı sıra formel mantığın en temel kurallarına da ters düşer; özellikle, kavramların bir belirlenimini ve bir kesin tanımını gerektiren özdeşlik yasasına aykırı düşer.

Maddenin farklı özelliklerinin, bütün olarak maddeyle özdeşleştirilemeyeceği konusunda birleşen kimi yazarlar, madde

10 Klotz, age, s. 308.

tanımında, maddenin kendi özelliklerine kıyasla farklılığının belirtilmesine karşı çıkarlar. Bu yolla gidilirse işin sonunda, maddenin neyi temsil ettiğini bilme sorunuyla, onun yapısı ve varoluş biçimleri sorununun birbirine karıştırılacağını öne sürerler; çünkü derler, maddenin gösterdiği şeyin tanımı yalnız ve yalnızca, maddenin bilinç dışındaki varlığına gönderme yapılmasını gerektirir.[11]

Maddenin insan bilinci dışında var olduğuna yapılan gönderme, maddenin neyi imlediğini tartışmasız bir biçimde ortaya koyar; ama yalnızca bilince oranla imlediği şeyi. Ancak onun bilinçle ilişkisi, ancak bilinç var olduğu sürece vardır. Oysa bilinç de ebedî değildir; ancak çok belirli koşullarda kendini gösterir ve ancak o elverişli koşullar bir arada olduğu sürece varlık gösterir. Buna karşılık madde ebediyen vardır. Bilincin ortaya çıkışından önce var idi, bugün de vardır ve bilinç ortadan kaybolursa da var olacaktır; elbette böyle bir şey olursa.

İşte bunun için maddeyi tanımlarken bilinçle olan ilişkilerini saptamakla yetinemeyiz. Maddenin bilinçle olan ilişkisini gösterirken aynı zamanda, onun bilincin dışında olması gibi ayırt edici özelliklerinin de altını çizmemiz gerekir. Maddenin şu ya da bu özelliklerinden farklılaştırılması, bilincin dışında, maddenin kendi başına neyi temsil ettiğini açıklığa kavuşturmaya olanak veren karakteristik özelliktir.

Bu karakteristik çizgiye gönderme yapmanın, madde tanımı ile maddenin varoluşunun yapı biçimlerinin tanımını birbirine karıştırmaya yol açtığına dair göreli tartışmalar yüzeysel kalır. Madde ve özellikleri arasındaki farklılığı ortaya koymakla biz, yapı kavramına, maddenin varoluş tarzı ya da biçimi kavramına değil; tersine madde kavramına, onun imlediği şeye varırız.

---

11 Bkz. R. Rochhausen, "Gegen eine Erweiterung oder Einengung des Leninistchen Materiebegriffts", *Deusche Zeitschrift für Philosophie*, 1959, No: 2, s. 298.

Maddenin belirgin niteliklerinin (maddenin belirgin yapısının belirgin nitelikleri olarak) üç kümeye ayrılışının tümüyle göreli olduğunu da burada belirtmemiz yerinde olur. Maddenin yapısını ve varoluş kiplerini (*mode*) karakterize eden şey, şu ya da bu yolla, maddenin kendisini de açığa vurur. Bunun için madde kavramının tanımlanmasında, maddenin varoluş kiplerine ya da yapılarına dair bazı genel belirgin niteliklere başvurmamak doğru olmaz. Dahası, maddenin önde gelen özelliği (nesnel bir gerçeklik olması, insan bilincinden bağımsız ve onun dışında bulunması) -ne var ki bu görüşte olan yazarlar bunu başlıca tek özellik olarak görmektedir ve maddenin yapısının ya da varoluşunun kiplerine bağladıkları öbür özelliklerine karşıdırlar- bu düzlemde ele alınırsa, bunun maddenin bir varoluş kipinden başka bir şey olmadığını anlamak hiç de güç bir şey değildir. Bu da maddenin özelliklerini maddeyi karakterize eden varoluş kipleri ve yapıları olmak üzere ayrımlaştırmanın yapaylığını bir kez daha gösterir.

Eğer madde kavramının içeriğini ortaya koyabilmek için nesnel gerçekliğin kullanabileceğimiz ve kullanamayacağımız özellikleri söz konusu oluyorsa, o zaman her şeyden önce maddenin tüm özelliklerini, evrenseller ve özeller diye ayırt etmek gerekir. Evrensel özellikler, istensin ya da istenmesin, madde kavramının içeriğine girer. Özel özellikler ise, maddenin varoluşunun ya da değişik durumlarının belli bir görünüşünün ya da somut bir biçiminin belirgin çizgileri olarak, madde kavramının içeriğine girmek zorunda değillerdir ve bu sebeple tanımlarda da kullanılmamalıdırlar.

2. MADDE VE MADDESEL OLUŞUM, MADDENİN GÖRÜNÜŞLERİ

Nesnel bir gerçeklik olduğu için madde, türdeş bir kitle görünümü altında varlık göstermez. Tersine parçalı bir bütün olarak karşımıza çıkar; parçaların tümü de evrensel bağlaşıklık ya-

sası kapsamında bulunarak belli bir yalıtılmışlık içindedirler ve bunun sonucu olarak özerk, maddesel oluşumlar gibi karşımıza çıkarlar. İşte bu maddesel oluşumlar bir "cisim", "şey", "görüngü" (eşya anlamında) gibi kavramlara bağlanır.

Her maddesel oluşum böylece maddenin bir parçasını, zincirin bir halkasını oluşturur. Bunlar birlikte, maddeyi meydana getirirler.

Aynı maddenin halkaları oldukları için farklı maddesel oluşumlar (şeyler, cisimler, görüngüler) madde kavramının içeriğine giren bir dizi ortaklaşa özelliğe sahiptirler. Özellikle, insan bilincinden bağımsız ve onun dışında nesnel olarak varlık gösterirler, uzamsal ve zamansal özellikler gösterirler, devinim/değişim halindedirler, kendilerine özgü zorunlu ve rastlantısal, tekil ve genel, olası ve gerçek görünüşleri ve bağıntıları bulunur; nedenselliği ve çelişkiyi içlerinde barındırırlar ve hepsinin bir içeriği ve bir biçimi, bir özü ve bir görüngüsü vardır.

Ancak madde kavramının kendisi de, özel her maddesel oluşuma özgü, evrensel bağlantıların ve özelliklerin yanında, yalnızca her özel maddesel oluşumu değil, aynı zamanda onların birlikteliğini; yani bütünlüğü içinde dünyanın belirgin nitelikleri olan özelliklerini ve bağıntılarını da barındırır. Bu özel çizgiler, söz gelişi, varoluşun ebediyeti, uzaysal sonsuzluktur.

Hiçbir özel maddesel oluşum ebedî değildir. Varoluşunun bir başlangıcı ve bir de sonu vardır. Belli bir zamanda ortaya çıkar, varlık gösterir, sonra yok olur; başka bir maddi oluşuma dönüşür. Maddesel hiçbir oluşum sınırsız değildir; tersine uzayda belli ve sınırlı bir yer tutar. Ebedî ve sonsuz olan yalnızca kendi bütünlüğü içinde dünyadır.

Buradan şu sonuca varıyoruz: Dar anlamda madde kavramı, özel maddesel oluşumlara (cisim, şey, görüngü) uygulanamaz niteliktedir. Madde kavramının nesnesi yalnızca bütünlüğü içinde dünyadır, maddesel oluşumların bütünlüğüdür (yine de madde

kavramının her maddesel oluşuma, cisme, şeye, görüngüye uygulanabilir olduğu görüşü geniş ölçüde yaygınlaşmıştır).

Bu durum, bütün ve parça bağlılaşıklığı yasalarından kaynaklanır. Gerçekte her maddesel, özel oluşum maddenin bir parçasıdır. Ne var ki bütüne özgü olan her şey, parçaların her birine özgü değildir. Bu yüzden bütünlük kavramı, o bütünün verili bir parçasıyla özdeş olamaz.

Maddenin verili her anda var olup göründüğü maddesel oluşumlar, doğal olarak aralarında bağlanmış ve iyice sınırlanmış[12] büyük kümeler oluştururlar ve bunlar da maddenin aşağıdan yukarıya doğru deviniminde kimi düğüm noktalarını, basamaklarını temsil ederler.

Demek ki maddenin görünüşü, her biri gelişiminin belli bir basamağını gösteren maddesel oluşumların bütününden başka bir şey değildir.

Maddenin görünümleri sorunu şimdiye kadar çok tartışılmıştır. Kimileri, maddenin değişik görünümlere bölünüşüne karşı çıkıyorlardı; kimileri de bu bölünmenin kaçınılmaz olduğunu kabul ederler, ancak kendi aralarında bu görünümlerin sayısı ve maddenin görünümleri gözüyle bakılması gereken varoluş biçimleri üzerinde tartışmaya girişiyorlardı. Maddenin görünümlerinin –töz ve alan olmak üzere– ikiye bölünmesi oldukça yaygındı. Ne var ki bu görüş, bize göre sağlam değildir. Madde sadece töze indirgenemez, töz ve alan olarak iki görünüme de indirgenemez. Bunun nedeni ilk olarak, eskiden (söz gelişi mezonlar, elektronlar, pozitronlar gibi) tözle ilgili görülen bir dizi parçacığın, aynı zamanda tümüyle alanla da ilgili olarak gözlemlenmesinden kaynaklanmaktadır; çünkü parçacıklar, onlara karşılık gelen alanları (*champ*) oluştururlar ve eskiden yalnız alana bağlanmış olan parçacıklar (söz gelişi, fotonlar ve çekimler [*gravitations*]) ise tözün bileşimine de girmektedirler.

12 F. Engels, *Dialectique de la nature* [*Doğanın Diyalektiği*], s. 276

Dolayısıyla töz ve alan arasında keskin bir farklılaşma yoktur. Bir dizi maddesel oluşum vardır ki bunlar içlerinde her ikisini de barındırmaktadırlar; yani eşzamanlı olarak hem töze ve alana bağlıdırlar. İkinci olarak, tözün kendisi de bir madde görünümü olma rolünü üstlenmez; zira o, maddenin gelişiminde çok değişik basamakları temsil eden maddesel oluşumları kendi özünde toplar. Maddenin iki büyük görünüme –töz ve alan– bölünmesi çok kaba ve yanlıştır. Maddenin iki değil de birçok görünüşleri olduğu, bizce daha doğrudur.

Maddenin görünümü, maddenin belirli, nitel bir düğümünü oluşturan ve maddenin evriminin belli bir basamağına denk düşen maddesel oluşumların birlikteliğini, maddenin görünüşünün temsil ettiği kadar; maddenin varoluşunun özel bir biçimi olarak maddesel oluşumun karakteristik özellikleri de, maddenin görünüşüne özgüdürler. Maddenin görünümü bağımsız bir gerçekliği temsil eder ve maddenin öbür görünümlerine dönüşme yetisine sahiptir.

3. MADDENİN TÖZSELLİĞİ ÜSTÜNE

Maddenin, maddesel oluşumlardan (cisimler, eşyalar, görüngüler) ve özelliklerden ayrıştırılması problemini geliştirecek olursak, maddeyi töz (*substance*) olarak ele alma zorunluluğu doğar. Töz niteliğiyle madde, bilinçle değil, bilinç de dâhil olmak üzere maddenin dışa vurumlarıyla karşıtlığa girer. Töz olarak madde, her var olanın temelidir. Dünyada gözlemlenmekte olan bütün görüngüler, maddesel olan biricik doğal bir yapının değişik dışa vurumlarından ve özelliklerinden başka bir şey değildir. Bu düzlemde bilinç, madde biçimlerinden birinin –beyin– özelliği, bir işlevi olduğu için, öbür özelliklerin karşısına çıkmaz; ama onlarla aynı diziyi oluşturur. Maddenin öbür özellikleri gibi bilincin de –maddenin kuruluş biçimi ya da durumu ne olursa olsun–kendine özgü, madde içinde varo-

luşunun kaynağı, ereksel bir nedeni vardır. İşte burada Lenin'in *Materyalizm ve Ampiryokritisizm*[13] adlı yapıtında değindiği, madde ve bilinç karşıtlığının göreli karakteri çok güzel ve net bir biçimde kendini gösterir.

Maddeyi dünyada bulunan özelliklerin, görüngülerin, maddesel oluşumların çokluğu içinde kendini gösteren bir töz olarak çözümlerken bu tözün hiç değişmeyen ve mutlak bir şey olduğu sanılmamalıdır. Hiç değişmeyen ve mutlak bir tözün kabulü, yalnızca metafizik maddeciliğe özgüdür. Buna karşılık diyalektik maddecilik kendi payına, hiçbir mutlak töz tanımaz. Diyalektik maddeci bakış açısında, maddenin töz olma özelliği şu gerçeklikten ibarettir: Madde sürekli olarak değişirken ve bir nitelikten öbürüne geçerken hep kendisi olarak kalır; bu da ilkin niceliğini koruma olgusuyla dile gelir. İkinci olarak de kendi özniteliklerinden ve özelliklerinden hiçbirini yitirmez. Eğer şu ya da bu niteliği herhangi bir yerde veya maddesel oluşumlarda uçup giderse, başka bir yerde, daha başka maddesel oluşumlarda zorunlu olarak yine ortaya çıkar.[14] Üçüncü olarak her maddesel oluşum (görüngü), potansiyel olarak maddenin tüm koşullarını, tüm özniteliklerini doğasında içerir; çünkü denk düşen koşullarda bambaşka bir maddesel oluşuma dönüşebilir. Söz gelimi çağdaş bilimin verilerine göre, her kimyasal öge kimi koşullarda başka bir kimyasal ögeye dönüşebilmektedir; her temel parçacık, başka bir "temel" parçacığa; herhangi bir alan içindeki bir töz, o tözdeki bir alana vb. dönüşebilir.

Maddenin töz olma özelliği özniteliklerini ve özelliklerini asla yitirmediği ve oluşumlarının (görüngülerinin) her birinin

13 V. Lenin, *Œuvres* [Yapıtlar], c. 14, s. 152 ve 255.

14 F. Engels bu konuda şunları yazıyordu: "Madde ebedî olarak olduğu gibi kalır... Özniteliklerinden hiçbiri asla yitip gitmez ve... dolayısıyla, eğer günün birinde, tunçtan bir zorunluluk ile sona erecek olursa, yüce açılıp serpilmesi (*floraison*), düşünen zihin (*esprit*), başka bir yerde, başka bir saatte onu yeniden meydana getirmek zorunda kalacaktır" (*Dialectique de la nature* [*Doğanın Diyalektiği*], s.46).

kendi içinde potansiyel olarak aynı özellikleri gizlediği olgusundan ibaretse, o zaman tözün mü yoksa özelliklerinin mi birincil olduğundan söz edilemez. Madde, o özelliklerin ve ilişkilerin dışında ve onlardan önce asla var olmamıştır. Madde varlığını ancak, birinden öbürüne geçen ve nitel olarak belirli olan, özel ve evrensel özelliklere sahip özel maddesel oluşumlar içinde gösterir. Burada ortaya konabilecek tek sorun, bağlılaşıklıkların genel zincirlenmesinde ve karşılıklı birbirine geçişlerde, hangi maddesel oluşumun, nitel durumun, özelliklerin, ilişkilerin –diğer oluşumlara, nitel durumlara, özelliklere, ilişkilere göre– birincil ya da belirleyici olduğudur. Birincil ya da ikincil olan şey, böylece maddenin özellikleri ve bağlılaşıklıklarıyla olan ilişkileri değil; değişik maddesel biçimler (oluşumlar), değişik özellikler, değişik bağlantılar, nitel durumlar arasında var olan ilişkilerdir.

4. YANSITMA

Diyalektik maddeciliğe göre bilinç, maddenin evrensel bir özelliği değildir; sadece varoluşunun yüksek derecede doğallaşmış kimi biçimlerine özgüdür ve sadece maddenin gelişiminin belli bir evresinde kendini gösterir. Bununla birlikte bilinç maddenin rastgele bir dışa vurumu değil, tersine, ilerlemeli gelişiminin zorunlu bir sonucu, ebedî olarak ona özgü kalan bir yetinin (*faculté*); yani yansıtmanın (*reflet*) yüksek bir biçimidir. Bilinç her maddeye, dış dünyanın tüm şeylerine ve görüngülerine özgü yansıtmanın biçimlerinden biridir.[15]

15 Sovyet ruhbilimcisi Prof S. L. Rubinstein şunları yazıyor: "Maddenin evrensel özelliği olarak yansımanın bulunması şu anlama gelir: Duyum, ruhsal (*psychigue*) görüntülerin temelleri ve öncülleri (*premisses*) maddesel dünyadır. Var olan şeylerle asla yabancılık duymazlar; bu nedenle, dışarıdan içeriye sokulmuş olamazlar; maddi dünyanın temelinde bile doğal gelişimleri için öncüller bulunmaktadır; bütün doğanın nitel bakımdam farklı temel biçimler şeklinde sahip olduğu özellliklerin dışa vurumunun özgül, yüksek bir biçimini temsil ederler." (S. L. Rubinstein, *Bytie i soznanie*, Moskova, 1957, s. 12.)

Yansıtma, maddesel bir oluşumun başka bir maddesel oluşumun etkisine belirli bir yolla tepki gösterme yetisini ve -özelliklerine ya da durumlarına karşılık olacak şekilde değişiklik geçirmesiyle- bu başka maddesel oluşumun özgüllüklerini gösterme ya da yeniden üretme yetisini temsil eder.

Nesnel gerçeklikte var olan her maddesel oluşum, herhangi bir maddesel oluşum tarafından değil, şu ya da bu yolla ona bağlı olan maddesel oluşumların sonsuz niceliğini etkilediğinden, kendisine etki yapan[16] tüm maddesel oluşumların özelliklerini, özgüllüklerini, özelliklerini ve değişimlerini, kendisinde yeniden üretir.

Değişimlerini etkileyen nesneleri yansıtan maddesel oluşum edilgen değil, etkendir; kendine bağlı olan maddesel oluşumlar üzerinde bizzat etkilidir ve onlarda, verili ve karşılık olan maddesel oluşumun doğal yapısıyla koşullanmış, şu ya da bu biçimde kendi özgüllüklerini yeniden üreten birtakım değişimlere yol açar.

Bu yüzden yansıtma (*reflet*), bir maddesel oluşumun öbürünü etkilemesine bağlı değildir; onların karşılıklı etkileşimlerine bağlıdır. Bunun sonucu olarak her özel maddesel oluşum aynı zamanda hem yansıtan (*reflétant*) hem de yansıtılandır (*reflété*); kendisini etkileyen nesnelerin ve görüngülerin özgüllüklerini özel bir yolla yeniden üretir ve bu nesnelerle görüngülere karşılık olan özgüllüklerde kendisi de yeniden üretilir.

Maddesel oluşumda, diğer maddesel oluşumların etkisi altında ortaya çıkan tüm değişimler, tek yanlı bir etkinin değil, iki yanlı bir etkinin, karşılıklı etkileşimin sonucu olduğundan; o değişiklerde yalnızca etkileyen (yansıtılan) cisimlerin özellikleri değil, aynı zamanda bu etkilenen nesnenin (yansıtanın) özgüllükleri de bu değişimler içinde görülürler. İşte bunun için etkileyen maddesel oluşumların bir maddesel oluşumda yansıtılması, etkilenen maddesel oluşumda meydana gelen bu değiş-

16 S. L. Rubinstein, *Bytie i soznanie*, Moskova, s.11.

şimlerin bütün içeriği değildir; sonraki maddesel oluşumların yansımalarını gösteren; fakat sadece etkin (*agissants*) nesnelerin şu ya da bu görünüşünün eş biçimidir (*isomorphe*). Bu görünüşlerin, değişimlerin, daha başka yanlarıyla doğal olarak kaynaştıkları; ama bunların etkin maddesel oluşumların temsilcileri olmadıkları ve ancak soyutlamayla bu oluşumlardan tam olarak ayrılabildikleri açıktır.

Sovyet filozofu V. Tiyuhtin bu düşünceyi açık bir şekilde dile getirmiştir: "Biçim değişiklikleri (*modifications*) ya da yansıtan nesnedeki izler, nesnelerin karşılıklı etkileşimlerinin sonucu olarak toplu, bütünsel bir hasılayı (*produit*) gösterirler. Başka bir deyişle, etkin nesnelerin belirgin nitelikleri, etkileşimlerinin bağlı olduğu yasaya göre birbirine öylesine eklenmişlerdir ki yansıtan cisimdeki değişikliklerin gerçekleşmesinde etkileyen nesnenin, yani yansıtılanın özellikleri şifrelenmiş ya da kodlanmıştır. Buradan şu sonuç çıkar: Yansıtan nesnedeki o değişimler henüz tam anlamıyla yansıtma olarak ele alınamazlar. Asıl anlamda yansıtma, yansıtmanın kaynağının belirgin özelliğinin, etkilemenin bıraktığı izle, etkilemenin genel ürünüyle bağı kopup ayrıldığında ve yansıtmanın desteğine özgü olan şey 'geçersizleştiğinde' ve 'saf dışı edildiğinde' gerçekleşir." [17]

Buradan yola çıkarak kimi yazarlar, maddesel oluşumda, kendileriyle etkileşimi sonucunda meydana gelmiş olan değişikliklerde etkin nesnelerin yansıması olasılığını tümüyle yadsırlar. Onlara göre yansıtma, ancak yansıtılandan yansıtana doğru tek yanlı olarak yöneltilen etkiler sonucunda ortaya çıkan değişikliklere bağlı olabilir.

Bize göre bu görüş yanlıştır. Nesnel gerçeklikte tek yanlı yönlendirilmiş, katıksız etkiler olmaz. Her etki zorunlu olarak bir tepkiyle karşılaşır. Her maddesel oluşum da göreli olarak kararlı bir devinim sistemini temsil eder, doğası gereği etkendir ve

17 V. S. Tiyuhtin, *O prirode obraza*, Moskova, 1963, s. 112.

bu nedenle, sadece kendisiyle ilişkili öbür maddesel oluşumların etkisine bağlı bir nesne değildir; ama aynı zamanda kendisi de diğer maddi oluşumları etkiler.

Demek ki maddesel oluşumların ve şeylerin evrensel, genel bağlantısı tek yanlı olarak yönlendirilmiş değil, karşılıklı bir etkileşimdir. Eğer etkileşim yansıtmayı dışlarsa, ona yer vermezse bu demektir ki yansıtma nesnel gerçeklikte var olamaz, o bir kurgudur (*fiction*).

Bu görüş savunulurken çoğunlukla Lenin'e gönderme yapılır. O şöyle yazıyordu: "Yansıtılana (*reflété*) kıyasla yansıtma (*reflet*) ikincildir, yansıtılan olmaksızın var olamaz; buna karşılık yansıtılan yansıtandan (*reflétant*) bağımsız olarak vardır."[18] Bu yolu tutarken şöyle akıl yürütülür; etkileşim, hem birinci mutlağı hem de ikinci mutlağı dışlar, çünkü o iki yanlı bir süreçtir. Yansıtma, yansıtılmışa oranla ikincildir. Bu da şu demektir: Etkileşimin olduğu yerde, yansıtma olmaz.

Bununla birlikte yansıtma, yansıtılana oranla ikincil olmasından ve yansıtılanın da yansıtandan bağımsız olarak varlık göstermesinden karşılıklı etkileşimin yansıtmayı dışladığı sonucu çıkmaz. Daha önce de göstermiş olduğumuz gibi, etkileşimde maddesel oluşumlardan her biri öbürünü etkiler ve onda uygun değişikliklere yol açar. Her bir maddesel oluşumun özgüllükleri burada yansır. İşte bunun için onların her biri aynı zamanda hem yansıtan hem de yansıtılandır; onda başka bir maddesel oluşum temsil edildiği gibi o da diğer maddi oluşumda temsil edilir. Bir madde, yansıtan rolünü oynadığında onu etkileyen maddesel oluşumun özellikleri, kendisinde başka bir biçim altında yeniden üreten değişikliklerin içeriğindeki ögeler, yansıtılana oranla ikincildir; çünkü ona bağımlıdır ve yansıtan da onu temsil ederler. Bu durumda yansıtılan, yansıtandan bağımsızmış gibi görünür.

18 V. Lenin, *Œuvres* [Yapıtlar], c. 14, s. 68-69.

Bize şöyle karşı çıkılabilir: Yansıtan da yansıtılanı etkilediğine ve onun özgüllüklerini değişikliğe uğrattığına göre, yansıtılanın yansıtandan bağımsız olarak varlık gösterebileceği söylenemez. Böyle bir saptama, eğer bir yansıtma derken yansıtanda, yansıtılanla olan etkileşimi sonucu ortaya çıkan değişikliklerin tüm içeriğini göz önüne alıyor olsaydık, bir anlam taşıyabilirdi. Zira yalnız böyle bir durumda yansıtılan nesne, yansıtanın kendi üzerinde etkisinden sonra büründüğü biçimde yansıtan nesnede gösterilirdi. Yansıtma ile, yansıtandaki değişikliklerin tüm içeriğini değil, sadece yansıtılanı kendi başına olduğu haliyle temsil eden kısmını anlıyoruz. Yansıtandaki değişikliklerin içeriğinin bu bölümünü, yansıtanın yansıtılan üzerindeki etkisine bağlı olan öbüründen ayırmak ve bu yolla da yansıtanda yansıtılanın özgüllüklerini yeniden meydana getirmek pratik bakımdan olasıdır. Yansıtılan ve yansıtan arasındaki etkileşimin yasalarını ortaya çıkarmak ve onlara dayanarak yansıtanın yansıtılan üzerindeki karşı etkisiyle meydana gelen sapmaları saptamak gerekir.

Etkileşim durumunda bulunan maddesel bir oluşum için belirgin olan nitelik, bir öbürü için de kesinlikle öyledir. İşte bunun için, burada mutlak olarak birincil ve mutlak olarak ikincil diye bir şey olmaz. Tersine bütün bunlar, biz onları –birinin özelliklerinin öbürüdeki değişikliklerde yansıması olarak değil– karşılıklı etkileşimin birbirine eşit ögeleri olarak gördüğümüzde bir yer tutabilir. Bu açıdan ele alındığında karşılıklı etkileşimleri içinde, birinin özgüllüklerinin öbürünün değişimlerinde nasıl saptandığını göz önünde bulundurursak, yansıtılanın yansımaya oranla kesin öncelliği ve gerek yansımaya gerekse de yansıtana oranla bağımsızlığı tartışma götürmeyen bir durumdur. Karşıt bir görüş bizce yanlıştır. Bu görüşe göre yansıtma, etkileşimle özdeştir.

Yansıtma, etkileşime bağlıdır, onun bir sonucuna işaret eder; ama onunla özdeş değildir. Etkileşim, maddesel oluşumların her birinin özelliklerinde kimi değişikliklere yol açan, kendi aralarında bağlı olan karşılıklı etkisini gösterir. Yansıtma, karşılıklı etkileşim durumunda bulunan maddesel oluşumların bağlılaşıklığın uğraklarından biridir yalnızca; yani her maddi oluşumun kendisini etkileyen diğer maddi oluşumların bazı özelliklerini –etkileşim sonucu kendisinde ortaya çıkan değişikliklerde– yeniden üretme özelliğidir.

Demek ki yansıtma, bir nesnenin bir öbürü üzerindeki etkisi olmadığı gibi bu etkileşim sırasında meydana gelen değişiklikler de değildir; bu değişiklikler içinde, etkin nesnenin şu ya da bu görünüşlerini o değişikliklerde yineleme yetisidir.

Bu düzlemde, yansıtmanın devinimle –öbür maddesel oluşumların kendisi üzerindeki etkisi sonucu maddesel oluşumda meydana gelen değişikliklerle– özdeşleştirilmesi bir temele dayanmaz.

Yansıtma, iç ve dış etkenlerin etkisiyle nesnenin basitçe değişimi değildir; etkin etkenlerin özgüllüklerinde olan değişikliklerdeki özsel bir tasarımıdır. İç ya da dış etkiler sonucu nesnenin kip (*modification*) değişikliği de yansıtmayı değil, devinimi gösterir.

Kimi yazarlar da yansıtma kavramı ile özellik (*propriété*) kavramını özdeşleştirirler. Şöyle akıl yürütürler: Nesnenin her özelliği, onun içsel bir uğrağı olduğundan, özellik ancak ilişkilerde, bu nesnenin başka nesnelerle etkileşiminde kendini gösterir ve var olur. Etkileşim sırasında bir nesne diğerinde yansıtılır. Bu nesnenin özellikleri, onun bir başka nesnedeki yansımasının biçimini oluşturur. Böylece, verili her nesnenin özellikleri, öbür cisimlerin yansıtılması olarak varlık gösterirler.

Kuşkusuz ki maddesel bir oluşumun başka bir nesnede yansıtılması, onların (etkileyenin ve etkilenenin) kimi özellik-

lerinin dışa vurumuna bağlıdır. Ne var ki yansıtma, yansıtan nesnenin özellikleriyle özdeş değildir. Yansıtan nesnenin özellikleri, başka nesnelerin bir yansıtma biçimini göstermez; ama her şeyden önce kendi özünün bir dışa vurum biçimini gösterir. Bir nesnenin diğer nesnelerin kendinde yansıtma biçimi, o nesnenin özellikleri değildir; o özelliklerindeki –etkin nesnenin özelliklerini yeniden üreten– değişimlerdir. Yansıtmayla özdeşleşebilecek tek özellik, maddi oluşumların onları etkileyen başka maddesel oluşumları şu ya da bu özelliklerin değişiminde gösterme yetileridir. Ne var ki bu özellik bile, kimi nesnelerin kendilerinde başka nesneleri yansıtmasının bir varoluş biçimini oluşturamaz; o, yansıtan nesnelerin kendi doğal iç yapısının bir dışa vurum biçimidir.

Kısacası yansıtma, maddenin, kendilerini etkileyen daha başka maddesel oluşumların özgüllüklerini, durumlarının ya da herhangi özelliklerinin şu ya da bu kipsel değişimlerinde yeniden üretme yeteneğini içeren evrensel bir özelliğidir.

Maddesel bir oluşumda, üzerinde etki yapan nesnelerin özgüllüklerini yeniden üretme biçimi, o maddi oluşumun doğası tarafından belirlenir. İşte bu yüzden nitel bakımdan birbirinden farklı maddesel oluşumlar, aynı etkileri farklı biçimlerde yansıtırlar. Madde, nitel çeşitliliği içinde ne denli sonsuz ise, o denli sayısı belirsiz yansıtma biçimleri vardır. Yansıtma biçimlerinin kipsel değişimi, özellikle maddenin gelişiminin nitel bir basamağından öbürüne geçişinde gözlenir. Böylece cansız doğada yansıtma, fiziksel ya da kimyasal tepkime biçimi kazanır ve dış etkilere açık maddesel oluşumun içsel durumunun değişimiyle örtüşür.[19]

Canlı organizmaların –ki bunlarda metabolizma canlılığın zorunlu bir koşuludur– ortaya çıkışıyla birlikte, yansıtmanın karakteri biçim değişikliğine uğrar. Yansıtma biyolojik karakter

19 S. L. Rubinstein: *Bytie i soznanie*, s.13.

alır ve bir öfkelilik (*irritabiliteé*) olarak –sadece yansıtan organizmanın doğal yapısına değil, somut durumuna da bağlı olan ve içerisinde belli bir eylem düzenliliğinin bir nüve (*embrionnaire*) halinde kendisini belli ettiği– bir karşı etki (*action en retour*) olarak ortaya çıkar.[20] Burada dış ve iç çevrenin etkileşimleri ayıklamalı (*selective*) bir karşı etki biçimiyle yansırlar.

Organizmaların çevreye giderek daha yetkin bir adaptasyonu sayesinde canlı varlığın evrimiyle, özellikle de çok hücreli organizmaların ortaya çıkışıyla, ilk canlı organizmaların belirgin bir niteliği olan yansıtma biçimi de gitgide yetkinleşir. Bu yetkinleşme canlı organizmaların farklı dokularının – iyice belirlenmiş yansıma işlevlerini yerine getirmek üzere– uzmanlaşması doğrultusunda ilerler ve özellikle, kimi dokular da yalnız ve yalnız hemen arkadan gelen, etki ve uyarılma yansımasında (algılamada ve sabitleşmede) uzmanlaşırken; daha başkaları da, bu dolayımsız etkinin gerçekleştiği organizmanın başka bir parçasına devredilmesinde uzmanlaşırlar. Yansıtma işlevinde uzmanlaşan dokular, zamanla giderek ayrışırlar ve özel bir organı, sinir sistemi oluştururlar. Bu sistem, gerek organizmanın değişik kesimleri arasında gerekse de organizmanın bütünlüğü ve dış dünya arasında bir çeşit aracıya (*mediateur*) dönüşür; varlığın dış yaşam koşulları ve organları arasındaki karşılıklı bağlantısı üstünde bir denetim kurar ve organizmalar ile "yakın çevrenin dışsal kuvvetleri"[21] arasında bir denge oluşturmaya yardımcı olur. Organizma için yaşamsal önem taşıyan, dış etkilerin organizma tarafından yansıtılmasını, sinir sistemi dolayımlar ve uyarılma adı verilen bir özerk öfkelilik biçiminde belirir.

Önce hayvan vücudunda dağılmış özel sinir hücreleri ve lifler (*fibres*) biçiminde ortaya çıkan sinir sistemi, organizmanın evrimleşmesi sırasında karmaşıklaşır ve giderek yetkinleşir.

20 F. Engels, *Dialectique de la nature* [*Doğanın Diyalektiği*], s. 179.

21 I. P. Pavlov, *Polnoe sobranie coyuneniy*, T. III, I, Moskova-Leningrad, 1951, s. 124.

Kimi hücreler birbiriyle kaynaşır ve aralarında birleşir ve sinir merkezlerini, omuriliği ve beyni oluştururlar.

Böylece adım adım merkezi sinir sistemi oluşur. Yansıtmanın biçimi, sinir sisteminin gelişimini izler. Gitgide daha esnek ve gelişkin hale gelir ve merkezi sinir sisteminin oluşmasıyla, niteliğini kökten değişikliğe uğratan ve onu üstün bir yansıma biçimine dönüştüren olanaklar edinir.

Gerçekten de merkezi sinir sistemi olmayan organizmalarda yakın çevre ile bağ, organizma için yaşamsal önem taşıyan uyaranlara karşı kimi tepkilerin oluşması ve yansıtma yoluyla gerçekleşir. Merkezi bir sinir sistemine sahip organizmalarda ise bu bağlılaşıklık, sadece organizmanın yaşamsal etkinliğine bağlı uyaranlara tepki ve refleks gösterilmesi yoluyla gerçekleşmez. Söz konusu bağlılaşıklık organizmanın yaşamı için doğrudan bir önem taşımamakla birlikte, organizma için yaşamsal önemi olan uyarıcılardan zaman bakımından daha önce etki gösteren uyarıcıların yansıtılması ve onlara belli tepkime gösterilmesi yoluyla da gerçekleşir.

Hayvan için dolaysız bir yaşamsal önemde olmamakla birlikte, organizma için dolaysız bir yaşamsal önem taşıyan uyarıcıların etkilemesini pek çok kez öncelemiş olan uyarıcılar karşısında gösterilen tepkime, koşullu refleks adını taşır; bu, kendisi için doğrudan yaşamsal bir önemi olan ve koşulsuz refleks oluşturan uyarandan farklıdır. Koşullu refleks, bir bireyin yaşamı boyunca, kişisel deneyim edinmesi sırasında gelişir; buna karşılık koşulsuz refleks doğuştandır, yani bir kuşaktan öbürüne aktarılır.

Böylece merkezi bir sinir sistemi bulunan hayvanlarda koşullu refleksler, organizmanın çevre ile bağlılaşıklığı içinde, koşulsuz reflekslerin yanı sıra önemli bir rol oynamaya başlarlar. Koşullu reflekslerin yardımıyla hayvanlar yaşam koşullarının değişimlerine uygun bir şekilde tepki gösterirler ve değişikliklere hızla adapte olurlar.

Yeni ve daha yüksek bir yansıtma biçimi olan koşullu refleks, kendinden önceki, tamamen biyolojik karakterdeki yansıtma biçimlerinin tümünden farklı olarak ruhsal bir karakter kazanır; gerçeği yansıtmanın yeni, daha yüksek ve kendinden öncekilerden nitelikçe farklı bir biçimi olan ruhsal yaşam, işte o koşullu refleksten itibaren ortaya çıkar.

5. RUHSAL OLAN VE FİZYOLOJİK OLAN

Ruhsal düzeydeki yansıtma, organizma üzerinde etki yapan dünya nesnelerinin bir işareti, bir imgesidir.

Koşullu refleks etkinliğiyle ruhsalın bağlantısı, rastlantısal değildir. Daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi, koşullu refleksin özgün çizgisi, dış dünya görüngülerinin bir yansımasıdır; bu görüngüler kendi başlarına, organizmayı ilgilendirmez, onun yaşamsal etkinliğinde hiçbir rol oynamazlar ama doğrudan doğruya biyolojik bir önem taşıyan görüngülere bağlıdırlar. Bu ilgisiz görüngüler, organizma için anlamlı olan daha başka biyolojik görüngüler olarak kendilerini gösterirler ve bunları temsil ederler.[22] Organizma üzerindeki etkileri, birer işareti oldukları, biyolojik bakımdan anlamlı görüngülerin etkisiyle eş değerlidir. Yani algılanmaları sırasında, beynin dış kabuğunda (korteks) oluşmuş bulunan zamansal bağlantılardan hareketle, onlara bağlantılı bulunan ve biyolojik olarak anlamlı daha başka görüngülerin imgeleri ortaya çıkar.

Bu nedenle, koşullu refleks düzeneği, biyolojik bakımdan doğrudan anlamlı bir nesnenin –bu nesne ile az ya da çok belirli ve kararlı bağlantılı durumda olan ama organizma için doğrudan anlamı olmayan görüngünün algılanmış sinyalinden hareketle ortaya çıkmış olan– imgesinin ortaya çıkışını (yeniden üretilmesini) zorunlu bir uğrak olarak içerir. İşte bu yüzden bir

22 I. P. Pavlov: *Polnoe sobranie coyuneniy*, T.III, I, Moskova-Leningrad, 1951, s.196.

nesnenin imgesinin oluşması, ruhsalın ortaya çıkışının, gerçekliği yansıtmanın ruhsal biçiminin başlangıcı sayılmıştır.

Birçok psikolog ve filozof, gerçekliği yansıtmanın özel biçimi olarak ruhsalı, koşullu refleks etkinliğine bağlar. Bununla birlikte, ruhsallığın organı ve onun hayvanlar dünyasının hangi gelişim evresinde ortaya çıktığı konusunda aralarında görüş ayrılıkları da yok değildir. Sorun, koşullu refleksin oluşumunun sadece korteks sahibi olan hayvanlarda değil, ondan yoksun olanlarda da görülmesidir. Dahası kimi yazarlara göre, koşullu reflekse olanak sağlayan özgün zamansal bağlantılar, tek hücrelilerde[23] bile görülmektedir. İşte bu yüzden ruhsallığın ortaya çıkışını zamansal bağıntıların, koşullu reflekslerin oluşumuna bağlamak gerekmekle birlikte; öte yandan, sadece korteks sahibi olmayan organizmalarda değil, sinir sistemi olmayanlarda da ruhsallığın varlığını kabul etmek gerekiyor.

Öte yandan Rus bilgini Pavlov, koşullu refleksler ve ruhsal etkinlik arasındaki bağı bulguladıktan sonra, özel olarak şu noktanın altını çizer: Ruhsal etkinlik beynin bir işlevidir, korteks etkinliğinin sonuçlarıdır: "Ruhsal etkinlik, beyin kitlesinin belli bir kesiminin fizyolojik etkinliği sonucudur."[24] Ve de "[beyindeki] büyük yarım kürelerin etkinliği, kendisini duyumsadığımız, kendimizde algıladığımız ve bize benzeştirme yoluyla hayvanlarda bulunduğunu varsaydığımız tarza göre özgül, ruhsal etkinlik adını almıştır."[25]

Pavlov'un kuramına dayanan kimi yazarlar, merkezi sinir sistemi olmayan hayvanlarda ruhsallığın varlığını tanımayı kesin olarak reddediyorlar ve ruhsallığın ortaya çıkışını yalnızca beyne, kortekse bağlıyorlar.

---

23 A. N. Leontiyev, *Oçerk razvitiya psihiki*, Moskova, 1947.

24 I. P. Pavlov, "Uslovnıe refleksı" - *Bolşaya meditsinskaya entsiklopedia*, T.33, s. 43.

25 I. P. Pavlov, *Polnoe sobranie coyuneniy*, T. IV, s. 17.

Ruhsal, yalnızca zamansal bağlantılar ya da kendiliğinden koşullu refleksler olmayıp, onları ortaya çıkaran etkin nesnelerin görüntüleri olduğuna göre, bu görüş ayrılığı ancak, zamansal her bağlantının yansıtılan nesnenin görüntüsünün ortaya çıkışını gerektirip gerektirmediği ya da gerçekliğin görüntüsü olarak yansımasının beynin bir işlevi, beyinde sinirsel bağların oluşumunun bir sonucu olup olmadığı sorusuna yanıt verilerek çözülebilir. Canlı maddenin gelişiminin hangi evresinde dış dünya nesnelerinin ilk imgelerinin göründüğü sorunu, henüz yeterince incelenmiş değildir. Korteksi olan üstün hayvanlarda, o imgelerin var olduğu gerçeği görülmüştür; ama kimse kesinlikle onların, daha az gelişmiş bir sinir sistemine sahip hayvanlarda bulunduğunu ileri süremez; hele onlardan yoksun olan tek hücrelilerde bulunduklarını hiç ileri süremez.

Ruhsalın koşullu refleksle özdeşleştirilmesi, ister istemez ruhsal ve fizyolojiğin bağlılaşıklığını çarpıtmaya, özellikle de ruhsalı fizyolojiye indirgemeye ve nitel olarak belirli, farklı bir olgu olarak ruhsalın ortadan silinmesine yol açıyor.

Ruhsal, refleksin iç görünümlerinden biridir, onun toplumsal yansıtıcı işleviyle ilintilidir. Ruhsal, zamansal bağlantıların oluşumu sürecinde ortaya çıkan, gerçekliğin imge halinde yansımasıdır.

Fizyolojik, bir görüntüyü bütünlüğü içinde gösteren koşullu refleksin bir görünüşü olduğu için, ruhsal, doğal olarak fizyolojiğe bağlanır, bu temel üzerinde görünür ve var olur, onun bir sonucu, farklı bir özelliğidir.

6. BİLİNÇ

Gelişmiş hayvanlardaki ruhsal etkinlik, onların sinir sisteminin, özellikle beynin gelişiminin belli bir aşamasında zorunlu olarak, gerçekliği yansıtmanın nitelikçe başka bir biçimine, bilince dönüşür.

Bilincin ortaya çıkışı sinir sisteminin, beynin gelişimiyle koşullanmıştır. Ne var ki bu, bilincin ortaya çıkabilmesi için yeterli olmaktan çok uzaktır. Bilincin ortaya çıkması, yüksek derecede gelişmiş sinirsel etkinliğin fizyolojisi dışındaki dışsal etkenlere bağlıdır. Yüksek derecede organlaşmış maddenin özelliği olarak bilinç, aynı zamanda insan emeğinin ürünüdür, toplumsal gelişmenin sonucudur. Yüksek derecede gelişmiş bir sinir sistemi, ancak bilincin ortaya çıkışının somut olanaklılığını yaratır; yalnız bu olanağın gerçekliğe dönüşmesi emeğe bağlıdır. İnsanın hayvan atalarına özgü olan yansıtmanın ruhsal biçimi giderek bilince, gerçekliğin bilinçli yansıtılmasına dönüşmüştür. Bu sürecin çıkış noktası, maymunların yüksek bir türünün, organizmalarının herhangi bir gereksinimini gidermek için doğadaki nesnelerden yararlanmaya koyulduğu noktadır. Başlangıçta, bu eylemler sadece sınırlı durumlar oluşturuyorlardı; ama genel olarak olumlu bir sonuç verdikleri, şu ya da bu gereksinimin giderilmesine yardım ettikleri için, bunlardan başlayarak bir koşullu refleks yavaş yavaş oluşturuldu ve bu refleksle de kimi koşullarda doğal nesnelerin "araçlar" olarak kullanılması alışkanlığı doğdu.

Organizmanın yakın çevre ile bağlantısının, bu biçimde karmaşıklaşması, sinir sisteminin gelişimi ve özellikle de beynin gelişimi üzerinde olumlu etki yaptı. Yeni bağlantılar kurmak, giderek daha karmaşıklaşan işlevleri yerine getirmek zorunda bulunduğu için beyin, bu yolla gelişti ve yetkinleşti. Bu da, yüksek maymunlar tarafından "aletlerin kullanımına" yararlı etkilerde bulundu. Bu etkinlik giderek karmaşıklaştı ve gelişti. Gelişimlerinin belli bir evresinde üstün maymunlar, gerekli "alet" el altında bulunamadığında, şu ya da bu edimi yerine getirebilmek için, bir nesneyi gereğine göre biçimlendirerek uyarlamayı denedi. Bu eğilim, doğadaki nesnelerden yola çıkarak gerekli araçların yaratılmasını sağladı. Belli bir işlev için elverişli ol-

mayan nesneyi dönüştürme ve gerekli aleti yapma girişimleri günümüzdeki maymunlarda bile görülür.[26]

İnsanın hayvan atalarında bu eğilimin gelişmesi, refleksleri gitgide bu amaçla yaratılmış olan aletler yardımıyla yakın çevreyi değiştirmeyi hedef alan bilinçli etkinliğe dönüştürmeyi koşullandırdı. Bu etkinlik, hayvan durumundan çıkan varlıkların bir yandan kendi aralarında ve öte yandan yakın çevre gerçekliğiyle kurdukları zorunlu bir bağlantı biçimi oldu. Onları istençlerinden bağımsız, belirli ilişkiler içine yerleştirdi ve bu yolla, onları tek bir bütünlük içinde, doğal olarak birbirine bağlı bir şekilde bir araya getirdi. Bu bütünün ortaya çıkabilmesi, işlevini normal olarak görebilmesi ve gelişebilmesi için onu oluşturan bireylerin eylemlerinin belli bir eşgüdümü gerekli idi. Ne var ki bu da amaçların ve görevlerin bilincine erişilmiş olmasını, bunları gerçekleştirme sürecinde işlevlerin bölüşülmesini (*répartir*) gerektiriyordu. Bütün bunlar ortaklaşa davranış gösteren insanlar arasında bir düşünce alışverişini gerekli kılıyordu. "Kısacası, oluşum sürecinde insanlar artık karşılıklı olarak *birbirlerine söyleyecek bir şeyleri* olduğu noktaya geldiler."[27] Her yeni gereksinim onu karşılayacak araçların ortaya çıkmasını koşulluyordu. Böylesi araçlardan biri de dil idi. Dilde bilinç, kendi toplumsal yapısına karşılık olan maddesel bir varlık biçimi kazanıyordu. Onun aracılığıyla bir insanın düşünceleri başka insanlara, başka gruba aktarılabilir hale geldi. Bilincin dil ile doğal bağlantısının altını çizerek Marx ve Engels şunları yazıyorlardı: "Dil bilinç kadar eskidir; dil öteki insanlar için de var olan, dolayısıyla sadece benim için var olan gerçek, pratik bilinçtir.[28] Dil aracılığıyla insanlar düşüncelerini birbirine ak-

26 N. N. Ladıgina-Kots, "Razvitie form otrajieniya v protsesse evolyutsin organizmov" - *Voprocı filosofii*, 1956 g., No. 4, s. 101.

27 F. Engels: *Dialectique de la nature* [*Doğanın Diyalektiği*], s.174.

28 K. Marx ve F. Engels: *L'Idéologie allemande*, Editions Sociales, Paris, 1968, s.59.

tardılar ve topluca çalışmaya ve toplumsal yaşam için gerekli etkinliklerinin bir eşgüdümlülüğüne eriştiler.

Bilinç, emeğe ve onun yaratmış olduğu topluma bağlı olduğundan, toplumsal bir yapıyla donanmıştır. Toplumu oluşturan bireylerin zihninde varlık gösterse de, maddedeki toplumsal karakterli devinim biçiminin zorunlu bir yanıdır. Gerçekten her birey dil, çalışma araçları ve etkinlik biçimleri aracılığıyla toplum tarafından biriktirilmiş olan deneyimi özümser ve ona bireysel deneyimini, yaratılan maddesel ve kültürel değerler içinde, yaşam ve eylem biçimlerinde somutlaştırarak aktarır.

Bilincin, maddenin toplumsal karakterli deviniminin bir görünüşü, bir "toplumsal ürün"[29] olması, bilinç problemini araştıran yazarlar tarafından çoğunlukla bir kenara bırakılmıştır. Bilincin, beynin fizyolojik etkinliğinin ürünü ya da sonucu olduğuna dair kesinleme oldukça yaygındır. Hiç kuşku yoktur ki bilinç, beyinde geçen kimi fizyolojik süreçlere bağlıdır; ama bu süreçler bilinci meydana getirecek ölçekte değildirler. Bilincin ortaya çıkabilmesi için bir beyne sahip olan varlık, bir toplumsal ilişkiler sistemi içinde yer almalı, öteki insanlarla ortaklaşa davranış göstermelidir; başka bir deyişle insani, toplumsal bir yaşam sürmelidir. Öyleyse beynin fizyolojik süreçleri, öznenin şu ya da bu toplumsal işlevin uygulanmasıyla bağlantısında, yerine getirmiş olduğu belli toplumsal etkinliklerle birleşmesinde ya da daha doğrusu organik bağlantısında bilincin ortaya çıkmasını sağlayabilir. Dahası, beynin nöro-dinamik bağlantıları, yani bilincin ortaya çıkmasına ve işlevselleşmesine kaynaklık eden yapılar, toplumsal etkenlerin, pratik etkinliğin etkisi altında kurulurlar. Sovyet ruhbilimcisi A. Leontiyev şunları yazıyor bu konuda: "İnsanın ruhsallığı, çevredeki dünya karşısında tarihsel bir yolla kurulu olan etkinlik biçimlerinin özümsenmesi

29 Age, s. 59.

sürecinde ontojenetik bir tarzda oluşan yüksek beyinsel yapıların bir işlevidir."[30] İşte bunun için bilinç bir işlev, bir ürün, fizyolojik etkileşimlerin bir dışa vurumu ya da bir özelliği, yani madde deviniminin biyolojik bir biçimidir diyen kesinleme kabul edilemez. Bilinç, toplumsal etkileşimlerin bir sonucu, bir ürünü, bir özelliğidir; madde deviniminin toplumsal bir biçimidir; devinimin bütün öteki biçimlerini, özellikle fiziksel, kimyasal ve biyolojik biçimlerini aşılmış bir biçimde içinde barındırır. Bütün bunları göz önüne aldığımızda, bilincin beyindeki fizyolojik süreçlerle değil, insan beyninin kendisiyle bağlantısından ve de basit olarak beyinle değil, insan beyniyle bağlantısından söz etmek doğru görünmektedir; çünkü düşünme organı olan beynin ve onun işlevi olarak bilincin, madde deviniminin biyolojik biçiminden daha yüksek bir biçimini gösterdikleri düşüncesi belli bir ölçüde burada dile gelir.

Düşük olandan üstün olanı çıkarsamanın olanaksız olduğu görüşü, burjuva filozofları tarafından çok kullanılmıştır; söz gelimi yeni-Thomasçılar bu görüşü, bilincin maddenin bir özelliği olduğunu söyleyen Marksist kuramı "çürütmek" için kullanırlar. Josef de Vries, bilinç ve madde bağlantısı sorusuna Marksist yanıt için yaptığı eleştiriyi buna dayandırır ve şöyle yazar: "Maddeci diyalektik kesinlemektedir ki 'ruhsal' olan, 'tinsel' olan her şey maddenin bir işlevinden başka bir şey değildir, ya da daha doğrusu merkezi sinir sisteminin, beynin işlevidir."[31] "Maddeci yanıtı yetersiz görüyoruz; zira daha yüksek olanı, yani zihni (*esprit*) ve tini (*âme*) daha düşük olandan, maddeden yola çıkarak açıklıyor. Maddenin bulunmuş olan kuvvetleri ne denli yüce olsalar da, her zaman maddesel olarak kalacaklardır

30 A. N. Leontiyev, "Ob istoriçeskom podjode v izuçenin psihiki çeloveka", *Psihologosiçeskaya nauka v SSSR*, c. 1, s. 41.

31 J. de Vries, *Die Erkenntnistheorie des dialektischen Materialismus*, München-Salzburg Küln, 1838, s. 141.

ve zihin (*esprit*) ya da tin (*âme*) gibi daha yüksek bir şeyi meydana getirmekte yetersiz kalacaklardır."[32]

Varolan (*existant*), kendinden daha yüksek bir şeyi fiilen ortaya koyabilir mi koyamaz mı bir bakalım? Elbette koyabilir. Nitekim maddenin evrimi tam da böyle ortaya çıktı. Kimi maddesel oluşumlar, karşılıklı etkileşimlerin sonucu, kendilerinden daha karmaşık, daha başka oluşumlar oluşturdular. Oluşturdukları daha karmaşık maddesel oluşumlar da sırası geldiğinde yine daha karmaşık olan maddeleri biçimlendirir ve bu, böylece sonsuza dek sürmektedir.

Daha yüksek düzeydeki yeni olan her şey yalnız ve yalnızca daha aşağıda olandan kaynaklanır. Bu, madde evriminin evrensel yasasıdır. Alman filozofu Walter Hollitscher "Bilinç ve Madde" başlıklı makalesinde bunu çok güzel dile getirmiştir: "Belli bir yeni biçim, belirli iç ve dış koşullarda belirli nesnel yasalara göre, yalnızca belli bir eski biçimden kaynaklanır.[33]

Bizim maddesel oluşumların ya da nitel hallerin daha yüksek olana geçişinden söz etmemize karşı çıkılabilir elbette. De Vries, maddeselin daha yüksek ve yetkin biçim olarak 'tinsel'e (*le spiriteul*), beyinden bilince geçişinin olanaksızlığından başka bir şey görmemektedir. Bu geçiş konusunda, üstün olanın düşük olan tarafından üretimine, ikincisinin birincisine dönüşmesiyle doğacağına bakmıyor bile. Maddesel oluşum kendi özelliğinde dönüşemez. Yalnız ve yalnız başka birine ya da daha doğrusu, daha başka maddesel oluşumlara ya da nitel durumlara dönüşebilir. Bir maddesel oluşumda ya da bir nitel durumdan bir başkasına dönüşürken kimi özelliklerini yitirebilir ve daha başkalarını edinebilir, bunları üçüncü türden özellikler olarak değişikliğe uğratabilir ve geliştirebilir. İşte bunun için maddenin bilince geçişinden ya da dönüşümünden söz etmek hiç

32 Age, s. 166.

33 W. Hollitscher, "Bewusstsein und Materie", *Weg und Ziel,* Wien, 1964, no:2, s. 112.

doğru değildir; çünkü bilinç maddenin bir özelliğidir. Burada, ancak kimi maddesel oluşumların ya da kimi nitel durumların başkalarına geçmesi ya da dönüşmesi sürecinde bilincin ortaya çıkması ve bu özelliğin (bilincin) maddesel oluşumlardaki etkileşimlerle ve yapılarla bağlantısı söz konusu edilebilir. Diyalektik maddecilik ve çağdaş ruhbilim bu soruna oldukça net bir yanıt getiriyor: Bilinç, beynin kimi yapısal oluşumlarına ve insanların kendi aralarında ve doğa ile kimi etkileşim biçimlerine, etkinliklerinin bazı biçimlerine bağlıdır.

Bu çözüm De Vries'i tatmin etmez, çünkü bilinci "tin"e ve Tanrı'ya başvurarak açıklama zorunluluğunu dışlıyor. Ona göre "tin"in ve Tanrı'nın var olduğunu gösterme gereği vardır; onlar olmadan bilincin ortaya çıkışını açıklamak olanaksızdır. İşte bunun için maddeden bilinci çıkarsamayı tümden reddediyor. Ona göre bilincin madde ile hiçbir ilişkisi yoktur; çünkü o ilkesini Tanrı'dan, salt tinsel özden alır. De Vries ilan ediyor ki, duyulur ve tinsel bir bilincin ilk ortaya çıkışının nedeni bu dünyada bulunamaz. Ama bunu yapmakla, diyalektik maddeciliği tümüyle hiçe sayıp bu dünyanın sınırları dışına çıkmak kaçınılmaz hale gelmektedir. "Bu dünyada tinsel yaşamın tümünün ereksel nedeni" diye sürdürüyor De Vries, "katıksız tinsel bir töz olmalıdır. Katıksız olarak tinsel ve bu anlamda daha başka hiçbir şeye bağlı olmayan ve dolayısıyla koşulsuz, 'mutlak' olan bu evrenüstü öz, dinin kadim tarihten beri yüce adıyla Tanrı diye adlandırdığı şeydir."[34]

Böylece gerçekten var olan dünyada, bilincin ortaya çıkış nedenlerini bulma olanağını, bilincin maddeye dayalı açıklamasını reddederek De Vries, bu nedenleri ister istemez bu dünya dışında, doğaüstü dünyada, yani idealizmde aramak zorunda kalıyor. Bu da normal bir şeydir; zira bilinci açıklamak için (her görüngü için olduğu gibi) yalnız iki yol vardır: maddeci ve

34 J. de Vries: *Die Erkenntnistheorie des dialektischen Materialismus*, s. 169-170.

idealist. Birincisini reddediyorsak, isteyelim ya da istemeyelim, ikincisinin yolunu tutarız.

Emekten ve toplumsal ilişkilerden başlayarak oluşan, yaşam için gerekli araçların üretimi sırasında ortaya çıkan, yüksek derecede gelişmiş maddenin bir özelliği olan bilinç, gerçekliğin ruhsal karakterli yansıtılmasının daha yüksek, yeni bir biçimini gösterir. Gerçekliğin bir fotoğrafı, bir kopyası, özel bir görüntüsüdür bilinç. Ve her ruhsal görüngü gibi, düşünsel bir doğaya sahiptir.

Bilincin düşünselliği (idéalité) şu olguyla dile gelir: Bilincin kurucu (*constituves*) imgeleri, ne onda yansımış olan gerçek nesnelerin özelliklerine, ne de bu görüntülerin doğmasına yola açan sinirsel süreçlerin özelliklerine sahiptir. Bu imgeler yansımış olan gerçekliği ve beynin belirgin niteliği olan bir töz taneciği bile içermezler. Ağırlıktan, mekânsal özelliklerden ve daha başka fiziksel özelliklerden yoksundurlar. Düşünsel olan, maddesel olandan köklü bir biçimde farklılaşmakla birlikte, ona doğal bir yolla bağlanmıştır. Bir yandan, yalnızca maddeselde –insanın beyninde–görünür ve varlık gösterir, insanın ve yakın çevre gerçekliğinin etkileşiminin ürünüdür; öte yandan, insanın ve öteki insanların etkileşiminin ürünüdür. İçeriği bu gerçeklikle belirlenmiştir ve onun yansı(ma)sını gösterir. Düşünsel olan ile maddesel arasındaki bağlantıyı ve birincisinin ikincisine bağımlılığını vurgulayarak Marx şöyle der: "Düşüncenin devinimi, insan beynine aktarılmış ve yerleştirilmiş olan gerçek devinimin yansıtılmasından başka bir şey değildir."[35]

Kurulan yeni sinirsel bağlantılardan yola çıkarak yüksek derecede organize olmuş maddesel cisim olan beyinde bilincin ortaya çıktığını gözlemleyen kimi yazarlar, bilinci maddesel bir görüngü, maddedeki devinimin özel bir biçimi gibi görmek eğilimindedir.

35 K. Marx, *Le Capital*, Editions Sociales, Paris, birinci kitap, s. 21.

Ruhsalın (bilincin) maddesel olduğu ve maddenin elektromanyetik titreşimleri andıran özel bir devinim biçimini oluşturduğu kesinlemesi, gerçeği sağlıklı bir şekilde yansıtmaz. Bilinç maddesel bir süreç değildir; maddenin öteki devinim biçimleriyle aynı dizide bulunan özel bir biçimi değildir; beynin, insanın, toplumun yanında herhangi bir maddesel oluşumun görünüşü altında varlık göstermez. Bilinç beynin özel bir özelliğidir, insanı kuşatan doğal ve toplumsal imgenin ve yine insanın karşılıklı etkileşimine yanıt olarak orada akıp geçen sürecin bir ürünüdür. Bu gerçekliği var olan biçimi altında ya da özellikler, bağlantılar, cisimsel maddesel süreçler biçiminde üretmez; fiziksel karakteristiklerinden yoksun düşünsel imgeler biçiminde yeniden üretir. Bu imgeler, cisimsel süreçler ile maddesel bağlantılardan, özellikle de sinirsel olanlardan hareketle ortaya çıkmakla birlikte, bu süreçler ya da onlar arasındaki bağlantılar ile özdeş değildirler. İçerikleri bu süreçlerle, bu bağlantılarla ya da bunların karakteristik özellikleriyle oluşmaz; yakın çevre gerçekliğine karşılık olan bağlantılarının, özelliklerinin ve süreçlerinin özel fotoğrafları ya da kopyaları ile kurulur.

Kimi yazarlar, bilincin maddiliğini onun varlığının gerçekliğine dayanarak tanıtlıyorlar. Onların görüşüne göre, gerçeklikte var olan her şey maddeseldir, dolayısıyla bilinç de maddeseldir. Örneğin I. Shipos diyor ki "Maddecilik, geleneksel olarak evreni, var olan gerçek dünyayı madde kavramının yardımıyla gösterir. Bunun için gerçeklikte var olan her şey 'maddesel'dir. Dünyada 'maddesel olmayan' hiçbir şey yoktur... Bu anlamda düşüncenin kendisi de maddeseldir: O da düşünce niteliğiyle, yansıtma niteliğiyle gerçekten vardır."[36]

Kolayca görülebilmektedir ki, Shipos'un akıl yürütmeleri kendi içinde tutarsızlıklar barındırmaktadır ve bu akıl yürüt-

36 *Problemı marksistsko-leninskoy filosofii*, Statı vengerskih avtorov, izdatel'stvo "Progress", Moskova, 1965, s. 424.

meler, Marksizm-Leninizmin maddeye ve maddesele ilişkin olan kuramını çarpıtmaktadır. Diyalektik maddeciliğe göre gerçeklikte olan her şey ille de maddesel değildir. Maddesel olan, ancak maddeyle ilgili olandır ve maddenin bilinçten farklılığını karakterize eden, nesnel gerçeklik gibi görünen şey, yani bilinçten bağımsız olarak onun dışında bulunan şeydir. Düşünce, bilinç gerçeklikte de vardır; ama nesnel gerçeklik niteliğinde ya da maddesel olarak değil; bu gerçekliğin, kendisini kuran varlık biçimlerinin görüntüleri biçiminde, varlık biçimlerinden yoksun imgelem biçiminde ve onları düşünsel bir tarzda belirginleştiren özellikler biçiminde varlık gösterir. Demek ki iki gerçeklik vardır: Bilinçten bağımsız olarak onun dışında var olan nesnel gerçeklik ve bu birincinin meydana getirdiği ve onun yansıması olan öznel gerçeklik. Birinci gerçeklik doğası gereği maddeseldir, ikincisi de düşünsel.

Bilincin maddiliğini temellendirebilmek için en çok kullanılan yöntem konuyu iki yönden ele almaktır: Bilgi kuramsal (*gnosélogique*), yani yansıtılan nesne bakımından ve varlıkbilimsel (*ontologique*), yani beyin bakımından. Bu görüşün yandaşları ileri sürerler ki yansıtılan gerçekliğe oranla bilgi kuramsal düzlemde ele alırsak, bilinç düşünsel görünür, düşünsel bir görüntü, dış dünya görüngülerinin ve nesnelerinin bir fotoğrafını, bir kopyasını gösterir; varlıkbilimsel düzlemde incelersek maddesel görüngü olarak ortaya çıkar.[37]

Bu görüş, bilincin doğasını araştırmanın yönelimini, araştırmacının öznel isteklerine, onun istencine bağlı kıldığından ötürü –yalnızca bu nedenle bile– doğru görülemez. Gerçekten, bu görüşe göre bilinç, ne kendinde ne de her zaman düşünseldir; yalnız biz onu bilgi kuramsal düzlemde incelediğimizde, yani yansıtılan nesne bakımından incelendiğinde düşünseldir. Dikkatimizi

37 N. P. Antonov, *Proishojdenie i sişçnost soznaniya*, İvanovo, 1959, s.283; F.F. Kal'cin: *Osnovnie voprsı teorii poznaniya*, Gorkiy, 1958, s. 10; Ya. A. Ponomarev, Psihika i intuitsiya, Moskova, 1967, s. 64

beyinle bağlantı üzerine taşıdığımızda, onu beynin bir özelliği olarak göz önüne alırız; o zaman düşünselliğini yitirir ve "söz gelişi, kitlenin, enerjinin, mekânın (*espace*), toplumsal ilişkilerin maddiliğinden söz edildiği"[38] anlamda maddesel bir görüngü olur. Buradan şu sonuç doğar: Bilincin düşünsel olup olmadığına karar veren araştırmacıdır. Araştırmacı eğer bilinci bilgi kuramsal (*gnoséologique*) düzlemde incelemek istiyorsa, bilinç düşünsel olacaktır; varlık bilimsel görüşlere ilgi duyuyorsa, bilinç de düşünselliğini yitirecek ve kitleye, enerjiye, mekâna (*espace*) benzer bir şekilde, maddesel bir biçim olarak görünecektir.

Ne var ki daha başka görüngülerde olduğu gibi, bilincin doğası da araştırmacının bakış açısına, yönelişine bağlı kılınamaz. Doğru olan, düşünsel imgelerde gerçekliğin yansıması olarak bilincin gerçeklikle, yansıyan nesne ile ilişkisinde göründüğü, ama sadece bunda değil, öbür bütün ilişkilerinde de düşünsel göründüğüdür. Bilinç, doğası, özü gereği düşünseldir ve onu nasıl düşünürsek düşünelim –ister yansıtılan gerçeklikle bağlantısı, ister beyinle bağlantısı isterse de bambaşka bir bağlantı içinde– hep öyle kalır. Bize kalırsa bu konuda şunları yazarken Rubinstein haklı idi: "Nesnel gerçeklikle bilgi kuramsal ilişkisi çerçevesinde ruhsal görüngüler kendilerini gerçekliğin birer imgesi gibi ortaya koyarlar. Düşünsel olarak ruhsal görüngülerin belirgin özelliği, imgenin nesne ile, ideanın şeyle ilişkisine kesinlikle bağlıdır. Ruhsal olan, bilgi kuramsal düzlemde kesinlikle düşünsel olarak görünür. Elbette bu demek değildir ki ruhsal görüngüler, başka bir açıdan ele alındığında, söz gelişi beynin işlevi olarak ele alındığında, düşünsel olmaktan çıkar. Daha başka her görüngü gibi, ruhsal görüngülerin belirgin niteliği, hangi açıdan ele alındıklarına bağlı değildir."[39] Çözümlemenin yapıldığı bakış açısına bağlı olanlar ne bilincin doğal

38 *Filosofskie nauki*, 1968, no: 3, s. 112.

39 S. L. Rubinstein: *Bitie i soznanie*, s. 41.

yapısı, ne de özüdür; onun kimi görünüşlerinin ortaya konuşudur. Gerçekten de bilincin düşünselliği, yani imge olarak nesnenin kopyası biçiminde varlığı nasıl ki ancak nesneyle ilişkisinde kendini gösteriyorsa, beynin bir özelliği, bir işlevi olması gerçeği de ancak onun beyinle ilişkisinde incelenirken ortaya çıkar. Ama düşünselliği, bilincin beynin bir özelliği olduğu kabul edildiği anda yitiyor mu, bitiyor mu? Elbette bitmiyor. Bu yeni karakteristiklerin ortaya konmasından sonra da bilinç, yakın çevre gerçekliğinin bir imgesi, düşünsel bir kopyası, bir fotoğrafı olarak kalıyor.

Kimi yazarlar, bilinci bir yandan gerçekliğin yansıtılması olarak, öte yandan da bu yansıtmaya yatkınlık (*aptitude*) olarak ayıran bir görüş ortaya koyuyorlar. Onlara göre nesnel gerçekliğin yansıtılması düşünseldir ve yansıtmaya yatkınlık ise maddeseldir.[40]

Sorunun bu şekilde ortaya konulması bize göre doğrudur. Düşünsel imgelerde gerçekliğin yansıtılmasına yatkınlık (*aptitude*) ile yansıtmanın kendisi çok farklı şeylerdir. Birincisi, bilinçten bağımsız olarak ve onun dışında, nesnel olarak varlık gösterir ve bu yüzden maddeseldir. Gerçekliği yeniden üreten ve bilinci kuran düşünsel imgelerin ortaya çıkışını koşullar; ama bu imgelere kendisi dönüşmez, onlardan bağımsız ve onların dışında kalır. Sözünü ettiğimiz imgelere organik biçimde bağlı olan ikincisi, yalnız onlar aracılığıyla gerçekleşir ve varlık gösterir. İşte bunun için düşünseldir. Dolayısıyla, bilincin düşünselliğini demek ki, yansıtmanın yüksek biçimi olarak imgelerin düşünselliği belirler ve bilinç çevresel gerçekliği imgelerle yeniden üretir.

Çevresel gerçeklikle etkileşim sonucunda insan beyninde ortaya çıkan ve düşünsel imgeler biçiminde varlık gösteren

40 K. H. Oberländer, "Einige Bemerkungen zum Verhältnis von Materie und Bewusstsein", *Wissenschafliche Zeitschrift der Universität*, Rostock, 1962, Jahrgang 11, sayı 3, s. 204-205.

bilinç, gerçekliğin öznel bir yansımasını gösterir. Bilincin öznelliği özne-insan'ın (*homme-sujet*) ve insan toplumunun dış dünyayı, nesnel gerçekliği yansıtan iç, tinsel bir dünyası olarak var olmasında dile gelir. Ne var ki, öznenin dünyasını kuran, bilincin alanına giren her şey özneye bağımlı değildir. İnsanın öznel dünyasında nesnel gerçeklikle koşullanmış olan, nesnel gerçekliğe karşılık gelen ve özne-insan (*homme-sujet*) ile insanlığa bağımlı olmayan uğraklar, görünüşler vardır. Bu uğraklar ve görünüşler de öznelde nesneli temsil ederler ve öznenin iç dünyasında, dış dünyanın özel bir biçimini kurarlar. Böylece bilinç, nesnel gerçekliğin öznel yansıması olduğundan öznel ve nesnelin birliğini, özneye, onun sinir sisteminin durumuna, onun bireysel deneyimine, toplumdaki durumuna, yaşam koşullarına vb. bağımlı olanı ve ona bağımlı olmayan, çevre gerçekliğiyle koşullanmış olanın birliğini temsil eder ve onu yansıtır.

Toplumsal yaşamın ve insan zihninin (*esprit*) işlevinin görünüşü olarak emeğin etkisi altında ortaya çıkan bilinç, her şeyden önce, insanın atası tarafından kendi varlığının, kendi öz varoluşunun dış dünyadan ayrılığının ve dış dünya ile belli bir ilişkinin farkına varılmasıyla ortaya çıkmıştır.[41] Hayvan çevre gerçekliğinden kendini ayıramaz, onun var olduğunu bilmez. Kendini tamamen kendi yaşam faaliyetleriyle karıştırır. Hayvan için ne kendisiyle bir ilişki, ne de çevresel gerçeklikle bir ilişki söz konusudur. "Bir ilişki var olduğu her yerde, 'benim' için vardır. Hayvan hiçbir şeyle '*ilişkili değildir*', kısacası hiçbir ilişki tanımaz o. Hayvan için, başkalarıyla ilişkileri, ilişkiler olarak mevcut değildir."[42]

Bilince erdikten sonra, yabanıl insan ilkin var olduğunun, nesneler kuşatılmış olduğunun ve bu nesnelerin kendi aralarında ve kendisiyle kimi ilişkiler ile bağlantılar göstermekte oldu-

41 K. Marx ve F. Engels, *L'Idéologie allemande*, s. 51.

42 Age, s. 59.

ğunun farkına varır. İçgüdülerinin ve alışkanlıklarının bilincine varınca, yakın çevresinde neler geçtiğini yavaş yavaş anlar. Bu duruma göre bilinç, çevredeki gerçeklikte olan bitenleri anlama yeteneğidir.

Ne var ki, nelerin olup bittiğini kavranması bilgilenmeden başka bir şey değildir. Dolayısıyla, bilinci de belli bir bilgidir. Dış dünya, insanla bu dünya arasındaki etkileşimle insan beyninde üretilen görüntüler biçiminde bilinçte bulunur. Yakın çevre gerçekliğini yansıtan bu imgelerin birlikteliği, insanın genel bilgisini oluşturur. Bu imgeleri ve dış dünyanın nesnelerini ve görüngülerini şu ya da bu özellikleriyle bağlantılarını içeren bilgiyi kullanarak insan, çevresinde meydana gelenleri anlamayı başarmıştır. Bu duruma göre bilgi, bilincin bir varlık biçimidir. "Bilincin varlık kipi ve herhangi bir şeyin varlık biçimi, onun için 'bilgi'dir (*savoir*)."[43]

Bilinç kendini bilgi olarak gösterse de, onunla özdeş değildir. Bilinç, sadece bilgilenmeler biçiminde değil, aynı zamanda heyecanlar, duygular, istenç vb. biçiminde de varlık gösterir. Öte yandan, her bilgi de bilinci oluşturmaz. Bilgi, insan toplumunun yakın çevre gerçekliği hakkında elinin altında tuttuğu bilgilerin bütününü gösterir. Bilinç, ancak özne düşüncesinin somut sürecine giren bilgiler ağıyla oluşur ve bunlardan başlayarak durum kavranır. Başka bir deyişle, bilinç bütün genel bilgiler (*le savoir*) değil; ama yalnızca insanın belirli bir uğrakta kullandığı, şu ya da bu somut durumun kavranışı sırasında, beyninde doğan bilgidir.

İnsan yaşamı boyunca kendi pratik etkinliğinde, gerçekliğin kimi görünüşlerinden ve kimi bağlantılarından adım adım başkalarına geçer, bilincinin içeriğini yaratan şey durmadan değişikliğe uğrar. Bu arada, bilinç alanına girmiş olan bilgilenmelerin bütünü de sürekli değişir. Bu bilgilerden bazıları canlanırlar

43 K. Marx ve F. Engels, *İz rannih proizvedeniy*, s. 633.

ve bilinç alanına geçerler; buna karşılık kimileri de işlevlerini yerine getirdikten sonra, bilinç alanından çıkarlar ve bilinç dışı alana geçerler.

Kimi yazarlar, bu olguyu göz önünde tutmuyorlar ve bilince insanlığın eli altında bulunan tüm bilgiyi (*le savoir*) içselleştiriyorlar, öznenin düşünce sürecinde ister içerilmiş olsunlar, ister olmasınlar ve şu ya da bu durumun kavranılmasına erişmek için ister kullanılsınlar ister kullanılmasınlar.[44]

Bilinç ve bilgi (*le savoir*) arasındaki ilişkinin yasalarına değinirken tek bir insanın bilincini göz önüne alıyoruz. Ne var ki bilinç, sadece tek bir bireye dayanarak değil, aynı zamanda toplumda da başvurularak ele alınabilir. Bu durumda bilgi, toplumsal bilincin bir varoluş tarzı değil midir? Bilginin bütünselliğinin, bütünsel olarak bilginin, toplumsal bilincin varlık biçimi olarak kendini ortaya koyması ise imkânsızdır. Toplumsal bilincin içeriğine, ancak bilginin var olan toplumsal varlığı şu ya da bu tarzda yansıtan bölümü girebilir.

Bilgi, bilincin kendi başına var olamayan, ama şeylerin verili bir durumunun bilgi yoluyla bilincine varılması (anlaşılması [*intellection*)], kavranışı) başarıldığı ölçüde var olan varoluş tarzı ya da biçimidir.

Gerçekliğin kimi uğraklarının bilincine erişilmesi, ya onların öznenin eli altında bulundurduğu ve karşılık olan tasarımlara ve kavramlara yerleştirilmesiyle ya da üzerinde durulan nesnenin özne tarafından daha önce bilinmeyen, yeni görünüşleri ve bağlantılarının anlamının bulunup bu anlama nüfuz edilmesiyle gerçekleşir. Bu nesnedeki yeni görünüşlerin ve bağlantıların bulunması yoluyla o nesnenin bilincine varılması *bilgilenmeyi* [vurgu çevirmene ait] temellendirir. Bu da demektir ki bilinç gerçekliğin bilgilenmesi gibi görünür.

44 A. Cpirkin, *Proishojdenie soznaniya*, Moskova, 1960, s. 9.

İnsanların elleri altındaki tüm bilgilenmelerin, toplumsal bilincin evrimi sırasında, gerçekliğin pratik içinde değişikliğe uğratılmasından hareketle yansıtılmasından edinilmiş olduğu göz önünde tutulduğunda; bilgilenmenin, bilincin özünün zorunlu bir görünüşü olduğunu ve bu görünüş olmadan işlemesinin ve gelişmesinin mümkün olmadığını görmek kolaydır.

Bilgilenme, bilincin zorunlu yanı, dışa vuruşunun biçimi olmakla birlikte bilincin tüm içeriğini kendi başına oluşturmaz, daha başka dışa vurum biçimlerini dışlamaz. Daha önce de belirttiğimiz gibi bilgilenme; yeninin, bilincine varılan nesnenin yeni özelliklerinin ve bağlantılarının bulunmasını gerektirir. Ancak bilinç yeninin yansıtılmasına her zaman bağlı değildir, toplumda daha önce var olan bilgilenmeler temelinde, bilinen çerçevesinde de işlerlik gösterebilir. Bu kimi yazarların dikkatinden kaçıyor; bu yazarlar, bilinci belirginleştirmek için yakın çevre gerçekliğinin, bilincine varılan nesnenin, sadece daha önceleri öznece bilinmeyen yeni uğraklarına bağlı olduğunu gösteriyorlar. Bunun için bilinç sadece, özne kendisi için bilinmeyen bir durumla karşılaştığında kendini gösteriyor ve daha önce olup biten şeyi, öznenin birçok defa karşılaştığı şeyi tekrarladığında yok oluyor. Alman bilim insanı E. Schrödinger bilinç hakkında şu tür bir görüş geliştirir: "Bilinç alanına, ancak daha öncekilerden, yeni bir görüngüler akımının daha öncekinden ayırt edilmesine yol açabilen değişiklikler ya da farklılıklar girer."[45] Düşüncesini örneklerle açıklarken şunları belirtir: "İşe gitmek için her vakit tuttuğumuz yolu yeğleriz, caddenin öbür yanına geçeriz, başka bir şey düşünerek her zaman aynı yerden geçeriz. Durumda bir değişme olduysa (söz gelişi, yol kapatılmış ve çevresinden dolaşmak zorunda isek) bu durum bilinç alanına girer. Yol sapakları da sabittir. Eğer farklı durumlar karşımıza çıkarsa (söz gelişi, bazen üniversiteye gideriz, bazen

45 E. Schrödinger: *Geist und Materie*, Braunschweig, 1961, 2, Auflage, s. 6.

de fizik enstitüsüne), rasyonel tepkilerimizle, otomatik bir yolla, büsbütün bilinçsiz olarak seçenekler (*variantes*) arasından tercih yaparız (ya yolu keser geçeriz ya da dosdoğru ilerleriz). Böylece sapaklara ilişkin farklı seçenekler sonsuz sayıda birbirinin üzerinde yer alır ve sadece dikkat çekmeyi gerektirmeyen yeni değişiklik durumlarında bilince girerler."[46] "Olup bitenleri böyle özetleyebilirim: Bilinç organik tözün eğitimine bağlıdır, hüner (*savoir-faire*) bilinç dışıdır."[47]

Böylece Schrödinger'e göre, her görüngü "ancak özne için yeni olduğu ölçüde, öznenin bilinciyle bağlantılıdır,"[48] yinelenen her şey "bilinç alanından dışarıya çıkar."[49]

Schrödinger sık sık yinelenen tekdüze şeylerin insanlar tarafından otomatik olarak, bilinçsiz olarak gerçekleştirildiği görüşünde haklıydı. Ama bu asla şu anlama gelmiyordu: Daha önceki durumlar yinelense de, insanlar içinde bulunulan durumun bilincine sahip değillerdir. Eylemleri istedikleri kadar otomatikleşmiş olsun, insanlar bulundukları yerlerden, yaptıklarından, kendilerini kuşatan gerçeklikte neler olup bittiğinden bilinçsiz olamazlar. Kısacası, herhangi bir eylem otomatikleşse de, insan olup bitenleri asla kavramayı bırakmaz, hem de birçok kez yapılmış şeylere göre yeni ve farklı bir şey olmasa da. Bu da doğaldır; çünkü bu kavrayışa, sadece bilgilenmeyle, yeni varsayılanın, henüz bilinmeyen olanın ortaya konmasıyla erişilmemiştir; aynı zamanda öznenin çevresel gerçeklik hakkında elinin altında bulunan bilgilerin, birçok kez tekrarlanmış olan bilgilerin kullanımıyla da erişilmiştir.

Yukarıda bir yandan özneyle birlikte olup bitenlerden ve öte yandan onu kuşatan gerçekliğin kavranış yollarından söz

46 Age.

47 Age.

48 Age.

49 Age.

ettik. Peki olup bitenin kavranması, insanların yaşamında ne gibi bir rol oynar? Anlama, gerçeklik içinde insanın yönlerini belirleyebilmesi için zorunlu bir koşuldur. Gerçekliğin doğru olarak kavranışına ve zorunlu görünüşleriyle bağlantılarından kimilerinin bilgilenmesine dayanarak insan, âdeta geleceği görüyormuş gibi, çevre gerçekliğinin şu ya da bu tarzda değişime uğraması ve kendi üzerine şu ya da bu etkilerin yapılması sonucunda üretilmek zorunda olanı, ancak henüz var olmayanı düşünsel imgeler biçiminde yeniden üretir. Gerçekliğin bu öncelenmiş yansıtılmasından yola çıkarak ona karşılık gelen hedefleri tespit eder ve davranışını, eylemlerini ona bağlı kılar. Dış dünya görüngülerinin zorunlu bağlantılarıyla görünüşlerine ve çevresel gerçeklikte olup bitenlere dayalı gelecek öncelemesi (*anticipation*) ve en sonunda amacın saptanması, bilincin temel işlevini oluşturur. Bu işlevin gerçekleşmesi insan davranışını hayvanınkinden ve insanın ussal etkinliğini hayvanların içgüdüsel eylemlerinden ayırt eder. K. Marx şöyle yazar: "Bir örümcek, dokumacınınkileri andıran işlemler yapar ve bir bal arısı balmumundaki peteklerin yapımıyla birçok mimarın ustalığını gölgede bırakır. Ama en kötü mimarı en uzman bir arıdan ta en başında ayıran şey mimarın peteği kovanda kurmadan önce kafasında kurmuş olmasıdır. Emeğin ulaştığı sonuç, emekçinin imgeleminde düşünsel olarak daha önceden vardır."[50]

Bilinç yoluyla gerçekliğin önceden yansıtılması, yalnızca amacın saptanması, çevresel gerçeklikte öznenin ussal yönlendirilmesi bazında değil; aynı zamanda emeğin zorunlu yanı olan yaratıcı ve dönüştürücü etkinlik temelinde de yer alır. Gerçekliğin, amaca uygun olarak yaratılmış araçlar yardımıyla toplumun gereksinimlerine uygun olarak dönüştürülmesini gerektiren emeğin etkisiyle ortaya çıkmış olan bilinç, gerçekleştirilmiş edimlerin kavranılışını olanaklı kılmakla ve bu eylemlerden

50 K. Marx, *Le Capital*, birinci kitap, s. 136.

sonuç olarak çıkacak şeyden düşünsel bir imge yaratmakla kalmaz. Bunun yanı sıra nihai sonuca yönelik eylemlerin tümünü birbiriyle bağlı hale getirir ve birleştirir. Yani koşulladığı gerçek olanakların ve şeylerin fiili durumu üstüne bilgilenmeden hareketle bilinç, yepyeni, gerçeklikte var olmayan ve düşünsel imgeler sisteminde dile gelen maddenin verili bir olanaklılığını gerçekliğe dönüştüren maddesel etkinliğin gerçek bir tasarımı olur. İnsanın gereksinimlerine uygun olarak gerçekliğin dönüşümü yollarını gösteren bu belirgin tasarım olmazsa, yorucu bir etkinlik olan pratik olası değildir. Bu da üretici etkinliğin zorunlu yanı olan bilincin bu üretimle aynı zamanda oluştuğu ve gelişim gösterdiği savını doğrular.

Bilinç, etkinliğin nesnel gerçekliğini toplum çıkarlarına dönüştüren bu pratik yan olmakla birlikte, bu etkinlikle karıştırılamaz. Bu etkinlik maddesel bir süreçtir. K. Marx şöyle ifade eder: "Emek ilk başta insan ve doğa arasında geçen bir edimdir. İnsan burada doğanın karşısında bizzat doğal bir güç rolünü oynar. Bedeninin donanmış olduğu kuvvetleri, kollarını ve bacaklarını, başını ve ellerini, hepsine maddelere yaşamı için yararlı bir biçim vererek onları özümsemek için harekete geçirir."[51] Bilince gelince, doğası gereği o düşünseldir; var olan gerçekliğin yansıması, fotoğrafı, kopyası ve bugün var olmayan gelecekteki gerçekliğin (düşünsel imgeler ve ilişkiler sistemi biçiminde) bu yansımaya dayalı tasarımıdır. Bilinç, yeni maddesel oluşumların yaratılmasının gerçek bir süreci değildir, ama yaratma sürecinin ve onun sonucunun düşünsel modelidir. Ek olarak öznenin edimlerini ve onların sonuçlarını bu modelle durmadan karşılaştırarak yaratının akışını denetleyen bir etkendir.

Bunun için bilinç, doğası gereği düşünsel, yansıtılanın öznece kavranışına eşlik eden, gerçekliği önceleyen, bilinçli bir yansıtmayı temsil eder; öznel bir tarzda onun dönüşümünü ve

51 K. Marx, *Le Capital*, birinci kitap, s.136.

gelişiminin sonucunu gösterir ve buradan yola çıkarak amacın ve yaratının saptanmasını olanaklı kılar. Kısacası, "insan bilinci yalnızca nesnel dünyayı yansıtmakla kalmaz, onu yaratır da."[52] Bilincin özünü ve onun özgül doğasını, bütünlükleri, bağlılaşıklıkları ve doğal olan karşılıklı bağımlılıkları içinde bu uğrakların tümü oluşturur.

Bilincin özgüllüklerini yalnızca gerçekliğin yansımasına indirgeme girişimi, onun özgül niteliğini yitirmesine ve yansıtmanın düşük biçimleriyle özdeşleştirilmesine yol açıyor.

Lenin'in getirmiş olduğu yansıtma kuramını eleştiren kimi yazarlar, akıl yürütmelerini şöyle kurarlar: Bilinci gerçekliğin yansıması olarak yorumlarken Marksizm, onun özgül özünü bir yana bırakır; çünkü onu hayvansal ve bitkisel organizmalara ve giderek canlı olmayan doğanın maddesel oluşumlarına özgü yansıtma süreçleriyle özdeşleştirirler.

Söz gelişi Yugoslav filozofu Mihailo Marković şöyle yazar: "Yansıtma insan bilicinin özgül ve belirgin bir niteliği değildir; hayvanların algılaması, bitkilerin refleksi ve aynı şekilde doğadaki inorganik nesnelerin etkileşimi de yansıma biçimleridirler".[53] Gajo Petrović de şöyle söyler: "En belirgin temsilcileri Lenin ve Todor Pavlov olan ve daha pek çoklarının paylaştığı görüşe göre, bütün tinsel yaşamımız özünde yansıtmadır ve bilincimizin bütün biçimleri nesnel gerçekliğin öznel yansıtılmasının değişik görünüşleridir. Ama bilinç yansımanın tek kaynağı değildir; maddenin de duyuma açık, görünürde bir özelliği vardır: yansıtma özelliği. Yansıtma maddi dünyanın genel bir özelliğidir."[54]

Yansıtmanın her maddeye özgü olduğu doğrudur. Ne var ki buradan bilincin, gerçekliğin yansıması olmadığı sonucu çık-

52 V. Lenin, *Œuvres* [Yapıtlar], c. 38, s. 201.

53 M. Marković, *Humanizma i dijalektika*, Belgrad, 1967, s. 129.

54 G. Petrović, *Filozofija i marksizam*, "Mladost", Zagreb, 1965, s. 252.

maz. Bilinç, insana özgü olan ve üretim etkinliği temelinde, çevresel gerçekliği insanın çıkarı doğrultusunda dönüşüme uğratan, sadece toplum içinde kendini gösteren, yansıtmanın üstün bir biçimidir. Bunun için, bilincin özünü aydınlatarak onun gerçekliğin yansımasını gösterdiği gerçeğini bilmezlikten gelemeyiz. Bir başka nokta da şu ki, bu belirgin çizgilerin bilincin özgüllüğünün açıklığa kavuşturulması için yetersizdir. Bilinci gerçekliğin yansımasının üstün bir biçimi olduğunu göstererek onu gerçekliğin yansımasının öteki biçimlerinden ayırt eden bu yansıma biçiminin özgüllüklerini göstermek zorundayız. Bu özgüllük şu olguda yatar: Bilinç gerçekliğin bilinçli yansımasıdır, varlığının ve kendini kuşatanla ilişkisinin özne tarafından kavranılmasıdır; amaçları gerçekleştirmeyi ve aynı zamanda gerçekliği dönüştürmeyi hedef alan etkinliğe ve amacın saptanmasına bağlıdır. Başka bir deyişle, bu özgüllük şu gerçektedir: Bilinç, yaratıcı etkinliğin zorunlu bir koşulu ve bir görünüşüdür. Bu özelliklerden hiçbiri bilinçten önce var olan öteki yansıma biçimlerine ait değildir.

Ne var ki, bilincin özünü tanımlarken onu öteki görüngülerden ayıran bu özgül uğrakları sadece göstermek ama bilincin –öbür yansıma biçimlerinde olduğu gibi– yine de bir yansıma olduğunu anmamak yeterli midir? Hayır, bu yeterli değildir. Gerçekliğin yansıması bilincin köklü bir özelliğidir ve bu temel özellik, bilincin diğer özelliklerinin varoluş olanağını koşullar. Eğer bilinç, gerçekliği yansıtma yetisini yitirirse, zorunlu olarak tüm öteki özelliklerini de yitirir. Gerçekte, öznenin kendi varlığına ve bilinç belirtisi olarak çevresel gerçekliğiyle ilişkisine dair bilinçlenmesi, gerçekliğin yansımasından başka bir şey değildir; özne kendi çevresindekileri ancak yansıma yoluyla, bu yolla elde edilmiş bilginin kullanılması yoluyla anlar. Bilincin belirli bir işlevi olarak amacın saptanması, insanların sahip olduğu, çevresel gerçekliğin özellikleri

ve bağlantılarıyla ilgili bilgilere, yani yansımanın sonuçlarına dayanır ve ayrıca öznenin gereksinimlerini ve aynı zamanda varlığını yansıtır.

Uzatmayalım, bilincin yaratıcı etkinliğine gelelim. Gerçekliğin yansıması olarak bilinç anlayışına karşı olan birçok yazar şöyle düşünür: Yansıma hayvanı karakterize eder, insanın gerçeklikle ilişkisini değil. Onlara göre insan, özünde zaten yaratıcıdır. Gerçeklik karşısında yaratıcı tavır insanın belirgin niteliğidir. Bunun için insanın bilinci gerçekliğin yansıması olarak değil, gerçekliğin yaratılması olarak düşünülmelidir. Mihailo Marković şöyle der: "İnsan bilgisinden ve insanın dünya ile ilişkisinden söz ettiğimizde, şu gerçekten yola çıkmalıyız: Bizler pratik varlıklarız, her şeyden önce çalışıyoruz. Bu, bizim köklü ve belirgin bir niteliğimizdir. Bu nedenle yansıtma özelliği, insan bilincinin tipik özelliği değildir. Yine bu nedenle bilgi kuramı da Marksist felsefenin tipik özelliği değildir; çünkü yansıtma hayvanların bilincinde de var. İnsanın bilincinin ve dünya karşısındaki tavrının tipik özelliği bu tavrın yaratıcı, etkin ve pratik olduğu gerçeğidir."[55]

Bu görüşün yandaşlarına göre insan dünyayı yansıtmaz, ama yaratır, dönüştürür ve sadece onun üzerinde pratik etkide bulunduğu zaman değil, aynı zamanda onu yorumladığında, onu açıkladığında da böyle yapar. Marx'ın Feuerbach hakkındaki ikinci savını (bu sava göre Marksizm öncesi filozoflar dünyayı dönüştürmeyi bir ödev olarak saptamamışlar, yalnızca çeşitli tarzlarda onu yorumlamaktan başka bir şey yapmamışlardır) eleştiren Gajo Petrović şöyle diyor: "Dünyanın, onun dönüştürülmesi anlamına gelmeyen bir biçimde yorumlanması mantık açısından olanaksızdır... İnsan dünyayı yorumladığı zaman, en azından kendi dünya görüşünü değiştirir ve dünya anlayışını dönüştürerek dünya ile ilişkisini değiştirmemesi mümkün de-

55 *Neki problemi teorije odraza*, Belgrad, 1961, s. 140.

ğildir. Görüşünü ve davranışını değiştirerek de kendisiyle değişik ilişkiler içinde bulunan öteki insanların etkinliğini ve kavrayışını etkiler.

"Belli bir kuramın ne kerte dünyayı değiştirdiğini de gösteren pratiktir. Ne var ki, ilke olarak felsefi bir kuramın dünyayı değiştirmemesi mümkün değildir. Bunun oluru yoktur; çünkü her felsefi kuram ve genel olarak her dünya yorumu belli bir dünyanın yaratılması anlamına gelir."[56]

Böylece Petrović'e göre, dünyanın her açıklanması, her bilgilenmesi onun yansıtılmasından değil yaratılmasından ibarettir. Yansıtma yaratmayla bağdaşmaz. "Yansıtmada yaratıcı bir şey yoktur."[57] "Dolayısıyla" diyerek sözünü bağlar Petrović, "Lenin'in yansıtma kuramının bilimsel bir değeri yoktur, yaratıcı ve pratik bir varlık olarak Marksist insan anlayışıyla bağdaşmaz."[58] "Yansıtma kuramını kurtarma girişimlerinin başarı şansı pek yoktur."[59]

Bu akıl yürütmeler bakalım ne ölçüde sağlam. İnsanın gerçeklikle ilişkisinin belirgin çizgisinin, pratik etkinlik sırasında gerçekliğin dönüştürülmesi olduğu doğrudur. İnsanların emek sürecinde ortaya çıkan ve varoluşu ile gelişiminin asli koşulunu oluşturan bilincin özünü tanımlayabilmek için gerçekten bu yola çıkmak zorunda olduğumuz da doğrudur. Ama bundan asla şu sonuca varılamaz: Bilinç hiçbir şey yansıtmaksızın durmadan yaratır. Bilinç, gerçekliği yansıtmaksızın, yansıtılanın zorunlu bağlantılarına ve özelliklerine, dönüşümünün ve gelişiminin yasalarına dayanmaksızın yaratıda bulunamaz, yeni bir şey meydana getiremez; zira insan sayesinde, insan bilincinin yaratıcı etkinliğinin sonucu olarak

56 G. Petrović, *Filozofija i marksizam*, s. 256.

57 Age, s. 257.

58 Age, s. 250.

59 Age, s.256.

ortaya çıkan her yenilik, bilincin dışında ve ondan bağımsız biçimde bağımsız nesnel yasalara uymak zorundadır. Dahası her gerçek yaratı, bilinçte ve gerçeklikte gerçek olanakların yansıması ve gerçekleşmesidir.

Elbette, eğer bilincin yaratıcı etkinliğinden –gerçekliğe tekabül etsin ya da etmesin, gerçekleşebilir olsun ya da olmasın– herhangi bir fikrin yaratılması anlaşılıyorsa, o zaman, yansıtma bilincin zorunlu bir yanı olmayacaktır ve böyle bir yaratı gerçekliği dönüşüme uğratmayacak, gerçeklikten, toplumun gereksinimlerini karşılayan bir araç yapmayacaktır. Bu yüzden öylesi bir yaratma etkinliği insanın gerçeklikle ilişkilerinin özünü oluşturamayacaktır. İnsanın gerçeklikle ilişkisi yalnızca kendi yakın çevresinin gerçek bir dönüşümüne, toplumun varlığı ve evrimi için gerekli koşulların kurulmasına yol açan yaratıyla belirginleşir. Dolayısıyla bu, ancak kendisine özgü gerçek olanaklara ve var olan gerçekliğin yansımasına dayandığı zaman olasıdır.

Leninist yansıtma kuramını eleştirenlere göre, bilincin yaratıcı etkinliği yansıtmaya dayanmamalıdır. Eğer yansıtma zorunlu ise, gerçekliğin pratik dönüşümünü gerçekleştirmek için değil, yeniyi yaratmak için de değil; tersine, daha önce yaratılmış olanı tanımak için zorunludur. Bunun için yansıtma, yaratıda ve ondan önce gelen dönemde değil, yaratıcı etkinlik tamamlandığında gerçekleşir. Bu konuda Dragan Jeremić şöyle yazar: "Yugoslav toplumunun ne olacağını siyasetçiler ve halkımız onu yaratmaya başlamadan önce kimse bilmiyordu. 1950'ye değin, işçi konseylerinin çalışmasının ne olacağını kimse öngöremiyordu. İşçi konseylerinin, üretim araçlarında sosyalist bir yönetim biçimi olduğunu daha sonraları anlamak için önce çalışmalardaki pratiği gözlemlemek zorunlu idi." Daha sonra da şunu ekler: "Pratikten hareketle ekonomide birtakım değişiklikler oldu. Dolayısıyla harekete geçmek, yaratmak, değiştirmek

ve ardından eylemlerin, yaratının, dönüşümün nasıl yol aldığını dikkatle gözlemlemek gereklidir."[60] Jeremić'e göre insanlar, rastlantısal olarak, körü körüne, işin sonunu düşünmeksizin yaratırlar.

Kavramsal kurguların keyfî yaratısı olarak böyle bir yaratının insanın gerçeklikle ilişkisinin özünü, bilincinin zorunlu işlevini oluşturmadığını anlamak güç değildir. İnsanın gerçeklik karşısındaki tutumunun özü, var olan gerçekliğin ve onun gerçek olanaklarının, zorunlu görünüşlerinin ve bağlantılarının, dönüşümünün ve gelişiminin yasalarının yansıtılmasına dayanan yaratıyı oluşturur. Kesinlikle işte böyle bir yaratıcı etkinliğe bağladır bilinç; zira onun özgül özünü belirleyen odur.

İşte bunun için, bilincin belirgin niteliğini değerlendirirken bakış açısı ne olursa olsun, onun geçekliği yansıttığı olgusuna dayanmamız gerekir; çünkü bu maddeye özgü öteki yansıtma biçimlerinden köklü bir tarzda farklı, ama yansıtma olmaktan da geri kalmayan, özgül bir yansıtmadır.

İnsanların bilincinde düşünceler, kavramlar, yargılar olduğunu, bütün bunların doğru olmasına karşın, gerçekte bir şey yansıtmadıklarını öngören sav, öteden beri, gerçekliğin yansıması olarak bilinç anlayışını çürütmek için ileri sürülmüştür. Örneğin Petrović şöyle yazıyor: "Hepimiz her gün orada burada doğru yargılarda bulunuyoruz. Her ne kadar 'Neyi yansıtıyor bunlar?' sorusuna yanıt verilemese de bunların doğruluğundan asla kuşku duymuyoruz. Varoluşçu olumsuz yargı, örneğin doğrudur, ama onun yansıttığı bir şey yoktur. Böyle bir yargı gerçekliğin yansıması olarak yorumlanabilir mi? 'Sentor* yoktur' ya da 'yuvarlak kare yoktur' yargıları neyi yansıtır? Matematiksel yargıların bütün sistemi, doğru yargılar sistemidir;

60 *Neki problemi teorije odraza*, s. 141.

* Yunan mitolojisinde bedenlerinin üst kısmı insan, alt kısmı at şeklinde yaratıklar. *-çev.*

ama bu doğru yargılarla ilgili olarak onların neyi yansıttıklarını söylemek güçtür. Geçmiş, gelecek, olanaklılık, olanaksızlık yargıları neyi yansıtıyor?"[61]

Bu akıl yürütmenin hiçbir gerçek dayanağı yoktur. Öyle görünüyor ki yazara göre, ancak bilinçte, gerçekten var olan bir nesne düşüncesi, bir özellik, bir ilişki ortaya çıktığında yansıtmadan söz edilebilir. Ne var ki durum böyle olmaktan uzaktır. Bilinç yalnızca var olanı, belli bir nesneye özgü olanı saptamaz, ayrıca var olmayanı, nesneyi belirginleştireni de saptar. Her iki durumda da bu saptamanın gerçekleştiği yargılar doğrudur, yalnız ve yalnız şeylerin gerçek durumunu yansıttıkları için.

Petrović tarafından ileri sürülen geçmiş, gelecek, olanaklı ve olanaksız yargılar bu aynı konumlanmalardan hareketle ele alınmıştır. Ona kalırsa, şimdiki zamanda belli bir uğrakta var olanın, ancak yansıması olabilir. Oysa geçmiş, gelecek, olanaklı ve olanaksız hakkındaki yargılar belli bir anda var olmayanla, şimdiki anda var olmayanla ilgilidirler. Yazar şu olguyu göz önünde tutmuyor: Yansıtma sadece dolaysız (*immédiat*) değildir, dolaylıdır (*médiat*) da. Dolaysız yansıtma, gerçekten, belli bir anda var olan yansıtılmış olan nesneyi gerektirir; buna karşılık, dolaylı yansıtmada nesne, gerçekte, belli bir anda var olamayan bir nesnedir. Bilinçte yeniden üretilmesi, onun üstüne herhangi bir yargıyı dile getirme imkânı veren daha başka nesnelerin yansıtılması aracılığıyla olur. Bu gerçekten var olan nesnelerde olmuş olanı ve olacağı düşünürken bize dayanak olan nedir? Şimdiki hazır yansımadan yola çıkarak geçmişin ve geleceğin bilinçte yeniden üretimi, geçmişin şimdiki zamanda aşılmış bir biçimde var olmasından dolayı da olasıdır. Şu ya da bu maddesel oluşumun özünü yansıtarak ve onun işlerlik ve gelişim yasalarını bulgulayarak şu ya da bu tarzda oluşma sü-

61 G. Petrović, *Filozofija i marksizam*, s. 254.

recini, gelişiminin aşılmış olan derecelerini ve bu arada onlara özgü olan çizgilerini yeniden meydana getiririz. Gerçekten var olan maddesel oluşum bilindiğinde ve ona özgü olan zorunlu eğilimler ile görünüşler ortaya konduğunda, gelecekte ve daha başka koşullarda bu maddesel oluşumun ne olacağını değerlendirebiliriz, özelliklerinin nasıl dönüşeceklerini, ne olacaklarını söyleyebiliriz. İşte bu yargılar doğrudur, şeylerin gerçek durumunu yansıtacaklardır.

Olanaklılık ve olanaksızlık yargılarının doğruluğu sorunu da yine bu düzlemde çözülür. Olanaklılık ve olanaksızlık düşüncesi gerçekliğin, ona özgü ve zorunlu olan bağların ve görünüşlerin, dönüşüm yasalarının yansımasına dayanır.

Yansıtmanın, bilincin zorunlu ve belirgin bir niteliği olmadığını tanıtlayabilmek için bilincin, gerçeklikte hiçbir şeyi yansıtmayan heyecan ve istenç gibi görüngülerine de başvurulabilir. Bu konuda Petrović şunu yazar: "Onun [yansıtmanın] bilinç görüngüsüyle bağdaşmaz olduğunu söylediğimde şöyle düşünürüm: Yansıtma, niçin, hangi anlamda ve ne tarzda bütün bilinçli eylemlerimizin gerçekliği yansıttığını bize açıklayamaz. İstenç ve heyecan neyi yansıtıyor? Aşk, kin, kıskançlık, kötü kalplilik yönelmiş oldukları dışsal nesnelerin yansımasının değişik biçimleri midirler?"[62]

Kolayca anlaşılmaktadır ki bu akıl yürütmeler yansıtmanın dar ve basite indirgenen bir anlayışına dayanmaktadır. Bu yazara göre ancak bilinçte sizin önünüzde bulunan bir nesne yansıma olabilir; oysaki bilinç sadece insanın duyu organlarını etkileyen nesneleri değil; aynı zamanda, içinde kendisinin de bulunduğu ekonomik ilişkileri, onun yaşam koşullarını da yeniden üretir. Etkileyen nesnelerin şu ya da bu yanlarını (görünüşlerini) yeniden üreten düşünsel imgeler biçiminde yansıtmakla kalmaz; aynı zamanda heyecanlar, özlemler, ruh halleri, duygular biçi-

62 Age, s. 254.

minde de yansıtır. Özellikle bu son saydıklarımız, özne üzerinde etkisi olan görüngülerin ve öznenin bu görüngüler karşısındaki tutumunun onun için taşıdığı önemi yansıtırlar.

Bilincin, gerçekliğin bir yansıması olamayacağını kanıtlamak için nesne ve özne bağlılaşıklığı yasalarına başvurulur; bunların, bilincin gerçekliğin öznel yansımasını değil, tersine yaratısını gösterdiği olgusunu tanıtlayacağı sanılıyor. Nitekim Danko Grlić'e göre, bilinci nesnel dünyanın öznel bir yansıması olarak görenler "Özneyi açıkça ve kuşkusuz bir yolla bütün bir nesnel gerçekliğin karşısına çıkarırlar ve özneyi, nesnel dünyanın dışında tutarlar." O şu soruyla çıkar karşımıza "Böyle bir özne ne bir maddesel gerçeklik ne de bir nesnel gerçeklik ise neyi temsil eder?" Ve de şu yanıtı verir: "Demek ki o boş bir yapıntı, bir yanılsama, bir uydurma, gerçek olmayan bir şeydir."[63]

Burada, özne kavramı ve nesnel gerçekliğin öznel yansıması kavramının birbiriyle özdeşleştirilmesi dikkati çekiyor. Gerçekten çok farklı şeylerdir bunlar. Özne, bu gerçekliğin öznel düzeyde yansıması değildir; yani bilinç değildir, tersine maddesel bir sistemdir. Bir bilinçle donanmış ve bu yüzden maddesel zenginliklerin üretiminden, dağıtımından ve tüketiminden yola çıkarak insanların oluşturduğu toplumdur. İşte bunlar nesnel gerçekliği öznel imgeler içinde yansıtabilmektedir. Toplumsal maddesel bir sistem niteliğiyle özne, kendini nesnel gerçeklik dışına atmaz; ama kurucu parçalarından biri, varlığının biçimlerinden biri niteliğiyle işe karışır: Kendisini kuşatan maddenin öbür varlık biçimlerinin üzerinde etkide bulunur ve bu etkileşim sırasında kendinde görünen öznel imgelerde onların özelliklerini ve bağlantılarını yansıtır ve onların içerdikleri bilgiden hareketle, yakın çevre gerçekliğini ussal bir yolla dönüştürür.

Ne var ki, Grlić'in bütün bunları bilmediğini aklınızdan geçirmeyin. Marksistlerin özneden ne kastettiğini bilir. Ve bu

63 Age, s. 134.

yüzden bu görüş üzerinde özel olarak durmak zorunluluğunu duyar. "Denebilir ki" diyor, "Marksist yansıtma kuramında özne tarihsel ve toplumsal olarak koşullanmış bir sonucu temsil eder; gerçek etkenlerin yasaları ile toplumsal gelişmişliğin belli bir derecesinin yasalarının birbirine geçmesinden kaynaklanır. Ama kimi 'kuramcılar'a göre diyalektik" diye sürdürür, "kavramların karıştırılması; karşıt kutupların birbirine girmesi üstüne kimi tümcelerle kendi tutarsızlığını kurtaran, anlamsız bir seçmecilik değildir. Özne toplumsal yasaların bir sonucu olduğuna göre, onu nesnel dünyanın öznel imgesi durumuna sokma girişimi de bir o kadar saçmadır. Bu durumda bir uydurma olan sadece özne değildir, –nesnel olamayan etkisiz ve boş yanılsamalar adı verilen– ekonomik, tarihsel ve toplumsal yasaların tümü de gerçekliğe karşıt duruma düşerler."[64]

Grlić'e göre bilincin nesnel gerçekliğin öznel imgesi olarak bilgilenmesi özneyi ister istemez düşsel bir şeye, gerçek dışı bir şeye, kısacası bir yapıntıya dönüştürecektir.

Ama nerden geliyor bütün bunlar? Peki niçin öznenin gerçekliği, bilincinde, öznel bir biçimde yansıtma yetisi özneyi bu gerçeklikten dışlamak zorunda kalıyor? Niçin bu yeti onu gerçekdışı bir şeye dönüştürmek zorunda kalıyor? Tam tersine, düpedüz bu olgunun kendisi, yani öznede nesnel gerçekliği öznel olarak yansıtma yeteneğinin, bilgilenme yeteneğinin bulunması, özneyi, kendisini çevreleyen dünyayı etkileyebilen ve onu yaratıcı bir şekilde dönüşüme uğratabilen gerçek bir özne durumuna getirir. Zira daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi, gerçekliğin bir amaç doğrultusunda dönüşüme uğratılması, zorunlu bağlantılarının ve özelliklerinin, işlerlik yasalarının, gelişiminin ve de bunların bağlı olduğu olanakların üzerinde bilgilenmeyi gerektirir. Şeylerin gerçek durumunu yansıtma yeteneğinden, çevresindeki dünyanın gelişim ve devinim yasalarını

64 *Neki problemi teorije odraza*, s. 133-134.

tanımaktan yoksun özne, ussal bir yolla davranış gösterme, gerçekliği pratik olarak dönüştürme ve yeniyi yaratma durumunda değildir. Bu yoksa, o özne de gerçek, geçerli bir özne olamaz. Bu demektir ki nesnel gerçekliği öznel biçimde yansıtma yetisinin öznede bulunması değil, tersine bulunmamasıdır özneyi kurguya, gerçek dışı bir şeye dönüştüren.

Bilinç gerçekliğin yansımasıdır anlayışına karşı başka bir argüman ileri sürüldü: Eğer bilinç gerçekliğin yansımasını temsil ediyorsa, onun gelişimi ister istemez doğanın ve toplumun kesin olarak bilinmesine yol açacaktır. Bu durumda, bütün dünya bizim bilincimizde içerilmiş olacak ve o zaman da bilinç, insani bir bilinç olarak kendi etkinliğini yitirecek ve evrensel bir yansıtma aynasına (*reflet-miroir universel*) dönüşecektir.[65]

Önceki gibi bu akıl yürütme de gerçek bir temele dayanmamaktadır. Şeylerin gerçek durumunu yansıtmaz. Öncelikle, insan bilgilenmesi hiçbir zaman her şeyin bilindiği bir noktaya, bütün dünyanın insanların bilincinde yansıdığı bir noktaya erişemeyecekti. Bunun oluru yoktur; zira yansıtılan gerçeklik durağan değildir, sürekli olarak dönüşür ve gelişir. İkinci olarak, bilgilenmede hiçbir gelişim bir insanın bilincinin evrensel bilince dönüşmesine yol açamaz; zira bir bireyin olanakları her zaman sınırlıdır ve insanlığın eli altında bulunduracağı bütün bilgilenmelere sahip olabilecek durumda değildir. Üçüncü olarak, insanların bilgilenmelerinin çoğalması onların etkinliklerini ortadan kaldırmak şöyle dursun, onu daha güçlendirir; çünkü yaratıcı olanaklarını ve etkinlik alanlarını genişletir.

Gerçekliğin yasası olarak bilinç hakkındaki Marksist kurama karşı yapılan eleştiri, duyumun (*sensation*) nesnel gerçekliğin öznel imgeleri olduğuna dair Lenin'in ileri sürdüğü savın "yanlış" olduğunu ispatlanmaya önemli bir yer ayırmaktadır. Bu ispatlama genelde şu aşağıdaki tarzda yapılmıştır: Belli bir

65 Age, s. 134..

duyum, çoğunlukla da renk duyumu ele alınır ve onun doğru bir kopya, karşılık olan ışıklı dalga boylarının bir fotoğrafı olmadığı gösterilir: Daha sonra, Lenin'in duyumları dış dünyanın kopyaları, imgeleri olduğuna ilişkin kuramının yanlış olduğu sonucu çıkarılır. Özellikle A. James Gregor, H. B. Acton bu yolu tutarlar. "Öyle görünüyor ki" diye düşünür Gregor, "duyumların, nesnelerin kopyaları ya da imgeleri olduğunu öne süren Lenin bildirisi tartışma götürmez olmalı; ama daha çözümlemenin ilk adımları bile, bu kesinlemenin belli ve anlamsız karakterini göstermek için yeterlidir".

"İlk güçlük" diye sürdürür "dış dünyanın nesnelerine yüklenmesi gereken yalın yüklemlerin (*prédicats*) araştırılmasından doğar. Söz gelimi, bir şeyin kırmızı olduğunu söylediğimizde, neyi göz önünde tutarız? Hareket noktamız olan kırmızı renk, milimetrenin milyonda 647-760'ı uzunluğundaki ışık dalgasının bir 'fotoğrafı', bir 'kopyası', bir 'yansısı' olarak anlam taşıdığı halde düşünülemez."[66]

Öte yandan Acton da bu düşünceyi geliştirerek şöyle yazar: "Eter titreşimleri ile renk duyumu birbirinden öylesine farklıdırlar ki algılanmış renklerin kopyalar, fotoğraflar ya da titreşimin ayna yansımaları olduğunu varsaymak insana acayip gelir."[67]

Burada açıkça görünmektedir ki bu yazarlar "kopya", "fotoğraf", "yansıma" terimlerine aynı anlamı verirler, fiziksel görüngüleri tasarlarken kullanılan anlamı: Kopyayı, fiziksel kopya; fotoğrafı, fotoğraf klişesi; yansımayı da ayna yansıması olarak anlarlar. Özellikle Gregor'un kesinlemesinden çıkan bu: "Hepimiz 'imgeler'den fotoğraf anlamında söz ettiğimizde neyi kastettiğimizin bilincindeyizdir; ikonik benzerliği düşünüyoruz,

66 A. James Gregor, "Lenin on the nature of sensations", *Studies on the left*, 1963, c. III, no: 2, s. 35.

67 H. B. Acton, *The illusion of the Epoch. Marxism-Leninism as a Philosophical Creed*, Londra, 1925, s. 40.

sanki bir portrenin aslına benzerliğine değinir gibiyizdir."[68] Oysa Lenin bu terimlere başka bir anlam veriyordu. Duyumların, şeylerin öznel imgeleri olduklarını, düşünsel olduklarını, düşünsel kopyalar, düşünsel klişeler olduklarını belirtiyor; fiziksel olmadıklarını söylüyordu.[69] Duyumlar öznel imgeler olduklarından, yani yalnız insanların bilinçlerinde var olduklarından, sadece yansıtılmış nesnenin ya da onun özelliklerinin değil, bunun yanı sıra yansıtıcı insanın da etkisi altında kalırlar; sadece nesneye değil özneye, onun duyu organlarına, sinir sistemine, ruhsal durumuna da bağımlıdırlar. Başka bir deyişle, duyum, özne ve nesnenin etkileşimin bir sonucudur, nesnenin özneye sunuluşunu dile getirir ve her görüngünün, etkileyen nesnenin özünü anlatmakla kalmaz, aynı zamanda onu çarpıtır da. Şu ya da bu nesnenin özünü ortaya koyan her görüngünün nesneyle örtüşmemesi ve ondan ayrılması rastlantısal bir şey değildir. Duyum maddesel bir biçimde değil; düşünsel, öznel bir biçimde, organları etkileyen nesnenin özünü dile getirdikçe belirginleşir. Buradan şu sonuç çıkar: Duyum nesnelerin harfi harfine, eksiksiz bir kopyası, tam olarak sadık bir ayna yansıması olamaz; tersine öznenin özgüllüklerine uygun olarak, nesnenin şu ya da bu görünüşlerinin, özelliklerinin değişikliğe uğratılmış bir yeniden üretimdir.

Lenin'in yansıtma hakkındaki kuramını eleştirenlerin gözünden bunun kaçtığına inanmayın. Nitekim onlar, özel olarak Lenin'in, duyumların öznelliğine gönderme yapmış olduğu pasajı aktarırlar ve onu eleştirirler. Bu konuda A. J. Gregor şöyle yazar: "Çağdaş Marksizmde bir eğilim, gerçekçi bir eleştiri anlayışı içinde Lenin'in bildirileri hakkında bir yorum getiriyor, duyumun biçimi özneldir, ama içeriği nesneldir diyor. Başka bir deyişle, kırmızı duyum, 'milimetrenin milyon-

68 A. James Gregor, *Lenin on the nature of Sensations*, s. 35.

69 Lenin, *Œuvres* [Yapıtlar], c. 14, s. 121.

da 647-760'ı uzunluğundaki dalganın nesnel içeriğinin' öznel bir biçimidir."

Sonra da şöyle sürdürür: "Ama bu yorum zayıftır, buna birçok karşı çıkış beklenmektedir."[70]

Duyumun "Nesnel dünyanın öznel imgesi" olarak yorumlanmasına karşı Gregor şöyle akıl yürütür. "Eğer duyumun daha önce değinilen anlamda bir nesnel biçimini ve bir de öznel biçimini kabul edersek, duyuların gerçekliği 'yansıttıklarını', 'gösterdiklerini', 'fotoğrafını çektiklerini' açık bir yolla söyleyebilir miyiz? Duyumların –yalnızca kavramsal bir analiz ve mantıksal bir kurgu yoluyla çıkarsanabilen– gerçekliğin (yani ışık dalgalarının, elektronların, fotonların vb.) olsa olsa sinyallerini verdiğini söylemek daha yerinde olmaz mı?"[71]

Duyumun öznel bir imge olma olgusu onun nesnel gerçekliği yansıtmasını, onun bir kopyası olmasını dışlamaz. Şeylerin gerçek durumunu kurmak ve duyu organlarımızı etkileyen nesnenin özünü bulmak için soyut düşüncenin, mantıksal çözümlemenin ve sentezin gerekliliği; duyumun gerçekliği yansıtmadığını göstermez; fakat onun dış görünüşlerini, yüzeyde bulunanı, yani görüngüyü yansıttığını, kopya ettiğini gösterir. Daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi görüngü özle örtüşmez, onu çarpıtır (*déformer*). Görüngüyü, nesnel gerçekliğin dış görünüşlerini yansıtırken duyum, özün bilgilenmesini sağlayacak durumda değildir. Duyumların mantıksal analizi ve ona karşılık olan yapıların kurulması yoluyla dıştan içe doğru geçişi gerçekleştiren nesnelerin asıl durumunu az çok net biçimde yeniden üreten soyut düşünmenin gerekliliği işte bu nedenle ortaya çıkar. Burada şunun altını çizmek gerekir: Dışarıdan içeriye, duyumlarda görüngünün saptanmasından soyut düşünce sürecinde nesnenin özünün yeniden üretilmesine geçiş sadece nes-

70 A. James Gregor, "Lenin on the Nature of Sensations", s. 38.

71 Age, s.38.

nel gerçeklik, görünüşleri, uğrakları duyumlarda yansıtıldığında, kopya edildiğinde olanaklı hale gelir; çünkü sadece doğaya göre nesnel olarak var olan yansıtılmış nesneye özgü özellikler ve görünüşlerin bilgilenmesine dayanılarak kuramsal bilgilenme, soyut kavramlar sisteminde incelenmiş olan nesnenin özünü yeniden üretecek olan kavramlar kurulabilir.

Bunun için duyumların öznel oldukları ve duyu organlarını etkileyen nesnenin özü üstüne bilgi edinme durumunda olmadıkları gerçeği, onların nesnel gerçekliği yansıtmadığını tanıtlamaz.

Duyumların öznelliğine karşı Gregor'un ikinci karşı çıkışı daha da temelsizdir. Diyor ki: "Eğer bize dolaysız olarak sadece öznel biçim (duyumlar) verili ise, duyulur deneyimin nesnel içeriğini bulabileceğimizin güvencesini kim verebilir?"[72]

Duyumun, nesnel dünyanın öznel bir imgesi olduğunu söylediği zaman Lenin, öznellikten duyumların, özneye aidiyetini; yani onların insan bilincinde düşünsel, tinsel oluşumlar olduğunu anlar. Varlık biçimleri açısından öznel olan duyumlar içeriklerinde özne için, insanın duyu organlarını etkileyen nesneye denk gelen görünüşlerini (bilinçli düşünsel imgeler biçiminde) yansıtırlar ve "özneden bağımsız, insandan ve insanlıktan bağımsız bir içerik taşırlar."[73] Duyumların içeriğinde bu uğrakların bulunması şu gerçeği güvence altına alır: Duyulur deneyim bize dış dünyanın, nesnel gerçekliğin belirli, hakiki bilgilenmesini kazandırır.

Gregor öznelliği kendine göre anlıyor. Ona göre duyumların öznelliği nesnel dünya ile bir bağlantısının bulunmadığını, duyumlar aracılığıyla bilincine varılan özelliklerin bu dünyada var olmadığını gösterir. Bunun için bilgilenme sürecinde insanlar tarafından ortaya konmuş tüm özelliklerin bizi kuşatan bu

72 A. James Gregor, "Lenin on the Nature of Sensations", s. 38.

73 Lenin, *Œuvres* [Yapıtlar], c. 14, s. 125.

dünyada bulunmasının yadsınması bir rastlantı değildir. Dahası Gregor bu yadsımayı Lenin'e yükler: "... Şimdi, göreliliğin ve çekirdek fiziğinin ortaya çıkışıyla," der, "'şeylerin', belli bir anlamda 'çürütülmeyen' tek bir niteliği yoktur. Ne uzunluk, ne uzam, ne renk, ne beğeni, ne biçim, ne yapı, ne içine girilemezlik varlıkbilimsel anlamda nesnel nitelikler olarak karşımıza çıkabilir. Bu görüşlerin baskısı altında Lenin, 'maddecilik felsefesinin', 'bilincin dışında koşulsuz var olma' özelliği bir yana, algılanmış nesneye kesin nitelikler veremeyeceğini ileri sürmek zorunda kalmıştır."[74] Böylece Lenin'i bir öznelci yaptıktan sonra Gregor şunu yazar: "Maddenin nesnel özelliklerini kısmen de olsa doğru olarak belirleyemezsek, duyumların bu özellikleri 'kopya ettiğini', 'yansıtığını', 'fotoğrafını çektiğini' nasıl söyleyebiliriz?"[75]

Gregor'a gelince, elbette, bizi kuşatan gerçekliğin şu ya da bu özelliği hakkında istediği tasarıma sahip olmakta özgürdür. Ama mademki Lenin'e kendi görüşünü yüklüyor, burada biraz daha ayrıntılı durmalıyız.

İlkin, ne görelilik kuramı ne de çekirdek fiziği maddenin mekân (*espace*), zaman, biçim, yapı vb. özelliklerinin varoluş nesnelliği çürütmüştür. Çürütülmüş olan, onların nesnelliği, bilinç dışında olmaları ve ondan bağımsız olan gerçek varlıkları değildir; tersine mutlak karakterleri, hareketsiz olmaları, maddenin varlığının somut biçimlerine göre bağımsızlıklarıdır.

İkinci olarak, maddenin biricik özelliği olarak varlığın nesnelliğinden söz ederken –ki felsefi maddecilik onun kabulüne bağlanmıştır– Lenin maddede daha başka evrensel ve özgül özelliklerin varlığını yadsımıyordu; söz gelimi, mekânsal ve zamansal vb. belirgin nitelikler dışında onun devinimsiz olduğunun altını çiziyordu. Maddede ve somut biçimlerinde şu

74 A. James Gregor, "Lenin on the Nature of Sensations", s. 38-39.

75 Age, s. 39.

ya da bu nesnel özelliklerin varlığının bulunmayışına değil, bu özelliklerin tasarımlarındaki göreliliğe, toplumsal bilgilenme ve uygulamanın gelişimi sırasında bu tasarımlardaki değişikliğin kaçınılmazlığına gönderme yapıyordu. Ne var ki nesnel gerçekliğin şu ya da bu özelliklerindeki bilgilenmenin göreli karakterinden söz ederken Lenin, onların mutlak uğraklara sahip olduklarının, içeriklerindeki her şeyin bilgilenme ile birlikte değişmediğinin altını çiziyordu. Kimi fikirler, savlar, kavramlar gerçekliğin şu ya da bu görünüşünü doğru bir biçimde yansıttıklarından, mutlak doğrunun sonsuz zincirini oluşturan halkaları olarak kalıyor ve onları oluşturuyorlardı.

Öyleyse, Gregor'un "maddedeki nesnel özelliklerin bir parçasını bile olsa, doğru olarak belirleyemeyiz" kesinlemesi tamamıyla hatalıdır, gerçek durumu karşılayamamaktadır. Toplumsal pratik göstermektedir ki bizi kuşatan gerçekliğin birçok özelliğini oldukça açık bir şekilde belirleyebiliriz. Toplumsal pratik, duyumlarımızın bu özellikleri yansıttığını, kopya ettiğini durmadan ispatlamaktadır.

Başta Acton olmak üzere kimi yazarlar, duyumun nesnel gerçekliğin yansısı, kopyası olduğu yönündeki Marksist anlayışa karşı şu akıl yürütmeyi öne sürer: "Eğer algılayan öznenin, kendi dışında var olan maddesel gerçekliklere asla doğrudan bir yaklaşımı yoksa, tersine yalnızca kendinde meydana gelen kopyalara yaklaşıyorsa, hangi kopyaların doğru, hangilerinin yanlış, hangilerinin özgün olanlara benzeyenler ya da benzemeyenler olduğunu bilemez."[76]

Gerçekten nesnel gerçeklik insanın karşısına, onların kopyası olan öznel imgeler olarak çıkar; ama bu, insanın nesnel gerçeklikle asla doğrudan bir temas olanağı olmadığı anlamına gelmez. Bu temas olanağı pratik etkinlikle ona açılmıştır; bu etkinlik sırasında bilincinde bulunan bu gerçekliğin görünüş-

76 H. B. Acton, *The Illusion of the Epoch. Marxism-Leninism as a Philosophical Creed*, s. 37.

lerinin ve bağlantılarının düşünsel kopyalarını kendine kılavuz yaparak insan, gerçekliği dönüşüme uğratır ve bu yolla kopyaların aslına uygun olup olmadığını kendisi söyler.

Yine bunun gibi, çoğunlukla, bilincin gerçekliğin yansıması olduğu anlayışının Marksizme özgü olmadığına, bu problemin incelenmesinde Marksizmin getirdiği yeniliği temsil etmediğine ve sorunun böyle bir çözümlenişinin sadece tüm Marksizm öncesi maddeciler tarafından değil, bazı idealistler tarafından da yapılmış olduğuna değinilir.

Lenin'in dile getirdiği, duyumların, şeylerin kopyaları, fotoğrafları, imgeleri olduğu görüşünü kanıt olarak göstererek A. James Gregor örneğin şu saptamayı yapar: "Öyle görünüyor ki Lenin kendini, 17. ve 18. yüzyıllar maddeciğiyle özdeşleştirerek bu tip bir tasarımı benimsiyor."[77] Bu konuda Marković şöyle yazar: "Yansıtma kuramı Marksist felsefenin tipik bir buluşu değildir: Demokritos'tan başlayarak naif gerçekçiliğin ve mekanist maddeciliğin değişik biçimlerince savunulmuştur. Bu kuram Marx'ın felsefeye getirdiği yeni ögeyi dile getirmez."[78] Branko Bošniak'a göre, yansıtma kuramı söz konusu olduğunda, bu kuramın felsefi maddeciliğe özgü olmadığını anımsatmak ilginç olacaktır. Yansıtma kuramı, ilk olarak Platon'un felsefe sisteminde ileri sürülmüştür. Ona göre var olan (gerçek) her şeyin modeli, mutlak bir şeyde (ideada) olmalıdır.[79] Danko Grlić'e göre, yansıtma kuramı "Açıkçası Marksist düşüncenin özel bir ürünü değildir ve bu kuramı sadece maddeciler kabul etmemiş, birçok nesnel idealist de kabul etmiştir. Nesnel şeyler derken ideaları anlayan ve ayrıca bilgilenme sürecinin öznellik çerçevesinde geliştiğine inanan Platon hiç kuşkusuz bu teoriyle uyum içindedir."[80]

77 A. James Gregor, "Lenin on the Nature of Sensation", s. 36.

78 M. Marković, *Humanizm i dialektika*, s. 129.

79 *Neki problemi teorije odraza*, s. 108.

80 *Neki problemi teorije odraza*, s. 134.

Şurası kesindir ki gerçekliğin yansıtılması olarak bilinç anlayışı sadece Marksizmin değil, Marksizm öncesi felsefenin de özelliğidir. Gene şurası da kesindir ki bu anlayış Marksizmin felsefeye yaptığı katkının yeni bir ögesi değildir. Marksist felsefe hiçten doğmuş değildir, ussal olan her şeyin, daha önceki felsefe ile sağlanmış olan her şeyin mirasçısıdır. Bilinç gerçekliğin bir yansımasıdır savı da tam olarak bu ussallıkla ilişkilidir. Bu savı maddeci filozoflardan ödünç alan Marx ve Engels onu ilk biçimiyle bırakmadılar, daha da geliştirdiler. Onu mekanist ve temaşacı (*contemplatif*) karakterinden kurtardılar. Marx ve Engels için bilinçle nesnel gerçekliğin yansıması edilgen bir yolla olmaz, aynadaki yansıma gibi ya da Marksizm öncesi filozofların düşündükleri gibi durağan bir tarzda da olmaz; etkin, yaratıcı bir biçimde, gerçekliğin pratik dönüşümü sırasında ve temelinde olur. İşte bütün bunlar nesnel gerçekliğin yansıtılması görüşüne Marx ve Engels'in getirdiği yeni ögeleri oluşturmaktadır; Lenin de yansıtma kuramını geliştirirken bu görüşten yola çıkmıştı. Lenin'in yansıtma kuramını eleştirenler onu, Marksizm öncesi maddeciler tarafından öne sürülmüş olan bilinç hakkındaki görüşlerle arasında âdeta hiçbir şekilde ayrım yokmuş gibi gösterirler.

Birçok filozof gibi Gajo Petrović de Marx ve Engels'in erdeminin insanı bir yaratıcı olarak görmelerinden ve böylece daha önceki maddeciliğin temaşacı karakterini aşmalarından ileri geldiğini söyler ve yansıtma kuramının Marksist kuramın özüne ters düştüğünü iddia eder, her ne kadar bu kuramın savları Marx'ın, Engels'in ve Lenin'in yapıtlarında yer alsa da. Bu konuda Petrović şöyle yazıyor: "Yansıtma kuramının, Marksizmin pratik yaratıcı bir varlık olarak insan anlayışıyla bağdaşmadığını vurguluyorum. Bunu söylediğimde bu kuramın Engels ve Lenin'de ya da hatta Marx'ta asla bulunmadığını öne

sürmüyorum."[81] "Yansıtma kuramının ögelerini," diye sürdürür, "onları beklemediğimiz yerde de, söz gelişi Marx'ın Feuerbach üzerine tezlerinin birinci kısmında da buluruz; eğer onu cımbızlayarak araştırırsak. Bunun ötesinde bu sav, Marksist dünya ve insan anlayışının tümüyle çelişkili durumdadır."[82]

Daha başka yazarlar da, bilgilenme kuramına etkinlik uğrağının Marx tarafından dâhil edilmesine dikkat çekerek, onun toplumsal gelişme ile ilintili maddeci kuramını yerine getirebilmek için bu etkinliği benimsemek zorunda kaldığına işaret etmektedirler. Henry B. Mayo şöyle yazar: "... tunç tarih yasalarının belirleyici temelini güvenceye alabilmek için Marx, bu etkinliği (çevresel gerçeklikle etkileşiminin süreci içinde kendini gösteren özne etkinliği –A. Şeptulin) benimsemek ve ondan, Engels ile Lenin'in bilincin diyalektik maddenin basit bir yansıması olduğu yolundaki basitleştirici görüşlerine benzeyen bir şey yapmak eğilimindeydi."[83]

Gerçekliğin yansıması olarak bilinçle ilgili Leninist görüşü eleştirenler, bu savın, Marksizmin pratik yaratıcı varlık olarak insan anlayışıyla ters düşmek şöyle dursun; bu görüşün zorunlu bir yanı olduğunu anlamıyorlar ya da anlamak istemiyorlar. Bu tez, çevresel gerçekliğin üstündeki etkisinde öznenin etkinliğinde bir azalmaya yol açmamakta; tersine bu etkinliğin bilimsel temelini, öznenin yaratıcı eyleminin koşullarının bulunmasını olanaklı kılmaktadır.

Gerçekliğin yansıması olarak bilinç anlayışını nesnel idealistlerin de paylaştıklarını ve böyle bir görüşün Platon felsefesinin belirgin özelliğini oluşturduğunu iddia eden akıl yürütmelere gelirsek, bunların hiçbir gerçek dayanağı yoktur. Marksistler için gerçekliğin yansıtılması olarak bilinç anlayışı, felsefenin

81 G. Petrović, *Filozofijo i markizam*, s. 255.

82 Age, s. 257.

83 H. B. Mayo, *Introcuction of Marksist Theory*, New York, 1960, s. 44.

temel sorununun maddeci çözümüne bağlıdır. Ve bu çözümün zorunlu bir görünüşüdür. Bilinç maddeye göre ikincildir; çünkü o gelişiminin belli bir evresinde madde tarafından meydana getirilmiştir ve çünkü o maddenin yansısıdır, onun dışında ve ondan bağımsız olarak vardır. Sorunun bu çözümünü hiçbir idealist kabul edemez. İdealistler için bilinç maddeye göre ikincil değil birincildir; maddeyi, duyulur şeyleri o meydana getirir ve şu ya da bu tarzda onlarda yansır. Onlar için bilinci oluşturan düşünler değildir, maddesel şeylerin fotoğrafları, kopyaları değildir; asıl maddi nesneler fikirlerin kopyalarıdırlar. Platon'un kuramında bu sorunun çözümü ile meydana çıkan işte budur. Marksizmin gerçekliğin yansıması olarak bilinç görüşünün idealist görüşle, özellikle de Platoncu yansıma görüşüyle benzer hiçbir yanı bulunmadığı, tersine doğrudan doğruya bu görüşe karşıt olduğu açık değil midir?

Marksizmin "gerçekliğin yansıtılması olarak bilinç" görüşüne karşı değişik yazarlarca öne sürülmüş, başlıca argümanları bütünüyle inceledik ve gördük ki bunlar herhangi bir dayanaktan yoksundurlar. Bilinç, dış dünyanın yansımasının üstün, özel bir biçimidir; bunun içindir ki o yakın çevre gerçekliği içinde yönlendirebilir ve onu yaratıcı bir yolla dönüştürebilir ve değiştirebilir.

IV

Toplumsal ve Pratik Bilgilenmenin Gelişim Basamakları Olarak Kategoriler

Bilincin ortaya çıkışıyla birlikte özne tarafından gerçekliğin yansıtılması bilinçli bir karakter kazanır ve her şeyden önce bilgilenme biçimi altında kendini gösterir; artık bilim, insanın çıkarı doğrultusunda çevrenin dönüşümü, üretimin geliştirilmesi ve örgütlenmesi için gerekli bilgileri topluma sağlar.

İnsanların emeğiyle, pratiğe doğal bir biçimde bağlı olan bilgilenme, daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi, pratikten yola çıkarak işlerlik gösterir ve canlı sezgiden soyut düşünceye ve soyut düşünceden (doğruluğun ölçütü olarak) pratiğe doğru gelişir. Canlı sezgi-soyut düşünce-pratik çevrimini sonsuz kez yineleyerek bilgilenme gelişir; yeni yönleri ve bağlantıları keşfeder ve gelişiminin belli bir evresinde, evrensel özellikleri ve bağıntıları yakalayıp bunların farkına varmaya, gerçekliğin dayandığı evrensel yasalarla varlığın evrensel biçimlerinin bilincini kazanmaya başlar.

Bilinen evrensel bağlantılar ve görünüşler, daha önce de söylediğimiz gibi, kategorilerde dile gelirler; bunlar evrensel yansıma biçimleri olduklarından aynı zamanda bilgilenmenin aşağıdan yukarıya deviniminin basamakları, düğüm noktalarıdırlar.

Varlığın evrensel biçimlerinin, gerçekliğin evrensel özelliklerinin ve bağlarının bilgisine varılması nasıl bir sıra içinde gerçekleşmiştir? Felsefi kategoriler hangi düzende ortaya çıkmıştır ve toplumsal bilgilenmenin gelişim basamakları olarak aralarında hangi ilişkiler vardır?

Burada bu sorulara yanıt vermeye çalışacağız.

1. BİLGİLENMENİN GELİŞİM BASAMAKLARI OLARAK DİYALEKTİK KATEGORİLER ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Bilindiği gibi bilincin ortaya çıkışının ilk ve en yalın biçimi insanın kendi varoluşunun ve özünün doğadan ayrı olduğunun bilincine varması ve onunla ilişkisinin kavranılmasıdır. Hayvan, çevresinin gerçekliğinden kendini ayıramaz, var olduğunu bilmez. Bu konuda Marx ve Engels şöyle yazar: "Hayvan hiçbir şeyle *'ilişkili değildir'*, kısacası hiçbir ilişki tanımaz o. Hayvan için, başkalarıyla ilişkileri, ilişkiler olarak mevcut değildir."[1] Varlığının ilk kez farkına varan ve dış dünya ile olan ilişkisinin bilincine varan, daha önceden bilinç kazanmış olan insandır.

Emek ile doğadan kopup ayrılan insan, özerkliği ve dış dünyaya uyguladığı etkin eylem yoluyla toplum çıkarı için kurduğu tasarıma göre onu dönüşüme uğratarak onunla ilişkisinin bilincini kazanır. Bu da, dış dünya ile insanın ilişkisinin her şeyden önce bu dünya ile bir karşılıklı etkileşim olarak kendini dışa vurduğu gerçeğini koşullar; bunun sonucu olarak dünya dönüşüme uğrar. İnsanın yakın çevreyle kurduğu ilişkisinin bu uğrakları, karşılıklı bağıntı (*corrélation*) ve devinim kavramları üzerinden kavranılır.

İnsanın kendini doğadan ayırması, dışındaki nesnelerin varoluşunun, yani uzamın (mekânsallığın [*spatialité*]) ve yanı sıra tasarımın ortaya çıkışının, sonra da mekân kavramının, uzam-

1 K. Marx ve F. Engels, *L'İdéologie allemande*, s. 59.

sal belirgin niteliklerin insan tarafından bilincine erişilmiş olmasını gerektirir. Emeğin sonucu yakın çevre gerçekliğinde meydana gelen dönüşümlerin özgüllüklerine dair bilgilenme, her türlü somut *devinimin* ve her türlü *değişikliğin* (*modification*) ölçüsü olarak, *zaman* kavramının oluşumuna yol açar.

Çalışma süreci içinde ve günlük yaşamda, '*özel*'le, yani nesneler, görüngüler ve özel süreçlerle karşılaşan insan, bunların arasında yaşamsal etkinliğine şu ya da bu yolla bağlı olanları, toplumun şu ya da bu gereksinimlerini karşılamak için yararlı olabilecekleri ayırt ediyordu ve başlangıçta onları *tekil*, duyulmamış, hiç rastlanılmamış bir şey gibi düşünüyordu.

Ne var ki zamanla aynı gereksinimleri karşılayan daha başka nesneleri keşfettikçe, insan onları bir ve aynı kümede bir araya getirdi ve onlar hakkında genel bir tasarım, daha sonra da bir kavram oluşturdu ve böylece bilinçte, düşüncede, 'tekil'den '*genel*'e ve daha sonraki gelişim sürecinde de '*evrensel*'e geçişi gerçekleştirdi.

Tekil olarak (nesne, süreç, görüngü) 'özel'in bilincine vararak, insan onu *niteliği* açısından değerlendirdi, bu nesneyi neyin oluşturduğunu açıklığa kavuşturmaya çalıştı. Nesne hakkında bilgilenmenin bu basamağında, nicel özellikler arasında fark görülmüyordu, farklar nitel olarak beliriyordu. Ancak, insan bir nesneden birçok nesneye geçtikçe ve onları bilincinde ve pratik süreçte karşılaştırarak, benzerliklerini, yani geneli ve farklılığı (özeli) ortaya koyuyordu, böylece *nicel* karakteristiklerinin bilincine varıyordu. Niteliğin her görünüşü, özelliklerinden her biri ikiye ayrılıyor gibiydi: Bir yanda temsil ettiği şeyin dışa vurumu ortaya çıkarken, diğer yanda büyüklüğü de açığa çıkıyordu.

Bilgilenmenin gelişim sürecinin bu evresinde ayrışan nitel ve nicel karakteristikler, insan tarafından birbirinden bağımsız olarak yan yana varmış (*coexistants*) gibi sayıldı. İnsanın bilgilenmesini daha sonraki gelişimi ise nitel ve nicel karakteristik-

lerin karşılıklı bağımlılıklarını ve bağlılaşıklığını, birbiri içine girişlerini (*interpénetration*) ve birbirine geçişlerinin keşfedilmesine neden oldu.

Niteliğin farklı görünüşleri arasındaki nicel karakteristikler ve nicelden nitele karşılıklı olarak geçişler arasındaki bağlılaşıklığın bilgilenilmesiyle birlikte insan, bir görünümün (*aspect*), bir özelliğin, bir görüngünün dönüşüme uğramasının; başka bir özelliğin, başka bir görünümün ve başka bir görüngünün belli bir değişikliğe uğramasıyla koşullanmış olduğunun bilincini kazanmayı başarır. Bir başkasını doğuran, onun ortaya çıkışını koşullandıran, *neden* kavramında yansımasını bulur, doğurulmuş olan, koşullanmış olan ise *sonuç* kavramında.

Neden-sonuç ilişkisinin incelenmesi de gösterir ki kimi koşullarda *neden* karşılığı olan *sonucu* doğurmakta, neden-sonuç ilişkisinin zorunlu bir karakteri bulunmaktadır. Böylece zorunluluk (*nécessité*) kavramı ortaya çıkmaktadır; zorunluluk her şeyden önce, neden-sonuç ilişkisinin özelliği gibi düşünülmektedir. Bununla birlikte, bilgilenmenin gelişimi sırasında zorunluluk kavramının içeriği kesinleşir. Sadece nedensel bağlar değil, aynı zamanda kimi koşullarda zorunlu olarak kendini gösteren ilişkiler; sadece ilişkiler değil, aynı zamanda, doğası dolayısıyla nesneye özgü özellikler ve görünümler de zorunlu sayılmaya başlanır. Kararlı, kendini yineleyen zorunlu ilişkiler yasalar niteliğinde karşılanmaya, onların yansımaları için özel olarak kurulmuş *yasa* kavramı üzerinden düşünülmeye başlanır.

Gerçekliğin incelenmiş alanında zorunlu bağıntılar (yasalar) ve özellikler hakkında bilgilenmeler biriktikçe; bu bilgilenmeleri tek bir bütünlük halinde birleştirmek ve nesnenin bütün zorunlu görünümlerini (özelliklerini) ve zorunlu bağıntılarını (yasalarını) organik ve *karşılıklı bağımlılıkları* içinde düşünme gereksinimi kendini gösterir. Nesneye özgü zorunlu ilişkilerle görünümlerinin bütünlüğünün, düşünsel imgeler (kavramlar)

sisteminde ve bilinçte yeniden üretimi (*reproduction*) onun *özü* (*essence*) hakkındaki bilgilenmeyi gösterir.

Öz doğrultusundaki devinim, incelenmiş bütünün özünün kuramsal bilincine varılışında çekirdek rolünü oynayan temelin –belirleyici görünümün, ilişkinin– tanımıyla başlar. Nesnenin özünü oluşturan tüm görünümlerin, başlangıç ilkesinden yola çıkılarak tümdengelim yoluyla açıklanması, temelin (belirleyici görünümün, ilişkinin), kendi devinimi içinde ortaya çıkışında ve gelişimi içinde çözümlenmesini gerektirir; zira temel, tam da kendi gelişimi sürecinde bütünün (kuruluşun, *fondé*) öteki görünümlerinin doğuşuna yol açmakta ve onları dönüştürmekte ve böylece kendi özünü oluşturmaktadır. Devinim ve gelişim halinde incelenmiş bütünün ilk çekirdeğinin (temelin) tasarımı, ona özgü olan çelişkili eğilimlerin, nitel bir durumdan ötekine geçişini koşullayan karşıtların savaşımının ortaya çıkarılmasını gerektirir. Dolayısıyla bilgilenme gelişirken "*çelişki*", "*birlik*", "*karşıtların savaşımı*" kategorilerinin oluşturulmasının zorunluluğu noktasına gelinir.

Temele özgü çelişkiyi apaçık ortaya koyarak ve gelişimiyle çözümünü (*résolution*), yanı sıra nesnenin dönüşümünü izleyerek, özne anlar ki nitel bir durumdan ötekine nesnenin geçişi, varlığın kimi biçimlerinin başka biçimler tarafından *diyalektik yadsıma* ve olumsuz içinde olumlu olanın sürüp gitmesi ve geçmişte olanın yeni, üstün bir temel üzerinde yinelenmesi yoluyla gerçekleşmektedir. *Diyalektik yadsıma* ve *yadsımanın yadsınması* kavramları bu yasayı yansıtabilmek için ortaya çıkmıştır.

Nesnenin bilgilenmesi, bilinçte özün yeniden üretilmesiyle bitmez. Daha ileriye gider: Bir yandan, özden görüngüye doğru ilerlerken (dış rastlantısal bağlantılar ve özellikler, iç zorunlu bağlantılar ve görünümlerden yola çıkılarak açıklanır); öte yandan, birinci sıradaki özden ikinci sıradaki öze ve böylece sonsuza doğru gider (nesnenin yeni zorunlu ilişkileri ve özel-

likleri bulundukça, özünün kuramsal açıklığa kavuşturulması ve giderek daha kesin ve tam olan yansıması için bir kavramlar sisteminin oluşturulması gerekir).

2. BİLİMSEL BİLGİLENMENİN GELİŞİMİ SIRASINDA DİYALEKTİK KATEGORİLERİN UYGULANMA VE ORTAYA ÇIKIŞ SIRASI

Bilimsel bilgilenmelerin gelişiminde bir kategoriden ötekine doğru bilgilenme deviniminin yasası gözlemlenebilir. Kategoriler toplumsal bilgilenmenin gelişiminde zorunlu basamaklar olduklarından, birinden ötekine doğru devinimin bilginin her alanında zorunlu olarak görünmesi gerekir.

Söz gelimi, elektrik görüngülerinin gelişim tarihini ele alalım. Bilindiği gibi, Antik dönemde, amber (kehribar, [*ambre*]) özerk şekilde var olan, özel nesneler biçimi altında bulunmuştu. Amber, değerli taşlar, süslemeler yapılmak üzere işlenirken oluşan sürtünme sırasında, insanlar gördüler ki başka cisimleri kendine çekme yetisini kazanıyordu. Bu görüngüde ilgi uyandıran ilk şey, amberin diğer cisimleri çekebilme gücü ile sürtünme arasındaki ilişki ve de çekim yoluyla amberin öbür nesnelerle bağlantısı oldu; keza bu ilişkilerle (etkileşimler) koşullanmış olan değişiklikler, yani devinim oldu. Bütün bunlar ilkin amberin parlatılmasıyla ilgili yalıtık gözlemlerden ibaret kalmıştı. Daha sonra, bu görüngü giderek yeniden üretildikçe, insanlar şu genel fikre vardılar: Amber, sürtünme yoluyla elektriksel özellikler gösterebilen bir madde idi. Elektrik üstüne bilgilenmenin daha sonraki gelişimi, sürtünme yoluyla elektriksel özellikler gösterebilen yeni cisimlerin bulgulanması ve böylece, giderek daha genelleşen bir elektrik tasarımını izledi. Söz gelimi, M.Ö. 4. yüzyılda, Yunanistan'da sürtünme yoluyla hafif cisimleri çekme özelliği, "lynkurion" adı verilen değerli bir taş-

ta da gözlemlendi. 16. yüzyılın sonunda İngiliz bilgini William Gilbert bu özelliği elmasta, safirde, ametistte, kaya kristalinde, kükürtte, reçinede ve daha başka maddelerde keşfetti. Bundan sonra anlaşıldı ki bir maddenin sürtünme ile (daha hafif olan) öbür cisimleri çekim gücü, elektriği iyi iletmeyen bütün cisimlerde de vardır. Son olarak, 18. yüzyılın başında (1729) İngiliz fizikçisi Stephen Gray elektriği iyi ileten cisimlerde de bu yetiyi bulguladı. Bu cisimlerin, eğer yalıtık bir destek üzerine yerleştirilirse sürtünme yoluyla elektriklenebileceklerini gösterdi.

Bu araştırmalar boyunca elektriksel görüngülerin nicel ve nitel karakteristikleri apaçık ortaya kondu. Daha önce bilinmeyen, sürtülen amberin daha başka cisimleri kendine çekme özelliği bulgulandıktan sonra, insanlar doğal olarak bu görüngünün neyi gösterdiğini anlama çabasına düştüler, yani nitel yanını açıklığa kavuşturma çabasına. Bu amaçla, onu daha başka görüngülerle karşılaştırdılar. Elektrik görüngülerini mıknatıs (manyetik) görüngüleriyle karşılaştırarak Gilbert (1600) şu noktaya dikkati çekti, elektrik gücü sürtünme ile kendini gösteriyor, kimi cisimlerle temasa geçtiğinde de kayboluyordu, çok çeşitli cisimleri de kendine çekiyordu vb. Daha sonra, Guericke (1672), elektrik çekiminin yanında bir de elektrik itmesinin bulunduğunu saptadı. 1729'da Stephen Gray, elektrik olayı üzerine birçok deneyi genelleştirerek bütün cisimlerin iletken ve yalıtkan olarak ayrılabileceği sonucuna vardı. Bir süre sonra, 1730'da Du Fay, elektriğin nitel bakımından heterojen olduğunu; iki tip elektrik bulunduğunu saptadı. 1749'da Franklin, cisimlerin elektriklenmesi sırasında, değişik nitelikte iki tip elektriğin her zaman kendini dışa vurduğunu bulguladı. Birkaç yıl sonra da John Canton, yalıtık bir destek üzerine yerleştirilmiş bir cismin elektriklenme gücünü, kendisine elektrik yüklü bir cisim yaklaştırıldığında açığa vurduğunu bulguladı vb. Böylece, bilim insanları, elektriğin özelliklerini birbiri ardına

açıklığa çıkararak, onun niteliği hakkında giderek daha fazla fikir edinmeye başladılar.

Elektrik görüngülerinin nitel görünüşü hakkında belli bir açıklama verildikten sonra, araştırmacıların dikkati onun nicel görünüşüne, bu görüngülerin nicel karakteristiklerine çevrildi. Charles Coulomb elektriğin nicel görünüşünün incelenmesinde belirleyici bir adım attı. Elektrik çekim ve itim kuvvetlerinin (bükülme dengesi) ölçümü için kendi icat ettiği bir aygıtı kullanarak 1784'te, elektriğin bir dizi temel niceliksel karakteristiğini saptadı.

19. yüzyıldan itibaren elektrik görüngülerinin nicel ve nitel karakteristikleri ve yanları arasındaki bağlılaşıklığın (*corrélation*) incelenmesine geçildiği gözlemlenebilir. 1826'da Alman fizikçisi Ohm, iletkenin direncinin iletkenin uzunluğuna, özyapısına ve kesit alanına bağlı olduğunu tanıtladı. Daha sonra, Rus akademisyeni Lenz ve İngiliz fizikçisi Joule, bir iletkendeki elektrik akımının geçişi sırasında ortaya çıkan ısı niceliğinin iletkenin direncine, akımın şiddetine ve süresine bağlı olduğunu saptadılar.

Elektrik görüngülerinin nitel ve nicel karakteristiklerinin bağlılaşıklığının çözümlenmesi sırasında, bu görüngülerin neden-sonuç bağının kurulmasına, onları koşullayan nedenlerin apaçık ortaya konmasına çalışıldı. Böylece, 19. yüzyıl başında, İtalyan bilgin Volta, farklı metal parçaların nemli bir conta (*joint*) ile birleştirildiğinde, elektrik akımının ortaya çıktığını açıkladı. 1821'de Faraday, bir bakır tel çemberin rotasyonunun niçin mıknatıslı iğneyi oynattığını açıkladı vb.

Elektrik görüngülerinde açıklığa kavuşturulmuş olan neden-sonuç bağları belli koşullarda zorunlu olarak meydana geldiklerinde "zorunlu" diye sunulmuştu. Örneğin Arago, elektrik akımının geçtiği bir iletken çevresinde bir manyetik alanın ortaya çıkmasında neden-sonuç bağının zorunlu olduğunu gös-

terdi; manyetik alanın ve mıknatıslı iğnenin sapması arasındaki bağın, Œrsted tarafından da zorunlu olduğu gösterildi.

En önemli zorunlu bağlantılar yasa kategorisiyle düşünüldü. Sõz gelimi iletkenin direncinin onun maddesine, uzunluğuna ve kesit alanına bağlılığı Ohm tarafından apaçık ortaya konmuştu ve buna yasa adı verildi. İletkenden geçen elektrik akımının geçişi sırasında yayılan ısının niceliği zorunlu olarak iletkenin direncine, akımın şiddetine ve süreye bağlıdır: Bu da Lenz ve Joule tarafından fizik yasası olarak dile getirildi. Elektrotlar üzerine konan madde ve elektrolitten geçen elektrik niceliği arasında Faraday tarafından açıklık kazandırılmış olan zorunlu bağlantı da yasa kategorisi üzerinden kavranmıştır vb.

Fiziksel görüngüleri ilgilendiren görünümler ve bağlantılar (yasalar) üstüne bilgilenmelerin birikimi zamanla büyüdükçe, karşılıklı bağımlılıklarının saptanması, tek bir kuram içinde onların bir araya getirilmesi; yani elektriğin özünün bilinçte yeniden üretilmesi yönünde çaba gösterildi. Elektron ve protonun bulunmasıyla başlayan, elektrik görüngüleri üstüne bilgilenmenin geliştiği dönem, bilgilenme deviniminin basamağına bir õrnektir. Negatif bir elektrik yükü taşıyıcısı elektronun ve daha sonra pozitif elektrik yüklü olan protonun bulunmasıyla atom, eşit nicelikte elektron ve protondan oluşan maddi bir oluşum olarak ele alındı. O zamanlar bir cismin elektrik yükü, elektronların sayısı ile protonların sayısının birbirine denk düşmemesi olarak açıklanıyordu. Protondan az elektron varsa, cisim de pozitif yüklü olarak düşünülüyordu; protondan daha fazla elektron varsa, negatif yüklü olduğu düşünülüyordu. Bu anlayışa göre cisimlerin elektriklenmesi, cisimlerdeki elektron eksikliği ya da fazlalığının, başka cisimlere elektron aktarma ya da başka cisimlerden elektron ödünç alma yoluyla giderilmesinden öte bir şey göstermiyordu. Bu da bir cisimde belli bir elektrik yükünün ortaya çıkışının niçin başka bir cisimde eş değer ve karşıt işaretli

bir yükü zorunlu olarak ortaya çıkarttığını açıklıyordu. Elektronların ve protonların etkileşiminden yola çıkarak temasları esnasında yüklü ve yüksüz cisimler arasında yükün paylaşımı; karşıt yüklü cisimlerin temasında da yüklerin yok olmasını, elektrostatik indüklemeyi (*induction*) kolayca açıklar. Her maddenin atomunun kurucu parçası olarak elektronun bulunması, bazı cisimlerin elektrik iletkeni olduğunun, bazılarınınsa olmadığının anlaşılmasını da sağlar. Bu görüngü, atomların elektronik katmanının yapısına bağlı bulunuyordu. Maddenin elektronik yapısından yola çıkarak kimi elektrik görüngülerinin özü anlaşılır oldu; söz gelişi, galvanik akım, termo-elektrik, elektromanyetik indükleme (*induction*) vb. gibi. Böylece elektron öyle bir dayanağı, öyle bir köklü ve bağlayıcı halkayı oluşturuyordu ki ondan yola çıkarak bütün elektrik görüngüler açıklanabiliyor, bir bütün halinde ve tıpkı maddenin elektronik denilen özyapısının dışa vurumunun biricik zinciri olarak gösterilebiliyordu. Gelişiminin bu evresinde bilgilenme, elektriğin özünü kavramayı ve elektrik özelliklerini (görüngülerini), onun zorunlu bağlantılarını ve karşılıklı bağımlılıklarını anlamayı başardı.

Dolayısıyla elektrik üstüne bilgilenme 'özel'in, özel görüngülerin, bu görüngülerin yalıtıklığının açıklığa kavuşturulmasıyla başlar ve ardından sürükleyip getirdiği bu özel görüngülerin değişikliğe uğramasının (deviniminin), etkileşimlerinin ve bağlılaşıklıklarının yansımasına geçer. Başlangıçta özel, tekil olarak algılanmıştı; sonra, genel daha başka özel görüngülerle (nesnelerle) karşılaştırılınca belirginleşmiştir ve daha az genel olandan daha genel olana bir devinim vardır ve son olarak, evrensele varılır. Bilgilenme devinim süreci içinde tekilden evrensele doğru giderken, incelenen nesnenin niteliğinin ve niceliğinin açık duruma getirilmesi ve birinciden ikinciye, keza bağlılaşıklıklarına geçiş vardır; sonra da nedenselliğe, zorunluluğa ve yasaya, temele, çelişkiye ve öze geçiş vardır.

3. FELSEFİ DÜŞÜNCENİN GELİŞİMİ AÇISINDAN, DÜĞÜM NOKTALARI OLARAK KATEGORİLERİN İLİŞKİSİ

Yukarıda belirtmiş olduğumuz, bilgilenmenin bir kategoriden ötekine devinimi yasası, felsefe tarihinde kategorilerin incelenme ve felsefi düşüncenin devinim biçimlerinin oluşum düzeninde net bir biçimde görülmektedir. Bu konuda, Batı felsefesi tarihi üzerinde kısaca duralım.

Thales, Anaksimenes, Anaximandros gibi ilk Yunan filozoflar "bağlantı" (*liaison*) ve "devinim" (*mouvement*) kategorilerine apayrı bir önem veriyorlardı. Bu kategoriler onların dünya görüşlerinin gelişiminde başlangıç ilkeleri rolünü oynuyorlardı. Bağlılaşıklık ve devinim kategorilerinin incelenmesi mekân (*espace*) ve zaman kavramlarının çözümlenmesini gerekli kılmıştı. Antik Çağ filozofları şeylerin ve onların deviniminin gerçek varlığını temellendirmek için mekân (*espace*) kavramlarına başvuruyorlardı. Onlara göre, şeylerin varoluşu ve devinimi için bir yer, yani bir mekân gereklidir. Söz gelimi Lucretius, eğer ne yer, ne mekân –biz bunu boşluk diye adlandırıyoruz– olmasaydı, cisimlerin hiçbir yerde bulunamayacağını ve de yer değiştiremeyeceğini belirtir. Felsefi mekân kavramının oluşumu, bu kategoriyi ilk kez kullanmış olan Aristoteles felsefesinde tamamlanmıştır. Mekânı şeylerin sırayla işgal ettikleri bir yer olarak düşünerek ona, bir cismi ötekinden ayıran sınırı kazandırdı ve böylece mekân kavramını ilişki kavramına bağladı. Zaman (*temps*) kavramına gelince, o da ancak Aristoteles'te kesin olarak bir kategori biçimine girdi. Aristoteles'e göre zaman, devinimin süresini dile getiren bir karakteristiğidir. Aristoteles, zaman "devinimin niceliği"nden (nombre)[2] başka bir şey değildir, diye vurguluyordu. Zamanla devinim arasındaki doğal bağı göstererek şöyle diyordu: "...sadece zamanla devinimi ölçmüyoruz, aynı zamanda zamanı da devinimle ölçüyoruz, çün-

2 Aristoteles, *Phisique*, I-IV, c. I, Paris, 1926, s. 150.

kü onlar karşılıklı olarak birbirlerini belirliyorlar; zira zaman, niceliği olduğu devinimi belirler ve devinim de zamanı."[3]

Bu aynı dönemde "tekil" ve "genel" kategorilerinin ortaya konması da gerçekleşiyordu. İlk Yunan filozoflar, özellikle de Milet Okulu temsilcileri, özelden, tekilden (sudan, havadan vb.) yola çıkarak görüşlerini oluşturuyorlardı. Bu onlarda somut görüngülerin varlık biçimine bürünüyordu; ama aynı zamanda var olan bütün her şeyin ilk ilkesi rolünü oynuyordu. Platon'a göre varlığın belirleyici biçimi genel'dir. Gerçek dünyayı oluşturan genel düşünsel özlerdir; özele, tekile gelince, onları gölgeler dünyası, idealar dünyasının kusurlu bir kopyası diye adlandırır.

Aristoteles tekilin ve genelin, genelin ve özelin diyalektiğini apaçık bir şekilde ortaya koymak istemektedir.

Dış dünyayı, yakın çevre gerçekliğini özelin, tekilin prizmasından geçirerek düşünen ilk Yunan filozofları; orada geçen görüngüleri nitelikleri açısından inceliyorlardı. Pythagorasçılar dikkatlerini nesnenin nicel görünüşü üzerinde topluyorlardı. Bu problemin incelenmesinde Empedokles ve Anaksagoras ağırlık merkezini nicelik ve nitelik arasındaki bağlılaşıklık üzerine kaydırdılar. Söz gelimi Empedokles'e göre bir şeyin niteliği, o şeyi oluşturan su, toprak, hava ve ateş şeklindeki dört ögenin ("ilkenin") birbirine oranıyla belirlenir. Nitelik ve nicelik kavramlarının oluşturulması ve onların bağlılaşıklıklarının giderek kategoriler haline dönüştürülmesi Aristoteles tarafından gerçekleştirilmiştir.

Aristoteles felsefesi, tekilden genele ve dolayısıyla nitelikten niceliğe ve onların bağlılaşıklığına giden bilgilenme dönemini kapatmıştı. Ama bir bilgilenme aşamasını sona erdirirken Aristoteles bir başkasını açıyordu. "Nedensellik" ve "biçim" (*forme*) kategorilerini çözümlüyordu. Orta Çağ felsefesi bu kategorilerin oluşturulmasında Aristoteles'in katkılarına bir şey ekleme-

3 Age, s. 153-154.

mişti. Dikkatlerin merkezinde kalan tekil ve genel kategorilerinin çözümlenmesine yeni bir şey getirmemişti.

Daha sonraları, nedensellik ve biçim kategorilerinin idraki (*intellection*), modern dönemlerde Francis Bacon felsefesiyle oldu.

Kökendeki ilk nedenin maddenin dışında bulunduğunu öngören Aristoteles'ten farklı olarak Bacon, şeylerin nedenlerinin ögelerde (doğallıklarında) içerilmiş bulunduğunu, şeylerin buradan başlayarak oluştuklarını, bu ilk nedenin maddenin dışında değil, bizzat maddede olduğunu düşünüyordu.[4] Nedenselliğin çözümlemesine girişerek Bacon, onun biçim ve yasa (zorunluluk) kategorileriyle bağlantısı olduğunu sezinliyordu. Ona göre özel yapıların (*natures*) (görüngüler, özellikler) nedenleri, yasalardan başka bir şeyi temsil etmeyen biçimlerdi.[5]

Biçim anlayışı konusunda Bacon, Aristoteles'e göre ileriye doğru bir adım atmıştı. Biçimi maddeden ayırarak Aristoteles, belirsiz (biçimsiz) bir maddenin ve maddi olmayan saf bir biçimin varlığını, özellikle de bütün biçimlerin biçimini, –Tanrı'yı– tanıyordu. F. Bacon'ın kuramına göre ise biçim maddesel şeyden ayrılamazdı, kendinde varlığını sürdürüyordu, doğasını belirliyordu, bu şeyin bağlanmış olduğu bir yasa idi.[6]

Bütün bunlar şunu gösterir: Neden-sonuç bağının açıklığa konulduğu ve biçim ile yasa (zorunluluk) kavramlarının oluşturulduğu bilgilenme basamağını, felsefe tarihinin bu evresini Bacon'ın kuramı temsil etmektedir

Ne var ki bu evre de hemen Bacon'la sona ermemektedir. Nedensellik kuramının gelişimini ve zorunlulukla bağını Spinoza'da buluyoruz. Neden-sonuç bağının genel, evrensel karakterini Spinoza vurgulamıştır, onu zorunlulukla özdeşleştirmiştir. Bu arada, Spinoza, ilk neden, dünyada gözlemlenen

4 F. Bacon, *Œuvres de Bacon: Nouvel Organon, Essais de Morale et de la Politique, de la Sagesse des Anciens*, Paris, 1945, s. 86.

5 Age, s. 85-86.

6 Age, s. 150.

görüngülerin temeli, şeylerin varoluş tarzları ve ilk nedene kıyasla nasıl bir karşılıklı bağımlılık içinde bulundukları sorusunu ortaya koymuştur; maddede, kendi öz nedeni kadar, var olan her şeyin temelini de görüyordu.

F. Bacon'ın girişmiş olduğu nedensellik ve zorunluluk incelemesini sürdürerek Spinoza yeni bir basamağa, bilgilenmenin gelişiminde yeni bir düğüm noktasına geçer: Temel (*fondement*) ve temellendirilmiş (*fondé*) kategorilerine. Ne var ki her şeyin temeli olarak maddeyi göstererek ve onu ölümsüz, sonsuz, hiç değişmez olarak ilan ederek, yani ondan yola çıkarak Spinoza, zaman ve mekân içinde sınırlanmış olan şeylerin ve görüngülerin ortaya çıkışını ve değişikliğe uğrayışını açıklayamazdı.

Felsefi etkinliğinin başlangıcında Kant, bu problemi çözmek için ilk girişimi yaptı: Temelden temellendirilmiş olanı çıkarsamak. Kant'ın varsayımına göre dünyaların, şeylerin ve görüngülerin ortaya çıkışı ve ortadan kayboluşu maddeye özgü karşıt (kuvvetlerin) eğilimlerin sonucudur: Çekme ve itme eğilimlerinin. Kant, temelin çelişkili doğasından ve ondan hareketle temellendirilmiş olanın açıklanmasından (özel şeylerin ve görüngülerin ortaya çıkış ve dönüşümlerinden) ibaret olan temel ve temellendirilmiş olanın bağlılaşıklığının incelenmesinde bir adım attı. Sonra yasa, zorunluluk, biçim problemine ve F. Bacon ile Spinoza tarafından ortaya konmuş olan ve belli bir tarzda çözülmüş olan probleme büyük bir dikkatle eğilmiştir. Zorunlu ve rastlantısal, yasa, içerik ve biçim kategorilerinin incelendiği dönem Hegel'e kadar uzanır; Hegel, bu kategorilerin diyalektik çözümlenmesinde bu kategorilerin sınırlarını kesin biçimde çizmiştir, çelişkili birliklerini açıklığa kavuşturmuştur, bağlılaşıklıklarını ve birinden ötekine geçişlerini göstermiştir ve bu yolla felsefi düşüncenin bu aşamasının sonunu işaretlemiştir. Ne var ki Hegel felsefesinin esası bundan ibaret değildir. Öz doğrultusunda bilgilenme deviniminin yasalarının incelenmesi Hegel'in adıyla bağlıdır.

Spinoza'nın, tözün kendisinin ve var olan her şeyin nedeni olduğu yolundaki düşüncesini ve keza Kant'ın ilk nedenin çelişkili doğası hakkındaki kuramını geliştirerek Hegel, tözün (temelin) içeriğini nasıl geliştirdiğini ve varlık biçimlerinin çeşitliliğini meydana getirdiğini göstermiştir. Töz –var olan her şeyin ilk nedeni ve temeli– olma niteliğiyle, Hegel'de "mutlak idea"da bulunur; bu, çelişkili doğasıyla, varlığın kimi biçimlerinin diğerleri tarafından yadsınması sırasında, kendi özünü kurar ve aynı zamanda temellendirir. Bilgilenmenin öz doğrultusundaki devinim sürecini göstererek Hegel, diyalektiğin tüm öteki kategorilerini zorunlu bir bağlantı ve güçlü bir bağımlılık içinde yeniden ele almış ve yerleştirmiştir.

Ancak özün oluşumu ve bilgilenmesi yasalarının tutarlı bir maddeci ve bilimsel bir temel üzerinden ve kapitalizme uygulanmış olarak ortaya çıkaran Marx'tır.

Görüldüğü gibi felsefe tarihinde kategorilerin oluşturulma sırası, bütünüyle, toplumsal bilgilenmenin gelişim basamakları olarak kategoriler arasındaki ilişkiye karşılık gelmektedir.

4. TOPLUMSAL PRATİĞİN GELİŞİM BASAMAKLARI OLARAK KATEGORİLER

Varlığın evrensel biçimleri üstüne bilgilenme, gerçekliğin bir amaca yönelik dönüştürülmesi sürecinde, pratik etkinlik sırasında meydana gelir. Açık duruma getirilmiş evrensel bağlantılar ve özellikler, sadece bilgilenmenin gelişimi sırasında ortaya çıkmış olan düşünsel kavramlar ve imgelerde dile gelmekle kalmaz; aynı zamanda insanlar tarafından yaratılmış olan çalışma araçları ve insani etkinlik biçimleri yoluyla da dile gelir. Bunun için şu ya da bu kategorinin oluşması sırasında, sadece bilgilenmenin gelişimine karşılık gelen evresinin özgüllüğü yansımakla kalmaz, ama aynı zamanda insanların etkinlik biçimlerinin, aralarında bulunan ilişkilerin, doğa ile aralarındaki

ilişkilerin, toplumun tarihsel gelişimi bakımından ele alınan dönemde başat olan biçimlerin özgüllüklerini de yansıtır. Söz gelimi, bilgilenmenin gelişiminin ilk basamaklarında insanın varlığın evrensel biçimleri olarak düşündüğü bağlılaşıklık, karşılıklı etkileşim ve değişme (devinim), emekle, doğadaki nesnelerin varoluş araçlarına rasyonel olarak dönüştürülmesinin zorunlu ve evrensel uğraklarıdır.

Gerçekte insanın emek faaliyetinin amacı, doğadaki şu ya da bu nesneyi ya da görüngüyü, başka bir nesnenin (aracın) etkilemesiyle dönüşüme uğratmaktır; yani bu nesneleri kendi aralarında belli bir bağlantıya sokmaktır. Emek sürecinde, nesneleri doğal durumlarında olduğundan daha başka bir bağlantı içine yerleştirerek ve onların birbirlerini etkilemesine yol açarak insan, kendisine uygun gelen doğrultuda nesnelerin dönüşümünü sağlamıştır. Bu görüngüyü milyarlarca kez gözlemleyerek nihayet şu kaçınılmaz sonuca varmıştır: Yakın çevrede her şey bağlılaşıklılık ve karşılıklı etkileşim halinde bulunmaktadır ve bu durum söz konusu her iki nesnenin de dönüşmesine, biçim değiştirmesine sebep olmaktadır. Üstelik dış dünyadaki nesnelerin bağlılaşık halde bulundukları ve bunun sonucu olarak birbirlerini etkiledikleri şeklindeki kanı, üretimin bilinçli bir şekilde örgütlenmesinin ve daha sonraki gelişiminin zorunlu koşullarından biridir. Eğer insan, çevresindeki nesnelerin dönüşebildiklerini bilmeseydi ya da bundan emin olmasaydı, onları etkilemeye girişmezdi, üretimini de örgütleyemezdi. Antik dönemdeki üretimin gelişmesi ve işleyişi de insanların sadece karşılıklı etkileşimleri sonucunda dış dünya nesnelerinin dönüşüm kapasitesini bildiklerini değil, bunun yanı sıra bu bilgiyi çalışma etkinliklerinde de başarıyla kullandıklarını ispatlamaktadır.

Tekniğin gelişim tarihi, bilgilenme gelişiminin daha başlangıcındaki pratik etkinlikte bu tekniğin etkileşiminden ve dönüşümlerinden yararlanıldığına tanıklık eder. Söz gelimi,

ateşi ilk yakma denemeleri iki nesnenin birbirine sürtülmesine dayanmakta idi, ilk elektrik makineleri etkileşim üzerine kurulmuşlardı.

Pratik etkinliğin –özellikle, insanlar arasında ilişkilerinin toplum içinde yerleşik olan bağlantı biçimlerinin– kategorilerin oluşumu üzerinde etkisi, söz gelimi Heraklitos tarafından ortaya konan ve var olan her şeyin ilk doğasının birliğine (topluluğuna) dayanan evrensel bağlantının ve deviniminin temel kipi ile dile gelmiştir. Dünyadaki tüm görüngülerin ortak bir doğaya (ateşe) sahip olmalarından dolayı birbirine bağlı olduklarını ve geçiş yaptıklarını tanıtlayabilmek için Heraklitos, şeyler dünyasında ateşin rolünü, insanlar dünyasındaki alışveriş ilişkisinde altının oynadığı role benzetir. Her şeyin ateşle ve ateşin de her şeyle değiş tokuş edilebileceği gibi her türlü metanın da altınla ve altının her türlü metayla değiş tokuş edilebileceğini söyler.

Aristoteles'in dört tip neden –ereksel, biçimsel, maddesel ve üretici nedenler– üstüne kurulu kuramının pratikle bağı yeterince açıktır. Aristoteles nedensellik kuramının temelini, bir evin inşasını örnek alarak açıklar.

Bu örnek ve Aristoteles'in dört tip neden ileri sürmüş olması, onun çevredeki gerçeklikteki şeylerin ortaya çıkmasını, bu şeylerin insanların emek faaliyetiyle yaratılmasını benzetme yoluyla açıklamaya çalıştığını göstermektedir.

Diyalektiğin kategorilerinin oluşumunun pratik etkinliğe bağımlılığı, görünümlerinin veya biçimlerinin, şu ya da bu yanlarının kategoriler tarafından yansıtılması; Marksizm öncesi felsefede mekanist nedensellik anlayışında görülmektedir. Bu görüşe göre nedenler, hareket meydana getirmek için cisimlere uygulanan dış kuvvetlerdir. Nedenlere ilişkin bu tasarım tarzı gerek emek faaliyetinin, dış dünya üzerinde insan organizmasının etkisiyle gerçekleştiği zamanki biçiminden; gerekse neden ile etki ilişkisinin, bir yanı etken ve öteki yanı edilgen görü-

nümünün ikili karakterine dayalı yeryüzü mekaniğinden kaynaklanır. Marksizm öncesi neden kavramının cisim üzerinde etkide bulunan kuvvet olarak sınırlı karakter taşıdığını göstererek Engels şöyle yazar: "Kuvvet fikri, insan organizmasının dış dünyaya etkisinden ve daha sonra da dünya mekaniğinden köklendiğine göre tek bir kısmın etken, işlek; öteki kısmın edilgen, alıcı (*receptive*) olmasını içerir."[7]

Pratiğin ve toplumsal ilişkilerin karşısında bağımlılık düşüncesi Marx ve Engels tarafından diyalektiğin daha başka kategorilerine, özellikle de tekil ve genel kategorilerine uygulanmıştı. Bu kuramların insanların etkinlikleriyle ve yaşam biçimleriyle olan bağını göstererek Marx şöyle yazıyordu: "Bizim *old* (ihtiyar) Hegel, Almancada ve Kuzey dillerinde *Allgemeine*'ın (genel) *Gemeinland*'dan (ortak toprak) başka bir şey ifade etmediğini ve *Sundre, Besondere*'in ortak topraklarda ayrılmış özel parselden başka bir şeyi ifade etmediğini öğrenince acaba ne derdi?"[8]

Bundan şu sonuç doğar: Kategoriler sadece bilincin gelişim basamakları değil, aynı zamanda insanların toplumsal pratiklerinin, kendi aralarındaki ve doğayla olan ilişkilerinin gelişiminin basamaklarıdırlar da.

Toplumsal bilgilenmenin ve pratiğin gelişim basamakları rolünü oynayarak kategoriler sadece varlığın evrensel biçimlerini değil; aynı zamanda gerçekliğin evrensel bağlantılarını ve özelliklerini, evrensel yasalarını da ve aşağıdan yukarıya doğru giden bilgilenme devinimin yasalarını, düşüncenin gelişim ve işleyiş yasalarını da yansıtırlar.

"...Düşüncenin kategorileri" diye yazıyordu Lenin, "insanın bulduğu bir formül (*formulaire*) değil, doğanın da, insanın da bağlı bulunduğu yasaların anlatımıdır."[9] Ve başka bir yerde de

7 F. Engels, *Dialectique de la nature* [*Doğanın Diyalektiği*], s. 87.

8 K. Marx ve F. Engels, *Correspondance*, Edition du Progres, Moskova, 1971, s. 202.

9 V. Lenin, *Œuvres* [Yapıtlar], c. 38, s. 89.

Hegel'in anlatısına değinerek: "Bilincin devinimi tüm doğal ve tinsel yaşamın gelişimi olarak, mantığın içeriğini oluşturan saf özlüklerin (*essentialités*) doğasına" dayanır; ayrıca şunu da vurgulamıştır: "Tersinden söylersek; bilgilenme kuramı ve mantığı, tüm doğal ve tinsel yaşamın gelişiminden çıkarsanmalıdır."[10]

Toplumsal bilgilenmenin gelişimi sırasında oluşan kategoriler kendi aralarında zorunlu bağlantılar ve ilişkiler kurarlar ve böylece, bilgilenmenin mantıksal düzeni biçiminde, düşünce deviniminin evrensel biçimleri şeklinde oluşurlar. Nesne üstüne bilgilenme sırasında özne, nesneyi bilincinde yaratılmış olan kategori ağından geçirir ve kategorik bir bireşim gerçekleştirerek bu nesneye özgü bağlantıları ve özellikleri ve daha sonra da gerçekliğin somut alanında dışa vurumlarının özgül biçimlerini açıklığa kavuşturur.

Bütün bunların ışığı altında düşüncenin hakikate doğru devinimini sağlayan kategorik yapı; her bilişsel ve pratik eylemde, düşüncenin her işleminde doğruluğunu sorgular ve pratikte milyonlarca kez tekrarlanmış ve doğrulanmış olmanın gücüyle, bir genel geçerlilik ve hakikat değeri kazanır.

V. Lenin bu konuda şöyle demektedir: "Hegel, bu etkinliğin bir 'tasım' (*syllogisme, schluss*) olduğunu, öznenin (insanın) 'tasım' mantığının bir 'figürü' bir 'terimi' rolünü oynadığını vb. söyleyerek mantık kategorilerine, kendisinde bir erek taşıyan insan etkinliğini sokmaya çaba gösterdiğinde, bu kimi zaman boşuna ve havaya bir çabalama olmuştur.

Bu ne sadece kuvvet ne de bir oyundur. Burada çok derin bir içerik vardır, saf olarak maddeseldir. Bunu ters yüz etmek gerekir: Mantıksal figürlerin aksiyom değeri kazanabilmesi için pratik insan faaliyetinin insan bilincini, farklı mantık figürlerini milyonlarca kez tekrarlamaya taşıması gerekmişti."[11]

10 Age, s. 86.

11 Age, s. 180-181.

Dolayısıyla bilişsel etkinliğinin bir ürünü olduğu için kategoriler, oluşmuş oldukları sırada bilgilenme evrelerinin özgüllüklerini ve de aralarında ortaya çıkmış olan zorunlu ilişkileri, aşağıdan yukarıya giden bilgilenme deviniminin yasalarını, düşünce işleyişinin ve gelişiminin yasalarını yansıtırlar; pratiğe bağlı oldukları için –ki o varlığın evrensel biçimlerini nesnelerin evrensel ilişkilerini ve özelliklerini açığa çıkartır ve onları yaratılmış olan çalışma araçlarında ve etkinlik biçimlerinde maddeleştirir– pratik etkinliğin gelişim ve işleyiş yasalarını şu ya da bu tarzda yansıtırlar.

5. BİLGİLENMENİN BİR KATEGORİDEN ÖTEKİNE GEÇİŞİ SÜRECİNDE DÜŞÜNCE BİÇİMLERİNİN GELİŞİMİ

Bilgilenmenin gelişimi sırasında düşünce biçimlerinin değişmesi problemi, metafizik maddeciliğin ve biçimsel mantığın tanımadığı bir konudur. Biçimsel mantıkta, düşüncenin biçimleri devinim halinde ve gelişim halinde düşünülmez, birbiriyle yan yana durağan ve hiç değişmez olarak kalırlar; bu nedenle oluşturulan sınıflandırma sistemleri, düşünce biçimlerinin ortaya çıkışını ve gelişimini yansıtmaz; onların zorunlu karşılıklı bağımlılığını ve bağlılaşıklığını açıklığa kavuşturmaz. Düşünce biçimlerinin bu sınıflandırılması, biçimsel mantığın kurucusu olan Aristoteles'te, Kant'ta ve öteki filozoflarda görülmektedir.

Hegel ilk kez olarak düşünce biçimlerini gelişimleri içinde göstermeye çalıştı. Hegel'de devinim halindeki düşünce biçimlerinin çıkış noktası, gerçeklikte öyle olmamasına rağmen, kavramdır. Ne var ki hareket noktasını tarihsel açıdan önceleyen daha basit –gelişimleriyle kavramların ortaya çıkmasına zemin hazırlamış olan– daha başka bir dizi düşünce biçimi vardır. Kavram, yargılama ve akıl yürütme gibi düşünce biçimlerinin gelişiminin ve karşılıklı gelişiminin sonucudur. Kavramlar

kuşkusuz yargılamalardan ve akıl yürütmelerden yola çıkarak doğarlar ve oluşurlar. Oluşumu sırasında kavram yargılamayı ve akıl yürütmeyi yadsır ve onları içeriğinin zorunlu uğrakları biçiminde aşılmış olarak içerir.

Hegel'de kavramın gelişimi, bu süreçte kavramın içeriğinin kimi uğraklarının bulunması, ilkin yargılamaların, daha sonra akıl yürütmelerin ortaya çıkışını koşullar. Hegel'de yargılama tekil (*singulier*), özel ve evrensel gibi kavram uğraklarının yalıtılması (*isolement*) ve bunların karşı karşıya gelmesidir. Bu işlevi, bizzat kavramlar söz konusu olduğunda değil; nesneyi, şeyleri ilgilendirdiği zaman bile korur. "Nesneye uygulandığında yargılama, kavramın değişik uğraklarında nesneyi" temsil eder. O (yargılama –*A.Ş.*), tekil ile evrenselin belirlenimini içindeki nesneyi (yüklemden özneye kadar) içerdiği gibi, bütün içeriğinden yoksun ve basit ilişkiyi de içerir. Bu basit ilişki koşaçtır (*copule - birleştirici yapı*)."[12] Hegel demektedir ki, "akıl yürütmede nesneyi iki yolla düşünmeyi isteriz: Birinci olarak, tekil gerçekliği içinde"[13] ve ikinci olarak, kendi kavramı içinde. Bunun için burada nesne, ya kendi bireyselliğinde dikilen (*érigé*) tekil olarak ya da aynı şey anlamına gelen, kendi gerçekliğine geçmiş, tekil kılınmış evrensel olarak temsil edilir.[14] İşte bunun için Hegel'de yargılama hakikati göstermek zorundadır; zira o kendisinde kavramın ve gerçekliğin uyuşmasını (*concordance*) ya da birbirine karşılık olmasını (*correspondance*) dile getirir.

Ne var ki Hegel'e göre yargılamada gerçekliğin ve kavramın bu karşılıklılık durumuna, yargılamanın gelişmesinin en yüksek evresinde erişilir. Başlangıçta bu sadece dolayımsız olanı kapsamına alır, yalnızca nesnelerin yüzeyinde olanı; bunun için de o, bu dünyadaki varlığın yargısıdır.

12 Hegel's Werke, "Vollstandige Ausgabe durch einen Verein..." s. 125-126.

13 G. W.Hegel: "Wissenschsft der Logik", *Sämtlichte Werke*, Stuttgard, 1928, c. 5. s. 75.

14 Age.

Hegel yargılarının sınıflandırılmasını, tümüyle genel ve tekilin (*singulier*) bağlılaşıklığı, tekilden genele geçişler ve bunun tersi, aynı zamanda dışarıdan gelen devinimden, soyut evrenselden öznel evrensele, kavrama geçişler üzerine kurmuştu. Bu durumda, sadece bu dünyada var olanın (*être-là*) yargılamasını, soyut tekilin soyut evrenselle bağını kapsamına alır. Bu yargılamanın gelişimi sonucunda, tekil (*singulier*) ve evrensel, daha sonraki halka (*maillon*) ile yani özelle, kendilerine dönerler ve ilk kez olarak soyut olarak değil, belirlenmiş olarak kendilerini gösterirler.

Yargının, özellikle de düşünmenin (*reflexion*) ve zorunluluğun yargılanmasının gelişimi sonucunda evrenselden özele doğru devinim ortaya çıkar ve bu da evrensel ve özelin birliğiyle sonuçlanır. Bu uğraktan sonra yargı, kavram dünyasına girer ve gelişimine devam eder. Bu gelişim sürecinde bir yandan tekil özelden geçerek evrensele kadar yükselir; öte yandan, evrensel (gene özelden geçerek) tekile kadar iniş yapar. Bunun sonucunda, tekil nesnenin gerçek doğası, belli bir kavrama karşılık olması (*correspondance*) durumu kendini gösterir ve bu yolla da hakiki bilgiye ulaşılır.

Böylece, Hegel yargıları yapay bir şekilde sınıflandırmasına rağmen insanın çevredeki dünya hakkındaki bilgilenmesinin deviniminin bağlı olduğu genel yasayı anlatabilmiştir. Hegel'in, doğruluk hakkındaki bu bilgilenme sürecinde her yargının karşılık olduğu yeri ve rolü belirleme girişimi, nesnel bir temel üzerine oturur.

Hegel'e göre akıl yürütme (*raisonnement*), kavramın eksiksiz olarak tasarımıdır. Evrensel doğanın özel yoluyla tekilliğe geçişi sürecinde ve tekilliğin, kendisiyle özdeş olana dek, özelden evrensele yükseltilmesinden ibaret olan süreçte meydana gelen bütün uğrakların dolayımlama (*médiatisation*) çevrimidir. Hegel'de akıl yürütme, tıpkı yargı gibi belirli bir devinim, bir gelişimdir. Düşük biçimlerinde, sadece tekilin, özelin ve evren-

selin dış bağlaşıklılıklarını; yüksek biçimlerinde de içsel, özsel ve zorunlu bağlaşıklıklarını kapsar.

Değişik akıl yürütme tipleri Hegel'de öyle bir düzenle sınıflandırılmışlardır ki, (evrensel, özel, tekil) uğraklarının dışsal, rastlantısal bağlılaşıklığından yola çıkarak, –dünyada var olma şeklindeki akıl yürütmede olduğu gibi– düşünme hakkındaki akıl yürütmenin gelişimi sonucunda kazanmış olduğu bağlantı gerekliliğine doğru ve oradan, bu uğraklarının özdeşliğine doğru, kavramın doğrudan nesnelliğinde, onun şeye dönüşümü sürecinde saptanmış, uğrakların doğrudan birliğine doğru ilerleyen kavramın devinim sürecinde ortaya çıkarlar. Bu arada, bu devinim sürecinde tekilin, evrenselin, özelin soyut uğraklarının somut, öze ilişkin somut uğraklara geçişi gerçekleşir.

Hegel, bu şemalarında insanın nesnel dünya hakkında bilgilenmesiyle ilgili gerçek bir yasayı kavrayabilmiştir. Gerçekten, bilgilenme dış dünyanın kuşkusu ile şeylerdeki evrenselin, özelin ve tekilin soyut bağlılaşıklıklarının kavranılmasından içsel yapılarının, özsel görünüşlerinin az ya da çok doğru bilgilenmesine ve tasarımına gider; dışarıdan, yüzeysel genelden özsele, zorunluluğa, yasaya gider.

Bilgilenmenin bu yasasını bulanık bir biçimde kavrayan Hegel, akıl yürütmenin değişik biçimlerini son derece yapay bir tarzda tasnif eder. İnsanın çevresel dünyanın görüngülerini tarihsel bakımdan bilmesinde, akıl yürütmeler Hegel'in getirdiğinden farklı bir düzen içinde ortaya çıkmışlardır. Örneğin genelden özele ve tekile doğru akıl yürütmeden önce (ki durum Hegel'de budur, bu genel, yüzeysel ve soyut olsa da) ilk önce genel tasarımları ele almak, geneli özelden ayırmak gerekiyordu; yani ilkin akıl yürütmeleri tekilden özele ve oradan da evrensele sevk etmek gerekiyordu. Bunun için, birinci tip akıl yürütme, hiçbir şekilde, Hegel'in getirdiği gibi dünyada var olmanın (*être-là*) akıl yürütmesi gibi bir akıl yürütme olamazdı. Daha

çok çıkarımın (*induction*) akıl yürütmesi olurdu. Hegel bunu akıl yürütmenin ikinci grubunun ikinci tip akıl yürütmesiyle ilişkilendiriyordu.

Daha sonra koşullu ve ayrık (*disjonctifs*) çıkarımlar (akıl yürütmeler); yüzeysel olan genelden özsel genele, dışarı olandan içsel olana, sonuçtan nedene; yani türlerin tasarımlarının özlerinin oluşturulması uğrağına, genel kavramların oluşturulması uğrağına hareketi evresinde önemli rol oynamışlardır (ve belki de bu sebeple ortaya çıkmışlardır). Hegel'de çıkarımlar, tüm özgüllüklerde ve türlerde ortaklaşa jenerik (*générique*) kavramını açıklamak üzere ortaya çıkarlar. Açıktır ki söz konusu çıkarımlar bu amaca ulaşmak için kullanılmışlardır; ama birinci olarak, bunların kullanımları sonraki aşamadır ve ikinci olarak da, bu onların asli işlevini oluşturmaz. Bilgilenme tarihinde onların payına bambaşka bir yer düşer, bu çıkarımlar başka bir rol oynamışlardır.

Bu yüzden Hegel, düşüncenin kimi biçimlerinin başkalarına geçişinin bir dizi derin yasasını sezinlemiş olmakla birlikte; idealist başlangıç ilkelerine bağlanmış olmasından dolayı, onların devinimlerini ve gerçek gelişimlerini ortaya koyamamıştır.

Düşüncenin biçimlerindeki gelişim, bilgilenmenin gelişimine, gelişimin kimi evrelerinin, basamaklarının başkalarına geçişine kaçınılmaz bir yolla bağlıdır. Bilgilenmenin daha üstün, yeni evrelere geçişiyle birlikte, nesnel gerçekliğin, karşılık olan anlatım ve saptama araçları gerektiren yeni görünüşleri, yeni bağlantıları ve ilişkileri ortaya çıkar. Bütün bunlar düşüncenin eski biçimlerinin zorunlu olarak değişmesine, yetkinleşmesine ve yeni düşünce biçimleriyle yeni yargı, çıkarım ve kavram tiplerinin meydana gelmesine yol açar.

Şimdi de düşünce biçimlerinin evrimini görelim.

Düşüncenin en yalın biçimi yargıdır (*jugement*). Dolayısıyla, düşünce biçimlerinin gelişimi de her şeyden önce yargı açısından ele alınacaktır.

Daha önce de dediğimiz gibi, yakın çevreyi tanıyıp bilmek, ilkin özeli tekil olarak algılamak, daha önce rastlanılmamış şu ya da bu tekil özellikleri açıklığa kavuşturmaktır. Bu bilgi (*savoir*), şu tipteki tekil yargılarda dile gelir ve saptanır. "Özel, tekildir". Söz gelimi Sovyetler Birliği'nin incelenmesinde, eskiden bilinmeyen birçok özelliği keşfederiz ve onları şu yargılarda saptarız: "Sovyetler Birliği komünizmin inşasına girişiyor," ya da "Sovyetler Birliği'nde başlıca üretim araçları üzerinde toplumsal mülkiyet egemendir," vb. Başka bir örnek: Daha antik dönemdeyken, amber bir yün parçasına ya da yüne sürtüldüğünde, insanlar onda alışılmadık bir özelliğin meydana geldiğini görmüşlerdi: amberin daha başka cisimleri kendine çekme gücünü. Öteki cisimlerde buna benzer özellikler görmemişlerdi. İnsanlar bu bilgilenmeyi şu tür bir yargıda dile getirdiler: "Özel, tekildir"; "Amber sürtünme yoluyla manyetik özellikler kazanmaktadır."

Bütün bu yargılar, işin başında belirsiz tekil yargılar gibi karşımıza çıkarlar; bu tekil yargılarda saptanmış olan özelliklerin daha başka maddesel oluşumlara ait olup olmadıklarını bilmediğimizden dolayı olur bu. Bilgilenme süreci daha sonra, o özelliklerin belli bir kümenin daha başka nesnelerine ait olmadıklarını göstermeye yol açabilir. Bu durumda, belirsiz olan tekil yargı belirli bir yargı olur ve aşağıdaki yolla anlatılır: Bu kümenin nesneleri arasında, sadece bu nesne, o vakte dek bilinmeyen bu özelliğe sahiptir"; "Bütün *S*'ler arasında verili bir *S*, *P*'dir"; "İncelenmiş tüm nesneler arasında sadece amber sürtünme yoluyla manyetik özellikler kazanır".

Ne var ki incelenen nesnelerin çemberi genişledikçe ve biz, belirli bir tekil yargıda dile getirilen özelliğin ne belli bir kümenin nesnelerinde ne de daha başka kümeninkilere ait olduğunu zamanla öğrendiğimizde, belirlenmiş olan tekil yargı gelişerek ayıklanmış (*sélectif*) bir tekil yargıya döner: "Yalnız bu özel; ama yalnız o, daha önce bilinmeyen bir özelliğe sahiptir." "Sadece belli bir *S* veriliyse, yalnızca *S*, *P*'dir."

Eğer belli bir kümenin diğer nesnelerinin incelenmesi sırasında, daha önce incelenmiş olan nesnede rastlanılmış –ve bizim belirsiz bir tekil yargıda dile getirdiğimiz– özelliğin ele alınan kümenin incelenen öteki nesnelerine ait olduğu anlaşılırsa, belirsiz tekil yargı şu tipte tekil bir yargıya dönüşür: "Özel, geneldir." "Sovyetler Birliği'nde (ama yalnız Sovyetler Birliği'nde de değil), üretim araçları üzerinde toplumsal mülkiyet egemendir"; "Amber (ama yalnız amber de değil), sürtünme yoluyla daha başka nesneleri kendine çekme özelliği kazanır."

Belli bir özel nesnenin belli bir genel özelliğe sahip olduğunu gösteren "özel geneldir" yargısı, daha başka özel nesnelerin de bu özelliği taşıdığı olgusunu göstermektedir. Bunun için bu tipteki özel bir yargı, zorunlu olarak özel bir yargıya dönüşür: "Kimi nesneler zorunlu olarak bu özelliği taşırlar"; "Kimi *S*'ler *P*'dirler"; "Kimi Avrupa ülkelerinde üretim araçları üzerinde toplumsal mülkiyeti egemendir"; "Kimi maddeler başka cisimleri kendilerine çekme özelliğine sahiptirler."

Özel yargı, her şeyden önce belirsiz bir yargı olarak kendini gösterir; zira verili özelliğin başka şeylere ait olup olmadığını bilmeyiz. Biz, sadece üzerinde durulan kümenin kimi nesnelerini inceledik; oysa öbür nesneler bizim gözlem alanımızın dışında kaldılar. Verili bir kümenin başka nesnelerini de inceleyerek onların söz konusu özelliğe sahip olmadığı anlaşılabilir ve bu durumda, belirsiz özel yargı belirli bir özel yargıya dönüşür: "Yalnız bazı nesneler, bu özelliğe sahiptirler." "Üzerinde durulan kümenin tüm nesneleri arasında, aralarında sadece bazıları bu özelliğe sahiptir"; "Bütün *S*'lerin arasında, yalnız bazı *S*'ler *P*'dir." "Bütün Avrupa ülkelerinden sadece bazılarında üretim araçları üzerinde toplumsal mülkiyet egemendir." "Yalnız bazı cisimler diğer cisimlerle sürtünerek bazı cisimleri kendilerine çekme özelliği edinirler."

Zamanla verili özelliğin ne belli bir kümenin kimi nesnelerine ne de başka nesnelere, yani diğer kümelerin nesnelerine

ait olduğu anlaşıldıkça, belirli özel yargı, seçili özel bir yargıya dönüşür: "Yalnız bazı nesneler, ama sadece onlar, bu özelliğe sahiptirler." "Yalnız bazı *S*'ler ve yalnız onlar, *P*'dirler." "Yalnız bazı maddeler (amber, cam, kaya kristali vb.) ve sadece bunlar, daha başka maddelerle sürtünerek bazı cisimleri çekme özelliği edinirler."

Ama bilgilenmenin daha sonraki gelişimi başka bir doğrultuyu izleyebilir. Verili bir kümenin daha başka nesnelerinin incelenmesinde, incelenen nesnelerin hepsinin söz konusu özelliğe sahip olduğu görülebilir. Belirsiz özel yargı o zaman genel bir yargıya çevrilir: "Verili kümenin tüm nesneleri bu özelliğe sahiptir". "Bütün *S*'ler, *P*'dir"; "Tüm sosyalist ülkelerde üretim araçları üzerinde toplumsal mülkiyet egemendir"; "Bütün sosyalist ülkelerde şu ilke uygulanmaktadır: Herkesten yeteneğine göre, herkese emeğine göre"; "Tüm sosyalist ülkelerin bir devleti vardır"; "Bütün maddeler (tözler, ç.n.), belli koşullarda manyetik özellikler edinirler."

Genel yargı her şeyden önce belirsiz yargı olarak kendini gösterir; zira onun sadece üzerinde durulan nesnelere mi ait olduğunu, yoksa başka kümelere de ait olup olmadığını bilemeyiz.

Bilgilenmenin gelişimi, incelenmiş kümelerden oluşan bir dizideki nesnelerin belirtilen özelliğe sahip olmadığını açıklığa kavuşturabilir. Bu durumda belirsiz genel yargı belirli olana dönüşür: "Bütün incelenmiş nesne kümeleri arasında yalnızca üzerinde durulan küme söz konusu olan özelliğe sahiptir."; "Bütün *S*'ler arasında salt verili *S*'ler *P*'dirler"; "Bütün çağdaş ülkeler arasında, yalnızca sosyalist ülkelerde şu ilke uygulanır: Herkesten yeteneğine göre, herkese emeğine göre."

Maddesel oluşumların şu ya da bu özelliğinin bütün diğer kümelerde olmadığı saptanmış ise belirli genel yargı seçili genel bir yargı halinde gelişir: "Sadece söz konusu olan nesneler, ama yalnızca onlar, bu özelliğe sahiplerse"; "Yalnızca söz konu-

su olan *S*'ler, ama yalnızca onlar, *P*'dirler." "Yalnızca sosyalist ülkeler, ama yalnızca onlar, 'herkesten yeteneğine göre, herkese emeğine göre' ilkesini uygularlar."

Ancak bilgilenmenin gelişimi sürdükçe, belirsiz bir genel yargıda saptanmış olan şu ya da bu özelliğin, başka kümelerle ilişkili olan nesnelere de ait olabildiği görülür. Böyle bir durumda, genel yargı daha genel olan bir yargıya dönüşür: "Bütün *S*'ler (ama sadece onlar), *P*'dirler"; "Bütün sosyalist ülkelerin (ama yalnızca onların), bir devleti vardır."

Daha genel olan bu yargı da yatay düzlemde gelişim gösterir, yani belirli bir yargıya dönüşebilir ve ardından seçili bir yargıya dönüşebilir; öte yandan dikey düzlemde, daha da geniş bir yargıya dönüşür ve bu böylece, evrensel özellikler açıkça ortaya konamayıncaya kadar gider; yani incelenmiş kümenin nesnelerin tümüne ya da genelde tüm nesnelere özgü olan özellikleri açık olarak ortaya konamadıkça sürer.

Böylece, tekilden genele ve evrensele bilgilenme devinimi evresinde tekil yargılar özel yargılara doğru gelişirler ve arkasından genel yargılara geçerler. Bu arada, gösterilmiş olan kümelerden her biri de sırasıyla belirlenmemiş yargılardan belirlenmiş yargılara, daha sonra da seçili kümelere doğru gelişirler; yani bilgilenme bir yandan özelin netleşmesine, ayrılmasına, öte yandan da genelin ve evrenselin açıklığa kavuşturulmasına yol açar.

İncelenmiş olan tüm yargı biçimleri yalnızca, gözlemimizden hemen sonra verilmiş olanı, görüngülerin yüzeyinde bulunanı saptar; bunun için, bilgilenme açısından değerleri fazla değildir. Söz gelimi, bu yargıların tümünü hakikat açısından ele alırsak bilgilenmenin bu evresinde genel yargıların (var olanı saptadığı için hakikati tartışma götürmeyen tekil ve özel yargılardan farklı olarak) sorunlu olduklarını anlarız; geniş ya da dar kapsamlı, şu veya bu sınıftan tüm sınıflar bir çırpıda göz-

lemlenemez. İşte bu yüzden herhangi bir sınıftan tüm nesnelerin genel bir özelliği olduğunu söyleyen sonuç varsayımsaldır. Bu sonuç, basit bir tekrara, verili grupta gözlemlenmiş nesnelerin o özelliklere sahip olmasına dayanır.

Ancak bilgilenme, gelişiminin bu evresinde, genel özelliklerin ortaya çıkarılmasıyla kalmaz, nesnelerin genel özelliklerini kendi doğal yapılarından yola çıkarak açıklamaya çalışır, şeylerin içine nüfuz etmeye çabalar. İnsanlar, şu ya da bu genel özelliklerin ortaya çıkışını koşullandıran nedenlerle ilgili varsayımlar kurmaya başlarlar. Şu ya da bu nedenlerin varsayılması olanaklılık yargısında dile gelir. "İncelenen görüngünün nedeninin bu koşul olması olanaklıdır"; "*S*'nin *P* olması olanaklıdır."; "Bir iletkenin elektriği iletmesinin onun uzunluğuna bağlı olması olasıdır." "Elementlerin kimyasal özelliklerinin çekirdeğinin yüküne bağlı olması olasıdır." "Serbest düşme halindeki cisimlerin aralarındaki hız farkının havanın direncinden ileri gelmesi olasıdır." Bu kanıtlamalarda nedenle sonuç arasındaki varsayımsal (*hypothétique*) bağ saptanmış olur.

Neden-sonuç bağının incelenmesinde her zaman bir tek varsayım kurulmaz, birçok varsayım kurulur ve bu yüzden birinci ikincide dönüşüme uğrayarak olanaklılık yargısının yerini ayırıcı yargı alır. *S*, *P* ya da *P1*'dir. "Bir ilkenin elektrik iletkenliği, ya onun uzunluğuna ya da maddesinin bileşimine bağlıdır", "Elementleri kimyasal özellikleri ya çekirdeğinin yüküne ya da atomik ağırlığına bağlıdır"; "Yeryüzünün belli bir yerinde serbest düşme durumundaki cisimlerin hız farkı, ya havanın direncine ya da ivmelerinin farkına bağlıdır."

Şu ya da bu varsayımın doğruluğu soruşturularak zorunlu olarak meydana gelebilecek sonuçlar ortaya çıkarılır. Eğer varsayılan neden, incelenen özelliğin gerçek nedeni ise düşüncenin bu devinimi koşullu yargıda dile gelir: "Eğer *S*, *P* ise, o zaman *S1* de *P1*'dir"; "Bir iletkenin elektrik iletimi kesitine (*section*) bağlı

ise kesiti büyük olan iletkenler maddelerinin bileşimi ne olursa olsun elektrik ileteceklerdir." "Elementlerin kimyasal özellikleri çekirdeğin yüküne bağlıysa, elementin özellikleri, çekirdeğin yükünün değişmesiyle aynı zamanda değişikliğe uğrarlar."

Varsayılan etkinin gerçek varlığının doğrulanmasının sonuçları, kategorik yargılarda saptanmıştır, bunlar içinde saptanmış olan şey koşulsuz bir biçimde dile getirilir: "*S*, *P*'dir"; "*S*, *P* değildir"; Belli bir kimyasal elementin çekirdeğinin yükünün değişikliğe uğraması bu elementin (başka bir kimyasal elemente) dönüşmesine yol açtı", "İpekten kalın iletken bir tel, elektrik iletmez."

Kesin yargılar var olan şeyi saptar, bunun için gerçekte o, neden-sonuç bağının incelenmesinin başında karşılaştığımız olanaklılık yargısının aksine bir gerçeklik yargısıdır.

Doğrulama yoluyla saptanmış sonuçlardan yola çıkarak yine kesin yargılar biçiminde incelenmiş görüngüler arasında neden-sonuç bağının varlığı ya da yokluğu sonuç olarak anlaşılır: "*S*, *P*'dir"; "*S*, *P* değildir"; "Elektrik iletkenliği maddenin bileşimine bağlıdır." "Bir iletkenin elektrik iletkenliği, kesitine bağlı değildir", "Bir elementin kimyasal özellikleri çekirdeğinin yüküne bağlıdır"; "Bir elementin kimyasal özellikleri atomik ağırlığına bağlı değildir."

Ama doğrulamanın sonuçlarını saptayan ve gerçeklik yargıları olan kesin kategorilerden farklı olarak verilen yargılar zorunluluk yargılarıdırlar; zira sadece var olanı saptamazlar, aynı zamanda kimi koşullarda zorunlu olarak meydana geleni de saptarlar: "*S* zorunlu olarak *P*'dir"; "Elementlerin kimyasal özellikleri zorunlu olarak çekirdeğin yüküne bağlıdırlar"; "Bir iletkenin elektrik iletkenliği zorunlu olarak maddenin bileşimine bağlıdır."

Böylece, sonuçtan nedene; dışarıdan içeriye, zorunluya doğru olan devinim sürecinde olanaklılık yargılarının, ayırıcı (*dis-*

jonctif), koşullu ve kategorik yargılardan gerçeklik ve zorunluluk yargılarına geçişi gerçekleşir. Ayırıcı, koşullu ve kategorik yargılar, olanaklılık yargılarını gerçeklik ve zorunluluk yargılarına birleştiren ara halkalar biçiminde kendilerini gösterirler.

Zorunlu özel bağlantıların açıklığa kavuşturulmasından, gelişimi içindeki bilgilenme öze gider; incelenmiş maddesel oluşumların içsel yanlarının zorunlu bağlılaşıklığının yeniden üretilmesine gider. Bilgilenme deviniminin bu evresinde yeni yargılar belirir.

Yukarıda çözümlenmiş yargıları ele alacak olursak, bunlar arasında kimilerinin yüzeyde bulunanı, karşımızda duranı, bütün dolayımsızlığı (*immédiateté*) içinde görüneni ve var olanı, rastlantısalın ve zorunlunun birliği olarak saptadıklarını kolayca görürüz; oysa ötekiler zorunlu bağlantıları saptar.

Birinci olarak, zorunlu henüz rastlantısaldan seçilip ayrılmış değildir; ikinci olarak da zorunlu olan, rastlantısal ile bağlantısı olmaksızın, tek başına düşünülmüştür. Daha önce gördüğümüz gibi birinci yargılar, bilgilenmenin tekilden genele doğru devinimi evresinde görünmüşlerdir; ikinciler ise sonuçtan nedene; dışarıdan içeriye, zorunluya geçiş evresinde ortaya çıkmışlardır. Engels birinci kümedeki yargıları teklik yargıları, ikincisini de özellik yargıları diye niteler.

Teklik yargıların özelliği, dünyada var olanı, olgu olarak varlığı saptamaktır. Henüz nesnelerin, görüngülerin içsel yanlarını dile getirmezler; zorunlu içsel bağlantıları yansıtmazlar, yeniden üretmezler. Örnekse, "Ovma veya sürtme ısı meydana getirir", "Hidrojen çekirdeğinin yükü bir protondur", "Uranyum radyoaktiftir". Bütün bu yargılarda var olan, keşfedilmiş olan saptanmıştır. Burada iç (*interieure*), zorunlu olan yansıtılmamıştır, görüngülerin *ya da* özelliklerin *doğal yapısı açıklanmamıştır.*

Ne var ki daha önce gördüğümüz gibi, insan dünyadaki var olmasını (*être-là*) saptamakla yetinmez. İçsel ilişkilerinden ve

bağlantılarından yola çıkarak bu varlığı açıklamaya çalışır; yani onu zorunlu olarak anlamaya çabalar. Zorunlu olana ilişkin bilginini ifadesi, daha önce gördüğümüz gibi, özgüllük yargılarını temsil eden zorunluluk yargılarında somutluk kazanır; çünkü o zorunluluk yargıları bir özel görüngüler kümesinin başka bir özel görüngüler kümesi ile bağlantısını kuvvetle belirlenmiş özel koşullarda saptar. "Her mekanik devinim sürtünme yoluyla ısıya dönüşür", "Bir alfa çözünümüne uğrayan uranyum toryuma dönüşür." "Bir alfa çözünümü geçiren radyum radona dönüşür"; "Çekirdeğinin yükü iki birime eşit olan bütün kimyasal elementler helyumun kimyasal özelliklerine sahip olurlar."

Söz edilen bütün yargılar özgüllük yargılarıdır; çünkü kesin olarak belirlenmiş özel koşullarda kimi özel görüngülerin başka özel görüngülerle zorunlu bağlantısını saptarlar. Gerçekte, maddedeki devinimin özel bir biçiminin (mekanik biçimi) başka bir özel biçime (ısı biçimine), kuvvet yoluyla (sürtünme yoluyla) dönüşüme uğraması saptanmıştır. İkinci yargıda, zorunlu bağlantı "özel bir kimyasal element (uranyum) kesin bir şekilde belirli özel koşullarda (alfa çözünümü sırasında), başka bir kimyasal elemente (toryuma) dönüşür vb." biçiminde ifade edilir.

Bilgilenmedeki gelişimin sonucu olarak şu veya bu görüngü grubunun çeşitli zorunlu genel yanlarına ilişkin bilgiler biriktikçe temel, belirleyici ve genel yanların farkına varan insanlar, incelenen görüngülerin zorunlu iç yanlarının bütününü, onların özünü adım adım yeniden üretirler. Bilgilenmenin bu evresinde, söz gelimi evrensellik yargılarını formüle ederler. Şöyle ki: "Maddenin her devinim biçimi, her durum için kesin olarak belirlenmiş olan koşullar altında dönüşebilir ve ister istemez maddenin bir başka biçimine dönüşür"; "Kimyasal bir element, kesin olarak belirlenmiş koşullarda, başka bir kimyasal elemente dönüşebilir ve zorunlu olarak dönüşecektir." Bu yargı sadece dünyadaki varlığın ne olduğunu değil, aynı zamanda zorunlu

olarak kendini üreteni; sadece özel zorunlu bağlantıyı değil, ama belli bir kümenin bütün nesnelerini ve bütün temel yanlarının sistemini de saptar. Verili yargı, biçim ve içeriği bakımından, bu yargının sınırladığı görüngü kümesi hakkındaki bilgilenmelerinin, daha sonraki üstün gelişimidir; verili kümenin her nesnesinin, bu kümenin her başka nesnesiyle olan bağlantısını saptar. Bu yargıda, verili nesne kümesinin her nesnesine ait olan özelliklerin hepsine (ortaya çıkarılmış olanlar gibi olmayanlar da) sahibizdir; çünkü burada, belirli koşullarda her nesnenin başka biri olabileceği, başka her türlü nesneye dönüşebileceği ve böylece onlardan her birinin özelliklerini dışa vurabileceğinin bilgilenmesi dile gelir. Şu ya da bu bilim alanında belli bir yargılar tipinin ortaya çıkışı; bu alanda bilimin, incelenen nesnelerin özünün bilgisine ulaşıldığının doğrudan bir kanıtıdır.

Şimdi bilgilenmenin bir basamaktan ötekine geçişteki bilgilenme devinimi sürecinde ortaya çıkan kavramların ve akıl yürütmelerin dönüşümlerini kısaca ele alalım.

Bilgilenme deviniminin ilk evresinde tümevarımcı akıl yürütme ortaya çıkar; burada, tekil olguları saptayan birçok öncülden yola çıkılarak incelenen kümenin bütün nesnelerine şu ya da bu özelliğin, bağlantının ya da ilişkinin aidiyeti ya da aidiyetsizliği karara bağlanır. Tümevarımcı akıl yürütmede düşünce tekilden genele ve evrensele doğru gider.

Neden-sonuç ve zorunluluk bağının kurulduğu evrede tümdengelimci akıl yürütmeler ortaya çıkar. Tümdengelimci akıl yürütümede, düşünce genelden özele, genelden genele, tekilden ya da özelden tekile ve özele gider. Tümdengelimci akıl yürütmeler çok çeşitli biçimlerde ortaya çıkarlar. Neden-sonuç bağının ve zorunluluğun kuruluşunun bulunması evresinde tümdengelimci akıl yürütmeler ayırıcı, kesin bir tasım (*syllogisme*) ve koşullu kesin kategorik bir tasım biçiminde ortaya çıkarlar. Şu ya da bu görüngünün (sonuç) varsayılan nedenleri üzerine

bir dizi sav ileri sürdükten ve onları doğruladıktan sonra akıl yürüttüğümüzde sonuç olarak ayırıcı ve kesin bir tasımla düşündüklerimizi ifade ederiz. Söz gelimi, elektrik iletkenliğinin nedeni konusunda iki varsayım yapıyorduk. Neden olarak maddenin bileşimini ve iletkenin kesitini gösteriyorduk. Araştırma sırasında gördük ki bir varsayım doğru olurken ve öteki olmuyordu. Bütün bunları aşağıdaki akıl yürütmede dile getiriyorduk: "Elektrik iletimi ya iletkenin maddesinin bileşimine ya da kesine bağlı olabilir. Ne var ki saptamış olduğumuz gibi, elektriksel iletkenlik iletkenin kesitine bağlı değildir, o halde maddenin bileşimine bağlıdır."

Verili bir görüngünün nedeniyle ilintili şu ya da bu varsayımın doğrulanması sırasında, bu varsayımdan yola çıkarak sonuçlar çıkarmaya giriştikten ve bunun gerçeklikte nasıl olup bittiğini doğruladıktan sonra verili bağın neden-sonuç olup olmadığı sorununu çözdüğümüzde, düşüncelerimizi koşullu kategorik bir tasımla (*syllogisme*) anlatıyoruz. Söz gelişi, kimi cisimlerin elektriği iletme özelliğini incelerken aşağıdaki şekilde akıl yürütürüz. "Elektriksel iletkenlik iletkenin kesitine bağlı ise, bunu değiştirerek, bir durumda o elektriği iletmesini; başka bir durumda da iletmemesini sağlayabiliriz. Bakırdan yapılmış olan bir iletkenin kesitini değiştirerek onun artık elektrik iletmemesini sağlamakta başarılı olamadık. Bunun anlamı şudur: Elektrik iletme özelliği iletkenin kesitine bağlı değildir. Elektriksel iletkenlik iletkenin maddesinin bileşimine bağlı ise onun bileşimi değiştirildiğinde şu olayla karşılaşırız: Birinci durumda elektriği iletir, buna karşılık ikinci durumda iletmez. Bakır tel elektriği iletir, ipek tel iletmez. Bu demektir ki elektriksel iletkenlik, iletkenin maddesinin bileşimine bağlıdır."

Şu ya da bu varsayımın doğrulanması sonuçlarından çıkartılan yargılar, daha önce de belirttiğimiz gibi, zorunluluk yargılarında anlatılır. Ama bunun anlamı şudur: Bu yargılar verili

yargı öznesinin alanına giren bütün nesnelere ve görüngülere özgü olan özellikleri ve yanları yansıtırlar. Bu yüzden zorunluluk yargıları, gösterilen yargının kapsadığı alanla ilgili olan her somut nesnede ve her özel durumda içeriklerine giren bilgiyi genişletmek için kullanılabilirler. Bu yargıların bu şekilde kullanılmasının maddesel bir oluşumun bir yanının başka birisiyle bağlarının yeniden üretilmesinde olduğu kadar, özlerinin (yani zorunlu içsel yanlarının bütününün) yeniden üretilmesinde ve insanların pratik etkinliklerinde şu ya da bu tür bilgilenmelerin kullanımında kendine özgü yeri vardır. Örneğin: "Çekirdek yükünün bir protona eşit olması kimyasal özellikleri koşullar. Bu kimyasal elementin protona eşit bir çekirdek yükü vardır. Bu da onun hidrojeni gösterdiği anlamına gelir" ya da "Her malın kendine özgü bir değeri vardır. Madenî para da bir maldır; yani madenî paranın bir değeri vardır."

Böylece farklı akıl yürütme tipleri donmuş, ilk ve son kez verili, birbirinin yanında ve birbirinden bağımsız olarak var olmuş değildir. Devinim, gelişim halindedir, zorunlu doğal bir bağ içinde, bilgilenmenin evrimsel süreciyle bir basamaktan ötekine geçişlerle koşullanmışlardır.

Yargıları ve akıl yürütmeleri kullanarak insanlar, tasarımlar ve kavramlar oluştururlar; bunların içinde bilinen şeyi saptarlar ve bunlar âdeta, çevredeki dünyaya dair bilgilenmenin karmaşık ve çelişkili yolunun düğüm noktaları olurlar. Bilgilenmenin gelişimindeki devinim sürecini yansıtarak ve bu süreç boyunca kendilerini oluşturarak kavramlar, devinimsiz kalmazlar, tersine içerikleri geliştikçe ve değiştikçe gelişir ve başkalaşırlar.

Bilgilenmenin ilk evresinde, sezgi evresinde, nesnenin ya da görüngünün özelliklerini ve görünüşlerini kendi bütünlüğü içinde yansıtan somut kavramlar ortaya çıkar ve oluşurlar. Ne var ki bu somutluk henüz sadece hisseldir. Düzensiz ve her bakımdan karmakarışık (*chaotique*) bir tasarımdır ve bundan

dolayı da bu kavram tasarımlarla karışır, duyulur somut bir tasarım gibi görünür. Sonra, tanıyıp bilen özne, duyulur somut verileri çözümlediğinde, incelenen nesnenin farklı yanlarını ve özelliklerini ayırt etmeye başlar ve tekilden genele geçer, yalnızca nesnelerin ve görüngülerin kimi yanlarını yansıtan soyut kavramlar olarak görünür ve oluşurlar. Ancak zamanla gelişmekte olan insan bilgilenmesi incelenen maddesel oluşumların özüne nüfuz ettikçe; bir halkadan ötekine geçerek bilinçte, zorunlu, içsel bağlantıların ve ilişkilerin bütün sistemini yeniden ürettikçe somut kavramlar yeniden ortaya çıkar. Ne var ki bu somutluk, bilgilenmenin başlangıç evresinde ortaya çıkmış olan somuttan farklı olarak görsel, hissedilir ve karmakarışık bir tasarım değildir; maddesel oluşumların içsel yapısını yansıtır.

Bilgilenmenin bir kategoriden (bir basamaktan) ötekine doğru devinimi sürecinde, düşünce biçimlerinin gelişmesinin kimi yasaları böyledir.

Başlıca düşünce biçimlerinin dönüşümünü toplumsal bilgilenmenin gelişimi sırasında inceledik ve şimdi görüyoruz ki onlar toplumsal bilgilenmenin gelişiminin belirlenmiş evrelerine, varlığın, gerçekliğin belirlenmiş evrensel biçimlerinin düşünselleştirilmesine (*intellection*) bağlanmışlar; karşılık olan felsefi kategorilerle yansıtılmışlardır.

Bu da gösteriyor ki felsefi kategoriler, bilgilenmenin gelişim dereceleridir ve varlığın belirli evrensel yasalarını yansıtan ilişkileri, bilgilenmenin gelişim ve işlerlik yasalarını dile getirirler.

Yapıtımızın aşağıdaki bölümü, toplumsal ve pratik bilgilenmenin gelişimi sürecinde ortaya çıkmış oldukları sıra içinde diyalektiğin farklı yasalarının ve kategorilerinin çözümlenmesine ayrılacaktır.

V

Özel, Devinim, İlişki

1. ÖZEL (*le Particulier*)

Diyalektik maddecilik için devinimin konaklarından biri olarak anlaşılan göreli devinim ve dinginlik (*repos*), doğası bakımından maddeye özgüdür. Devinim "akımı", maddenin süregelen değişikliğini koşullandırır; dinginlik ise maddede dönüşümü, devinimi dengede tutmaya eğilimlidir; sanki o süregelen akımı kesiyormuş, onu şu ya bu yerde "durmaya", şu ya da bu konumda kalmaya zorluyormuş gibidir; öyle ki devinimin süregelen akımı âdeta kesikli, farklı devinim sistemleri bütünlüğü gibi görünür. Bu sistemlerin her birinin temeli üzerinde, bir maddesel oluşum, bir özel şey kurulur; başka bir deyişle, göreli olarak kararlı görünen her devinim sistemi, somut bir şey oluşturur ve bunun doğal yapısı da onu oluşturan devinim biçimiyle belirlenir. Madde gibi ölümsüz olan mutlak devinim, tıpkı göreli dinginlik gibi, zamanda ve mekânda (*espace*) sonlu olan, özel maddesel oluşumlardan geçerek maddenin ebedî varoluşunu koşullandırır. Demek ki özel (*particulier*) maddenin varoluşunun evrensel bir biçimidir. "Cisim", "şey", "nesne" kavramları da onunla ilişkilidir.

2. DEVİNİM (*le Mouvement*)

a) Devinim Kavramı

Maddenin varlığının evrensel bir biçimi olarak devinim, felsefe tarihinin gelişiminin başlangıcında, düşünürler tarafından, toplumsal bilincin özel bir biçimi olarak çözümlenmişti. Örnek olarak, ilk Yunan filozoflarda devinimin ilk ilke rolünü oynadığı ve onların bundan yola çıkarak çevresel gerçeklikte gözlemlenen bütün görüngüleri açıklamaya çalıştığı gösterilebilir. Gerçekten, şu ya da bu somut tözü, ilk ilke sayarak Yunan filozoflar, dünyada gözlemlenmiş olan bütün biçimlerin, bu tözün (ilk ilkenin) kimi dönüşümleri sonucunda ortaya çıktıklarını; bir ve aynı doğanın değişik durumları olduklarından, bunların birbirine doğal olarak bağlı olduklarını; birinin diğerine ve başlangıç ilkesine geçtiklerini gösterdiler.

Örneğin, bir sözüm ona *apeiron*'u, bir belirlenmemiş maddeyi, ilk ilke olarak ele alan Anaksimandros şöyle diyordu: "Sonsuzluk var olanın ilk ilkesidir, zira her şey ondan doğmaktadır ve onda her şey yok olmaktadır." Ondan "kopup ayrılmıştır gökler ve bütün dünyalar" ki bunların "sayısı sonsuzdur" ve "ortaya çıkışlarından bu yana oldukça uzun bir zaman geçtikten sonra hepsi helak olmuşlardır ve de bilinmeyen bir zamandan bu yana dairesel bir devinim gerçekleştirmektedirler."

Besbellidir ki Anaksimandros'ta devinimin evrenselliği dış dünya kuramının başlangıç ilkesi rolünü oynamaktadır.

Thales'te de benzer bir sav görülmektedir; o ilk ilke olarak suyu alır. Bu ilke Anaksimenes'te hava olur. Söz gelimi Simplicius, Anaksimenes'te şeylerin ilk ilkesinin (havanın), kendisine özgü değişiklikler sonucunda, kâh filanca töz, kâh falanca töz olduğunu söyler; bu töz incelerek (*raréfier*) ateş olur; sıkışarak rüzgâr, sonra bulut olur; yeniden sıkışarak su olur, sonra toprak, taş olur; geri kalanların tümü de bu tözlerden doğar. Simplicius,

Anaksimenes'in, devinimin ebedî olduğunu ve şeylerin dönüşümlerine yol açtığını bildiğini de ekler.

Devinimin evrenselliği düşüncesi Heraklitos'ta da çok net bir tarzda dile getirilmiştir. O da der ki: Ateşin ölümü havanın doğumuydu, havanın ölümü suyun doğumudur; toprağın ölümünden su doğar, suyun ölümünden hava doğar; havanın ölümünden ateş doğar ve tersi yönde de sürüp gider.

Böylece ilk Yunan filozofları gerçekliğin görüngülerindeki devinimin evrenselliğini biliyorlar ve buradan yola çıkarak dünya anlayışlarını oluşturuyorlardı.

Bilgilenmenin başlangıç evresinde insanın devinimle karşılaştığının ve bu evrensel varlık biçiminin dünyanın ilk felsefi kavramlarıyla oluşturulduğunun altını çizerek Engels şöyle yazar: "Doğayı, insanlık tarihini veya kendi zihinsel etkinliğimizi düşüncenin irdelenmesine sunduğumuz zaman, karşımıza ilk çıkan şey, karşılıklı etkilerin ve bağıntıların oluşturduğu sonsuz ve karmakarışık bir tablodur; burada hiçbir şey eskiden olduğu gibi, olduğu yerde ve olduğu gibi durmaz, her şey kıpırdar, değişir, oluşur ve ölür."

"Dünyayı ele almaya dair bu ilkel ve naif, ama temelde doğru tavır, antik çağın Yunan filozoflarının tavrıdır ve bunu da açık olarak ilk formüle eden Heraklitos'tur."[1]

Eski çağın ilk Yunan filozofları devinimi, birinin yıkımı ve ötekinin de (bu temel üzerinde) ortaya çıkış süreci olarak düşünüyorlardı.

Birinci plana devinim ve dönüşüm kavramını koyuyorlardı ve böylece kararlılık kavramını bir yana bırakıyorlardı. Daha başka filozoflar, özellikle de Elealılar, biraz daha zaman geçtikten sonra, buna ilgi duymuşlardı. İyonyalıların karşısında oldukları için onlar, kararlılığı başlangıç ilkesi olarak koydular, onu mutlaklaştırdılar ve sonunda, devinimin yadsınmasına kadar gittiler; zira onlara göre var olan her şey, hiç kıpırdamayan

1 F. Engels, *Anti-Dühring*, Editions Sociales, Paris, 1950, s. 52.

ve türdeş, her şeyin yerine geçen biricik bir bütünde eriyordu. Varlık konusunda Parmenides şöyle yazar: "Var olanın doğmamış ve ölümsüz olduğuna, kendi bünyesinde tam, sürekli, devinimsiz olduğuna; başlangıcının ve bitişinin olmadığına dair bin türlü belirti vardır."[2]

Empedokles devinim kavramını yeniden ele aldı, ama yine de değişmezliğine (*stabilite*) dokunmadı, onu korudu. Onun dört "köken"i (toprak, su, hava ve ateş) dış dünyanın nesnelerini ve görüngülerini oluşturuyorlardı, bunlar kıpırtısız ve ebedî idiler. Bu yüzden ona göre devinim, Milet filozoflarında ve Heraklitos'ta olduğu gibi bir şeyin ortaya çıkışı ya da bir şeyin ortadan kaybolması değildi; aksine sadece köklerin yer değiştirmelerini, değişik kümelenmelerini gösteriyordu. O da şöyle diyordu: "İşte yine: Ölümlü olan hiçbir şeyin, ne doğumu vardır ne de her şeyi alıp götüren ölümlü bir sonu. Tersine ögeler yalnızca bir araya gelirler, bir kez birbirine karıştıktan sonra, çözünüp ayrışırlar. Doğum, şeylerin bu gidişatının (*rythme*) bir anına insanların verdiği bir addır."[3]

Anaksagoras'ta da sorun benzer şekilde çözülmüştür. O da "ortaya çıkma" ve ortadan kaybolma" sözcüklerinin Helenlerce doğru kullanılmadığını ileri sürüyordu; zira gerçekte, ortaya çıkan ve ortadan kaybolan bir şey yoktur; her şey var olan şeylerin karışımı ile kurulur ya da onlardan ayrılır. Bunun için "çıkmak" yerine, "karışmak"; "kaybolmak" yerine de "çözünmek" demek doğru olurdu. Demokritos'ta da aynı anlayışı buluruz. Ebedî ve hiç devinmeyen atomlar, ona göre, var olan her şeyin temelini kurarlar, devinim ancak onların yer değiştirmesine, birleşmelerine ve ayrışmalarına bağlıdır.

Demokritos'un öğretisi üzerinde dururken Aristoteles, örneğin şöyle yazar: "Demokritos ve Leukippos, tam tersine figürle-

2 Y. Battistini, *Trois présocratiques,* Paris, 1969, s. 113.

3 Age, s. 155

ri ortaya koyduktan sonra, değişmeyi (*altération*) ve türetmeyi (*génération*) onlardan çıkarır: Bu figürlerin ayrılması ve birleşmesi, doğuşu ve bozulmayı meydana getirir; ama düzenlenmesini, konumlandırılmasını ve değişimlerini de."[4] Plutarkhos, Demokritos'un kuramını çözümleyerek şöyle yazar: "Onda, sonsuz sayıdaki görünmeyen ve birbirinden ayırt edilemeyen varlıklar, (içsel) niteliklere sahip olmadıkları ve dışarıdan bir etki almadıkları için boş bir uzayda otururlar; birbirine yaklaştıklarında, birbiriyle çarpışırlar ya da sarmaş dolaş olurlar ve (bu yolla oluşan) bu birikimler arasında bazıları sudan, diğerleri ateşten, bir üçüncüleri bitkilerden, dördüncüleri de insandan türemiş gibi görünürler; Demokritos'a göre, (gerçekte) bunlar yalnızca bölünemeyen biçimlerdir. Böyle adlandırır onları ve onların dışında, daha başka bir şey yoktur."

Aristoteles, daha sonra, devinim ve bağlılaşıklık kuramını geliştirir. İyonyalıların ve Heraklitos'un bakış açısını yeniden ele alır; bunlara göre, devinim bir şeyin ortaya çıkışı ve başka bir şeyin yıkımı idi. Aristoteles, ilk Yunan filozofların ileri sürdüklerine geçerlik kazandırmakla birlikte, kendi devinim ve bağlılaşıklık kuramının kapsamı içine, Empedokles, Anaksagoras ve Demokritos'u izlemiş olan filozofların görüşlerini geçersizleşmiş, değiştirilmiş bir biçimde alıyordu. Aristoteles'e göre devinim yalnızca yok oluş, görünüş değildi; tersine büyüme (*croissance*), küçülme (*diminution*) ve de uzayda cisimlerin yer değiştirmesi idi. Ona göre altı devinim biçimi vardı: "Altı türlü devinim vardır: doğma, yozlaşma, çoğalma (*accroisssement*), azalma (*décroissement*), bozulma (*altération*) ve yer değiştirme (*changement local*)."[5] Aristoteles devinimin ebediliğinin altını çizerek "devinimin her zaman var olduğu ve her zaman da var olacağı"[6] gerçeğini, doğaya, maddesel şeylere bağlıyordu ve

4 Aristoteles, *De la Génération et de la Corruption*, Paris, 1951, s. 10.

5 Aristoteles: *Organon, I. Catégories, II*, Paris, 1946. s. 72.

6 Aristoteles: *Physique, (V-VIII)*, Paris, 1931, c. 2, s. 138.

şeylerin belirgin bir özelliği olduğunu, onlardan ayrı bulunmadığını ve "doğanın devinim ve değişim ilkesi olduğunu" söylüyordu.[7] "Daha ilerde de: "...Şeylerin dışında devinim yoktur" diyordu.[8]

Aristoteles'in felsefesi devinim kategorisini tamamlıyordu. Onu her ne kadar ayırt etmiş olduğu on kategori arasına almadıysa da "konum" (*position*), "sahiplik" (*possession*), "eylem" (*action*) ve "acı çekme" (*souffrance*) gibi kategoriler için birleştirici kavram olarak kullanıyordu.

Gelişiminin daha sonraki döneminde maddeci felsefe, maddedeki devinimin mekanik biçimini mutlaklaştırmak eğilimindeydi. 17. ve 18. yüzyıllarda bu eğilim, başat bir nitelik kazanmıştı. O zaman devinim, cisimlerin uzayda yer değiştirmesi diye açıklanıyordu. Bu anlayışı Descartes ve Holbach benimsemişti. Holbach, "Devinim, bir çabalamadır (*effort*), bir cisim, bu çabalamayla değişir ya da yer değiştirme eğilimi gösterir, yani mekânın (*espace*) değişik yerlerine ardışık olarak geçme çabası içindedir."[9]

Uzayda cisimlerin yer değiştirmesi olarak devinim anlayışı, yetersizdir ve bu yüzden yanlıştır. Bu, maddeye özgü dönüşümlerin çeşitliliğini kuşatamaz. Örneğin atom çekirdeğinde meydana gelen dönüşümler, canlı organizmaların, toplumların vb. içindeki dönüşümler basit yer değiştirmelerinden ibaret değildir.

Devinimin bilimsel bir tanımı, ilk kez, diyalektik maddecilerin kurucuları tarafından verilmiştir, özellikle Engels tarafından. O diyordu ki: "Maddeye uygulanan devinim, *genel olarak değişimdir.*"[10] "Basit yer değişikliklerinden düşünceye kadar, evrende meydana gelen bütün süreçleri ve değişmeleri kuşatır."[11]

7 Aritoteles: *Physique (I-IV)*, Paris, 1926, c. 1, s. 88.

8 Age, s. 90.

9 P. Holbach: *Système de la nature ou des lois du monde physique et du monde moral*, Londra, 1769, s. 13.

10 F. Engels: *Dialectique de la nature [Doğanın Diyalektiği]*, s. 252.

11 Age, s. 75.

Devinim, maddenin bir özniteliğidir (*attribut*), köklü özelliğidir. Bunun için ona hiç çözülmeyecek bir biçimde bağlanmıştır. Devinimsiz ne madde, ne de maddesiz bir devinim vardır, olamaz da.

Madde ve enerjinin birbirine uygunluğu (*correspondance*) yasası, madde ve devinim arasındaki çözülmez bağı kanıtlar. Bu yasaya göre, her belli nicelikteki maddeye, belli bir nicelikte enerji karşılık gelir. Kitlenin her değişikliğine, ona denk olan bir enerji eşlik eder ve bunun tersi de doğrudur; her enerji dönüşümü kitlede buna denk düşen bir dönüşüme yol açar.

Kimi burjuva fizikçileri ve filozofları devinimle madde arasındaki doğal bağı tanımazlar ve maddenin deviniminde indirgenme (*réduction*) olasılığını "ortaya atarlar" ve bu temel üzerinden enerjiyi belirleyici ve birincil sayarlar; böylece maddenin enerji biçimlerinden biri olduğunu öne sürerler. Görüşlerini tanıtlayabilmek için maddenin ışığa dönüşümünü, özellikle de elektronun ve pozitronun iki ya da üç fotona dönüşmesini gösterirler, çünkü bunların maddenin saf enerjiye dönüşümü olduğunu varsayarlar.

Amerikalı bilgin Roy K. Marshall örneğin şöyle yazar: "Madde enerji biçimlerinden biridir. Kimi koşullarda maddenin saf enerjiye dönüşümü ya da saf enerjinin maddeye dönüşümü olasıdır."[12]

Besbellidir ki bu görüşün yandaşları, Marksizm öncesi, maddeyi töz olarak gören metafizik anlayışa sahiptirler ve bu yüzden de gerçekliği çarpıtmaktadırlar. Elektronların ve pozitronların – ışık parçacıkları olan– fotonlara dönüşmesi, maddenin enerjiye (saf devinime) dönüşmesi değildir, tersine bir madde biçiminin bir başka biçime dönüşmesidir; zira bütün nesnel gerçeklik maddedir. Sadece töz onunla ilintili değildir, ışık ve bilinen ya da bilinmeyen sonsuz sayıda varlık biçimi de onunla ilintilidir.

12 R. K. Marshall, *The Nature and Things*, New York, 1951, s. 47.

Madde insan bilinci dışında ve ondan bağımsız olarak var olan bir nesnel gerçeklik olduğundan, toptan ya da kısmen yok olamaz, maddi olmayan (*immatériel*) bir şeye dönüşemez. Nitel bir görünüşten ya da durumdan ötekine durmadan geçerek, ebedî olarak varlık gösterebilir. Durum devinim için de aynıdır. Maddeye doğal bir yolla bağlı olduğundan, o da kaybolmaz ya da devinim olmayan bir şeye dönüşemez, niceliği hep aynı kalır. Maddenin ve devinimin ebediliğinin ve doğal bağlarının altını çizerek Engels şöyle yazar: "Devinimsiz madde, maddesiz devinim kadar düşünülemez bir şeydir. Demek ki devinim kadar maddenin kendisini de yaratmak ve yok etmek de olanaksızdır." Daha ileride de: "Dünyada var olan devinimin niceliği, hiç değişmez"[13] diye ekler.

b) Devinim ve Dinginlik (le repos)

Devinimi maddenin köklü bir özelliği olarak gösterirken ayrıca başka bir özelliğini de belirtiriz; belli bir ölçüde taşıdığı kararlılığını (*stabilité*) ve değişmezliğini (*invariabilité*). Madde sürekli olarak "akar", dönüşür; ama şu ya da bu derece dönüşmekle birlikte, değişmeden, durağan da kalmaktadır.

Burada şu noktayı belirtelim ki kimi yazarlar dinginliği dar bir anlamda alırlar ve dolayısıyla da yanlış anlarlar. Dinginliğin, şu ya da bu ilişki dolayısıyla devinimin yokluğu anlamına geldiğini söylerler. Söz gelimi, yeryüzüne göre devinimsiz durumda bulunan bir cismi alırlar ve bu cismin yer yüzüne göre dinginlik durumunda olduğunu söylerler. Bu düşünceyi pekiştirmek için, genel olarak Engels'in *Anti-Dühring*'de belirttiği dinginliğin karakteristik niteliğine dayanırlar; Engels bu kitapta bu örneğe benzer bir duruma değinir. Söz konusu olan durum betimlediğinde, dinginlik kavramının burada me-

13 F. Engels, *Anti-Dühring*, s. 92

kanik anlamda alındığı, cismin ancak, maddenin deviniminin mekanik biçimi bakımından dinginlik durumunda olduğunu gösterir.[14] Gerçekte eğer devinimin mekanik biçimi cisimlerin uzayda yer değiştirmesiyse, o zaman bu devinim biçimi çerçevesinde dinginlik doğal olarak yer değiştirme yokluğu, belli bir yere bağlılık anlamına gelecektir.

Ayrıca bu dinginlik örneğine değinen yazarlar, bunun hangi türden bir devinim biçimine uygulanabilir olduğunu açıklamamaktadır ve bu yolla, onun geneldeki dinginliğe klasik bir örnek olduğuna değinmek istemektedirler ve sonuçta Marksist dinginlik anlayışını, bu anlayışın özünü çarpıtmaktadırlar.

Dinginlik, devinimin karşıtı olarak, gene de devinim yokluğunu göstermez, ama onun özel bir biçimini; yani dengedeki devinimi gösterir. Gerçekten, Güneş Sistemi, dinginlikteki bir sistemdir, ama devinimden uzak olduğu için değil (o, her zaman sabit ve değişik devinim durumundadır); tersine değişik bölümleri arasında denge olduğu için. Maddesel bir oluşum olarak bir tözün atomu, dingindir; ama bu, kendisi de bölümleri de devinimsiz olduğu için değil, "elemanter" parçacıkları göreli olarak kararlı bir devinim sistemi olduğu için dingindir. Dinginliğin evrensel özelliği kesinlikle budur; yani devinimin yokluğu değil, dengede bir devinimin bulunuşu. Eğer dinginlik de devinim ise, dengede bulunan bir devinim ise, diyalektik maddeciliğin savları; "dinginlik devinimin bir uğrağıdır", "dinginlik devinimin özel bir halidir" önermeleri tam olarak açıklığa kavuşur.

Verili bir şeyi oluşturan görece kararlı (*stable*) devinim sistemi, bu şeyin deviniminin tümünü kapsamaz. Maddesel bir oluşuma özgü dengeli devinimde, sistem çerçevesinde ve görece kararlı daha başka devinim sistemleriyle ilişkilerinde sürekli dönüşümler meydana gelir.

14 F. Engels, *Anti-Dühring*, s. 92.

Söz gelimi, bir atomda çekirdek çevresindeki elektronların çekirdek içindeki protonların ve diğer "elemanter" parçacıkların hareketinden oluşan sistemde ve "elemanter" parçacıkların enerji durumunda bazı değişiklikler meydana gelir. Elektron belli bir miktarda enerji yitirerek ya da kazanarak, bir yörüngeden ötekine geçer; atom bir ya da birçok elektron yitirebilir ve daha başka karşılıklı etkileşim içinde, görece kararlı ve daha karmaşık bir devinim sistemini oluşturabilir vb.

Kısacası, dengedeki devinime paralel olarak bu devinim çerçevesinde bir yığın daha başka dönüşümler ve daha başka devinimler meydana gelir. Bütün bu dönüşümler, görece kararlı belli bir devinim sisteminde belli bir uğrağa kadar birleşerek değişik kısımlar arasındaki dengeyi tehlikeye sokmazlar. Ancak bu dönüşümler, görece kararlı sistem çerçevesini aştıkları bir düzeye erişince denge bozulur, sistem çöker ve yerine yeni maddesel oluşumları, yeni şeyleri temsil eden görece kararlı bir sistem ya da daha başka sistemler ortaya çıkar. Görece kararlı bu yeni devinim sistemlerinde de aynı şey meydana gelir: Ögelerinden kimilerini etkileyen dönüşümler başlangıçta dengeyi etkilemezler ve çerçevelerinde kalırlar. Ama sonra, belli bir düzeye erişilince bu dönüşümler, bu sistemleri yıkarlar ve onlardan yenilerini meydana getirirler ve bu böyle sürüp gider.

c) Devinim ve Gelişim

Eğer devinim, maddenin kararlı bir durumdan ötekine durmadan geçişini, maddesel oluşumların yok oluşunu ve onların yerine geçen yenilerin ortaya çıkışını koşullandırıyorsa, o zaman bütün bu dönüşümlerin eğilimi nedir, deviniminin doğrultusu nedir, kayıplara karışan tahrip edilmiş maddesel oluşumlar yerine ne ortaya çıkar soruları gündeme gelir.

Dairesel devinim kuramına göre, dünyada gözlemlenmiş olan dönüşümlerin hepsi aynı evrelerden geçer, her seferinde

başlangıçtaki konumuna dönerek bir daire çizer. Bu düşünce ilkçağ Yunan filozofları (Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes) tarafından oldukça açık bir biçimde formüle edilmişti. Başlangış ilkesi olarak *apeiron* diye bir şeyi alan Anaksimandros söz gelişi, şöyle diyordu: "Sonsuzluk, var olanın ilk ilkesidir; zira her şey ondan doğar ve onda her şey yokluğa karışır." "Gökler ve genel olarak dünyaların tümü *apeiron*'dan kopup ayrılmışlardır", "ortaya çıkışlarından bu yana oldukça büyük bir zaman geçtikten sonra, hepsi helak olur ve hepsi bilinmeyen zamanlardan bu yana dairesel bir devinimi gerçekleştirir."

Aşılmış evrelerin harfi harfine ve mutlak yinelenmesini varsayan en keskin biçimiyle dairesel devinim, Pythagorasçılar tarafından dile getirilmişti. Pythagorasçılar her 760 000 yılda bir, dünyada her şeyin başlangıçtaki durumuna döndüğünü ve daha önce aşılmış evreleri yinelediğini söylemişlerdir.

"Pythagorasçılar inanıyorlardı ki" diye yazar Aristoteles'in öğrencilerinden biri olan Eudeme, "bu konu hakkında, sizinle yeniden konuşacağım, elimde aynı değnek olacak ve sizler aynı yerde oturacaksınız ve beni dinleyeceksiniz..."[15]

Başka bir kurama göre dünyada meydana gelen dönüşümler bir daire çizmezler; tersine yıkıma, ölüme ve daha az mükemmel olana doğru eğilimi gösterirler. Bu kuramlar arasında "tersine devinim" (*mouvement à rebours*), "gerileme" (*regression*) kuramları görülür. İngiliz gökbilimcisi James Jeans bu türden bir kuram geliştirir. *Yıldızların Devinimi* adlı kitabında evrenin incelenmesi deneyini genelleştirerek şöyle demektedir: Evren "kendi hayatını yaşıyor ve doğumdan ölüme gidiyor bizler gibi; çünkü bilim, ihtiyarlığa geçişten başka bir dönüşüm ve mezara yönelik bir devinimden başka bir ilerleme tanımıyor."[16]

Diyalektik maddecilik hem dairesel devinimi hem de geriye dönüşü (gerilemeyi) tanımaktadır; ama bu dönüşümlerin başat

15 L. Vasilyev, *Prostranstvo, vremya, dvijenie*, Petrograd, 1923, s. 7.

16 J. Jeans, *The Stars in their courses*, Cambridge University Press, 1948, s. 152.

eğilimler olduğunu kabul etmemektedir. Maddi dünyada başat eğilim, ilerici devinimdir, aşağıdan yukarıya, basitten karmaşığa, yani ilerlemeye geçişi yönlendiren dönüşümlerdir.

Nesnel gerçeklikte meydana gelen gelişim hakkındaki diyalektik maddeci sav, çağdaş bilimlerin, özellikle de doğa ve toplum bilimlerinin verileriyle açık olarak doğrulanmıştır.

Söz gelimi çağdaş bilim akkor (*incandescence*) halindeki cisimler tarafından uzayda yayılan ışığın evrenin kimi kesimlerinde "elemanter" parçacıklara dönüştüğünü; bunların bir dinginlik kitlesi bulundurduğunu, yani büyük nicelikler halinde biriken madde parçacıkları olduğunu kimyasal elementlerin atomlarını, sonra da kimi maddeleri moleküllerini oluşturduklarını olumluyor. Karşılıklı etkileşim sonucunda bu maddesel parçacıklar ısınırlar, yoğunlaşırlar ve gelişimlerinin belli bir evresinde, gök cisimlerini oluştururlar ve bunlar üzerinde, zamanla, zorunlu koşullar doğar; örneğin yer küremiz üzerindeki doğal türlerin daha karmaşık birleşmeler sonucunda canlı organizmalara dönüştüğü görülür.

Canlı organizmalar bir kez ortaya çıktıktan sonra hareketsiz kalamazlar, yakın çevrenin değişikliklerini izleyerek ve ona uyum sağlayarak dönüşürler; az yetkin olanlardan daha yetkin olanlara, yalın olanlardan karmaşıklara, özellikle de hücresel yapıdan yoksun küçük, yalın canlı madde yuvarlarından (*boules*), tek hücreli organizmalara, en yalın tek hücreli organizmalardan çok hücreli organizmalara, yalnız ve yalnızca uyarılabilme yetisiyle donanmış varlıklardan, duyumlarla ve temel düşüncenin ilk örnekleriyle (*rudiments*) donanmış varlıklara geçerek dönüşüme uğrarlar.

İnsan toplumunun tarihinde de aynı süreç görülmektedir. İnsanlık, ilkel toplum olarak yalın bir biçimle var oluşunu başlattı, sonra ilkel toplumdan daha yüksek ve daha karmaşık köle düzenine girdi; feodal düzen, kapitalist düzen ve son ola-

rak sosyalist düzen derken, her seferinde, daha yüksek yeni bir basamağa yükseldi, giderek toplumsal yaşamın daha yetkin bir biçimine geçti.

Bunun için doğanın tarihi, toplumların tarihi gibi, maddi oluşumlardan ya da nitel durumlardan ötekilerine geçiş sürecinde gelişme yönünde; yani ilerici devinim, aşağıdan yukarıya giden değişim yönünde eğilim göstermiştir.

Gelişimin tanınması diyalektik maddeciliğin temel, başlangıç ilkelerinden biridir. Bununla birlikte Marksist literatürde devinim üstüne, yalnız ve yalnızca tek bir anlayış bulunmamaktadır. Bu sorun üstüne birçok görüş vardır. İzlediğimiz yaklaşım ve gelişim problemi arasında var olan bağı göz önünde tutarak bunun üzerinde duracağız.

Kimi yazarlar gelişimden doğada, toplumda ve bilgilenme alanında meydana gelen değişik dönüşümleri anlamaktadırlar. Örneğin V. Molodtsov şu görüşü ileri sürmektedir: "Gelişim dediğimizde, Marksist diyalektik anlayış, sözcüğün en geniş anlamıyla, doğadaki nesnelerin, toplumsal yaşamdaki görüngülerin değişik dönüşümlerini ve aynı zamanda, insanın nesnel dünya hakkında ürettiği bilginin değişimlerini anlar."[17]

Ama eğer gelişim herhangi bir değişiklik demekse, gelişim ile devinim arasında hiçbir ayrım yoktur. "Gelişim" ve "devinim" kavramları aynı şeyi gösterirler. Ne var ki devinim ve gelişimle ilgili, diyalektik maddeciliğin kurucularının kuramlarının çözümlenmesi göstermektedir ki, onlar bu iki kavrama farklı bir anlam vermekte ve onları özdeşleştirmemektedirler. Gerçekten, devinim ve gelişim aynı şeyi gösterseydi, diyalektiği tanımlarken Engels "diyalektik doğadaki, toplumdaki ve düşüncedeki hareketin ve devinimin genel yasaların bilimidir"[18] demezdi. Aynı şeyi ifade eden sözcükler "ve" ile bir araya getirilemez.

17 V. Molodtsov: *Marksistskaya dialektika o razvitii v prirode i obşçestvie*, Moskova, 1953, s. 31.

18 F. Engels, *Anti-Dühring*, s. 171-172

Devinim ve gelişim özdeş kavramlar olsaydı, Marx ve Engels daha önceki maddecileri, gelişimi yadsımaktan dolayı değil, bu durumda olduğu gibi; onu mekanik bir biçime indirgedikleri için eleştirirlerdi; zira Marksizm öncesi maddeciler, değişiklikleri, uzayda cisimlerin yer değiştirmesi olarak tanıyorlardı. Dahası, Marx ve Engels gelişimle tüm değişiklikleri kastetmiş olsalardı; Engels tahıl öğütme sürecini çözümlerken, bu süreç sırasında hiçbir gelişim olmadığını, çünkü burada dönüşümlerin apaçık gözler önünde olduğunu söylemezdi. Bütün bunlar gösteriyor ki bu görüş, Marksizm-Leninizmin gelişimle ilgili klasik kuramlarıyla bağdaşmamaktadır.

İncelemekte olduğumuz ve gelişimi herhangi bir değişiklikle bir tutan görüşün yandaşlarından farklı olarak bir diğer görüşün yandaşları, onun tam tersini yapmaktadırlar. Gelişimi, doğru bir biçimde, devinim olarak tanımlarlar: "Yükselen bir çizgiye göre, sonsuz bir yenilenme, yeninin ortaya çıkışının ve eskinin ortadan silinişinin süreci"; sonra da, bütün değişikliklerin yükselen bir çizgiye göre olduğunu ilan ederler; yeninin doğuşu ve eskinin ortadan silinişi devinimini, diyalektik maddeciliğin bir gelişim olarak anladığını söylerler.

A. Vislobokov diyor ki "Doğa ve onun değişik kesimleri, süregelen bir devinim, süregelen bir değişim içinde bulunmaktadır ve bu devinim, aşağı biçimlerden yüksek biçimlere doğru giden yükselen bir çizgiyi izlemektedir."[19] "Maddi dünyayı kuran, tüm maddesel nesnelerin varoluşunun her anındaki değişim, devinimdir" diye sürdürür; "aşağı basamaklardan yukarı basamaklara maddenin gelişim sürecinim içeriğidir."[20]

Varılan sonuç aynı: Devinim ve gelişimin özdeşliği. Tek ayrım, birinci görüşte olan yazarların, gelişimi devinim içinde eritmesi, buna karşılık ikinci görüştekilerin, tam tersine her devinimi gelişim içinde eritmesidir.

19 A. Vislobokov: *O nerazrıvnosti materii i dvijeniya*, Moskova, 1955, s. 29.

20 Age, s. 33.

F. Kalsine ve A. Fourman her değişimin gelişimle özdeşleştirilmesini biraz farklı olarak temellendiriyorlar. Devinimin yanında –yani nesnel gerçeklik içinde aşağıdan yukarıya doğru devinimin yanında– daha başka değişiklik biçimleri, özellikle dairesel devinim, geriye dönük değişiklikler vb. bulunuyor. Ama bütün bu değişiklikler, her zaman ortaya çıkışlarını koşullayan daha karmaşık bir gelişim sürecinin görünüşleri olduğundan, ilerici devinimin, yani gelişiminin âdeta uğrakları, zincir halkaları sayılmaları gerekiyor. "Değişiklik" diye yazar Fourman, "herhangi bir doğrultuda olabilir: yalından karmaşığa, karmaşıktan yalına doğru ya da dairesel olabilir vb. Ancak şu ya da bu geriye dönük ya da dairesel değişikliğin niçin gerçekleştiğini araştırmaya başlarsak bunun nedeninin her zaman daha karmaşık ve daha genel bir gelişim sürecinde bulunduğunu görüyoruz. Bu demektir ki cansız olsun canlı olsun doğadaki bütün süreçler, dünyanın genel ve ilerleyici gelişiminin farklı uğrakları ve görünüşleri olarak ele alınmalıdır."[21]

Bu yargı üstüne her şeyden önce şunu demek gerekir: Bütün dairesel hareketlerin ve geriye dönük değişimlerin genel bir gelişim süreci tarafından ortaya çıkarılması zorunlu değildir. Bunlardan birçoğu, şu ya da bu şekildeki bir genel gerileme sürecinin, şu ya da bu sistemin çözülme (*désagrégation*) halkalarıdır, görünüşleridir; işte bunun için onlar asla gelişim uğrakları sayılamazlar.

Gelişim durumundaki bir sistem çerçevesinde olup biten dairesel devinimler ve geriye dönük değişiklikler konusuna gelince; onlar da gelişimin uğrakları değildir; zira gelişim aşağıdan yukarıya devinimi gösterir. Olsa olsa gelişimin koşulları sayılabilirler, eğer aşağıdan yukarıya sistem devinimi onlar olmadan olanaksız ise. Ne var ki gelişimin koşulu ve gelişimin uğrağı aynı şey olmaktan çok uzaktır.

21 *Kniga diya çteniya po marksistskoy filosofii*, Moskova, 1960, s. 142-143.

Şu ya da bu dairesel devinimi ya da geriye dönük değişimi –sırf, daha genel bir gelişim süreciyle şu ya da bu bağından ötürü– bir gelişmeymiş gibi gösterirken yazar tek yanlı bir yaklaşım sergilemekte; gelişmeyi bütünün bir parçası olarak ele almakla kendini sınırlamaktadır. Daha genel bir bütünün parçası olan dairesel devinim, kendisine ait parçaları olan bir bütünmüş gibi kendini gösterir. Yazar, olup bitenlerin bu yanını hesaba katmaz; parça ve bütün bağlılaşık kavramlardır, her görüngü aynı zamanda hem parça hem de bütündür. Belli bir ilişkiden bakılınca, bir parça gibi görünür, oysa başka bir ilişkiden bakıldığında, bir bütün gibi görünür. Söz gelimi, güneş sistemindeki değişikliklere oranla yer küremizin değişikliği bir parçadır; buna karşılık onun üzerinde yaşayan bitki ve hayvanlar âlemindeki değişikliklere göre bir bütündür. Organizmamızdaki değişiklikler, insan türünün mutasyonları yanında bir parçadır; onu oluşturan hücrelerin ve organizmanın geçirdikleri değişiklikler yanında ise bir bütündürler.

Buradan şu sonuca varılır: Bu dairesel devinimi yalnız ve yalnız şu ya da bu bütünün bir parçası saymakla yetinmemeliyiz; tersine onu bir bütün olarak incelemeliyiz ve dolayısıyla, gelişim bir dairesel devinim midir ya da geriye dönük bir değişim midir, sorusunu çözmeliyiz. Bu soruyu yanıtlarken zorunlu olarak şu sonuca varacağız: Geriye dönük değişiklikler ve dairesel devinimler gelişimle ilişkili değildirler, gelişim sadece aşağıdan yukarıya devinimdir.

Her devinimi gelişim diye adlandırmakla, görüşlerini çözümlediğimiz yazarlar bu sorunun dar, metafizik anlayışı aştıklarını düşünüyorlar. Gerçekte, metafizik darlık burada sadece tersine çevrilmiştir. Metafizikçiler, gelişim de dâhil olmak üzere, her türlü değişimi tek bir devinim biçimine, özellikle de uzayda cisimlerin yer değiştirmesine indirgerler. Söz konusu olan görüşü benimseyen yazarlarsa diyorlar ki cisimlerin uzaydaki yer değiştirmesi de dâhil, her değişim bir gelişmedir.

Diyalektikçi, gelişimin olmadığı yerde gelişme gören kimse değil; tersine, gerçekliği tüm çeşitliliği içinde gösteren, ilerleme ile gerilemeyi birbirine karıştırmayan; araya giren değişiklikler yığını içinde gelişimi gören kimsedir; gelişim "görünüşteki bütün rastlantılara ve anlık geriye dönüşümlerin tümüne karşın... eninde sonunda gün yüzüne çıkan ilerici devinimdir."[22]

Gelişim kavramı ile devinim kavramını büsbütün özdeşleştiren yazarlardan farklı olarak S. Meliuhin, bu kavramları birbirinden ayırt eder; ama bunlar arasındaki farklılığın ölçütü olarak gelişimin kendine özgü özünü oluşturmayan uğraklar, yanlar ileri sürer. Örneğin, gelişimin başlıca özellikleri olarak bir maddi oluşumun niteliksel durumundaki değişimlerin bütünselliğini (*l'integralité*), mantıksallığını ve kendiliğindenliğini göz önüne alır. "Gelişim kavramı", der, "sadece biricik bir bütün olarak verili bir sistemin nitel durumunun bütünsel, mantıksal ve kendiliğinden değişimini belirgin kılar."[23] Çok doğru, bu çizgiler gelişim sürecini belirgin kılar; ama ona özgü değillerdir. Dairesel devinimleri, geriye dönük değişimleri de belirgin kılarlar. Gelişimin özgüllüğü, maddesel oluşumların değişikliklerinin bütünselliğiyle, mantıksal karakteri ya da geriye dönük karakteriyle belirginleşmez; değişimlerin ilerici karakteriyle, aşağıdan yukarıya geçişiyle, az yetkin olanın daha yetkine geçişiyle belirginleşir. Marksizmin klasiklerinin gelişimin ölçütü saydıkları kuşkusuz bu karakterdir. Yazar bunu bilmezlikten gelmekte ve dolayısıyla, gelişim kavramını çarpıtmaktadır. Yazarın, maddesel oluşumların aşağıdan yukarıya giden değişimine olduğu kadar yukarıdan aşağıya gidene aynı adı vermesi, ikisini de gelişim diye adlandırması bir rastlantı değildir. Bu gelişim kriterinden yola çıkan yazar, sonunda, dönüşü olmayan (*irréversibles*) değişikliklerin de gelişim sayılması gerektiğini düşünmeye başlar. Akıl yürütmesi de şöyledir:

22 K. Marx ve F. Engels: *Études Philosophiques*, Editions Sociales, Paris, 1961, s. 45.

23 S. Meliuhin, *O dialektikie razvitiya neorganiçeskoy prirodı*, Moskova, 1960, s. 10.

"Evren, bütün ögeleri biricik bir işlevsel bağ içinde bulunan bütünleşmiş (*intégré*) bir sistem değildir; ama her biri bir başkasına bağlı; yine de tam bir bağımsızlık içinde gelişen, görece özerk sistemlerin oluşturduğu, sonsuz çokluğun bütünlüğüdür."[24] Bu nedenle, evren tümüyle aşağıdan yukarıya doğru gelişim göstermez; onu oluşturan kimi maddesel oluşumlar (görece özerk sistemler), aşağıdan yukarıya doğru gelişim gösterirler, daha başkaları ters doğrultuda, daha da başkaları dairesel bir devinim gösterirler. Ancak bütün bu değişikliklerde ortaklaşa olan şey, onların geriye dönüşsüz olmaları ve daha önce aşılmış durumları tümüyle yinelememeleridir. Bunun için gelişim ilerici bir devinim değil, tersine geriye dönüşsüz bir değişiklik sayılmalıdır.

"Evrenin bütününe oranla", diye yazmaktadır Meliuhin, "ilerici gelişimden değil, tersine daha önceden aşılmış durumlara tam anlamıyla dönüşün olanaksızlığını gerektiren geriye dönüşsüz değişiklikten söz edilebilir. İlerici gelişim süreçleri genel geriye-dönüşsüz değişikliğin özel halleridir sadece; çünkü bu son değişiklik salt devinimin bağlarının ve biçimlerinin karışıklığını değil, aynı zamanda maddesel sistemlerin dağılmasını (*désintégration*) ve bozulmasını (*dégradation*) da içerir."[25]

V. Kozyutinski de benzer bir görüşü savunur. "*Kozmik Nesnelerin Gelişiminin Doğrultusu*" adlı makalesinde şöyle yazar: "Peki öyleyse kozmik sistemlerin ve onları oluşturan ögelerin gelişme ölçütü nedir? Eğer gelişim yükselen bir çizgiyi izleyen bir değişikliğe bağlanıyorsa her şeyden önce, yanıt açık olacaktır: Gelişimin ölçütü yapıdaki "karışıklığın" (*complication*), maddenin devinim biçimlerinin ve bağlantılarının sistem tarafından erişilmiş olan derecesidir. Ancak mademki canlı olmayan madde tercihli bir doğrultuda gelişim gösteremiyor,

24 Age, s. 158.

25 Age, s. 159.

kozmik nesnelerin gelişimi, her seferinde, türlerinde biricik ve özgün görünen, ama kendilerinden önce gelen durumlardan ille de daha karmaşık olmayan nitel, yeni durumlara geçişlerinden ibarettir. Öyleyse başka bir ölçüt oluşturmak gerekecektir. Gelişim, nesnenin dönüşü olmayan nitel dönüşümlerinin süreci olarak belirlenebilecektir. 'Yükseliş yönündeki' gelişim yeni, aynı zamanda nitel bir yeni basamağa yükselişi de simgeler. Ne var ki 'yükseliş yönündeki' gelişim, kozmik nesnelerin dönüşsüz gelişiminin yönelişlerinden sadece biridir; Metagalaksi içinde cereyan eden son derece karmaşık süreçlerin dallarından biridir."[26]

Yaptığımız bu akıl yürütmelerden, gelişim kavramını genişletmek ve dönüşsüz tüm süreçlere yaymak zorunluluğuyla ilgili varılan sonuçların temelsiz karakteri ortaya çıkmaktadır.

Bu yazarlar, aşağıdan yukarıya devinimin, dünyada geçen bütün süreçleri kapsamına almadığını, ayrıca dairesel ve aşağıya inişli devinimlerin de bulunduğunu keşfettiler. Buradan yola çıkarak aşağıdan yukarıya devinim olarak gelişim kavramının yetersiz olduğu, onun yerine gözlemlenebilir bütün değişiklikleri kapsamına alabilen bir kavram getirmek gerektiği sonucuna vardılar. Onlara bakılırsa, bu anlayış, değişikliklerin geri döndürülemezliği (*irréversibilité*) kavramıdır. Bu kavram hem aşağıdan yukarıya devinimi hem de dairesel devinimlerle geriye dönük değişmeleri karakterize eder. Görülmektedir ki çeşitli yazarların, gelişim kavramını genişletmek ve nesnel gerçeklikte ortaya çıkan her değişimi gelişim diye niteleyebilmek yönünde girişimleri, gelişimin evrensel karakterini göstermek istencinden kaynaklanmaktadır.

Her değişikliğin gelişim olmadığını, gelişim süreçleri yanında dairesel devinimler ve geriye dönük değişiklikler de gözlem-

26 V. Kozyutinski, *O napravlenin razvitiya kosmiçeskih ob'ektov, -Filosofskie nauki*, 1961, no: 4, s. 91-92.

lendiğini olumlayarak gelişimin evrenselliğini kuşku ile karşılamış olmuyor muyuz? Kesinlikle olmuyoruz. Gelişim, maddenin evrensel bir özelliğidir, zorunlu olarak tüm maddesel oluşumlara özgüdür. Gelişim karışıklık, aşağıdan yukarıya geçiş yeteneği biçimde varlık göstermektedir. Her türlü maddeye, her türlü maddesel oluşuma özgü olduğu için, bu yetenek herhangi uygun bir koşulda kendini gösterebilir. Bu koşulların toplandığı her yerde, zorunlu olarak aşağıdan yukarıya, yalından karmaşığa bir değişiklik vardır; bu koşulların yaratılmadığı her yerde de ya dairesel bir devinim, ya da geriye dönük değişiklik olur. Dairesel devinime ya da geriye dönük değişikliklere uğrayan maddesel oluşumlar, aşağıdan yukarıya geçiş yeteneğini yitirmezler. Bu yetenek bütün dönüşümlerde ve değişikliklerde kendisini korur. Uygun koşullar oluşunca da hemen kendini gösterir.

Aşağıdan yukarıya geçiş yeteneğinin zorunlu olarak maddeye özgü olduğu ve ona karşılık olan koşullar yaratıldığı her yerde zorunlu olarak kendini gösterdiği düşüncesi, Engels tarafından çok net bir biçimde dile getirilmiştir: "Madde, ebedî bir çevrim içinde devinir durur: Bizim yeryüzü yılımızla ölçülemeyecek süreler içinde ancak devrimi (*révolution*) kesin olarak tamamlayan çevrim; nihai gelişim ve öz bilince eriş zamanı ve onlardan da ötesi, kendilerinin ve doğanın bilincine ermiş olan varlıkların yaşadıkları çevrim, içinde yaşamın ve kendilerinin öz-bilincine ermiş olan, varlık gösterdikleri uzay kadar hasis bir şekilde ölçülmüştür. İçinde maddenin her türlü bitimli varoluş kipinin –güneşli ya da bulutlu, tek bir hayvan ya da genel olarak hayvanlar, kimyasal birleşimler ya da çözülmeler olsa bile– aynı derece geçici olduğu, ebedî değişimden, ebedî devinimden ve kendilerine bağlı olarak onun değiştiği ve devindiği yasalardan başka içinde hiçbir şeyin ebedî olmadığı çevrim. Ne var ki zaman ve mekân (*espace*) içinde bu çevrim hangi sıklıkla (*fréquence*) ve hangi amansız bir güçle gerçekleş-

miş olursa olsun; doğan ve ortadan silinen milyonlarca güneşin ve yer kürenin sayıları ne olursa olsun; bir güneş sistemi içinde doğal yaşamın, bir ek gezegen üzerinde bile olsa, ne denli uzun zamandır kurulmuş olursa olsun; düşünebilen bir beyne sahip hayvanları bağrından çıkarmadan önce, ilkin ortaya çıkacak ve sonra ortadan silinecek doğal varlıkların sayısı ne denli büyük olursa olsun ve bunlar çok kısa bir zaman süresinde yaşamlarına özgü koşulları bulsunlar ve sonra da amansızca telef olsunlar diye, eminiz ki eğer o (yani madde) yeryüzünde bir gün arsızca ve yüksek düzeyde çiçeklenenin ortadan kalkması gerekiyorsa, düşünen zihin (*esprit pensant*) de, aynı zorunlulukla başka bir yerde ve başka bir vakitte onu yeniden üretecektir."[27]

Engels'in bu akıl yürütmesinden şu çıkar: Marksizmin klasikleri, maddenin devinimini aşağıdan yukarıya bir evrim gibi gördükleri için maddeye özgü sonsuz dairesel devinimleri, her sistemin, her maddesel oluşumun varoluşunun zamansal karakterini ve geriye dönük değişikliklerin varlığını göz önüne alıyorlardı.

Daha önce açıkladığımızdan farklı olarak gelişimle ilintili birçok görüşü inceledik ve kabul ettik ki en doğru gelişim kuramı, onu yükselen bir çizgiye göre ilerleyici bir devinim; aşağıdan yukarıya, yalından karmaşığa, az kusursuzdan tam kusursuza geçişin gerçekleştiği değişim olarak ele alan kuramdır.

3. İLİŞKİ (*le rapport*)

Görece kararlı devinim sistemleri olan değişik maddesel oluşumlar, sadece yan yana varlık göstermekle kalmazlar, birbirlerinin üzerinde etkide de bulunurlar, karşılıklı değişikliklere yol açarlar ve böylece, belirli bağlılaşıklık ve karşılıklı bağımlılık içinde bulunurlar.

27 F. Engels, *Dialectique de la nature* [*Doğanın Diyalektiği*], s. 45-46

Bağlantı (*liaison*), gerçeklikte nesneler arasındaki ilişkidir. Ne var ki her ilişki bağlantı değildir. "İlişki" kavramı "bağlantı" kavramından daha geniş kapsamlıdır. Sadece gerçeklikteki görüngüler arasındaki bağlantıyı kapsamakla kalmaz, bunun yanı sıra birbirinden yalıtılmış olmalarını, ayrılmalarını kapsar; sadece karşılıklı bağımlılıklarını değil, yanı sıra belli bir bağımsızlıklarını da, görece özerkliklerini de kapsamına alır. Bağlantı iki görüngü arasında bir ilişkidir; birinin biçim değişimi (*modification*) ötekinin belli bir dönüşümünü gerektirdiği zamanda ve birindeki şu ya da bu değişiklik, ötekinde şu ya da bu değişiklikleri karşıladığı zamanda olan. Söz gelişi cismin devinimi, doğal bir yolla kitlesine bağlıdır, çünkü birincinin biçim değişimi, zorunlu olarak ikincisinin değişimine yol açar. Elementlerin fiziksel özellikleri atomik çekirdeğin yüküne bağlıdır, çünkü onun biçim değişimi bu özelliklerde bazı biçimsel değişikliklerin oluşmasına yol açar. Hayvansal ve bitkisel organizmalar dış çevre ile bağlılaşık durumdadır: Çevredeki kesin değişiklikler, zorunlu olarak organizmalarda değişikliklere yol açar; çalışma araçları, çalışma nesnesiyle bağlaşık durumdadır ve araçta meydana gelen her değişim, nesnede kuvvetle belirlenmiş bir değişim doğurur. Yine bunun gibi, çalışma nesnesindeki dönüşüm, çalışma araçlarında kimi değişikliklere yol açar vb.

Yalıtılma (*isolement*), yani ayrılma (*séparation*) gerçeklikteki görüngüler arasında öyle bir ilişkidir ki bunlardan birisindeki değişiklik öteki görüngüleri etkilemez, onlarda değişikliklere yol açmaz. Söz gelişi, toplumdaki ahlak ilkeleri ve dış doğa, birbirinden yalıtılmış durumdadır ve bunun tersi de doğrudur, doğadaki değişiklikler ahlaki ilkeleri bir değişikliğe uğratmaz. İnsanın biyolojik yapısı ve sınıflar arası savaşım, kömür ve demir yatakları vb. gibi görüngüler, birbirlerine bağlı değildir. Birindeki bir değişim ötekinde herhangi bir değişime yol açmaz.

Bağlılaşıklık ve yalıtılma için bu örnekleri vermekle, asla şunu demek istemiyoruz: Bağlılaşıklık belli görüngülere özgüdür ve yalıtılmış olmak da daha başkalarına. Yukarıda üzerinde durduğumuz bağlılaşıklık durumunda, yalıtılma da vardır; bunun gibi, yalıtılma durumunda da yine bağlılaşıklık vardır. Aradaki ayrım şundan ibarettir: Kimi durumlarda ön planda olan, bağlılaşıklıktır; ötekilerinde ise yalıtılmadır, ayrılıktır. Bağlılaşıklığın neyi temsil ettiğini gösterme amacıyla, doğal olarak, özellikle karşılıklı bağıntının kendini net olarak gösterdiği, yalıtılmaya ağır bastığı örnekleri seçtik.

Ayrılığın (yalıtılmanın) temsil ettiği şeyi göstermek için de aynı yolu izledik. Bağlılaşıklık ve ayrılık (yalıtılma) birlikte bulunurlar ve istisnasız tüm görüngüleri belirginleştirirler.

Dünyada, bütün görüngüler aynı zamanda hem bağlı hem de yalıtılmıştır. Kimi ilişkilerde bağlıdırlar, kimilerinde de değildirler; bazılarında, başka görüngülerde ona denk geldiği varsayılan değişiklikler ve bunları içermeyen değişiklikler meydana gelebilir. Söz gelimi, atomik çekirdek elektronik katmana (*couche*) doğal bir yolla bağlıdır ama aynı zamanda da ayrıktır (yalıtıktır). Atom çekirdeğinde meydana gelen değişimlerden bazıları o tabakaya denk düşen değişimlere yol açar, diğerleri ise o tabakayı etkilemez. Bu yüzden, çekirdek yükünün değişimi elektronik katmanında bir değişime yol açar: Birbirine dönüşümlerinde eşlik eden, nükleonlar arasında meydana gelen sürekli mezon alışverişi gibi değişiklikler, elektron tabakasında bir değişimine yol açmazlar; bunun gibi, elektron tabakasında oluşan bir değişim, özellikle de elektron yitimine ya da kazanımına, çekirdekte değişikliklere yol açmaz.

Organizma-çevre ilişkisi, bağlantı ve ayrılığın (yalıtılmış olmanın) birliğine dair açık bir örnektir. Organizma kopup ayrılmaz bir biçimde çevreye bağlıdır, ama aynı zamanda çevreden

de ayrıdır. Belli bir özerkliği vardır, belli bir yalıtılmayı da tanır. Çevredeki kimi değişiklikler organizmada zorunlu olarak değişikliğe neden olur, başkalarında olmaz bu. Organizmanın yaşamsal etkinliğine bağlı yanları ve etkenlerle ilintili olan, çevredeki değişiklikler, yalnız onun üzerinde etkide bulunur. Organizmanın yaşamsal etkinliğini etkilemeyen çevre değişiklikleri onlarda herhangi bir değişikliğe yol açmaz.

Görüngülerin ve onların bağlılaşıklıklarının varlığıyla ilintili, ayrılma, soyutlanma düşünleri, felsefenin doğuşuyla birlikte kendilerini göstermişlerdir. Nitekim ilk Yunan filozoflarında bağlılaşıklık, çevre gerçekliğinde gözlemlenen görüngülerin açıklanmasında ilk ilke rolünü oynamıştır.

Bir tözü ya da doğal bir görüngüyü (su, ateş, hava) ilk, başlangıç ilkesi olarak alarak eski çağ filozofları, dünyada gözlemlenen bütün görüngülerin bu tözün (görüngünün) değişimlerinden ileri geldiğini ve bir ve aynı doğanın değişik halleri olduklarını, doğal bir yolla birbirlerine bağlı olduklarını, başlangıç ilkesinde birbirlerine geçtiklerini göstermişlerdi.

Görüngülerdeki evrensel bağlılaşıklık düşüncesi; başlangıç ilkesi olarak ateşi alan ve onu her bağlantının ve her ayrılmanın temeli sayan Heraklitos tarafından çok açık bir biçimde dile getirilmiştir.

İlk Yunan filozoflarının kuramlarında bağlılaşıklık, görüngülerin birbirine geçişleri olarak anlaşılmıştır. Ancak daha sonraları bu görüş yerini bir başkasına bırakmıştır; buna göre bağlılaşıklık, aynı değişmez ögelerin mekanik birleşmesi (*jonction*) ve ayrılması (*disjonction*) olarak kendini gösterir. Bu görüş özellikle Empedokles ve Anaksagoras tarafından geliştirilmiştir. Bu sınırlı görüşü Aristoteles aşacaktır: Ona göre bağlılaşıklık, şeyler arasındaki karşılıklı bağımlılıktır (*interdépendance*). Aristoteles'in öğretisine göre, başka bir şeye bağlılaşık olan her şey, karşılıklı bağımlılık durumunda olan şeylerle ilintilidir.

"İlişki" kavramına, böylece, zorunlu genel karakterini kazandıran ve onu ilk kez kategori diye adlandıran Aristoteles'tir.

"İlişki" kategorisi daha sonra Kant tarafından geliştirilmiştir. Ona göre ilişki, aynı zamanda hem bağlantıyı hem de ayrılığı kapsar. Yargıda, kavramların aynı zamanda hem bağlı hem de ayrık olduğunu, her yargının bağlantının varlığı kadar yokluğunu da saptadığını vurgular. Söz gelimi, "kurt bir hayvandır" yargısı, kurdun hayvanlara bağlı olduğunu ve benzerlerinden, yani kurtlar dışındaki bütün öbür hayvanlardan ayrık olduğunu dile getirir. Bağlantının ve ayrılığın herhangi bir ilişkiyle koşullanan iki yanı olduğu şeklindeki doğru düşünceyi geliştiren Kant, bu problemin çözümlemesinde ileriye doğru büyük bir adım atmıştır. Ne var ki geriye de bir adım atmıştır: Dış dünyada, nesnel gerçeklikte görüngülerin bağlılaşıklığının varlığını da yadsımıştır. Onda bağlılaşıklık, düşünen özne tarafından görüngülerin dünyasına alınmıştır. Hegel, Kant'ın bu savına karşı çıkmıştır. Bağlılaşıklığın, ilişkilerin doğası itibarıyla nesnelere özgü olduğunu ileri sürer. Nesneler de özlerini ilişkiler aracılığıyla dışa vururlar kesinlikle. Hegel şöyle der: "Var olan her şey ilişki içindedir ve bu ilişki tüm varoluşun hakikatidir."[28] Bağlantı ve ilişkinin şeylere özgü olduğunu tanıtlamakla birlikte, yine de Hegel maddecilerin konumunu benimsemekten uzaktır. Hegel'e göre ilişkiler, doğal yapıları bakımından düşünseldir. Maddi dünyanın ve duyulur şeylerin dışında ve onlardan bağımsız olarak var olan mutlak düşüncenin gelişiminde, uğraklar ya da basamaklardır.

Daha önce değinilmiş olan filozofların ilişkilere dair geliştirdiği diyalektik anlayıştan başka, bir de metafizik görüş ortaya çıkmıştır felsefe tarihinde. Bu görüşün yandaşları yalıtılmayı, ayrılmayı mutlaklaştırıyorlardı ve şu ya da bu tarzda, gerçeklikteki görüngülerin karşılıklı oluşumunu yadsıyorlardı. Bu

28 G. W. Hegel, *Werke, Vollständige Ausgabe*, c. 6, Berlin, 1843, s. 267.

anlayış şu olgudan doğuyordu: Toplumsal bilincin gelişiminde belli bir evrede (15. ve 16. yüzyıllarda) bilginler, dünyanın bütünlüğü içinde incelenmesinden, eskiden yapılmış olduğu gibi, bu dünyayı oluşturan özel nesnelerin ve onların özelliklerinin incelenmesine geçmişlerdi. Nesneleri birbirinden ayırmışlar, parçalara ayırmışlar ve her parçayı, öbür parçalar ve nesnelerle bağları dışında ayrıca incelemişlerdi. Bu araştırma biçimi dünyayı, gerçekliği aralarında hiçbir bağ olmayan, tek tek yalıtık ögelerin ve özelliklerin, cisimlerin bütünlüğü olarak ele alma alışkanlığını doğurdu insanlarda.

Gerçeklikteki görüngülerin ilişkileri üstüne bu felsefi anlayış, şu ya da bu biçimde, Francis Bacon ve Johne Locke tarafından oluşturulmuştu. Çağdaş burjuva filozofları arasında bunu benimseyenler, çoğulculuk (*pluraliste*) kuramının yandaşları diye nitelendi. Bu kurama göre, her nesne kendi içine kapanmış bir şey olarak karşımıza çıkıyordu, dolayısıyla, nesneler arasında bir bağ bulunmayabiliyordu.

Yalıtılmayı mutlaklaştıran ve gerçeklikteki görüngülerin bağlılaşıklığını yadsıyan metafizikçiler ile bağlılaşıklığı bilinçten çıkarsayan idealistler karşısında diyalektik maddecilik, onun (bilincin), gerçeklikteki tüm görüngülere özgü, varlığın evrensel biçimi olduğunu ileri sürüyordu. Dünyada var olan bütün görüngüler, biricik bir maddenin, "cisimlerin (*corps*) tutarlı bir bütünlüğü"nün halkalarını gösteriyordu.[29]

Söz gelimi, bilimin verilerine göre yeryüzü küresi, güneşle ve öteki gezegenlerle belli bir bağlantı durumundadır. Güneş, aralarında bağlanmış bulunan daha başka birçok yıldızı içinde saklayan galaksinin bir halkasıdır. Galaksi, daha da büyük bir sistemin bir parçasıdır ve bu sistemin sınırları içinde daha başka bir dizi yıldız oluşumları bulunmaktadır ve bu durum sonsuza gider. Bir madde içine nüfuz edilince, benzer bir görüngüyle

29 F. Engels, *Dialectique de la nature [Doğanın Diyalektiği]*, s. 76.

karşılaşılır. Gerçekten her göksel cisim, kendi aralarında çeşitli yollarla birbirine bağlanmış, değişik tözlerden oluşan bir bütünselliği gösterir. Her töz kendi aralarında çok belli bir tarzda birbirine bağlanmış moleküllerin oluşturduğu bir bütünlüktür; molekül, karşılıklı olarak birbirine bağlanmış atomlar bütünlüğüdür; atom, kendi aralarında bağlı "elemanter" parçacıkların oluşturduğu bir bütünlüktür. Göksel cisimlerin bağlantısı büyük çekim alanları aracılığıyla olur. Bir cismi oluşturan tözlerin bağıntısı; keza, moleküldeki atomların bağlantısı ve atomik çekirdekle elektron tabakasının (*couche*) bağlantısı, elektromanyetik ve çekim alanlarıyla gerçekleşir.

Canlı ve cansız doğa, bitkiler dünyası ve hayvanlar dünyası, doğa ve toplum, toplumsal yaşamın değişik yanları, hepsi, kendi aralarında belirli bir biçimde bağlantılıdır.

Kısacası, gerçeklikte her şey bağlılaşık durumdadır (görüngü, süreç vb.) "her şey daha başka türlü bir şeye bağlıdır".[30]

4. MEKÂN VE ZAMAN

Daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi mutlak bir devinimi ve göreli bir dinginliği olan madde, büsbütün türdeş bir kitle biçiminde varlık göstermez, tersine özel maddesel oluşumların bir bütünlüğü olarak bölünür. Maddi dünyanın parçası olarak her özel maddesel oluşumun belli bir uzamı vardır ve şu ya da bu yolla, daha başka nesneler ve onu çevreleyen özel maddesel oluşumlarla karşılıklı olarak bağlantılı durumdadır.

Özel maddesel oluşumların uzamı ve onlardan her birinin kendisini çevreleyen maddesel öteki oluşumlarla ilişkisi, mekândır (*espace*).

Maddenin kendine özgü bir mutlak devinimi ve göreceli bir dinginliği olduğu için herhangi bir özel maddesel oluşum ebedî

30 V. Lenin, *Œuvres* [Yapıtlar], t. 38, s. 210..

değildir, kendisinden önce gelen belirlenmiş maddesel oluşumların yadsınması sonucu olarak ortaya çıkar, kimi gelişim evreleri geçirir ve daha başka maddesel oluşumlara dönüşerek yok olur; yani belli bir varoluş süresine sahiptir ve kendinden önce gelen ve kendisini izleyecek olan maddesel oluşumlarla belli bir ilişki içindedir.

Maddesel oluşumların varoluş süresi ve onlardan her birinin daha önceki ve daha sonraki oluşumlarla ilişkisi de zamandır.

İdealistler, her vakit olduğu gibi, zamanın ve mekânın nesnel varoluşunu yadsırlar. Nitekim, örneğin öznel idealizmin temsilcisi Berkeley, dünyayı bir duyumlar bütününe getirip bağlar ve her yerin ya da uzamın ancak zihinde (*esprit*), yani bilinçte olduğunu; duyumlarımızın ve bilincimizin dışında ne mekânın, ne de zamanın bulunduğunu söyler. Berkeley'e göre zaman da hiçliğe dönüşür, zihnimizdeki (*esprit*) düşünlerin ardışıklığından onu ayırırsak eğer.

Öznel idealizmin öteki temsilcileri de benzer bir görüşe sahiptirler; söz gelişi, 19. yüzyılın son yarısının ve 20. yüzyılın başlangıcının Avusturyalı fizikçisi ve filozofu Ernst Mach böyledir. Ona göre mekân (*espace*) ve zaman, duyum dizilerinin oluşturduğu düzenli (ya da uyumlu, *harmonisé*) sistemleri temsil ederler. Kant'ın görüşüne göre mekân, şeylerin bir özelliği değildir; tersine "kendinde var olan ya da şeylere ait olan bir şey olmayan" zaman gibi, "dışsal duyguların bir biçimini", bir sezgi biçimini temsil eder; "insan bunun aracılığıyla, görüngüler dünyasına yaklaşabilir ve burada onları algılar."[31]

Poincaré de yine mekân ve zaman hakkında öznel bir görüş getirmiştir. Ona göre mekân ve zaman, kendi rahatlığı için insanın hazırlayıp kotardığı kavramlardan başka bir şey değildir.

Mekân ve zaman üzerine idealist anlayış, çağdaş burjuva filozoflarının çoğunluğunda olduğu gibi, kimi fizikçilerde

31 Kant, *Werke*, Berlin, 1904, c. III, s. 55.

de belirginlik kazanır; bunlar, şu ya da bu fizik görüngüsünü açıklamak için diyalektik maddeci görüşü benimseyemediklerinden idealizme yönelmişlerdir. Nitekim İngiliz gökbilimcisi J. Jeans, diyalektik maddeciliği, zaman ve mekândan "temel nitelikler" yapmakla ve bütün görüngülerin zaman ve mekânda temsil edilebileceklerini ileri sürmekle eleştirir. Çağdaş fiziğin, mekân ve zamanın, şeylerin dışsal yanlarına özgü olduğunu ve içsel süreçlerini belirginleştirmediğini öne sürer.[32] Jeans'e göre yalnızca yüzeyde olan, mekân ve zamana aittir; içsel süreçler mekân ve zamanın dışında kalırlar, yani bir çeşit öte dünyayı gösterirler.

Çağdaş fizikçi Arthur Eddington, elemanter parçacıklar dünyası için zamanın ve mekânın gerçekliğini kabul etmez. Maddenin bu durumları için şöyle demektedir: "Bu gibi haller için zaman ve mekân yoktur, en azından, var olduklarını düşünmek için ben tek bir neden gösteremem."[33] Zaman ve mekân üstüne idealist ve değişik anlayışlara karşıt olarak maddenin, doğanın ilkte, başlangıçta belirleyici olduğunu ve bilincin, zihnin ikincil olduğunu, maddeden türemiş olduğunu ve madde gelişiminin ancak belirli bir evresinde ortaya çıkarak maddenin bir özelliğini oluşturduğunu düşünen maddeciler zaman ve mekânın nesnel varoluşunu, bilinçten bağımsız varoluşunu tanırlar. Diyalektik maddeciliğe göre zaman ve mekân maddenin köklü özellikleridirler, varoluşunun belirli biçimleri, varlığın nesnel olarak gerçek biçimleridirler. Lenin şöyle yazar: "Evren sadece devinim durumundaki maddedir ve bu devinim durumundaki madde, zaman ve mekân dışında daha başka bir yolla devinemez."[34]

32 J. Jeans, *The new Background of Science*, Cambridge, 1933, s. 81.

33 A. S. Eddington, *The Nature of the Physical World*, The Macmillan Company, New York, 1929, s. 198.

34 V. Lenin, *Œuvres* [Yapıtlar], c. 14, s. 181.

Zaman ve mekân maddenin köklü özellikleri, onun varoluşunun biçimleri ise eğer, onların madde ile doğal bir bağlantı içinde bulunmaları düpedüz doğal ve zorunlu olmalıdır. Ne var ki felsefe tarihinde bunun karşıtı görüş, uzun zaman hâkim olmuştur. Filozoflar zaman ve mekânın nesnel olarak, bilinçten bağımsız olarak var olmakla birlikte, mutlak olarak maddeye bağlı olmadıklarını, onunla bağımlı bir halde bulunmadıklarını öne sürerler. Bu düşünce, daha önceleri eski Yunan filozoflarında oldukça açık bir biçimde dile getirilmişti. Özellikle, Pythagorasçı filozof Tarantolu Archytas'ta şu savı buluruz: Mekân gerçekten vardır ve ulu bir kutuyu andırır; içinde şeyler ve birbirinden ayrılmış sayılar bulunur. Demokritos da maddesel şeylere kıyasla mekânın bağımsızlığını tanımıştır. Ona göre mekân şeylerin içinde devindikleri boşluk biçiminde bulunur. Aristoteles de benzeri bir görüşü dile getirir; boş mekândan söz etmediği doğrudur, ama mekânın sadece şeylerin nöbetleşe işgal ettikleri bir yer olduğunu da yazmıştır.

Newton mutlak mekân kuramında, maddeye oranla mekânın bağımsızlığı savını geliştirmiştir. Bu kuram klasik fiziğin bir temel direği (*pilier*) olmuştur. Kurama göre mekân, şeylere zorunlu olarak bağlı değildir, onlarla bağımlı halde değildir; o ebedidir, hiç kıpırdamaz ve devinimsizdir; buna karşılık özel şeyler, mekâna bağımlıdırlar, mekânda var olurlar, ona oranla devinirler.

Felsefe tarihinde mekânı maddeye, maddesel şeylere bağlama yolunda girişimler olmuştur. Söz gelişi Giordano Bruno (İtalya, Rönesans) hiçbir boş mekân olmadığı, mekânın çözülmez bir biçimde maddeye ve özellikle de 'eter'e (*éther*) bağlanmış olduğu ve onun da işlek (*pénétrable*) olduğundan var olan bütün şeylerle birleştiği şeklindeki düşünceyi yaymaya çalışmıştı.

Descartes mekânı maddeye daha da açık bir biçimde bağlar. Onda mekân Bruno'da olduğu gibi, maddenin herhangi bir

biçimine bağlı değildir; tersine varoluşunun bütün biçimlerine bağlıdır. Descartes'ın mekânı pratik olarak maddeyle özdeşleştirmekle, başka bir aşırılığa düştüğü doğrudur.

Mekânın madde ile doğal bağlantısı savı daha başka filozoflarca da sürdürülmüştür; özellikle Spinoza tarafından (Hollanda, 17. yüzyıl). Spinoza'ya göre mekân maddenin bir özniteliğidir. Daha sonra da İngiliz filozofu John Locke tarafından; o da cisimlerin büyüklükleriyle, onların "uzam"ları ile mekânı özdeşleştiriyordu.

Madde ile mekân bağlantısının haklı olarak altını çizen Marksizm öncesi maddeciler mekânın bütün cisimler için aynı olduğunu, aynı niteliklere sahip olduğunu ve aynı yasalarla bağlı olduğunu da düşünüyorlardı; ne var ki bu da, şeylerin gerçek durumuna açıkça denk düşmüyordu ve aslında Marksizm öncesi maddeciliğe özgü metafizik baskıdan kaynaklanıyordu.

Madde ile mekânın bağlılaşıklığı yorumunda sadece diyalektik maddecilik, metafizikle tüm ilgisini tamamen kesmişti. Diyalektik maddeciliğe göre mekân maddeye, maddesel şeylere doğal bir biçimde bağlı olmakla kalmaz; aynı zamanda maddeyle, onun varoluş biçimleriyle bağımlıdır da; dolayısıyla, bütün cisimler için aynı değildir; tersine, maddenin bir varoluş biçiminden ötekine değişir. Nitekim söz gelimi, moleküler çekimi çok zayıf olan gazların molekülleri her yönde devinebilirler, belli mekânsal ilişkilere sahip olurlar. Akışkanlar, daha başka mekânsal ilişkilerle belirginleşirler; molekülleri birbirlerini daha kuvvetle çeker ve bu yüzden serbestçe devinemez olurlar ve devinimleri de komşu moleküller tarafından engellenir ve ancak onlarla birlikte yer değiştirebilirler. Katılarda daha başka mekânsal ilişkiler vardır; söz gelimi moleküllerin ve atomların kuvvetli bir düzen içinde olduğu metaller, kararlı bir kristal ağı oluştururlar.

Çağdaş fiziğin kazanımları, özellikle de genel görelilik kuramı, maddesel oluşumların yapısına kıyasla mekânın doğrudan bağımlılığını kuvvetle desteklemektedir. Bu kurama göre, mekânsal karakteristikler çekim durumunda bulunan kitlelerin devinimi ve bölüşümü ile, yani evrenin şu ya da bu parçasını oluşturan madde yoğunluğuyla ve belirlediği çekim kuvvetleriyle (çekim alanlarıyla) bağımlı bulunurlar. Özellikle, yüksek bir madde yoğunluğuyla ve büyük çekim kuvvetleriyle belirginleşen uzay parçalarında mekân; yoğunluk ve çekim kuvveti arttığı ölçüde bükülecektir.

Maddenin ve zamanın bağlılaşıklığı problemi benzerdir (*analogue*). Uzun zaman sanıldı ki zaman maddeye bağlı değildir, maddesel oluşumların doğasına bağlı değildir; tersine kendinde var olmaktadır, düzenli bir biçimde almaktadır, aynı gidişi yineleyerek. Söz gelimi, Spinoza şöyle yazıyordu: "Süre (*durée*), varoluşun belirsiz devamlılığıdır... asla var olan şeyin kendi doğasıyla belirlenemez; etkin (*efficiente*) nedenle de belirlenemez."[35] Bu düşünceyi Newton son noktaya götürerek şöyle diyordu: Zaman, olduğu biçimiyle, mutlaktır, kendi kendine vardır, olaylardan bağımsız olarak, hiç değişmeksizin, biteviye akar.

Zamanın maddeden, nesnel gerçeklikte gerçekleşen olaylardan ayrılmasına Sovyet felsefi literatüründe de rastlanılır. Kimi Sovyet filozofları, hiçbir olayla doldurulamayacak ya da "kirletilmeyecek" (*sali*), arı bir zaman kuramını savundular ve geliştirdiler. Arı, katışıksız bir zaman olarak, gelecek zamanı önerirler. Gelecek, geçmişte ve şimdiki zamanda olduğu gibi fiilen olaylarla doldurulmuş değildir. Ancak şimdilik, o henüz gerçek değildir, olsa olsa, olası bir zamandır. Bunun için, onu şimdiki olaylarla karşılaştırmak doğru olmaz; gelecek ancak olası olaylarla karşılaştırılabilir, gelecekte meydana gelecek olaylarla. Sorunu bu düzlemde koyduğumuzda gelecek zamanın "arılığı"

35 Spinoza: *Ethique*, Paris, 1908, s. 64.

hemen yok olacaktır. Bu zaman da "kirlenecektir", olaylarla dolmuş olarak ve hem de kesinlikle gelecekteki olaylarla. Diyalektik maddecilik dünyada meydana gelen olaylardan bağımsız ve onların dışında var olan arı bir zaman tanımaz.

Mekân (*espace*) gibi zaman da maddeye doğal olarak bağlıdır, onun varoluşunun şu ya da bu biçimiyle bağımlıdır. Zamanın maddenin varoluş biçimleriyle bağımlılığı, çağdaş doğa bilimlerinin en son verileriyle doğrulanmış bulunmaktadır. Söz gelişi, görelilik kuramına göre zamanın akışı, ritmi şu ya da bu sistemin tözünün yoğunluğuna ve verili cisimler arasında etkileyen çekim kuvvetlerine bağlı bulunurlar; tözün yoğunluğu ne denli yüksek ise ve çekim gücü ne denli büyük ise zaman da o denli yavaşça akar.

Mekân ve zamanın maddeye bağımlılığı, maddenin somut varoluş biçimlerince belirlenmeleri, zorunlu olarak şu olgudan ileri gelir: Mekân ve zaman devinime doğal bir yolla bağlanmıştır. Gerçekten, mekanik devinim bile bu bağlılaşıklığı gösterir. Söz gelişi, tekdüze (*uniforme*) bir devinim durumunda bulunan bir cismin kat etmiş olduğu uzaklık, zamanın hızla çarpımına (*produit*) eşittir. Uzaklık (*distance*), mekânın ölçüsüdür; hız, devinimin ölçüsüdür. Öyleyse, burada mekân, devinim ve zamanla belirlenmiştir. Kimi "elemanter" parçacıkların hızlarına göre varoluş süresinin bağımlılığı da, zamanın devinime bağlı olduğunu gösterir. Söz gelimi mezon, hızı ne denli büyük olursa, o denli uzun ömürlü olur. Bu, görelik kuramının kimi savlarınca doğrulanmıştır; özellikle, hareket halindeki bir sistem dinginlik halindeki bir sistemle karşılaştırıldığında, mekânsal ilişkilerin değişikliğe uğradığı, azaldığı teziyle doğrulanmıştır. Öyle ki cismin, hareket yönünde düzleştiğinden, zamansal dönemlerin arttığından ve zaman akışının yavaşladığından söz edilebilir.

Zaman ve mekân devinime doğal bir yolla bağlı iseler ve devinim maddenin bir özniteliği ise, zaman ve mekân da doğal bir yolla maddeye bağlıdırlar, onun devinimine ve dolayısıyla varoluşuna bağlıdırlar.

Mekânın belirgin niteliği üç boyutlu olmasıdır. Mekânın üç boyutunun tasarımı, mekânın tek ve aynı noktasında, birbirine dikey üç doğru ile verilidir. Bu doğrulardan biri soldan sağa gider, öteki yukarıdan aşağıya ve üçüncüsü de önden arkaya. Bu üç eksen, onlara koşut olarak yer değiştirme yoluyla, herhangi bir cisme ulaşmak ve onu mekâna yerleştirebilmek için tamamen yeterlidir.

Kimi idealist filozoflar bu sava karşı çıkarlar ve üç boyutun, bütün cisimler ve varlıklar için asla gerekli olmadığını ileri sürerler. Söz gelişi Ernst Mach kimyasal elementlerin atomları üç boyutlu olmadığı görüşündeydi. Ona göre, "kimyasal elementleri üç boyutlu bir mekânda tasarımlamak zorunda değiliz."[36] İdealizmin daha başka temsilcileri de, özellikle tinselciler (*spiritualistes*), dört boyutlu bir mekânın ve dört boyutlu varlıkların bulunduğunu doğrulamaya kalkışmışlardır. Tinselci profesör Zelner şu akıl yürütmeyi ileri sürmüştür: Kabul edelim ki ancak soldan sağa ve önden arkaya yer değiştirebilen ama aşağıdan yukarıya yer değiştiremeyen iki boyutlu varlıklar vardır. Bunlar yassı bir balığa benzerler, söz gelişi, yassı (*plat*) bir akvaryuma konulmuş yukarıya ve aşağıya yer değiştirmekten yoksun, yassı ve oval pisi balığı (*la limande*). Bu canlı varlıklar bizim bildiğimiz, mekânsal üçüncü boyutu tam olarak bilmezler; çünkü bizler üç boyutlu varlıklarızdır. Bunun için, dairenin merkezine ulaşabilmek için, bu varlıklar ancak yarıçap doğrultusunda yer değiştirebilecekler ve ister istemez, daire çemberini kesip geçeceklerdir. Bize gelince, başka bir yolla, üçüncü boyutu izleyerek daire merkezine ulaşabiliriz, yani yukarıdan

36 E. Mach: *Erhaltung der Arbeit*, Prag, 1872, s. 54-55.

aşağıya ve aşağıdan yukarıya yaklaşarak. Zeler'e göre bizim gibi üç boyutlu varlıklar, dört boyutlu varlıklara oranla, iki boyutlu varlıkların bize oranla oldukları gibidirler. Gerçekten, bir kürenin merkezine yüzeyinden sakınarak ulaşamayız ya da bir eve de kapısından ya da penceresinden geçmeksizin giremeyiz vb; zira bizler sadece üç boyutu biliriz ve onların da hepsi gösterilen oluşumların yüzeyinden geçerler; daha başka doğrultuları bilen doğaüstü varlıklar ise, küreye ya da eve yüzeyinden geçmeksizin girebilirler. Bizim anlayamadığımız ve üç boyutlu mekân görüşüyle açıklayamadığımız doğaüstü harikaların hepsi de buradan kaynaklanır.

Tanrı'nın varlığının ve her türlü gizemin temellendirilebilmesi için kimi filozoflar dördüncü boyutun ne denli gerekli olduğunu, bu akıl yürütmelerle de göstermektedir.

Dört, beş ya da giderek sonsuz sayılı boyutu olan mekâna dair fizik kuramlarına gelince; bizim az önce gördüğümüz savlarla hiçbir ilgileri yoktur, üç boyutlu mekân tezini hiç de zedelemeden nesnel dünyanın kimi yasalarını yansıtmaktadırlar. Fizikçiler dört boyuttan söz ettiklerinde, aslında üçü mekânla ve onun boyutlarıyla ilintili olan, dördüncüsü de zaman olan dört koordinatı göz önünde tutarlar. Çok boyutlu (*pluridimensionnel*) mekân için de durum aynıdır. Fizikçiler ya da matematikçiler boyutlara değindiklerinde, genel olarak göz önünde tuttukları sadece mekânın boyutları değildir; bunun yanı sıra, sonsuz sayıda olan şeylerin özellikleri ve öteki görünüşlerini de göz önünde tutarlar. Bütün bunlar üç boyutlu mekân kuramına hiçbir surette ket vurmaz; tersine, sadece, "dört boyutlu mekân", "çok boyutlu mekân" ya da "*n* boyutlu mekân" terimlerinin içeriklerini karşılamadıklarını ve mekânsal boyutların çerçevesini büyük ölçüde aşan karakteristikleri belirlemek için kullanılmış olduklarını gösterir.

Mekândan farklı olarak zamanın sadece bir boyutu vardır, o her zaman bir doğrultuda gider: İleriye, geçmişten şimdiye, sonra da geleceğe. Anların bu düzeni değiştirilemez ve zamanın akışı başka bir biçimde sokulamaz, zira zaman geriye dönüşsüzdür.

Mekânın ve zamanın başka bir özgüllüğü de onların sonsuz olmalarıdır. Madde, ancak mekân ve zaman içinde sınırlanmış maddesel oluşumlardan geçerek varlık gösterir. Ayrı olarak ele alınan her maddesel oluşumun kendi mekânsal ilişkileri olmakla birlikte, o yine de maddesel şeylerin zincirinde bir halkadır sadece. Her şey daha başka şeylerin sonsuz çokluğuna bağlıdır ve bu yüzden de bir şeyin, bir maddesel oluşumun mekânsal ilişkileri doğrudan doğruya daha başka şeylerin mekânsal ilişkilerine dönüşürler ve bu, sonsuza dek gider. Her oluşumun varoluşu bir başlangıç ve bir sonla belirlenmiş olmasına karşın, ondan önce sonsuz sayıda maddesel oluşum var idi; onun yok oluşundan sonra daha başka oluşumların varlık gösterecekleri gibi. Birinin yok olması ötekinin ortaya çıkmasına yol açar ve bu böylece gider. Evrenin hiçbir zaman bir başlangıcı olmadı ve hiçbir zaman da sonu olmayacak, o hep vardı ve sonsuza kadar da hep var olacak.

Bununla birlikte mekân ve zamanın sonsuz karakteri, çeşitli idealist okulların temsilcileri ve tanrıbilimciler tarafından tartışıldı. Tanrıbilimciler zaman ve mekân içinde sonlu bir dünyanın Tanrı tarafından yaratılışını dinsel bir öğretiye bağlarlar. Tanrı'nın, onlara göre, ezeli ve ebedî bir varlığı vardı ve ne zamana ne de mekâna gereksinim duyuyordu. Onlara göre mekân ve zaman, Tanrı'nın mekâna yerleştirmiş olduğu dünyanın yaratılmasından sonra görünmüşlerdi ve mekânın içinde olayların oluşmasına bir yer ayrılmıştı. Tanrıbilimciler, zaman ve mekân öğretilerinin bir inanç gibi kabul görmesini önerdiler ve bu öğretilerin temeli ile mantığı üzerinde her türlü tartışma-

yı reddettiler. Söz gelimi Luther'e: "Dünyayı yaratmadan önce Tanrı nerede bulunuyordu ve ne yapıyordu?" diye sorulduğunda, Luther Tanrı'nın bir kayın ağacı ormanında oturduğunu ve bu tür soru öne sürecekler için sopa hazırladığını söylüyordu.

Son zamanlarda, mekânla sınırlı bir dünya kavramı, çoğunlukla görelilik kuramına, onun kimi savlarına ve çıkarımlarına bağlandı. Görelilik kuramına göre, tözün yoğunluğuna ve onun koşullandırdığı çekim kuvvetlerine göre değerlendirme yapılırsa, evreni mekânda sınırlı, kapalı bir küre gibi çizmek gerekir. Uzayda (*espace*) dünyanın sonlu olduğu sonucuna varmak, genel görelilik kuramının denklemlerinden ileri gelir; bu denklemler, mekânda maddenin türdeş bir tarzda dağılımını varsayarlar. Ne var ki gökbiliminin son verileri tersini göstermektedir: mekânda maddenin dağılımı tümüyle heterojendir.[37]

Evrenin yayılma (*expansion*) sürecine bakarak, zaman ve mekânda dünyanın sonlu olduğunu söylemek de boşunadır. Bilginlerin yıldızlardan gelen ışığı algıladıklarında, kırmızı renge doğru tayf çizgilerinin yer değiştirdiğini gözlemlemeleri, evrenin gözlemlenen kesiminin yayılma durumunda bulunduğunun; galaksilerin birbirinden inanılmayacak bir hızla uzlaştıkları sonucunun çıkarılmasında kullanıldı. Bu hız, bazı çok uzak yıldızlar için saniyede 120 binden 170 bin kilometreye varıyordu. Galaksilerin birbirinden uzaklaşma ve gözlemlenen konumlarından uzaklaşma hızını göz önünde tutarak bilginler, durgunluk durumunda olan bu maddenin henüz toplanmış (*rassembler*) olduğu dönemi hesapladılar, yani maddenin bu varsayılan genleşmesinin (*dilatation*) ne zaman başladığını saptadılar. Bu zaman da 2'den 5 milyar yıla kadar değişiyordu. İdealistler ve tanrıbilimciler hemen bundan kendilerine uygun sonuçları çıkardılar. Nitekim kuramlar ortaya atıldı ve bunlara göre, bütün evren başlangıçtan itibaren, Tanrı tarafından yara-

37 Bkz. V. Ambartsumyan, *Nekotorıe metodologitseskie voprosı kosmogonii*, 1957, s. 6.

tılmış, bir baba atoma bağlıydı; yani zaman içinde dünyanın bir başlangıcı olmuştu ve bu da, mekânla (*espace*) sınırlıydı. Papa 12. Pius, bu düşüncelere dayanarak kutsal kitaba bir doğrulama getirme kararına vardı ve dünyanın 7500 yıl önce değil, milyarlarca yıl önce yaratılmış olduğunu ilan etti.

Bu akıl yürütmelerin yanlış olduğu apaçık ortada. Yanılgı şuradan geliyor: Evrenin belli bir kesimine özgü yasalar, evrenin tümüne yaygınlaştırılmıştı. Evrenin gözlemlenen kesiminin genişleme durumunda olmasından, öteki kesimlerin de öyle olduğu sonucu asla çıkmazdı. Diğer kısımlar genleşme ya da sıkışma (*en contraction*) durumunda olabilirlerdi. Güçlü bir şekilde olasıdır ki evrenin kimi kesimleri genleşeme durumunda iken, öteki kesimleri sıkışma durumunda olabilirlerdi ya da bir anda genleşirler ve başka bir anda kasılabilirlerdi.

VI

Tekil, Özel ve Evrensel

1. Tekilin ve Genelin İdealist ve Metafizik Olarak Kavramsallaştırılmasının Eleştirisi

Tekil ve genel problemi felsefenin doğuşuyla eşzamanlıdır. Dış gerçekliği, bütünlüğü içinde dünya tasarımlarının oluşması, orada meydana gelen görüngülerin yorumu; değişik şeylerin ve onların ortaklaşa özlerinin ortaya çıkışına ve ilişkilerine dair bir açıklama getirilmesini gerektirir. Öyleyse, her filozof bu sorunla uğraşmak ve şu ya da bu yolla, onu çözümlemek zorunluluğunu duyduysa, bu bir rastlantı değildir.

Felsefe tarihinde bu problemi çözmek için iki eğilim net bir biçimde kendini göstermiştir: Gerçekçi eğilim ve adcı (*nominalist*) eğilim. Birinci eğilimin yandaşlarının savlarına göre genel, özerk, tekilden bağımsız olarak varlık gösterir. Bu görüşte olanlar arasından kimilerine göre, genel doğası gereği, "idea"lar biçiminde, düşünsel özler biçiminde varlık gösterir; başkalarına göre de o maddesel, bilincin dışında ve ondan bağımsız olarak görünür.

Söz gelimi, Platon genele düşünsel bir varoluş biçimi yükler; genel, onda, genel kavramlar, özerk ve özel düşünceler olarak insan topluluğundan bağımsız ve onun dışında kendini gösterir. Megara okulu filozoflarında (Euclides, Stilpon) genel, "iyilik" (*bien*), "us" (*raison*) ve "Tanrı" biçimlerine bürünür. Çağdaş İngiliz filozofu George Moore[1] geneli mekânsal ve başka ilişkiler

1 G. E. Moore, *Some Main Problems of Philosophy*, Londra, New York, 1953.

olarak dile getirir. Çağdaş burjuva filozofları George Santayana,[2] Alfred Whitehead[3] ve daha başkalarına göre o, maddesel şeylerden büsbütün bağımsız olarak düşünsel özlerden yapılmıştır.

Elealılar (Ksenophanes, Parmenides, Zenon), genelin maddesel olduğunu, "bir" olduğunu, biricik, hiç kıpırtısız, her zaman kendiyle özdeş ve her şeyi işgal eden bir kitle olduğunu düşünürler. Orta Çağ filozofu Roscelin'de ise genel, ordu, halk vb. gibi tekil nesnelerin bir sınıfı biçiminde varlık gösteriyordu.

Tekile (*singulier*) gelince, bu eğilimin yandaşları, onun ya var olmayan (*inexistant*) ya da ikinci derecede genele (*général*) bağlı ve onun tarafından meydana getirilen bir varlık olduğuna inanıyorlardı. Onun zamansal, geçici olarak genelin doğrudan etkisiyle ortaya çıktığını ve uygun koşullar oluşunca yokluğa karışacağını düşünüyorlardı; buna karşılık genel kalıcı, hiç değişmez ve ebedî idi. Söz gelimi, Elea ve Megara okulları, tekilin gerçek varlığını yadsıyorlardı. Tekil şeylerin ve görüngülerin bir görünüş, bir serap olduğunu söylüyorlardı. Platon tekil şeyleri gölgeler dünyası gibi görüyordu.

Whitehead de tekilin geçici karakterini gösteriyordu. Ona göre tekil şeyler, mekânsal zamansal karakteristik niteliklere sahip olduğundan, sonlu, değişkendirler; bir görünür, bir yiterlerdi. Görünmeleri genelde, düşünsel, ebedi, gözlemlediğimiz mekânsal zamansal dünyanın dışında varlık gösteren özlerle koşullandırılmıştı.

İkinci, adcı eğilimin temsilcilerine göre, gerçek bir varoluşu olan genel değil, tekildir. Genel, insanların düşünce etkinliklerinin ürünüdür ve ancak onların bilincinde, tekil nesneleri gösteren, genel adlar biçiminde varlık gösterirler.

Orta Çağ filozofu William Ockham'ın kuramı, tekil ve genel hakkındaki adcı anlayışın bir örneğidir. Ockham der ki; genel,

2 G. Santayana, *The Real of Essence*, New York, 1927.

3 A. N. Whitehead, *Science and The Modern World*, Cambridge, 1933.

nesnel gerçeklik içinde gerçekte var değildir; tersine o bir düşünce ürünüdür; sadece kavram biçiminde değil, birçok tekil şeylerin göstergesi olarak varlık gösterir. Çağdaş filozoflar arasında, genel ve tekil üzerine adcı anlayış, örneğin Chase[4], W. Hugh,[5] ve J. K. Cassius[6] tarafından paylaşılmıştır. Söz gelimi Hugh, genel kavramları hiçbir şey yansıtmayan, tersine insanları yoldan çıkaran, aralarında çatışmalara ve yanlış anlamalara düşüren uydurmalar (*fictions*) olduğunu varsayar. Ona göre sadece tekil şeyler gerçeklikte vardır; bunun için, sadece tekil ve bireysel kavramlar hakiki bir değer taşır.

Sadece tekil gerçekten varlık gösterir diye kestirip atarken adcılar, tekilin varoluş biçimi sorununu değişik tarzlarda çözerler. Aralarından bazıları (William Ockham, Richard Middleton), tekilin yalıtık maddesel nesneler biçiminde varlık gösterdiğini söyler; başkaları da (Berkeley) duyumlar biçiminde varlık gösterdiğini ileri sürer; daha başkaları ise (Leibniz) tekili, "monadlar", türlerinde benzersiz olan tinsel atomlar gibi görür.

Felsefe tarihinde genel ve tekil üstüne gerçekçi ve adcı anlayışların darlığını ve kusurlarını aşmak üzere girişimler yapılmıştır (Aristoteles, Duns Scotus, Bacon, Locke, Feuerbach). Ne var ki bunlar, problemin bilimsel çözümüne varamamışlardır; çünkü çıkış noktası olarak, sadece tekilin hakiki bir varlığı vardır olgusunu almışlardı; oysa genel, ancak tekilin bir yanı, bir uğrağı, biçimi olarak ancak varlık gösteriyordu.

Tekili mutlaklaştıran bu görüş, adcılığa yaklaşıyordu ve probleme açıklık kazandırılmasını engelliyordu.

Yalnızca Marksist felsefe adcılara ve gerçekçilere özgü kusurların tam olarak üstesinden gelmiş ve bu sorun üstüne doğru ve bilimsel bir çözüm getirmişti.

4 S. Chase, *The Tyranny of Words*, New York, 1938.

5 W. Hugh, *Semantics, The Nature of Words and their Meaning*, New York, 1941.

6 J. K. Cassius, *The Rational and The Superational*, New York, 1952.

2. TEKİL VE GENELİN İLİŞKİSİ

Önceki sayfalarda görmüş olduğumuz gibi, maddesel oluşumlar bağlılaşıklı, karşılıklı etkileşim durumundadırlar ve karşılıklı olarak değişime uğrarlar. Bu değişimler her maddesel oluşuma özgüdür; zira her biri kendine özgü, ötekilerinkinden farklı bir çevreye, daha öncekilerden farklı, kendine özgü bir nitel durumlar dizisine sahiptir; öte yandan kendi öz tarihi de onda aşılmış bir biçimde (*abrogé*) kendini sürdürmeye devam eder. Bütün bunlar, her maddesel oluşumda sadece kendine özgü olan özelliklerin ve bağlantıların varlığını koşullandırır.

Sadece belli bir maddesel oluşuma (şey, nesne, süreç) özgü olan ve daha başka maddesel oluşumlarda bulunmayan özellikler ve bağlantılar tekili oluştururlar.

Her şey için tekil, o şeyin mekânda belli bir yer tutmasıdır. Gerçekten belli moleküllerden oluşur, yüksek sıcaklıkta tutulduğunda, belli fotonlar salar.

Tekil bağları ve özellikleri olan her maddesel oluşum, maddenin şu ya da bu varoluş biçimini, deviniminin özel bir biçimini temsil eder. Bunun için, her maddesel oluşumda, yinelenmeyen bir şeyin yani tekilin yanında yinelenen, sadece ona ait olmayan, aynı zamanda başka maddesel oluşumlara (şeyler, nesneler, süreçler) ait olan bir şey vardır.

Maddesel oluşumlarda (şeyler, nesneler, süreçler) yinelenen özellikler ve bağlantılar geneli oluştururlar. Şu ya da bu şeyde genel olan, söz gelişi, onun nesnel olarak var olması, devinim durumunda bulunması, mekânsal ve zamansal belirgin nitelikler taşıması gerçeğidir. İnsanda genel; canlı bir varlık olması, toplum halinde yaşaması, özünün karşılık olan üretim ilişkileriyle belirlenmiş olması, bir bilinçle donanmış bulunması, düşünsel bir imgeler sistemiyle çevre dünyasını yansıtması, bir ailesi olmasıdır vb.

Buraya kadar söylenilenlerden şu sonuç çıkar: Tekil ve genel, bağımsız bir biçimde değil, sadece özel maddesel oluşumlar

içinden geçerek varlık gösterirler; bu oluşumların uğrakları, görünüşleridirler. Her maddesel oluşum, her şey, genelin ve tekilin, yinelenmeyen ile yinelenenin birliğini gösterir.

Tekil ve genel, görünüşler biçiminde, özel maddesel oluşumların uğrakları biçiminde varlık gösterirken, birbirine doğal bir biçimde bağlanır, birbiri içine girer ve birbirinden ancak soyutlama yoluyla saf halde ayrılabilirler. Özelde (maddesel oluşum, şey, süreç), tekil ve genelin bağlılaşıklığı, türlerinde benzersiz olan görünüşlerin bağlılaşıklığı olarak kendini gösterir; bu görünüşler yalnız belli bir oluşuma özgüdür ve daha başka maddesel oluşumların şu ya da bu kümesinde kendini yinelerler.

Özelde tekil ve genelin bağlılaşıklığı, geneldeki tekilin dönüşümünde de kendini gösterir ve bunun tersi de olur: Maddesel oluşumların deviniminde ve gelişiminde de ortaya çıkar. Bu yasa dikili oldukları yerden başka yere taşınan bitkilerin özelliklerinin değişime uğramasında da gözlemlenir. Biyologların söylediklerine göre, farklı yaşam koşullarında ekilmiş olan kimi bitkiler, uyarlanma yetileri edinirler, karşılık olan etkenlerin etkisi güçlendiğinde, uyarlanan özellikler genel özelliklere dönüşürler ve ilkin bir türün örneklerinden bir kesimini, sonra da bütün türü oluştururlar. Örnek olarak, Kafkasya'da biten yabani bitkilerin kimi özelliklerinin değişmesine gönderme yapılabilir.

Kazbek yöresinde bu yabani bitkilerin, genelde, kıllı baklaları vardır ve kılsız baklalı bitkiler çok seyrek görülür. Kılsız baklaları olmak, burada tekildir (*singulier*) ve sadece kimi bitkilere özeldir. Daha batıya gidilince, kılsız baklalı bitkiler açıkça egemen duruma geçmeye başlar; kıllı baklalı bitkilerin henüz yüzde yirmi beşi olsa da. Daha da batıya gidildikçe, bütün baklaların kılsız olduğu görülür. Nitekim bu bitkilerin yaşam koşulları değiştiğinde, tekil özellik (kılsız baklalar) genelleşir ve genel özellik (kıllı baklalar) tekilleşir, ayrıksı olurlar.

Burada, genel ve tekilin bağlılaşıklığını ele aldık. Ama özel ve genelin bağlılaşıklığını özel olarak ayırt etmek gerekir. Tekil, kendini yinelemeyen bir özellik ise ve sadece belli bir maddesel oluşuma (şey, nesne, süreç) özgü ise özel kendi başına maddesel oluşumdur, şeyin kendisidir, sürecin kendisidir. Özel sadece tekil değildir, geneldir de. Tekil ve genelin birliğidir. Tekil ve genelin bağlılaşıklığı, bütün ve parçanın bağlılaşıklığım gösterir; burada özel bütündür ve genel de parça. Özelin bir parçası olduğu için "her genel, bütün özel nesneleri ancak yaklaşık olarak kapsamına alır ve her özel, eksik olarak genele girer"[7]; çünkü o genelin yanında tekile sahip çıkar ve yinelenebilen özelliklerin yanı sıra, türünde benzersiz, sadece ona ait olan özellikleri vardır.

Her maddesel oluşum, uygun koşullarda bambaşka bir maddesel oluşuma (örneğin, her kimyasal öge başka bir kimyasal ögeye, her "elemanter" parçacık bambaşka bir "elemanter" parçacığa, fiziksel alan bir töze) dönüşebilir; çünkü "her özel" başka bir cinsten (*genre*) özellere (şeyler, görüngüler, süreçler) binlerce defa geçişiyle bağlıdır ve genele götüren bu bağlantı içinde olmanın dışında başka bir yolla varlık gösteremez."[8]

Gerçekten, uygun koşullarda başka bir maddesel oluşuma dönüşebilen her özel, bu öbür maddesel oluşumların özelliklerini çekirdek (kuvvet) halinde içinde taşır ve dolayısıyla onların özdeşi olduğu, yani genel olduğu varsayılabilir.

3. GENEL VE ÖZEL

Verili bir nesneyi "tekil" ve "genel" kategorileri açısından incelersek, bir yandan yalnızca bu nesneye özgü olan biricik karakter bağlantılarını ve özelliklerini; öte yandan bütün bir dizi nesneye özgü olan ve kendini yineleyen bağlantı ve özellikle-

7 V. Lenin, *Œuvres* [Yapıtlar], c. 38, s. 345.

8 Age.

ri açıkça ortaya koyarız. Ancak uygulamada çoğunlukla biricik olanı (yinelenmeyeni) açık bir şekilde ortaya koymak değil; karşılaştırılan nesneler arasında özdeşliği (benzerliği) ve ayrımı saptamak söz konusu olur. O zaman geneli, tekille değil de özelle karşılaştırmak gerekir.

Karşılaştırılan nesneleri birbirinden ayırt eden şey, özeli oluşturur ve onların benzerliğini dile getiren de, geneli.

Nitekim kapitalist toplumda özel mülkiyetin ve sosyalist toplumda da toplumsal mülkiyetin üstünlüğü, bu çizgi onları birbirinden ayırt ettiği ölçüde bu toplumların özelini gösterir. Bunun gibi, kapitalist ülkelerde insanın sömürülmesi ve sosyalist ülkelerde böyle bir şeyin olmaması da özeldir.

Tekil, her zaman özel olarak karşımıza çıkar; zira sadece belli bir maddesel oluşuma özgü olduğundan, o oluşumu her türlü başka maddesel oluşumdan ayırt eder. Nitekim sovyetlerin ilk kez Rusya'da iktidara gelmesi gibi, biricik bir görüngü her zaman SSCB için özeli gösterir ve onunla daha başka herhangi bir devlet arasındaki ayrıma işaret eder.

Genele gelince, onun davranışı değişkendir. İlişkilerin doğasına göre, ya kendi rolünü oynar, ya da özelin rolünü. Karşılaştırılan maddesel oluşumların benzerliğini bildirdiği takdirde, geneli somutlaştırır; ama onları birbirinden ayırt ederse, özelin rolünü üstlenir.

Söz gelimi, Bulgaristan'da proletarya diktatörlüğünün halk demokrasisi biçiminde varlık göstermesi; Polonya, Doğu Almanya ya da Macaristan'la karşılaştırıldığında, geneli oluşturur. Aynı zamanda, Bulgaristan SSCB ile kıyaslandığında aynı olgu, özel olacaktır; Bulgaristan'ı SSCB'den ayıran halk demokrasisi olacaktır; çünkü SSCB'de proletarya diktatörlüğü, Sovyetler Cumhuriyeti biçiminde kendini kabul ettirmiştir.

Genelin, özelin rolünü üstlenme yetisine değinirken bunun herhangi bir genele özgü olmadığını da belirtmeliyiz. Genelin,

özelin işlevini yerine getirebilmesi için maddesel oluşumları birbirinden ayırt edebilmesi gereklidir. Sonra bu yeti her genelde de yoktur. Söz gelimi, bütün maddesel oluşumlarda ortaklaşa ilişkiler ve özellikler, maddesel oluşumları birbirinden ayırt edemez. Nitekim her şeyde, varoluşunun kaynağında olan bir nedenin, bir biçimin ve belli bir içeriğin, gerekli ve rastlantısal bağlantıların ve özelliklerin, bir özün vb. bulunması, özelin rolünü oynamasına olanak vermez; çünkü bütün bunlar herhangi bir şeyi ya da maddesel oluşumu belirginleştirir. Genelin bu tipi evrenseldir. Bütün maddesel oluşumları kucakladığı için, ilişkileri ne olursa olsun, sadece benzerliği, özdeşliği anlatır ve onları birbirinden ayırmaz.

Bunun için her maddesel oluşum genel ve özelin birliğini, kendisini öteki maddesel oluşumlarla özdeş kılan ve onlardan ayıran birliğini gösterir.

Bu yasadan uygulama ve bilgilenme için şu sonucu çıkarabiliriz: Eğer her maddesel oluşum genelin ve özelin birliği ise, belli bir nesnenin bir tasarımını oluşturabilmek için onu öteki maddesel oluşumlarla özdeşleştireni ve de onlardan ayırt edeni açıkça ortaya koymak gerekir. Nitekim SSCB'de bugün devlet iktidarının özü anlaşılmak istenirse, insanın kendi kendisine, kapitalist ülkelere ne bakımdan benzediğini ve ne bakımdan benzemediğini; ayrıca kapitalizmden sosyalizme geçiş döneminde, SSCB'nin devlet iktidarından ya da halk demokrasisi olan ülkelerdeki iktidarlardan nasıl ayrıldığını açıklaması gerekir. İşte sadece o zaman söz konusu olan iktidarın içeriğinin ve biçiminin, belli koşullarda kendini gösterişlerinin özgüllüğünün ve özünün doğasının tasarımı tam ve doğru olur.

Devam edelim. Her maddesel oluşum, gerçekliğin her alanı, zorunlu olarak genele ve özele sahip bulunuyorsa, pratik problemleri çözebilmek için sadece yinelenen geneli ele almakla kalmamalıyız, aynı zamanda sadece bir alana ve oluşuma özgü

olan özeli de göz önünde tutmalıyız. Bu, bir tek ve aynı problemi çözmek için gereken biçimlerin ve yolların çeşitliliğini belirliyor. Ulusal özgüllüklere ve tarihsel evrime bağlı olarak değişik ülkelerde sosyalist devrimin gerçekleşmesinin aldığı biçimlerin çeşitliliği, burada örnek olarak gösterilebilir. Söz gelişi, Sovyetler Birliği'nde, sosyalist devrim öyle bir dönemde oldu ki o sırada dünyanın bütün öteki ülkelerinde iktidar sömürücülerin elindeydi, burjuvazi teslim olmayı (*ceder*) reddediyordu; bu da devrimin silahlı ayaklanma biçiminde olmasını açıklar. Daha başka ülkelerde (Bulgaristan, Romanya, Doğu Almanya vb.) sosyalist devrim daha başka koşullardan geçti; bu koşullar, barış yoluyla proletarya diktatörlüğünün başlatılmasına olanak sağladı. SSCB'de ve halk demokrasileri uygulayan ülkelerde, farklı koşullar diktatörlük biçimini ve kimi toplumsal problemlerin çözümünü etkilemekten geri kalmadı. Nitekim Sovyetler Birliği'nde proletarya diktatörlüğü, Sovyetler Cumhuriyeti biçiminde gerçekleşti. Buna karşılık adı geçen öteki ülkelerde, halk demokrasisi biçiminde gerçekleşti. Sovyetler Birliği'nde burjuvazi siyasal haklarından yoksun bırakıldı, öteki devletlerde böyle bir durum olmadı; tek partili siyasal sistem iktidarı aldı; buna karşılık kimi halk demokrasisi ülkelerinde, çok partili sistem (*pluripartisme*) hâkim oldu.

4. MADDENİN AŞAĞIDAN YUKARIYA DOĞRU DEVİNİMİ SIRASINDA GENEL VE ÖZELİN BAĞLILAŞIKLIĞI

Maddenin alt biçimlerinden üst biçimlerine doğru devinimi, madde deviniminin daha yeni ve üstün bir biçiminin özünü oluşturan yeni bağlılaşıklıkların ortaya çıkmasıyla birlikte, yeni bağlantıların ve özelliklerin doğmasına yol açar.

Bilindiği gibi, madde deviniminin her üst biçimi kendi içinde, değişime uğramış alt biçimini de saklar ve bu yüzden, onun-

la birçok ortaklaşa (genel) çizgiler taşır. Bununla birlikte bu ortaklaşa çizgiler, aynı gelişim döneminde bulunan maddesel oluşumlar arasında var olanlardan farklıdırlar; devinimin üstün oluşumlarının özgüllüğü içinde kırılmaya uğrarlar (*réfracter*) ve ancak altı üste bağlayan halka olarak anlaşılabilirler.

Örnek olarak kimyasal bir elementin atomunu ve bu elementin atomlarından oluşan molekülü ele alalım. Molekül atomları içerir, öyleyse bu iki oluşumun birçok ortak çizgileri vardır. Nitekim aynı "elemanter" parçacıklar onları bileştirirler, onların karşılıklı etkileşimi de, eninde sonunda bu oluşumlarda kimi ortaklaşa özelliklerin varlığını koşullar. Ancak atom içindeki bu karşılıklı etkileşim, doğrudan doğruya görüngünün dış yüzeyinde meydana gelirse, molekül, içindeki atomların karşılıklı etkileşimiyle kırılmaya uğrar; atomların etkileşimlerinin sonucu olsalar da, atomu kuran "elemanter" parçacıkların etkileşimi karşısında, yeni bir şeyi göstermekten de geri kalmaz. Atomun özellikleri, bu yeni etkileşimle "kırılmaya" uğradıktan sonra, yüzeyde –serbest atomda olduğundan– bambaşka bir tarzda ortaya çıkarlar.

Canlı bir organizmayla bir atom karşı karşıya getirildiğinde genel, daha değişken bir görünüş gösterir. Atomdaki özellikler, birçok kez "kırılmaya" uğrayacaklardır; atomların, moleküllerin ve proteinlerin karşılıklı etkileşimi içinde. Bunun için canlı organizmada ortaya çıkması durumunda daha da değişikliğe uğrayacaktır.

Buradan şu sonuç çıkar: Maddenin farklı evrim dönemlerini gösteren maddesel oluşumlarda genel (yani ortaklaşa) olan, pek yoksuldur; bu oluşumları belirginleştiremeyecek, özlerini dile getiremeyecek denli yetersizdir. Alt evreye ait olan maddesel oluşumlarda, bu genel, ancak, şu ya da bu tarzda, üst aşamanın maddesel oluşumlarında varlığını sürdürmüş olanla ya da üst aşamanın maddesel oluşumlarında var olan, sadece içeriğin-

deki ögelerle ilişkilidir; ama bu da, devinimin üstün biçimini, yani değişime uğramış biçimini oluşturan etkileşimlerden "kırıldıktan" sonra, onların büründükleri görünüş altında olur.

Madde deviniminin üstün biçimindeki maddesel oluşumlar konusuna gelince; sadece bu oluşumu alt oluşumlarla birleştiren şeyi dile getiren bu genel, ayrıca onun özünü de dile getirecek güçte değildir. Bu genel, gelişimi sırasında maddesel oluşumun kazandığını, gelişimin önceki aşamalarında ortaya çıkmış olan evrelerden ayırt eden şeyi kesinlikle bir kenara koyar. İşte bu genelin hakiki olarak anlam kazanmasını ve karşılaştırılmış olan maddesel oluşumlar özüyle ilişkilerini anlayabilmek için, bu oluşumlar arasındaki boşlukları doldurmak, onları birbirinden ayıran gelişim evrelerini saptamak gerekir. *Doğanın Diyalektiği*[9] adlı eserinde Engels'in şu anlamlı sözlerini buluruz: "Eğer son derece farklı bu iki şeyi ayrı tutarak, –örneğin bir göktaşı (*météorite*) ve bir insanı– birbirine yaklaştırırsak pek büyük bir şey çıkmaz ortaya: Olsa olsa her ikisinin ortaklaşa ağırlığı ve daha başka fiziksel genel özellikleri buluruz. Ancak ikisi arasında sonsuz bir dizi daha başka doğal şeyler ve daha başka doğal süreçler yer alır; bunlar bize göktaşından insana giden diziyi tamamlamak ve her birinin doğal bağlantılar içinde kendisine düşen yeri göstermek ve dolayısıyla onları tanıyıp bilme (*connaisance*) olanağını verir."

Karşılaştırılan maddesel oluşumları birbirinden ayıran gelişim konaklarını saptayarak, bir maddesel oluşumun evrimindeki maddenin bir başkasına geçişini izleriz. Bir gelişim evresini temsil eden bir maddesel oluşumdan, alttan üste doğru başka bir gelişim evresini temsil eden maddesel bir oluşumu izleriz. İşte bu yolla genelin gerçek yeri, gerçek anlamı açıklığa kavuşur; ama aynı şekilde, özelin de ve incelenmiş maddesel dönüşümlerin özü de...

9 F. Engels: *Dialectique de la nature [Doğanın Diyalektiği]*, s 235.

Gelişimin tek ve aynı evresine ait maddesel oluşumlarda özel ve genel arasındaki bağlılaşıklık, biraz farklı bir özellik gösterir. Burada genel, onların özünü oluşturan şeydir, bu gelişim evresine erişerek onların kazandıkları şeydir; o zaman ortaya çıkan zorunlu ve özel yanlar, bağlantılardır. Söz gelimi, kapitalist evreye ulaşmış ülkeler için genel, bu gelişim evresine vardıktan sonra bu ülkelerde ortaya çıkmış olanı gösterir. Bu da en başta, üretim araçlarının kapitalist özel mülkiyetinin egemenliğidir, ücretli emeğe ve üretim araçlarından yoksun işçilerin sömürüsüne dayalı üretim biçimidir, burjuvazinin iktidarı ele alması ve diktatörlüğünün başlatılmasıdır vb. Bütünüyle ele alınınca bu, kapitalist sosyoekonomik oluşumun ta kendisidir. Bir tek ve aynı evrim evresine ait maddesel oluşumlara özgü özele gelince, bu durumda onun öz üzerinde hiçbir etkisi olmaz; çünkü o, sadece özün dışa vurumunun özel bir biçimidir, varoluşunun özel bir biçimidir (*mode*).

Buradan bilgilenme ve pratik etkinlik için çıkarılabilecek sonuç şudur: Eğer genel, gelişiminin farklı evrelerine ait maddesel oluşumların bağrında, ne alt aşamanın maddesel oluşumunun özünü, ne de üst aşamanın maddesel oluşumunun özünü belirgin kılıyorsa, bu maddesel oluşumların karşılaştırılması esas olarak benzerlikleriyle değil, ayrımlarıyla ilgili olacaktır; yani özel ile benzerlikleri olmayacaktır. Böylece sosyalist devlet ile kapitalist devleti karşılaştırdığımızda, bir yanda geneli ve öte yanda da onları belirgin kılan özeli keşfederek, özellikle özele, onları birbirinden ayırt eden şeye dikkat etmek önem kazanır.

Gelişimin tek ve aynı evresinde maddesel oluşumların incelenmesi, benzerlikleriyle, özdeşlikleriyle değil; esas olarak onları birbirinden ayırt eden özel ile ilintili olacaktır. İşte yalnızca o zaman onların özünü açıklayabiliriz ve onları sırasıyla çözümleyerek dışa vurum biçimlerinin çokluğunu izleyebiliriz.

VII

NİTELİK VE NİCELİK

1. NİTELİK VE NİCELİK KAVRAMLARI

Daha önce de belirttiğimiz gibi, her şey genel ve özelin birliğini gösterir, bu da onun öteki şeylerle benzerliğini ve onu ötekilerden ayırt eden şeyi gösterir. Ancak, bir şeyi ötekilerden ayırt eden ya da diğerleriyle benzerliğini gösteren şey, bir özelliktir. Bu yüzden şey, sonsuz çoklukta farklı özellikleriyle belirginlik kazanır. Bunlardan bazıları, onun neyi temsil ettiğini gösterir; ötekileri de boyutlarının büyüklüğünü. Söz gelimi, suyun kimi maddeleri eritebilme, susuzluğunu giderebilme gücü onun özelliklerini; oksijen ve hidrojenden oluştuğu gerçeği ise onun neyi temsil ettiğini, ne olduğunu bildirir. Suyun hacmini, ağırlığını gösteren özellikler, onu büyüklük bakımından belirgin kılar.

Bir şeyin neyi temsil ettiğini, ne olduğunu gösteren özelliklerin bütünü, onun niteliğini oluşturur.

Bir şeyin boyutlarını, büyüklüğünü (hacim, uzunluk, genişlik, gelişim hızı, şu ya da bu özelliklerin kendini dışa vurma derecesi) gösteren özelliklerin bütünü, onun niceliğini oluşturur.

Felsefi literatürde nitelik ve nicelik kategorilerine dair çeşitli tanımlar vardır.

Birçok yazara göre, nitelik, şeyin içsel belirliliğini (*déterminité interne*) oluşturan ve onu öteki şeylerden ayırt eden özelliklerinin bütünüdür.

Şeyin içsel belirliliği olarak niteliğin belirlenmesi yetersizdir, üzerinde durulan kategorinin içeriğini ortaya koymaz; onu sadece diyalektiğin öteki kategorilerinin dizisinden değil, aynı zamanda, ona doğal bir yolla bağlı olan "nicelik" kategorisinden de ayırt etme olanağını vermez.

Gerçekten, bir şeyin içsel belirliliği onun sadece niteliği değil, aynı şekilde onun niceliğidir de. Söz gelişi klorun belirliliği, sadece, olağan koşullarda sarı-yeşil renkte, sağlığa zararlı (*nocif*) ve etkili, metallerin çoğuyla ve daha başka maddelerle doğrudan birleşen vb. bir gaz olduğu gerçeğini göstermez; ama aynı zamanda, atomik çekirdek yükünün 17 olduğu; çekirdeğinin elektronik kabuğunun (*couche*) 17 elektron ve molekülünün de iki atom içerdiği atomlar arasındaki bağlantının iki elektron yardımıyla moleküle yerleştiği; havanın iki buçuk katı ağırlığında olduğu; sıfır derecede ve normal basınç altında özgül ağırlığının 3,214 gr olduğu; erime ısısının -100,98 derece ve kaynama ısısının -34,05 derece vb. olduğu gerçeğini de gösterir. Kısacası, klorun iç belirliliği, sadece nitel karakteristikleri değil, aynı derecede nicel olanları da kapsar.

Ve bu da, her maddesel oluşum, her şey ve her görüngü için doğrudur.

"İçsel belirliliği", "nitelik" kategorisini, "öz" ve "içerik" kategorilerinden ayırt etmekte yetersiz kalır; zira, bu kategoriler, şeyin içsel belirliliğini, nitel ve nicel yanlarını da yansıtırlar.

Verili bir şeyi daha başka şeylerden ayırt eden özelliklerin bütünü olmasına, yalnızca ayırt edici şeye bağlı olmasına ve sadece şeyin özgüllüğünü dile getiriyor olmasına bakarak, niteliğin o şeyi temsil ettiğini belirlemek de oldukça yetersizdir.

Nitelik, sadece bir şeyi öteki şeylerden ayırt eden özellikleri değil, aynı zamanda onlarla benzerlik gösterenleri de kapsar. Söz gelimi, lityum için protonların, nötronların ve daha başka "elemanter" parçacıkların içinde bulunduğu bir atomik

çekirdeğe sahip olması, bir çift elektronik kabuk, halojenlerle kolayca birleşmesi, suyu, hidrojen çıkarma yoluyla ayrıştırması ve asitlerde çözünmesi, bir alkali metal olması vb. bütün bu veriler onun niteliğinin temel bileşenleridir. Ne var ki bütün bu özellikler, daha başka tözlerde yinelenirler ve bu yolla, lityumun daha başka kimyasal elementlerden ayrımını dile getirmezler; tersine, benzerliğini dile getirirler.

Her şeyin niteliği tekilin ve genelin, genelin ve özelin birliğini gösterir.

Niteliği tekile, özele bağlayarak yukarıda adı geçen görüşün yaratıcıları, geneli, şeylerde yineleneni, doğrudan ya da dolaylı olarak niceliğe indirgerler.

"Nicelik" kategorisinin yalnızca değişik şeylerdeki genel olanı yansıttığı ve "nitelik" kategorisinin de sadece ayrımı yansıttığı düşünceleri hatalıdır. "Nicelik" kategorisi, "nitelik" kategorisinde olduğu gibi, yalnızca geneli (benzerliği) saptamakla kalmaz, yanı sıra ayrımı da saptar. Söz gelimi hidrojenin, lityumun ve sodyumun nicel karakteristiklerinde yalnızca atomlarının elektronik dış yataklarında bir elektron (genel bir özellik) olduğu gerçeği bulunmakla kalmaz; yanı sıra bu elementlerin her birinin özgül bir atomik ağırlığı olduğu gerçeği de bulunur.

Nitekim nitelik kategorisi verili bir maddesel oluşumu daha başka maddesel oluşumlardan ayırt edeni yansıtmasına karşın, bu özellik onun özgül içeriğini oluşturmaz; aynı bunun gibi, "nicelik" kategorisi içinde şeylerde genelin yansıması özgül içeriğini de oluşturmaz.

İki kategori şeylerin ayrımı kadar benzerliğini de yansıtır. Şeyler arasında ayrımın yansıtılması "tekil" ve "özel" kategorilerinin özgül içeriğidir; "nitelik" kategorisinin değil. Benzerliğin yansıtılması, "genel" ve "özdeşlik" kategorilerinin özgül içeriğidir; "nicelik" kategorisinin değil.

Kimi yazarlar niteliği köklü özelliklerle özdeşleştirirler. Niteliğin tanımı, köklü bir özellik ya da temel özelliklerin bütünü olarak sayılamaz. Şeylerin bütün özsel özellikleri nitelikle ilişkilendirilirse, sadece özsel olmayan alan niceliğe ait olacaktır.

Ne var ki gerçekte bir şeyin bütün nicel karakteristikleri öze ilişkin değildir. Onlar arasında bir kısmı öze dairdir ve zorunlu olarak onun doğasına bağlıdır. Söz gelişi her kimyasal element için atomik çekirdeğe giren kuvvetle belirlenmiş protonların sayısı öze dairdir; bunun gibi onun molekül sayısı da öze dairdir. Bu özellik tözün değişmez bileşiminin kimyasal yasasında dile gelmiştir.

Belli nicel karakteristikleri etkileyen her değişikliğin, zorunlu olarak ona karşılık olan görüngünün özünü değişikliğe uğratması, başka bir görüngüye dönüşmesi onların özsel karakterini gösterir. Söz gelimi, saniyede 7910 m/s hız büyüklüğü "yeryüzünde" bir uçuş için özseldir; zira saniyede bir metre bile olsa artması, küresel uçuşu kozmik uçuşa dönüştürür. Kozmik bir uçuş için cismin hızının büyüklükleri özseldirler: 7911 ila 11 188 m/s'dir; birincinin azalması küresel uçuşa dönüştürür, ikincinin artması ise elips biçimindeki hareketi parabol biçimindeki harekete dönüştürür. Oksijen için molekülünde iki atomun (O_2) bulunması özle ilgilidir, bir atomun artması oksijenin nitel olarak yeni bir maddeye, ozona (O_3) dönüşmesine yol açar. Karbonmonoksit (CO) molekülünde bir atom karbon ve bir atom oksijen bulunması özseldir; zira bir oksijen atomunun artışı karbonmonoksitin karbondioksite (CO_2) dönüşmesine yol açar.

Dolayısıyla, özsel özellikle yapılan nitelik tanımı artık yanlıştır; çünkü nitelik ile nicelik arasındaki limit çizgisini siler ve nitel ile nicel karakteristiklerini birbirine karıştırır.

Özsel olmayan nicel karakteristikler hakkında, söz ettiğimiz görüşte olan yazarlar, şeylerin özsel olmayan bütün özelliklerini nicel karakteristiklere bağlamazlar. Nicel karakteristikler arasında yalnız ve yalnızca yoğunluğa, büyüklüğe, sayıya, hac-

me, bir şeyin, bir görüngünün olgunluk derecesine bağlı vb. büyümelerine bağlı özellikleri alıkoyarlar. Niteliğe sadece özsel özellikler bağlar. Bunun sonucu olarak şeyler, niteliği ve niceliği oluşturan özelliklerinden başka, ne nitel ne de nicel olan özelliklere sahip olurlar.

Ne var ki bir şeyin nitel ya da nicel yanını oluşturan özellikler ona ait olabilirler mi? Elbette olamazlar. "Nitelik" ve "nicelik" kategorileri karşılıklı olarak birbirini dışlayarak, bir şeyi katlayarak onların tüm özelliklerini, tüm içeriğini kapsar. Bir şeyde var olan her şey ya nitelik ya niceliktir; ya o şeyin neyi temsil ettiğini işaret eder, ya da büyüklüğünü, boyutunu. Bir şeyin niteliği ve niceliği dışında özellikler yoktur, olamaz da. Bunun için bir şeyin boyutlarıyla ilintili olmayan bütün özellikler, büyüklüğü, hacmi, yer değiştirme hızı, enginin yoğunluğunu vb. niteliklerle ilintilidirler. Bu özellikler arasında, ne koşulda olursa olsun gelişiminin her evresinde şeye özgü olan özsel olanlar vardır; bunlar olmazsa, o şey de varlık gösteremez; ama özsel olmayan, varoluşunun kimi evrelerinde, kimi koşullarda kendini gösteren ve daha başka koşullarda, daha başka evrelerde kaybolan başka özellikler de vardır. Söz gelimi bakırın niteliği, sadece kırmızı renkte olması, kolayca şekillenebilir olması veya ısı ve elektriği kolayca ileten bir metal olduğu gerçeği değil; bunların yanı sıra, 1083 ve 2360 dereceler arasında sıvılaştığı ve 2380 derece üstünde gazlaştığı; havanın, rutubetin ve kükürt gazının etkisiyle gri-yeşil bir tabaka ile kaplandığı gerçeğiyle ilintilidir.

Şu ya da bu özelliğin bir şeyin niteliğine aidiyetinin başlıca ölçütü onun özsel karakteri ile ilgili değildir; tersine onun gösterdiği şeyden başlayarak bu şeyi belirginleştirme ve onun ne olduğunu işaret etme gücüyle ilişkilidir. Bakırın sadece ilk kümedeki özelliklerinin (özsel özellikler) değil, ama aynı zamanda ikincil (özsel olmayan) özelliklerinin de onun neyi gösterdi-

ğini, ne olduğunu işaret ettiğini saptamak kolaydır; işte bunun için onların hepsi zorunlu olarak onun niteliğinin bileşimine girmek zorundadırlar, onlar nitel karakteristiktirler.

Bir şey içinde özsele ya da özsel olmayana aidiyet, niteliğin ve niceliğin değil, görüngünün özünün ayrımının ölçütüdür. Nitekim özsel özelliklerin bütünü olarak niteliğin ve özsel olmayan özelliklerin bütünü olarak da niceliğin tanımı, gerçekte "nitelik" ve "nicelik" kategorilerinin, "öz" ve "görüngü" kategorileriyle özdeşliğini gösterir.

Niteliği, verili bir şeyin temsil ettiği şeyi gösteren özelliklerin ve niceliği de, onun boyutlarını, büyüklüğünü anlatan özelliklerin bütünü olarak tanımlamak bize kalırsa daha doğrudur. Bu tanım, onları birbirinden ve diyalektiğin öteki kategorilerinden ayırt eden ve onlara gerekli özerkliği ve belirginliği veren "nitelik" ve "nicelik" kategorilerinin içeriğinin özgül uğraklarını vurgular.

Nicelik ve nitelik derken şeylerin belirli karakteristiklerini, özelliklerini ve görünüşlerini göz önünde tutarız. Ama nitelik ve nicelik sadece şeylere özgü değildir; yanı sıra onların özelliklerine de aittir. Söz gelimi her açı, üçgenin özelliklerinden biridir, ama kesin olarak belirlenmiş bir niteliğe ve bir niceliğe de sahiptir. Aynı noktadan başlayan çizgilerle (*rayons*) oluşmuş olması ve daha başka özelliklerinin bulunması keyfiyeti onun niteliğini oluşturur; buna karşılık somut büyüklüğü, dereceyle anlatılan boyutu da niceliğini oluşturur. Başka bir örnek daha alalım: Suyun özelliklerinden biri mutfak tuzunu eritmesidir. Bununla birlikte, tıpkı su gibi, bu özelliğin de niteliği ve niceliği vardır. Eritme sürecini belirginleştiren ve neyi gösterdiğine işaret eden özgüllükler, bu özelliğin niteliğidirler ve suyun ne kadar tuzu erittiği ya da eritebildiği de onun niceliğini oluşturur.

2. ŞEYLERİN NİTELİKLERİNİN ÇOKLUĞU PROBLEMİ

"Nitelik" ve "nicelik" kategorilerinin şeylerin değişik özelliklerine uygulanması, tartışmanın çözümünün bulunmasına olanak sağlar: nesnel bir şey, bir mi yoksa birçok mu niteliğe sahiptir?

Sovyet felsefe literatüründe bu sorun hakkında birbirine doğrudan karşıt olan iki görüş vardır. Kimi yazarların düşünüşlerine göre, her şeyin ancak bir niteliği vardır. Başkalarına göre ise birçok niteliği vardır.

Bu iki bakış açısından hangisi doğrudur? Bize kalırsa ikincisi daha doğrudur. Şeylerde birçok niteliğin olduğunu tanıma zorunluluğu şu olgudan ileri gelir: Bir şeyin birçok özelliği vardır, bunlardan her birinin kendi niteliği vardır ve bu nitelik öteki özelliklerden ve şeyin kendisinden farklıdır.

İlk ağızda, bizim vermiş olduğumuz nitelik tanımının, şeyin birçok niteliğe sahip olduğu noktasıyla bağdaşmıyor gibi göründüğü doğrudur. Gerçekten de şeyin niteliği, şeyin temsil ettiğini gösteren özelliklerin bütünü ise, şeyin yalnız bir tek niteliği olması gerekir; zira şu ya da bu niteliksel belirginliği oluşturan bütün özellikler, şu ya da bu yolla bu bütünün içindedirler.

Eğer şey, bütün koşullarda ve tüm ilişkileriyle temsil ettiği şeyi gösteren özelliklerin tümünü dışa vursaydı, bu akıl yürütme tartışma götürmez olurdu. Gerçekte böyle bir durum yok. Değişik ilişkiler içinde ve değişik somut koşullarda şey, kesin olarak belirli, özgül özellikler gösterir. Şimdi durum böyle ise, kimi ilişkilerde ve kimi koşullarda şey, şunu temsil eder; daha başka ilişki ve koşullarda da bunu temsil eder, bir niteliğe sahip olur; daha da farklı durumlarda başka bir niteliğe sahip olur. Belli bir ilişki altında, belli koşularda ön plana çıkacak özellik, bu ilişkide ve bu koşullarda o şeyi temsil eder ve niteliği o şeyin kendi niteliği sayılır.

Başka bir deyişle, değişik ilişkilerde ya da varoluşunun değişik koşullarında şey, bütün özelliklerini değil de, güçlü bir biçimde

belirlenmiş özelliklerini gösterdiğine göre, sadece köklü ve özel niteliği açısından değil; aynı zamanda özelliklerinin şu ya da bu niteliği açısından da ele alınabilir. Söz gelimi, iki atom hidrojen ve bir atom oksijenden oluşan, özel bir maddeyi temsil eden su, damlaların sıvı durumunda sıvı olarak kendini gösterebilir ve böylece sıvı niteliğini gösterebilir; kimi maddeleri eritebildiğinden, onların eriteni sayılabilir vb. Buradan şu sonuç çıkar: Her nesne, görüngü, özgül, doğal yapısını dile getiren köklü niteliklerden başka; kimi koşullarda ortaya çıkan ve daha başka koşullarda da çıkmayan, köklü olmayan bir yığın niteliğe sahip olabilir ve bunlar, kimi koşullarda görünürler, ama kimilerinde de yok olurlar. Şeyin böylesi bir niteliğini yitirmesinin, köklü niteliğinin ve köklü olmayan öteki niteliklerinin yitirilmesine zorunlu olarak yol açmaması da, işte buradan ileri gelir. Söz gelimi, suyun sıvı durumu gibi bir niteliğini yitirmesi (buhar ya da buz olması gibi), başka bir kümelenmeye (*agrégation*) geçişi, hidrojen ve oksijenden oluşmuş, özel bir töz olma niteliğinin yitimine yol açmaz.

Nitelik ve nicelik üstüne çok çeşitli görüşler vardır. Kimi filozoflar, nitel ayrımların yalnızca görünüşte olduklarını sanarak, nedensel olduklarına hiç inanmazlar ya da bir veya birçok nitel durumun varoluşunu kabul ederler ve sonsuz sayıdaki diğer niteliklerin varlığını yadsırlar. Söz gelişi, böylece Thales, gözlemlenen niteliklerin çokluğunun bir tek ve aynı niteliği, örneğin suyun görünüş değişikliğini gösterdiğini söylüyordu. Anaksimenes de aşağı yukarı aynı şeyi düşünüyor, evrensel nitelik rolü için havayı öneriyordu. Nitekim Heraklitos dünyadaki bütün görüngüleri bir tek ve aynı niteliğin dışa vurulmasına indirgiyordu: ateş.

İngiliz filozofu Locke, niteliği iki kümeye bölüyordu: Birincil nitelikler (insan bilincinden bağımsız olarak var olanlar) ve ikincil nitelikler (duyu organizmaların özgüllüğüyle koşul-

lu olanlar). Birincil niteliklere uzamı, devinimi, dinginliği vb; ikincilere ise rengi, tadı, kokuyu yerleştiriyordu.

Birincil ve ikincil niteliklerin tümünün bu yolla bölünmesi, idealist bir sonuca varılmasını olası kılıyordu. Onu da Berkeley formüle etmişti. Berkeley'e göre Locke, kimi niteliklerin özneye bağlı olduğunu ve ötekilerinse bağlı olmadığını sanmakla tutarsızlık göstermişti. Yalnızca renk, koku, tat değil; bütün niteliklerin özneye bağlı olduğunu düşünüyordu Berkeley. Örneğin devinim, dinginlik, uzam da öyleydi; zira bütün nitelikler son çözümlemede duyumlarımıza indirgenebilirdi. Buradan da şu sonuca varıyordu: Bütün nitelikler değişik duyumlardır; varolan sadece *Ben*'im (*Moi*) ve benim duyumlarımdır.

Gerçi Berkeley bütün nitelikleri duyumlarla bir tutuyordu, ama algılayan özneyi tek gerçek olarak görüyordu. Bu yüzden, Locke ile aynı tutarsızlığa düşüyordu. Berkeley'deki bu tutarsızlığı Hume gördü ve ilkesini daha da geliştirerek şeylerin ve onların niteliklerinin nesnel varlıklarını yadsımakla kalmadı, algılayanın da varlığını yadsıyacak denli ileri gitti. Şöyle düşünüyordu: Eğer bizim algıladığımız bütün nitelikler öznel duyumlar ise özbilinç de özneldir; zira özbilinç, kendini ancak bize özgü şu ya da bu durumu duyumladığımız zaman gösterir; açlık, yorgunluk, acı gibi, bedenin belli bir konumu gibi. Bunun için, sadece değişik şeyler değil, yanı sıra onları algılayan *Ben*'in (*Moi*) kendisi de, duyumların bütünlüğü olarak görülmelidir.

Böylece Hume, şu ya da bu niteliğin duyumlara indirgenmesinin sadece bütün şeylerin ve bütün görüngülerin gerçek varlığının ve çevredeki dünyanın *Ben*'in öznel dünyasının yadsınmasına değil, son çözümlemede, bu aynı *Ben*'in yadsınmasına yol açtığını göstermektedir.

Niteliklerin nesnelliğini yadsıyan filozofların aksine diyalektik maddecilik yandaşları, nicel karakteristikler gibi nitel karakteristiklerin de nesnel olarak insan bilincinin dışında ve

ondan bağımsız olarak var olduklarına ve onların maddesel oluşumlarının evrensel özellikleri ve ilişkileri, varlıklarının evrensel biçimleri olduklarına inanırlar.

3. NİCEL DEĞİŞİKLİKLERİN NİTEL DEĞİŞİKLİKLERE GEÇİŞİ VE BUNUN TERSİ YASASI

İlk bakışta, nitelik ve nicelik birbirine karşı bağımsız bir tarzda davranıyor gibi gözükür. Söz gelimi, nicel değişikliklere nitel değişiklikler eşlik etmez. Ne var ki nicel değişiklikler, ancak belli bir sınıra kadar ve belirli bir çerçevede, nitel değişikliklere yol açmamaktadırlar. Nicel değişikliklerin nitel değişikliklere yol açmadığı sınırlar, ölçüyü (*mesure*) anlatırlar. Nitekim nitel değişiklikler, ancak nicel değişiklikler verili bir ölçünün sınırlarını aştıklarında görünürler. Her belirgin durum için kesin bir biçimde belirlenmiş sınırların nicelikçe aşılması sonucunda bir ölçümün tahribi, verili bir şeyin (ya da verili bir görüngünün) ölçülemezlik (*immensurable*) durumuna girmiş olduğunu da anlatmaz. Bir ölçünün sınırları dışında, nicelik ve nitelik karmakarışık bir tarzda davranmaz; tersine, birbirine bağlı, karşılıklı olarak bağımlı görünürler. Söz gelimi, buzun sıcaklığı sıfır olunca, bu durum buzun niteliğinde değişikliğe yol açar ve buz suya dönüşür. Ancak su, bir nicelik ve nitelik karmaşası değildir, onun da kendi ölçüsü, özellikle çok belirli bir sıcaklık ölçeği vardır: Sıfırdan 100 dereceye kadar. Bu sınırların aşılması, suyun niteliğindeki dönüşümlere, ölçümünün yıkımına ve yeni bir ölçüm çerçevesine girmesine yol açar.

Başka bir deyişle, nitel bir durumun bir diğerine dönüşmesi, bir ölçüden diğerine geçiştir. Hegel, renkli bir deyişiyle, bu geçişin gerçekleşmesinin bir düğüm (*noeud*) olarak ve bu tür uğrakların ya da düğümlerin bir dizisinin de bir düğümlü hat olarak nitelenebileceğini söylemiştir. Böylece madde,

kimi düğümlerin aralıksız çözülmesi ve daha başkalarının da yaratılması yoluyla gelişir. Bu düğümlü hata bir örnek vermek gerekirse, Mendeleyev'in elementlerle ilgili periyodik tablosu gösterilebilir; burada her element, çekirdek yükünün bir birim büyümesiyle oluşan, doğal bir düğümü temsil eder (hidrojen çekirdeğinin yükü bir proton, helyumunki iki proton, lityumunki üç proton, berilyumunki dört proton vb.).

Bu yüzden, yeni bir niteliğin ortaya çıkışı bir nicelik değişikliğine bağlıdır ya da başka bir deyişle, bütün nitel değişiklikler, nicel değişikliklerin sonucudur, onlar tarafından harekete geçirilmiştir. Bu yasa, maddenin gelişim ve devinim sürecinin temel yanlarından birini belirginleştirir ve bu yüzden, o diyalektiğin köklü yasalarından biri olarak formüle edilmiştir. Bu yasanın özünü de Engels şöyle tanımlamıştır: "...Doğada, her tekil durum için, açıkça belirlenmiş bir tarzdaki nitel değişiklikler, ancak maddeye ve devinime nicel olarak yapılan ekleme ve çıkarma ile (denildiği gibi enerji ile) meydana gelir."[1] Başka bir deyişle, her nitel değişiklik, kimi nicel değişikliklerin sonucudur.

Belli nicel değişiklikler sonucunda görünen yeni bir nitelik, nicel olanlara karşı edilgen bir biçimde davranış göstermez; tersine, belli nicel değişikliklere yol açan ve güçlü bir biçimde belirlenmiş nicel karakteristikleri koşullayan ters yönlü bir etkide bulunur.

Söz gelimi, suyun hacmi buharınkinden farklıdır, su dönüştüğünde niteliksel açıdan değişikliğe uğrar. Ve bu yeni nicelik doğrudan doğruya yeni bir nitelikle koşullanmıştır: Tözün, özellikle de suyun gaz halini belirginleştiren moleküllerin belirli etkileşimiyle. Bunun sonucu gelişim, nicelik ve nitelik değişikliği ile, nicel değişikliklerin nitel değişikliklere geçişi aracılığıyla olur ve bunun tersi de doğrudur.

1 F. Engels, *Dialectique de la nature* [*Doğanın Diyalektiği*], s. 70.

Metafizikçiler genelde nicelik ve niteliğin karşılıklı bağlılaşıklığını ve geçişlerini yadsırlar. Söz gelimi, ön-oluşumcular (*préformistes*) [eşey hücresinde ergin bireyin hâlihazırda, minyatür halde mevcut olduğunu savunanlar, ç.n.] her değişikliğin sadece nicel bir değişiklik olduğunu, nesnelerin nitel olarak bir değişikliğe uğramadıklarını düşünürler. Özellikle de İsviçreli doğa bilimci ve filozof Bonnet (1720-1793), erginleşmiş (*adulte*) bir organizmanın daha önce dölütte (*embryon*) oluştuğunu, yetişkin duruma geçerek nitel olarak değişmediğini, bütün ilişkileri bakımından sadece hacim bakımından arttığını, bunların dölütsel (*embryonnaire*) durumda gizli kalan, ama her zaman mevcut olan nitelikleri dışa vurduğunu düşünür.

Ön-oluşumcuların (*préformistes*) –genellikle nitelik değişimlerini yadsıyan ve tüm değişimleri nicelik değişimine indirgeyen teorilerin savuncuları olan evrimcilere– karşıt olarak, örneğin Fransız doğa bilimcisi George Cuvier (18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başı) şu çıkışı yapar: Değişikliğin tek olası biçimi, nitel biçimdir. Onun kuramına göre hayvanlarda ve insanlarda değişiklikler, kimi türlerin yok oluşları ve başka türlerin ortaya çıkışları, yeryüzünde ara sıra meydana gelen ani yıkımların (*catastrophes*) sonucudur. Bu yıkımların sonucu olarak bitkisel ve hayvansal eski biçimler bütünüyle yok olurlar; buna karşılık, daha başkaları ortaya çıkarlar. Bu yıkımlar arasında geçen dönemde, hayvanlar ve bitkiler dünyasında hiçbir değişiklik olmaz.

Hollandalı bitkibilimci Hugo de Vries (1848-1935) benzer bir görüşü savunur: Bir türün ötekine dönüşmesi de bir çeşit ani gen değişikliği (*mutation*) sonucunda gerçekleşir ve iki mutasyon arasındaki dönemde hiçbir değişiklik olmaz. Şöyle yazar o: "Şu sonuca varıyorum ki yaşam dünyasında ilerleme, ileri atılımlarla (*pulsations*) meydana gelmektedir. Binlerce yıl, her şey sükûnet içinde geçer. Bununla birlikte, arada bir doğa, yeni ve

daha iyi bir şey yaratmayı dener. Bir kez bir türü, başka bir kez başka bir türü ele geçirir. Yaratıcı güç devinime geçer ve o vakte değin hiç değişmeyen ve eski bir temel üzerinde, yeni biçimler görünür."[2]

Çağdaş Amerikan filozofu Sidney Hook, nicelik ve niteliğin bağlılaşıklığı ve karşılıklı koşullanma savının yanlış olduğunu söyler. Şöyle yazar: "...Nitelikler ve nicelikler biçim değiştirebilseler ve biçim değişiklikleri arasındaki ilişki sürekli ya da kesik işlevlerle açıklanabilse de, niceliğin nitelik olduğunu ya da niteliğin nicelik olduğunu söylemek saçmadır."[3] Hook'a göre nicelik niteliğe dönüşemez; çünkü nitelik mantıken nicelikten önce gelir ve o olmadan varlık gösteremez. Diyor ki: "Niteliklerin varoluşunu varsaymaksızın, niceliklerden söz edemeyiz; ne var ki niceliklerin varoluşunun sorunlu olduğu durumlarda, niteliklerden söz edilebilir. Masumiyet ve mükemmellik gibi niteliklerin niceliğini, gerçek anlamda belirlemek, kimsenin elinde değildir."[4]

Nitelik, mantıksal açıdan nicelikten önce gelir şeklindeki düşünceye geldiğimizde, bunun doğru olduğunu söyleyebiliriz. Bilgilenme sürecinde insan, tarihsel olarak niteliğe ilişkin bilgiden niceliğin ortaya çıkarılmasına, bu konuda bilinçlenmeye doğru yol alır. Ama bu demek değildir ki nitel değişiklikler nicel değişikliklerin sonucu olamaz. Bilgilenme sürecinde kimi zaman, gerçeklikteki doğrultuya karşıt olan bir yönde gitmek zorunda kalırız. Aristoteles bu olayı daha önce şöyle açıklamıştı: Gerçeklikte birinci, bilgilenmede sonuncudur ve bunun tersi de doğrudur, bilgilenmede birinci, gerçeklikte sonuncudur.

Aslında, gerçeklikte süreç nicel değişikliklerden nitel değişikliklere (nedenden sonuca) doğru cereyan eder. Buna karşılık,

2 H. de Vries, *Die Mutationen und die Mutationsperioden bei der Entstehung der Arten*, Leipzig, 1901, s. 38.

3 S. Hook, *Dialectical Materialism and Scientific Method*, Manchester, 1955, s. 20.

4 Age.

bilgilenmede nitelikten niceliğe (sonuçtan nedene) gideriz. Elbette, bu demek değildir ki bilgilenmenin bağlantıları ve ilişkileri dış dünya ilişkilerini ve bağlantılarını yansıtmıyor, tersine, yalnızca gerçekliğin evrensel yasalarından yola çıkılarak çekilmiş fotoğraflar olan yasaların yanında, bilgilenmenin de, kendi doğası tarafından koşullanmış ve sadece kendine özgü olan yasaları, bağlantıları ve ilişkileri olduğunu gösterir. Bunun için gerçekliği, bu gerçekliğin kendi yasaları bazında işlemek gerekir.

Sidney Hook'un, nicelik olmaksızın da nitelik varlık gösterebilir şeklindeki bildirimine gelirsek; bu, düpedüz yanlıştır. Nicel karakteristiklerden uzak, katışıksız olan nitelikle ilgili olarak verdiği örnekler, onun söylediği gibi değildir. Katışıksız nitelikler dediği, "masumiyet" ve "mükemmellik", katışıksız saf nitelikler değildir. Her görüngü gibi, her özellik gibi, nicel karakteristiklerdir, özellikle belli bir dışa vurum basamağıdır. Bundan başka, insana özgü nicel bir dizi değişikliğe doğal olarak bağlıdırlar.

Metafizik öğretilere karşıt olarak, diyalektik maddecilik, doğa bilimlerinin verilerine dayanır ve yalnızca nitel ve nicel değişiklikleri değil, aynı zamanda onların bağlılaşıklığını da kabul eder; ama bunu, madde gelişiminin ve deviniminin temel yasalarından biri olarak görür.

4. SIÇRAMA, SIÇRAMA TİPLERİ

Nicel ve nitel değişikliklerin kendilerine özgü özellikleri vardır. Nicel değişiklikler genelde ağır, basamaklı, örtülü ve sürekli olur. Buna karşılık nitel değişiklikler ani ve belirgin olur, süreklilikteki ve basamaklamadaki (*gradualité*) kopukluğu gösterirler. Bu yüzden, bu değişikliklere sıçrama (*sauts*) denir: Sıçrama, şeyin nitel bir durumdan, süreklilikteki kopukluğa eşlik eden bir başka duruma geçiş sürecidir.

Nicel ve dereceli değişikliklerden farklı olan sıçrama, apaçık karakteri ile, görece hızlı ritmi ile, her yerde aynı tarzda gerçekleşmez. Sıçramanın gerçekleşmesinin somut biçimi, kendine özgü ritmi, nitel bir durumdan bir diğerine geçişteki maddesel oluşumun doğasına; bu geçişin içinde oluştuğu somut koşullara bağlıdır. Doğada bir yığın değişik maddesel oluşum bulunduğu için sonsuz sayıda sıçrama biçimi olabilir. Ne var ki sıçrama biçimlerinin çokluğu yine de iki tipe indirgenebilir: Kopukluk biçiminde meydana gelen sıçramalar ve yeni nitelikteki ögelerin tedricen birikmesi, eski nitelikteki ögelerin ortadan kalkması yoluyla kademeli olarak ortaya çıkanlar.

Kopuş-sıçramasının (*saut-rupture*) özgül özelliklerinden biri ansızın, şiddetle oluşması ve tüm niteliği bütünlüğü içinde etkilemesidir. Buna bir örnek olarak, maddenin yeni ve ani bir biçimde dönüşümüne yol açan dinamitin ya da barutun patlaması gösterilebilir. Patlamanın sonucunda, başlangıçtaki madde yok olur ve onun yerinde yeni maddeler görülür. Kopuş biçimindeki sıçramaya örnek olarak da, çarpışmaları sırasında elektron ve protonun iki fotona dönüşümü verilebilir. Bu "elemanter" parçacıkların çarpışması (*collisions*) bir şimşek parıltısı meydana getirir ve bu, yeni elemanter parçacıkların ortaya çıkışını ve başlangıçtaki elemanter parçacıkların ortadan silinişini gösterir. Toplum yaşamında kopuş biçiminde meydana gelen sıçrama örneği, silahlı ayaklanma yoluyla gerçekleşen toplumsal devrimdir. Bu ayaklanma sırasında, insan ilişkilerinin eski biçimleri, yaşamın bütün temel yanlarıyla ilgili olan yenilerine doğru şiddetli biçimde dönüşür.

Yeni nitelik ögelerinin gitgide birikimi ve eski nitelik ögelerinin güçsüzleşmesi biçimindeki sıçramanın özgüllüğü, görece ve yavaş bir biçimde meydana gelmesidir: Bu sıçrama sırasında nitelik ne tümüyle, ne de hemencecik dönüşür; dönüşüm parça parça meydana gelir. Bu tipteki sıçramaya örnek olarak yüz

binlerce yıllık bir zamana yayılan yeni bitki ve hayvan türlerinin ortaya çıkması ve şu ya da bu organizmaların kimi işlevleri ile morfolojisinin gitgide dönüşümü, çevrenin evrimine karşılık olan yeni özelliklerin gitgide birikimi sonucunda ortaya çıkması verilebilir. Toplumda bu tip sıçrama, söz gelimi, dilin evriminin belirgin bir niteliğidir. Yeni bir dilin ortaya çıkışı, yeni nitelik ögelerinin uzun bir sürede birikimi ve eski nitelik ögelerinin güçsüzleşmesinin sonucudur. Toplumsal bilgilenmelerin ve pratiğin gelişimi sırasında, yeni sözcükler ortaya çıkar, birikirler ve zamanla, sözlüğe girmeye başlarlar; buna karşılık eskimiş sözcükler yararsızlaşırlar, gereksizleşirler ve unutulur giderler. Kimi dilbilgisel biçimler de benzer bir yolla değişikliğe uğrarlar. Sözlük zenginliğinin ve dilbilgisel yapıların değişimleri zamanla daha önem kazandıkça, dilin yeni bir niteliği belirginleşir ve yeni bir dil oluşur.

Kopuş-sıçramalardan ve yeni nitelik ögelerinin giderek birikimi ve eski nitelik ögelerinin güçsüzleşmesi ile gerçekleşen sıçramalardan söz ederken, ayrımlarının temeli olarak sıçramanın karakterini almıştık. Kopuş sıçraması ani, serttir ve niteliği bütünlüğüyle, bütün yanları ve bağlantılarıyla kapsamına alır. Yeni nitelik ögelerinin gitgide birikimiyle gerçekleşen sıçrama yavaş yavaş ortaya çıkar; niteliği parçalar halinde ve zamanla değişikliğe uğratır.

Ne var ki sıçramaları sınıflandırmak için yalnızca akışlarının karakterine değil, yanı sıra şu ya da bu sıçrama sonucunda meydana gelen nitel dönüşümlerin karakterine de dayanılabilir.

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, her nesnel şey, temelli niteliğinin dışında, daha temel olmayan daha başka birçok niteliğe de sahiptir ve bunlar, şeyin özgül özelliklerinin nitelikleri oldukları için, o şeyi şu ya da bu yanları ya da koşullarıyla gösterirler. Şeyin temel niteliğinin ve temel olmayan niteliğinin değişikliği, sıçramalar biçiminde meydana gelir; ama bu sıç-

ramalar temel bakımından tamamen farklıdırlar. Şeyin temel niteliğinin içinde değişikliğe uğrayan sıçrama, var olan nitel temelin kökten yıkımını, maddesel oluşumun özünün değişiklik geçirmesini varsayar. Şeyin temelli olmayan niteliği içinde değişikliğe uğrayan sıçrama, onun nitel temelinin, özünün kökten yıkımına yol açmaz; ama aynı belirli nitelik çerçevesinde, aynı özün sınırları içinde, şeyin belirli niteliksel değişikliklerini koşullandırır. Birinci tip sıçrama nitel değişikliklerin devrimci biçimini, ikincisi ise evrimci biçimini gösterir.

Demek ki devrim, özel bir tip sıçramadır ve bu sırada yeni niteliğe, eski nitel temelin kökten yıkımı ve yeni bir nitel temeli ile bir özü olan maddesel oluşumun ortaya çıkışı eşlik eder.

Evrime gelince; bu durumda o, devrim kavramına karşıt bir kavramdır ve başka bir sıçramayı, şeyin verili özü çerçevesinde hazır bulunan nitel temelin köklü yıkımı olmaksızın, yeni niteliğin gerçekleştiği sıçramayı gösterir.

Sosyoekonomik bir oluşumun bir başkasına, bir kimyasal elementin bir başkasına geçişi, "elemanter" bir parçacığın bir başkasına dönüşümü, devrim örnekleridir. Örneğin, radyumun radona dönüşümü, kapitalizmden sosyalizme geçiş vb. devrimdir.

Nitel bir durumdan bir başkasına evrimci geçiş durumu olarak, belli bir kümelenme (*agrégation*) durumundaki maddenin bir diğerine geçişi, söz gelimi buzdan suya geçiş, sudan buhara ve tersine geçiş; tekelcilik öncesi kapitalizmin tekelci kapitalizme geçişi, sosyalizmin komünizme geçişi vb.

Kimi yazarlar evrim ve devrim kavramlarını biraz farklı bir anlamda kullanırlar. Devrimle onların anlatmak istedikleri bir kopuş sıçramasıdır; şeyin nitel temelinin kökten yıkımını meydana getiren her türlü değişikliği değil; evrimle anlatmak istedikleri de, yeni niteliğin ögelerinin gitgide artan birikimiyle gerçekleşen bir sonuç ve eski nitelik ögelerinin gitgide güçsüzleşmesidir.

Devrimin kopuş sıçramasıyla ve yeni nitelik ögelerinin birikimiyle ve eski nitelik ögelerinin güçsüzleşmesiyle özdeşleştirilmesi, bize, doğrulanmış gibi görünmemektedir. Bir nitelikten diğerine geçişin gerçekleşme biçimi, devrimi evrimden farklı kılmaz; tersine şeyin dönüşüm derecesi, derinliği ve karakteriyle var olan niteliğin kökten yıkımına, şeyin diğer bir şeye dönüşmesine ya da sadece aynı nitel temel içinde görünüşünde bir değişime, bir gelişime bu geçişin eşlik etmesi ya da etmemesiyle farklılaşır.

Daha başka yazarlar da devrimden nitel değişiklikleri ve evrimden de nicel değişiklikleri anlarlar. Bununla birlikte, "devrim" ve "evrim" kavramlarının bu anlamda kullanılışı felsefi literatürde geniş ölçüde kökleşmiş ise de, bu anlamlandırmalar söz konusu kategorilerin özgül içeriğini oluşturmaz, onların kategorik anlamlandırmaları değildir.

Bu kavramların içeriğinde özgül ve temelli olan şudur: Bunlardan biri –devrim– bir sıçramayı gösterir ve bu da, var olan maddesel oluşumun kökten yıkımını ve yeni bir maddesel oluşumun ortaya çıkışını gerektirir; buna karşılık –evrim– bir sıçramayı gösterir, ama verili bir nitel temel çerçevesinde, o temelin özü çerçevesinde, nitel bir durumun maddesel oluşumunun bir diğerine geçişini gerektirir. Söz konusu olan kavramların bu içerik uğrakları, onlara özerklik ve zorunlu bir kategorik karakter kazandırır.

Devrim ve evrim kavramları genelgeçerlidir. Gerçekliğin bütün alanlarında kullanılabilirler. Ancak doğanın ya da toplumsal yaşamın şu ya da bu alanında, nitel bir durumdan bir diğerine geçişin yasalarını anlatmak için kullanıldıklarında, bu kavramlar özgül bir karakter kazanırlar.

Eğer doğada, eski nitel temelin kökten yıkılışına neden olan her sıçrama devrim ise, gelişimi öznel bir etkenin etkisine bağlı

olan toplumsal yaşamın kimi alanları için, o andaki nitel temelin kökten yıkılışı eşliğinde, niteliğin birinden diğerine her geçişi devrim olamayacaktır; tersine, yalnızca daha yetkin oluşumlar meydana getiren bir geçiş, yani aşağıdan yukarıya bir geçiş devrim olacaktır. Daha yetkin oluşumlardan daha az yetkin oluşumlara geçişin yapıldığı o andaki nitel temelin kökten yıkımına bağlı olan sıçramalara, yani üstün oluşumlardan alttaki oluşumlara geçişe gelince, onlar bir devrimi temsil etmez, tersine bir karşı-devrimi işaret eder. Söz gelimi, bir devrim, tarihsel açıdan mahkûm olmuş siyasal bir sınıfın iktidarının ilerici bir sınıfa, söz gelişi, feodallerden burjuvaziye ya da burjuvaziden proletaryaya geçişidir. Karşı-devrim de, devrim sırasında tarihsel açıdan yıkılıp mahkûm olmuş sınıfın, siyasal ve ekonomik egemenliğinin geçici olarak yeniden kurulmasıdır.

Verili toplumsal görüngülere uygulanan evrim, bilindiği gibi, aynı nitel temel çerçevesinde nitel değişikliklere bağlı reform şeklinde kendini gösterir ve bu değişiklikler toplumun ekonomik ve siyasal düzeninin özünü sorgulamaz.

Reformcu ve devrimci değişiklikler arasındaki ayrıma değinirken Lenin şöyle yazıyordu: "Tarih bilimi bize diyor ki, belli bir siyasal düzende, reformist bir değişikliği reformist olmayan bir değişiklikten ayıran şey genelde şudur: Birincisinde, iktidar eski egemen sınıfın elinde kalır ve ikincisinde iktidar bu sınıfın elinden yeni bir sınıfın eline geçer."[5] Ancak bu arada şunun da altını çiziyordu: "Sosyalist devrim doğrultusunda, doğrudan savaşım vermek adına, reformlar yolunda savaşımı terk edebileceğimizi ya da onun yolunda gitmek zorunda olacağımızı düşünmek kesinlikle yanlış olacaktır. Başarının ne kadar zaman alacağını, hangi nesnel koşulların, ne zaman *bu* devrimi iktidara getirebileceğini, hiç mi hiç bilemeyiz. Her türlü iyileştirmeyi,

5 V. Lenin, *Œuvres* [Yapıtlar], c. 18, s. 588.

kitlelerin siyasal ve ekonomik durumunun gerçekten iyileşmesini desteklemek zorundayızdır."[6]

Mademki nitel bir durumun bir diğerine geçmesi sıçramalarla oluşur, gerek somut problemler gerekse de sosyal ilişkiler, toplumdaki dönüşümler konusunda devrimci olmak, zamanını doldurmuş her şeyi, eskimiş her şeyi yıkıp geçmekten çekinmemek gerekiyor.

Eski niteliğin yenisine geçişine yol açan sıçramalar, aynı karakter ve de aynı biçime sahip olmadıkları için; pratik alanında, bir niteliğin ötekine şu ya da bu dönüşüm süreci üzerine bilinçli bir etki sırasında, durumun kılı kırk yararcasına incelenmesi ve verili somut koşullara karşılık olan, en uygun biçimin seçilmesi gereklidir. Zira yalnızca bu yolla yanılgılardan kaçınabiliriz ve olayların nesnel akışına gerçekten ivme kazandırabiliriz.

Marksizm ve Leninizmin klasikleri bu temel probleme her zaman büyük önem vermiş ve pratik etkinliklerinde nitel değişiklik yasalarını kullanabilmiştir. Somut koşulları ya da yeni bir durumu göz önünde tutarak daha önce oluşturulmuş ve benimsenmiş; ama yeni koşullarda, eskiden oluşturulmuş ve problemin esasını artık pek karşılamayan bir biçim yerine, çoğunlukla yeni bir niteliğe geçiş biçimi öne sürmüştür. Söz gelimi, 19. yüzyılın 70'li yıllarında K. Marx ve F. Engels, İngiltere'de ve Amerika'da, öteki kapitalist ülkeleri belirgin kılan bürokratik aygıtın bulunmadığını ve bu ülkelerde militarizmin gelişmediğini düşünerek sosyalizme geçiş biçimleri konusunda, orada farklı bir durum görmüşlerdi. Gerçi öteki ülkelerin hepsinde bu geçiş, Marx ve Engels'e göre, silahlı ayaklanma biçiminde olacaktı; ama İngiltere'de ve Amerika'da barışçı bir yolla yapılabilirdi. Daha sonraları, kapitalizm, gelişiminin son aşamasına –emperyalizme– girdiğinde ve devletin faşistleşme yönünde, askerî ve bürokratik aygıtınsa aşırı şekilde büyüme yönündeki

6 V. Lenin, *Œuvres* [Yapıtlar], c. 23, s. 174.

eğilimi, birçok kapitalist ülkenin karakteristiği olmaya başladığında, bu ayrıksı durum gerçek dayanağını yitirdi ve yeni durumu karşılamaz oldu. İşte bunun için Lenin, 20. yüzyılın başında, Marx ve Engels'in bu savı yerine, yeni bir sav getirdi ve şu düşünceyi ileri sürdü: İçinde bulunulan dönemde, sosyalizme geçiş barışçı yolla olanaksızdı ve ancak silahlı ayaklanma –kopuş– biçiminde meydana getirilebilirdi. Ama 1917 Şubatı'ndan sonra Rusya'da oluşan yeni koşullar (ikili iktidar, burjuvazi ve onun geçici hükümeti vb.) iktidarın proletaryaya barışçı geçişine olanak yarattığı zaman, Lenin, silahlı ayaklanma sloganı yerine, barış yoluyla iktidarı ele geçirme sloganını öne geçirdi. Bu, Menşeviklerin ve Sosyalist Devrimciler'in saf dışı edilmesi ve bütün iktidarın sovyetlere teslimi talebinin uyandırdığı hoşnutluk ile elde edilmişti. Ne var ki Temmuz olaylarından sonra, Menşevikler burjuva uşaklığı rolüne açıkça soyunduklarında, ikili iktidar dönemi sona erdiğinde ve bütün iktidar burjuvazinin ve onun geçici hükümetinin eline geçtiğinde, devrimin barışçıl dönemi son buldu. Bu yeni koşullarda sosyalist devrimi başarılı kılmak için olası ve doğru tek yol, silahlı ayaklanmaydı. İşte bunun için Lenin, bilindiği gibi, silahlı ayaklanmayı gündeme getirdi; bu da burjuvazinin yıkılmasına ve proletarya diktatörlüğünün kurulmasına yol açtı.

Lenin'in, emperyalizm koşullarında proletarya diktatörlüğünün zaferi için en uygun biçim olarak silahlı ayaklanma savı, eşyanın gerçek durumunu uzun süre karşılamıştı ve herhangi bir kapitalist ülke için uygulanabilir olarak kalmıştı. Ne var ki SSCB'de sosyalizmin zaferiyle birlikte ve özellikle de dünya sosyalizm sisteminin ortaya çıkışıyla, toplumsal gelişimin yeni koşullarına uygun olan savı belirginleştirmek ve geliştirmek zorunluluğu doğmuştu. SBKP'nin 20. Kongresi, çeşitli ülkelerde sosyalist devrim deneyini genelleştirerek ve uluslararası yeni durumu (dünya sosyalist sisteminin doğuşunu, gelişimini

ve güçlendirilmesini; kapitalizmin genel zafiyetini ve çelişkilerinin ağırlaşmasını; yandaşlarının [*effectifs*], teşkilatlanmanın, işçi sınıfının tutarlığının artmasını; emperyalizme karşı savaşımla nesnel bir yolda bağlantı sayısının çoğalmasını; komünist ve işçi partililerin ve onların itibarının artmasını) çözümleyerek güncel yeni koşullarda, kimi ülkelerde barışçı yolla sosyalist devrimi gerçekleştirme olanağı düşüncesini öne sürdü ve temellendirdi. SBKP'nin 22. Kongresi'nde benimsenmiş olan programda bu düşünce geliştirildi ve desteklendi. Bu program, özellikle şunu ortaya koyuyordu: "Güncel koşullar içinde, kimi kapitalist ülkelerdeki işçi sınıfı, öncüllerinin önderliğinde; çeşitli sosyal kuruluşların ve partilerin olası anlaşma ve siyasal işbirliği biçimlerinde ya da işçi ve halkçı bir cephe temelinde, halkın çoğunluğunu birleştirerek iç savaşsız biçimde devlet erkini ele geçirmesi ve başlıca üretim araçlarına halkın el koyması olasılığını elinde bulunduruyordu. İşçi sınıfı, halk çoğunluğundan destek alarak, kapitalistlerin ve toprak sahiplerinin uzlaşmacı politikasından vazgeçemeyen eyyamcı ögelere karşı kararlı bir biçimde karşı çıkarak, halk düşmanı, gerici güçleri bozguna uğratabiliyor; parlamentoda sağlam bir çoğunluk kurabiliyor; burjuva sınıfının hizmetinde olan bir aygıtı, işçi sınıfının hizmetinde bir araca dönüştürebiliyor; kitlelerin parlamento dışı savaşımını geniş ölçüde yaygınlaştırabiliyor; kendisine karşı çıkan güçlerin dirençlerini kırabiliyor ve sosyalist devrimin barışçı yolla gerçekleştirilmesi için gerekli koşulları yaratabiliyor."[7]

7 Komünizme doğru, Sovyetler Birliği Komünist Partisi XXII. Kongresi belgeler dergisi, 17-31 Ekim 1961, Moskova, 1961, s. 517.

VIII

Neden ve Sonuç

1. MARKSİZM ÖNCESİ FELSEFEDE NEDENSELLİK ANLAYIŞLARININ EVRİMİ

Felsefenin doğuşuyla birlikte belli bir neden anlayışı ortaya çıktı. Ne var ki ilk filozoflarda, bu son derece bulanık ve belirsizdi. Onlarda neden, ilk ilkeden, şeylerin ve var olan görüngülerin temelinde bulunan maddeden henüz ayırt edilemiyordu. Yunan felsefesinde ilk ilke, önce su (Thales), hava (Anaksimenes) ve ateş (Heraklitos) biçiminde görünür. Bunlar, değişim geçirdikleri sırada doğada gözlemlenen bütün görüngüleri dünyaya getirirler. Daha sonra "neden" biçimleri, konumları, sıraları bakımından aralarında ayrılan ve birbiriyle karşılaşarak değişik maddeleri oluşturan, ebedî ve hiç değişmeyen atomları gösterir. Nitekim Aristoteles, Leukippos ve Demokritos'taki "neden" anlayışının özelliğini ortaya koyarken şöyle der: "Onlar, görüngülerin geri kalanların hepsinin biricik nedenleri olan kimi ayrımlar (atomlar –*A.Ş.*) olduğunu kabul ederler."[1]

Daha sonraları, özel şeylerin ortaya çıkışını koşullandıran tüm etkenler neden sayılır. Platon'da, bu etkenler şunlardır: Biçimi olmayan madde, belirlenmiş bir idea (*idée*), matematiksel ilişki ve "yüce iyilik" düşüncesi. Onun kuramına göre her özel

1 Aristoteles: *Métaphysique d'Aristote*, Paris, 1879, s. 43-44.

şey, varlık olmayanın (*non-être*) ve sınırın (matematiksel sınırlanmanın) karşılıklı etkileşimi sonucu ortaya çıkar. Oluşum durumundaki şey modeli, duyulur şeye nüfuz eden ve matematiksel ilişki ile onun özünü oluşturan, şu ya da bu ideadır. Bu dönüşümlerin motor ögesi, onların dışında ve üstünde duran "yüce iyilik" ideasıdır.

Aristoteles, bu etkenleri dört ayrı tip nedende kümelendirir: "(1) maddesel neden, şeyin oluşumuna katılan maddeyi gösterir; (2) biçimsel neden, maddeye bir biçim verir; (3) üretken neden, şeyin oluşum sürecinde maddeyle biçimi birleştirir; (4) ereklilik nedeni, şeyin ortaya çıkışı sırasında gerçekleşen hedefi gösterir.

Aristoteles şeylerin ortaya çıkış sürecini, insanlar tarafından yaratılmalarına benzer bir şekilde açıklar. Dört nedenin kendini göstermesini açıklamak için şu ya da bu maddesel değerlerin insanlar tarafından yaratılması pratiğinden örnekler alması, bir rastlantı değildir. Özellikle, bir ev inşaatını örnek olarak gösterir: Burada temel gereç, maddesel neden rolünü üstlenir; plan, biçimsel nedendir; mimarın çalışması ve deneyi, üretici neden olur; inşaat sonunda gerçekleşecek hedef, ereksel neden olur. Bu durumda, sanat ve inşaatçı, devinimin başlangıcıdır; ürün, "amaçlanan şey"dir, hedeftir; toprak ve taşlar maddedir; tasarımlama (*conception*) biçimdir.

Aristoteles'in neden anlayışı felsefe tarihinde uzun süre egemenliğini sürdürdü. Orta Çağ felsefesi, kategorilerin oluşturulmasında Aristoteles'in katkılarına bir şey eklemedi. Onun biçimsel ve ereksel nedenler kuramından yararlanarak, Tanrı'nın varoluşu ve duyulur dünyanın Tanrısal yaratısı temeli üzerinde tükendi gitti.

Nedensellik hakkında bilgilenmede Francis Bacon ileri bir adım attı. Aristoteles'in dört nedenini tanımakla birlikte (maddesel, üretken, biçimsel ve ereksel), bunlardan sadece birine, biçimsel nedene kategorik bir önem verdi; ama onda, Aristoteles'te

olduğu gibi, bu neden şeyin dışında değil, tersine şeyin kendi içindedir. Şeyin varoluş yasasını gösterir.[2]

F. Bacon'dan farklı olarak Hobbes, biçimsel ve ereksel nedenleri reddeder ve tek gerçek olarak iki neden görür: Üretici neden (ona göre, etkili) ve maddi neden. Üretken nedenden anladığı da etken cismin, edilgen değişikliklere yol açan özelliklerinin (rastlantıların [*accidents*]) bütünüdür; maddesel nedenden de bu değişikliklerin ortaya çıkışını sağlayan, edilgen cismin özelliklerinin (rastlantıların) bütününü anlar.[3]

Spinoza'da da neden, cisimlerin tekil, somut görüngülerinin dışında yer alır: "Tekil her şey, başka bir deyişle, bitimli olan ve sınırlı bir varoluşu bulunan her şey, var olamaz ve davranış gösterme belirlenimi de yoktur; eğer kendisi de bitimli ve de sınırlı bir varoluşu olan başka bir nedenle, bu amaçla belirlenmemişse..."[4] Ne var ki Spinoza'nın kendisi de bu nedensellik anlayışının dar bir nitelik taşıdığını bilir ve onu temellendirmeye çalışır. Şeylerin varlık nedenlerini yine şeylerin kendilerinde araştırmak zorunluluğu sorununu ortaya atar ve bu amaçla, *causa sui* kavramını öne sürer. Bu "*causa sui*" kavramından anladığı da şudur: "Özü, varoluşu kuşatan şey, başka bir deyişle, doğası ancak var olan olarak düşünülebilen şeydir."[5] Spinoza'ya göre, onun varlığının nedeni, bütünlüğü içinde ele alınan dünyadadır; yalnızca sonsuz, mutlak doğada olduğu doğrudur. Sonlu şeylere gelince, bunların varoluşlarının nedenleri kendilerinde değil, tersine başka sonlu şeylerde, dışarıda bulunmaktadır.

Varlığın nedenini kendi içinde saklayan ve kendi dışında mutlak bir biçimde dış nedene gereksinim duymayan son derece ilerici bir düşünce, idealizm ve din karşısındaki savaşımda büyük

2 F. Bacon: *Œuvres de Bacon. Nouvel Organum*, Paris, 1845, s. 138.

3 T. Hobbes: *Hobbes Selections*, 1930, s. 94-95.

4 Spinoza: *Ethique*, Paris,1908, s. 43.

5 Age, s. 13.

bir rol oynamıştır; ama neden-sonuç bağını bir cismin ötekinin üzerindeki etkiye indirgeyen nedenselliğin metafizik anlayışını aşmakta yetersiz kalmıştır. Bunun için Spinoza'nın '*causa sui*'sinin döneminin nedensellik anlayışına hiçbir değişiklik getirmemesinde şaşılacak bir şey yoktur. Doğa bilimlerinde ve felsefede neden kavramından, bir dış kuvvetin şu ya da bu şey üzerindeki etkisinin anlaşılması durumu sürüyordu. Bu neden tanımını Newton'da, 18. yüzyıl Fransız matematikçilerinde buluruz. Örneğin Newton nedenlerin devinim üretmek üzere cisimlere uygulanması gereken kuvvetler olduğunu düşünür. Kendi yönünde Holbach da şu vurguyu yapar: "Bir neden bir varlıktır, başka birini devinime sokar ya da onda bir değişiklik yaratır."[6]

Bir şeyin gelişiminin ve ortaya çıkışının nedenini, başka bir şeyin etkisine indirgeme, bilgilenme alanında bir dizi güçlük doğurur. Gerçekten, bir şey üstüne bilgilenme, onun nedeni üstüne bilgilenmeyi varsayar. Aristoteles bunu daha önceden biliyordu. Şimdi, verili bir şeyin nedeni başka bir şeyde yatıyorsa, verili şeyi bilebilmek için o başka şeyi bilmemiz gerekecek, bu da üçüncü şeyde bulunacaktır; bunun nedeni de, dördüncü şeyde bulunacak ve bu böyle sonsuza dek gidecektir. Öyleyse, her şey hakkında bilgilenme, bizi zorunlu olarak sonsuzluğa götürür ve sonsuz sayıda başka şeylerin bilgisini gerektirir; ama bu elbette olanaksızdır. Spinoza bunu daha önce saptamıştı ve şu sonuca varmıştı: Tekil şeyler hakkında ve tam olarak bilgilenme olanaksızdır.

Metafizik nedensellik ilkesini ileri sürmüş olan 18. yüzyıl filozoflarının ve doğa bilimcilerinin, buna zorunlu olarak eşlik eden çelişkiyi göremedikleri doğrudur. Bu ilkeyi izlerken onlar incelenen şeyin bilinebilme olasılığından kuşkulanmamakla kalmıyorlar; evrenin bütünü hakkında eksiksiz bilgi edinebilmek ve geçmişte meydana gelmiş olan her türlü görüngüyü

6 P. Holbach: *Système de la Nature ou Des Lois du monde physique et du monde moral*, Londres, 1769, s. 13

açıklayabilmek ve geleceğin herhangi bir olayını öngörebilmek için onu yeterli de sayıyorlardı.[7] Bu onların, dünyada meydana gelen tüm görüngülerin ve yer değişimlerinin klasik mekaniğin yasaklarından yola çıkılarak pekâlâ açıklığa kavuşturulabileceğini düşünmelerinden kaynaklanmaktadır. O dönemdeki fiziğin gelişim düzeyi, madde üzerine etki eden kuvvet, koordinatları ve belli bir anda deviniminin hızı bilindiğinde, gelecekte, her değişik konaktaki hızı ve koordinatları belirlenebiliyordu. Ne var ki bu neden-sonuç anlayışı, yalıtılmış bir sistemin durum değişikliğinin onun niteliğindeki değişikliğe bağlı olmadığı anlayışı, basit mekanik devinim görüngülerini açıklamak için belli bir ölçüde kabul edilebilir; çünkü böyle bir mekanik devinimde yalıtılmış bir sistem durumunun değişikliği, onun doğal yapısının değişikliğine bağlı değildir. Ortaya çıkışı dış kuvvetlerin etkisiyle olduğu kadar, nesnenin içindeki etkileşimle de koşullanan daha karmaşık devinim biçimleriniyse bu anlayışla açıklamak kesinlikle kabul edilemez.

Metafiziğin nedensellik anlayışının dar ve çelişkili karakterine dikkati ilk çeken Hegel olmuştur. Görüngülerin neden-sonuç ilişkisine metafizik yaklaşımın ister istemez kötü bir sonsuzluğa yol açtığını (neden-sonuç rolünü oynayan her görüngünün de, yine nedeninin daha başka görüngülerde olması vb.) göstererek, Hegel nedenselliğin bu anlayışını reddetti ve problemin diyalektik bir çözümünü önerdi. Ona göre, neden ve sonuç, diyalektik bir etkileşim içindedir.

Etkin bir töz olduğu için neden, edilgen maddeyi etkiler ve onda, onu bir sonuca götüren kimi değişiklikler meydana getirir. Edilgen madde karşılık olarak bir etkide bulunur ve böylece etken maddenin etkisini yok eder, bu yolla da edilgen madde iken etken maddeye dönüşür ve ilk etken maddeye oranla âdeta başlangıçtaki bir şey olarak, yani neden olarak işe karışmaya başlar.

7 P. Laplace: *Essai philosophique sur les probabilités*, Paris, 1920, s. 8.

Etkileşim yoluyla neden ve sonuç, Hegel'e göre, birbirine geçer, yer değiştirir ve bu arada birbiri karşısına çıkar, hem neden hem de sonuç olarak. Dolayısıyla görüngü üstüne bilgilenme sırasında, buna bağlanan sonsuz sayıda daha başka görüngüyü ele almaya gerek yoktur ve karşılıklı etkileşimlerini incelemek yeterlidir. Bunu bilince, nedeni ve bu arada, iki görüngünün doğal yapısını da biliriz. Böylece Hegel, neden ve sonuç etkileşimi temeline dayanarak metafiziğin nedensellik anlayışının sınırlı niteliğini geçersiz kılar.

Neden ve sonuç etkileşimini çıkış noktası alarak Hegel, Marksizmin nedensellik anlayışına çok yaklaşır.

2. MARKSİST NEDENSELLİK ANLAYIŞI

Bir başka görüngünün ortaya çıkmasını koşullayan bir görüngü olarak neden ve birinci görüngü tarafından meydana getirilmiş görüngü olarak sonuç tanımı, felsefi literatürde son derece yaygındır.

Neden ve sonuç hakkındaki bu tanımlar bizce yeterli değildir. Marksist nedensellik anlayışı ile Marksizm öncesi mekanist maddeciliğin anlayışı arasındaki ayrımı kavrama olanağını vermezler. Bu tanımlara göre, her görüngünün nedeni kendisi dışında, başka bir görüngüde bulunur. Bu sav, nedeni, bir cismin bir öteki üzerindeki etkisi ve sonucu da, bu ikinci cisimde meydana gelen değişiklikler sayan Marksizm öncesi maddecilerin nedensellik anlayışının çıkış noktası hizmetini görür.

Diyalektik maddecilik, dış etkileri ve onların bu etkilere bağlı bulunan görüngülerde karşılık bulan değişikliklere yol açma olanaklarını yadsımaz. Ama görüngülerin varlıklarını ve ortaya çıkış nedenlerini, onların etkilendikleri dış etkilere indirgemez, onu dışarıda, başka görüngülerde değil; tersine bizzat görüngünün kendisinde, içsel doğasında arar.

"Görüngü" teriminin yalnızca "cisim" (*corps*), "şey", "maddesel oluşum" anlamına gelmediği; yanı sıra bir şeyin, bir cismin, bir maddesel oluşumun özünün yüzeyinde dışa vurduğu anlamında da kullanılabileceği doğrudur. "Görüngü" sözcüğünün bu anlamda kullanılışının, daha önce değindiğimiz neden ve sonuç tanımlamalarında düşünülen yanılgılardan sakınma noktasında, belki bize yardımı dokunabilir.

Ne var ki "görüngü" teriminin böyle bir kullanılışı durumu kurtarmaz, yani diyalektik-materyalist (*dialectico-matérialiste*) nedensellik anlayışının özünü gün yüzüne çıkarmaz. Gerçekten, eğer görüngü bir şeyin dış görünüşü, özünün yüzeyinde dışa vurumu biçiminde temsil edilirse ve o zaman, nedeni bir başka görüngüyü doğuran görüngü olarak, sonucu da, birinci görüngü tarafından doğurulan ikinci görüngü olarak tanımladığımızda, neden-sonuç bağının kendisini dışsal bağlantılarla, maddesel oluşumların dışsal özelliklerinin ve görünüşlerinin bağlantılarıyla ilişkilendiririz.

Gerçekte, neden-sonuç bağı yalnızca nesnelerin dış yanlarına ve görüngüler alanına özgü değildir; yanı sıra zorunlu ve içsel yanlarına, öz alanına ve keza öz ile görüngünün, içselin ile dışsalın bağlılaşıklığına da özgüdür.

Öyleyse nedenin bir başka görüngüyü doğuran görüngü olarak, sonucu da, birinci görüngü tarafından doğurulan ikinci görüngü olarak tanımlanmasından yola çıkarsak, kaçınılmaz bir yolla, içsel nedenlerin varlığını ve bir şeyin içsel ve dışsal yanları arasında, öz ve görüngü arasında neden-sonuç bağının yadsınması sonucuna varırız.

Şu ya da bu görüngünün (sonucun) ortaya çıkışı için gerekli koşulların bütününü neden diye kestirip atmak, bu neden tanımlarının kusurlarından kurtulmanın bir yoludur.

Neden hakkındaki bu görüş, nedeni dış etkiye indirgemek eğilimine bir tepki olmakla birlikte, yeni bir şey de değildir. Pozi-

tivist John Stuart Mill tarafından geliştirilmiştir. O, şöyle yazar: "Felsefi bir dille söylersek neden, bütünlüğü ile ele alınmış görüngünün olumlu ve olumsuz koşullarının toplamıdır, her türlü rastlantısallıkların bütünüdür, onun varlığı zorunlu olarak sonuca yol açar."[8]

Nedenin bu şekilde tanımının kusuru onu, şu ya da bu görüngünün gerekli etkenlerinin bütünlüğünde eriterek özsel olanı, neden kategorisinin içeriğinin büyük bir kesimini oluşturan şeyi unutturmasındadır; yani etkinlik uğrağının, nedenin, şeylerde ve görüngülerde karşılık olan değişikliklere yol açan motor öge olduğunu.

Bize kalırsa nedeni, birbirini etkileyen cisimlerde, ögelerde ve yanlarda kimi değişikliklere yol açan bir ve aynı cismin yanlarının ya da ögelerinin, ya da iki veya daha çok cismin etkileşimi olarak; sonucu da, etkileşimlerinin sonucu olarak, birbirini etkileyen cisimlerde, yanlarda, ögelerde ortaya çıkan değişiklikler olarak tanımlamak daha doğru olmalıdır. Diyalektik maddecilik kurucularının ve özellikle de Engels'in, neden tanımı kesinlikle böyledir: "Karşılıklı etkileşim, şeylerin gerçek (*causa finalis*) ereksel nedenidir."[9]

Etkileşimde bulunan cisimlerde ya da etkileşim durumunda olan yanlarda biçim değişikliklerine, yeni görüngülerin ortaya çıkmalarına ve bir nitel durumun ötekine geçişine yol açar: Uzlaşmaz karşıtlıkta bulunan sınıflar arasındaki etkileşim, devletin ortaya çıkışı, toplum ve devlet sisteminin değişikliği, bir sosyoekonomik oluşumdan bir diğerine geçişi gibi. Metalin aşınma (*corrosion*) nedeni, havadaki gazların ve metallerin kimyasal etkileşiminin yanı sıra çözünmüş maddelerin ve suyun etkileşimindedir. Manyetik bir alanda yer değiştiren kapalı bir devrede indüksiyon akımının görünmesinin nedeni, kapa-

8 J. S. Mill: *System of Logic*, c.I, 6. baskı, Londra, 1865, s. 372.

9 F. Engels: *Dialectique de la nature* [*Doğanın Diyalektiği*], s. 234.

lı devre ve manyetik alan arasındaki etkileşimdir. Bir elektrik lambasının telinin akkor halinde yanmasının nedeni, kimi yazarların sandıkları gibi ondan geçen akımdan değil, elektrik akımı ile lambanın yapıldığı tel arasındaki etkileşimdendir.

Nedeni, şu ya da bu kuvvetin nesneyi, şeyi etkilemesi olarak gören anlayışın yetersizliğinin ve sınırlı karakterinin kökenlerini günyüzüne çıkaran Engels, şu düşüncenin altını çizmiştir: her görüngünün nedeni çifttir ve o iki paçanın ya da daha fazlasının karşılıklı etkileşimini gösterir.

"Bütün doğal süreçler çifttir, hepsi en azından iki etkileyen parçanın, etki ve tepki ilişkisine dayanırlar. Şimdi kuvvet düşüncesi, kökenini insan organizmasının dış dünyaya etkisinden, ayrıca da daha sonra yerkürenin mekaniğinden aldığı için, etkin ve işlek bir parçayı gerektirir, buna karşılık diğeri edilgen, alıcı (*receptive*) bir parçadır. Kuvvetin etkilemiş olduğu ikinci parçanın tepkisi hep edilgen bir tepki olarak görünür, bir *direnç* olarak görünür."[10] Ve daha ilerde de: "Işığın kırılma gücü de saydam cisimler kadar ışığa da içkindir. Yapışkanlık (*adhésion*) ve kılcallık (*capilarité*) konusunda da kuvvet, kuşkusuz, sıvıda olduğu kadar katı yüzeyde de bulunmaktadır. Kontak elektriğinde, her halde, *iki* metalin katkısı olacaktır ve 'kimyasal yatkınlık' (*affinité*) kuvveti, bir yerlerde varsa eğer, herhalde birbirine birleşen iki parçada olmalıdır."[11]

Nedeni bir cismin başka biri üzerinde oluşturduğu mekanik etkisi olarak öne sürmüş olan mekanist maddeciliğin yandaşları bile, nedensellik hakkındaki savlarını oluştururken, şu ya da bu tarzda, ikincinin birinci üzerine geriye dönük etkisini (*rétroaction* [sonuç]) göz önünde bulundurmak zorunluluğu duymuşlardır. Gerçekten de onların görüşüne göre, bir cismin mekanik deviniminin gelecekteki durumu (sonuç), bu cismin

10 F. Engels: *Dialectique de la nature* [*Doğanın Diyalektiği*], s. 87.

11 Age.

belli bir uğraktaki durumuna (onun deviniminin hızına ve koordinatlarına) ve devinim süresince tüm cismi etkileyen kuvvete, üzerinde durulan cismin etkileşimine bağlıdır.

Buradan şu sonuç çıkar: Diyalektik maddecilik bakış açısından, neden kavramı, aynı cismin görünüşlerinin, ögelerinin ya da cisimlerin etkileşimini gösterir; bu etkileşim, etkileşim durumunda bulunan cisimlerde, ögelerde ve görünüşlerde ona karşılık olan değişikliklere yol açar. "Sonuç" kavramının içeriği, etkileşimlerinin sonucu olarak etkileşim durumunda bulunan cisimlerde, ögelerde, görünüşlerde görünen değişiklikler tarafından oluşturulur.

3. NEDENSELLİK VE ZORUNLULUK

Neden ile yol açtığı sonuç arasındaki bağ zorunludur. O halde neden-sonuç bağı zorunluluğun varoluş biçimlerinden biridir. David Bohm *Çağdaş Fizikte Nedensellik ve Olumsallık* adlı yapıtında haklı olarak şu saptamayı yapmıştır: "Nedensellik... zorunluluğun özgül bir biçimidir, ama çok yaygındır."[12] Neden-sonuç bağının zorunlu karakteri birçok yazar tarafından kabul edilmiştir.

Bu arada kimi yazarların kanısına göre, nedenin sonuç ile olan her bağı zorunlu değildir, ama nedenleriyle zorunlu bir tarzda bağı olan sonuçlar olduğu kadar nedenlerine olumsal bir tarzda bağlanmış olan sonuçlar da vardır. Bu yazarlara göre bütün görüngülerin (olumsal oldukları kadar zorunluların da) ortaya çıkışlarında bir neden vardır. Durum böyleyse eğer, onlara göre, nedensel bağlantı zorunlu bir biçimle olduğu kadar olumsal biçimle de görünebilir.

12 D. Bohm, *Causality and Chance in Modern Physics*, Routledge and Kegan Paul Ltd., Londra, 1957, s. 2.

Olumsal görüngülerin kendilerini meydana getiren nedenleri olduğu doğrudur; ama buradan asla şu sonuç çıkmaz: Kendilerini meydana getiren nedenlerle bu görüngülerin (sonuçların) bağlantısı rastlantısaldır. Şu ya da bu görüngüler rastlantısal olarak kabul edilirler, ama kendi nedenlerinden kaynaklandıkları için değil, rastlantısal nedenlerden doğmuş oldukları için. Söz gelimi, dolunun tohumları tahrip etmesi rastlantısal sayılmıştır; buzun ve bitkisel organizmaların etkileşimi (neden), bunların tahribini zorunlu olarak koşullandırdığı için değil; bu etkileşimin, dolunun yılın bu dönemine rast gelmesinin bir sonucu olduğu için; bu, ne iklim koşullarının doğasından ne de bitkilerin gelişim ve işlerlik yasalarından kaynaklanmıştır. Rüzgârın etkisiyle bir çatıdan bir taşın düşmesi sonucu bir adamın ölmesi rastlantıya bağlanmıştır; ama nedenin (belli bir ağırlıkta bir taşın ve insan organizmasının etkileşimi) sonuçla bağlantısı (adamın ölümü) rastlantısal olduğu için değildir. O bağlantı zorunludur. Uygun büyüklükte bir taşın bir adamın kafasına çarpması zorunlu olarak o adamın ölümüne yol açar. Adamın ölümü rastlantısaldır, çünkü onu doğuran neden rastlantısaldır, bir dizi durumla koşullanmıştır. İnsanın ve taşın çarpışması, onların doğasından zorunlu olarak kaynaklanmaz. Bu çarpışma olmayabilirdi, yani neden olmayabilirdi, ne var ki "neden" meydana geldiği için, çarpışma vaki olduğu için, sonuç –adamın ölümü– zorunlu ve kaçınılmaz olmuştur.

Daha başka yazarlar, özellikle Mario Bunge, neden-sonuç olumsal bağının varlığını kabul ederler. Bunge'ye göre, onun kendini gösterdiği alan, mikro cisimlerin devinimidir; burada, bir olayın durumu (neden) daha başka bir olayın (sonuç) ortaya çıkışının zorunluluğunu koşullandırmaz; makro cisimlerin devinimi alanında olduğu gibi, yalnızca onun ortaya çıkışının

olasılığını koşullandırır. Bu neden-sonuç bağına o, "istatistiksel belirlenimlik" adını verir.[13]

Mikro dünyada neden-sonuç bağıntısının sözü geçen rastlantısal karakterini gösteren örnek olarak, elektronların yörüngeleri üzerine yerleştirilen diyaframdaki delikten geçiş durumu gösterilir. Bilindiği gibi, aynı doğrultuda yer değiştiren özdeş elektronlar aynı noktaya düşmezler; ama tüm ekran üzerine serpilirler. Buradan şu sonuç çıkarılır: Nedenin (devinim halindeki elektronun) sonuçla (ekran üzerine çarpma [*impact*] noktası) bağı zorunlu, tek yönlü değildir; burada da, tersine, aynı neden ile aynı koşullarda, çok çeşitli sonuçlar doğurur.

Bu çıkarım doğru mudur? Bize kalırsa, değildir.

Aynı deliği aştıktan sonra elektronların ekranın değişik noktalarına varmaları, bu çarpma ile ilgili neden-sonuç bağının zorunlu karakterini dışlamaz. Elektronlar aynı nesne ile (diyafram) etkileşim durumunda olsalar bile, bu etkileşimler gene de mutlak olarak özdeş değildir. Elektronların etkileşim durumunda olduğu diyaframda, ekrana doğru yönelirken içinden geçtikleri yakın çevrede olduğu gibi, her elektron geçiş yolu üzerinde kimi değişikliklere yol açar ve bu yüzden, her elektron ne aynı nesne ile, ne aynı çevre ile etkileşim içindedir, her seferinde farklı nesneler ve çevrelerle etkileşim durumundadır. Bunun için bütün durumlarda, nedenin aynı olduğu söylenemez. Burada devinim durumundaki elektron sayısı kadar değişik neden vardır. Bunlardan her biri zorunlu olarak ekranın belli bir noktasına elektronun düşmesini koşullandırır. Başka bir deyişle, devinim durumundaki her elektronun ekran üzerinde şu ya da bu farklı noktaya düşme olasılıkları vardır. Yalnızca onlardan biri gerçekleşir ve bu da kesinlikle uygun koşulların birleştiği durumlardan biridir; bu da onu zorunlu yapar.

13 M. Bunge, *Causality*, Harvard University Press, 1959, s. 14-17.

Nedenin (elektronun, diyaframın ve yakın çevrenin) sonuçla (ekranın bilinen bir yerine düşme) bağı zorunludur. Burada rastlantısal olan şu ya da bu elektronun, ekranın şu ya da bu noktasına düşmesi değil, bu düşmelerin ekran üzerine dağılımıdır; çünkü kendi devinimi içinde özgül çevresi olan her elektron, ekranın belli bir noktasına düşmesini koşullandıran türde kendine has etkileşimler içine girer. Öteki elektronların düşme noktası, belirtilen elektronun düşme noktasına zorunlu olarak bağlı değildir; onunla ve daha başkalarıyla rastlantısal ilişkiler içindedir. Bize kalırsa, devinim durumundaki parçacıkların, yasaların istatistiksel karakterini koşullandıran, kesinlikle budur.

Bu konuda G. Svetchnikov'un akıl yürütmesi bizce doğrulanmıştır. O şöyle yazar: "Mikro parçacıkların ve mikro cisimlerin etkileşiminde, kuantum (*quantique*) mekaniğinin istatistiksel karakterini belirleyen özel bir çizgi vardır... Verili bir makro çevrede, üzerinde durulan mikro nesnenin davranışına köklü bir etkide bulunan mikro süreçler meydana gelir; ama bunlar, klasik fizik bakış açısından bütünüyle ele alındığında makro çevre için özsel değildir. Bu da verili makroskopik çevrenin mikro süreçlerin bütün birleşimleriyle eklenebilmesine yol açar; bu birleşimler mikroskopik düzeyde kendi aralarında farklılaşır, ama makroskopik düzeyde seçilip algılanamaz. Verili bir makroskopik çevre çerçevesinde akan mikro süreçlerin verili her birleşimi, mikro nesnenin çok iyi belirlenmiş bir davranışına yol açar. Mikro nesnenin ve verili mikro çevreyi kuran mikro süreçlerin etkileşimi onun davranışını koşullandırır...

Bu görüşlere göre kuantum mekaniğinin istatistiksel karakteri bir yandan her mikro nesnenin bireysel devinimin, onun gerçek çevresini oluşturan büyük sayıda mikro süreçlerle etkileşimine bağlı olduğu; öte yandan verili mekanik bir mikro

nesnenin çevresinin mikroskopik yapısının ayrıntılı bir çözümlenmesi olmaksızın, makroskopik bir tarzda ele aldığı gerçeğini anlatır".

Neden-sonuç bağının zorunlu karakteri Alman filozofu Herbert Hörz tarafından "elemanter" parçacıkların devinimlerinin açıklanması temeline yerleştirilmiştir. Elemanter parçacıkların dar bir yarıktan geçerkenki davranışlarını çözümleyerek Hörz şunları yazar: "Yarığın arkasına yerleştirilmiş bir ekranın belli bir noktasına parçacığın düşmesi, nedensel bir yolla koşullandırılmıştır. Parçacık zorunlu olarak ekranın belli bir noktasında bulunur. Bu, buna yol açmış olan bütün zorunlu ve yeterli koşulların tümünün nedene bağlı olmasının sonucudur." Hörz'e göre, devinim durumundaki elemanter parçacık, yakın çevre ile birçok nedensel bağlantı içinde bulunur. Parçacığın davranışında hafif bir değişiklik, ona doğrudan bağlı bulunan nedenin etkisi sonucudur. Bu nedenlerin bütünü, parçacığın yönelişini ve ekranın belli bir noktasına düşmesini belirler.

Mikro nesnelerin deviniminde neden-sonuç zorunlu bağına değinirken, mikro nesne ve makro nesne arasındaki temelli ayrımı ve özellikle de birincisinin parçacık ve dalga özelliklerinin birliğini göstermesinden dolayı, bu bağı gözlemlemenin ve onu, uygun dinamik yasalar biçiminde dile getirmenin olanağının bulunmadığını söylemek yerinde olur. Mikro parçacığın doğal yapısı, makro cisimden farklı olarak, konumunu ve hızını eşzamanlı olarak belirleme olanağını vermez. Mikro parçacığın yeri ne denli açık olarak belirirse, hızı ya da itkisi de o denli belirsiz olacaktır. Bunun tersi olarak, hızı ne denli belirginse, yeri o denli belirsizleşecektir. Bu durum, nesnenin gelecekteki davranışı üzerine, o andaki konumunun bilgisinden yola çıkıp kesin bir biçimde öngörme olanağını dışlar.

Nedensellik ilkesini mekanik belirlenimcilik ile (Laplace belirlenimciliğiyle); yani belli bir anda nesnenin konumunun ve

hızının bilgisinden yola çıkarak başka bir konaktaki konumunu ve hızını hesaplama olanağını veren belirlenimcilikle özdeşleştiren kimi filozof ve fizikçiler; belirlenimsizlik (*indéterminité*) ilişkisinden, mikro dünyada nedensellik ilkesinin uygulanmasının olanaksızlığını çıkardılar.

Gerhard Hannemann, gelecekteki doğal süreçlerin akışını öngörebilme sorunu ile bağlantısı içinde, ancak klasik fiziğin nedensel anlayışları ile kuantum mekaniğinin verileri arasındaki çatışmanın ortaya çıktığını söylemektedir. "Aynı zamanda, klasik fizik doğadaki her görüngünün tümüyle belirlenmiş olduğunun ve belirlenebileceğinin açık bir şekilde ortada olduğunu düşündüğü halde; kuantum mekaniği", diye yazmaktadır, "doğadaki olayların gelecekteki akışını sonuna dek öngörülebileceğini tanımayı reddeder ve bu yolla doğadaki bütün görüngülerin evrensel bir nedenselliğe bağlı olduklarını kanısını yıkar".[14] Arthur Lukowsky, Heisenberg'in belirsizlik ilkesini göz önünde tutarak şöyle yazar: "...Çağdaş fiziğin devrimci verileri, klasik fiziğin köklü kavramlarının, en azından atomik görüngü alanında, kökenlerini yitirip yitirmedikleri sorusunu ortaya çıkarır. Nedensellik yasası konusunda, bu kuşku tümüyle gerekli görünür..."[15]

Heisenberg de bu sonuçlara varmıştır, belirlenimsizlikler (*indéterminations*) ilişkisini ilk kuran da odur. Kuantum kuramı, yasaları istatistiksel yasalar niteliğinde kesin biçimde formüle etmeye ve belirlenimciliği (*déterminisme*) kesin bir biçimde reddetmeye yol açmıştır."[16]

Paulette Fevrier, kuantum kuramını, belirlenimsiz (*indéterministe*) olarak nitelendirir; çünkü, ancak sonuçların-

14 G. Hennemann: *Das Verhältnis der Quantenmechanik zur Klassichen Physik*, Bonn, 1947, s. 16-17

15 A. Lukowsky: "Uber die Entwicklung des Kausalbegriffes", *Kant -Studien*, c. 47. sayı 4, 1955-1956, s. 362.

16 W. Heisenberg: *Das Naturbild der heutigen Physik*, Hamburg, 1955, s. 28..

dan yola çıkarak ölçümleri gösterebilir, daha sonraki herhangi bir ölçümün sonucunun kesinliği öngörülebilir."[17]

Mikro dünyaya nedensellik ilkesini uygulama olanaksızlığı üstüne bütün bu akıl yürütmelerin kaynağı, bu ilkenin özünün, o andaki itkilerinden ve koordinatlardan yola çıkarak, nesnenin gelecekteki davranışını şaşmaz bir kesinlikle öngörme olanaksızlığı olmasıdır. Oysa durum hiç de böyle değildir. Nedensellik ilkesinin özü, her görüngünün nedensel bir tarzda koşullandırılabilmesi ve neden-sonuç bağının zorunlu olmasıdır. Nesnenin gelecekteki davranışının öngörüsü, bilinçte oluşturulmuş olan kuramlarda neden-sonuç bağının az ya da çok tam yansımasının sonucudur ve nesnenin başlangıçtaki durumuyla devinim süreci içinde çevre ile etkileşiminin, karakterinin yeterince açık bir tarzda gösteren bütün bir dizi momentin ortaya konmasıdır. Kuantum mekaniğinin gelişiminin bugün geldiği nokta, bunların her ikisini de vermez. Bunun için günümüzde, neden-sonuç bağını mikro dünya alanında ancak istatistiksel bir yasa biçiminde anlatabiliriz.

Burada, mikro dünyada neden /sonuç bağının zorunlu karakterini yadsıyan görüşler üzerinde durduk ve onların eleştirilere karşı dayanıklı olmadıklarını gördük. Ancak, bu görüşün yanı sıra, daha başkaları da vardır ki bunlar neden ve sonucun zorunlu bağını tümüyle yadsırlar ve onu makro-dünya bakımından bile rastlantısal sayarlar. Bu yazarlar arasında en başta Robert Havemann bulunmaktadır. Havemann zorunlu neden-sonuç bağı savını, mekanist maddeciliğin bir kalıntısı (*survivance*) diye açıklıyor.

"Klasik mekanikte", diye yazar, "nedensellik, neden ve sonuçlar arasında mutlak bir biçimde zorunlu bağlantıyı göstermişti. Mekanik dünya anlayışında bir neden, karşılık olan koşullarda, sadece bir sonuca sahip olabilir. Şöyle ki '*X*'i meydana

17 P. Fevrier: *Déterminisme et indéterminisme*, Paris, 1955, s. 9.

getiren zorunlu olarak Y'yi de meydana getirir.' Bu formülde, nedenselliğin eski maddeci mekanist anlayışını yeniden görürüz. Bizim nedensellik anlayışımız başka olacaktır. Bir nedenden ancak bir sonuç doğar, bununla birlikte, her nedenin birçok olasılığı vardır. Kendini dışa vuran olası sonuçlar, nesnel olarak olumsaldır."[18] Başka bir yerde de şöyle yazıyordu: "Eğer bir neden, zorunluluk olmaksızın belli bir sonuç doğurmuşsa ve bütün bir dizi farklı sonuçlar meydana getirebilmişse, o zaman bu sonuçlardan biri her zaman olumsal olacaktır."[19]

Böylece, Havemann'a göre, neden, sonucuna rastlantısal bir biçimde bağlıdır, onu doğurmuştur, ama ondan başka bir şeyi de pekâlâ doğurabilecektir.

Yazarın, bir ve aynı nedenin, benzer koşullar altında, bir sonucu değil, birçok sonucu doğurabileceğini dile getiren düşüncesi doğru değildir ve gerçekliğe ters düşer.

Gerçekte, uygun koşullar altında, 1'e karşı 2 oranlarında oksijenle birleşen hidrojen, her zaman su meydana getirir. Su, 100 derecede ve normal basınç altında buhara dönüşür. İstenilen koşullarda, bir protonla etkileşime giren bir elektron, bir çift foton meydana getirir; dolu bir tüfek tetiğine dokunulunca her zaman ateş alır. Bu durumların her birinde, beklenen sonuç meydana gelmezse, yani su 100 derecede kaynamazsa, bir silah tetiği çekildikten sonra ateş almazsa, bunlar neden-sonuç bağının rastlantısal olduğunu değil; koşullardan birinin yerine getirilmediğini gösterir, istenilen nedenin etkilemediğini, tersine, beklenmekte olandan başka bir nedenin, başka bir sonucu meydana getiren bir etkileşime girdiğini gösterir. Bu durumların çözümlenmesinde, beklenen sonucun gerçekleşmeme nedeni bulunabilir ve böylece neden-sonuç bağının zorunlu karakteri tanıtlanır.

18 R. Havemann: *Dialektik ohne Dogma? Naturwissenschaft und Weltanschauung*, Rinbeck, bei Hamburg, 1964, s. 99-100.

19 Age, s. 86.

"Her nedenin bir yığın farklı olasılıkları vardır ve bir dizi sonuç doğurabilir", diye yazdığı zaman Havemann, nedeni nesneyle, şeyle açıkça özdeşleştirir. Nesnenin (şeyin, sürecin) fiilen bir yığın değişikliği ve dönüşümü vardır. Ama nesne ve neden çok farklı şeylerdir. Nedenin nesneyle özdeşleştirilmesi, olsa olsa metafizik bir maddeciliğin özelliğidir. Diyalektik maddecilik neden derken nesneyi kastetmez; tersine nesnelerin, şeylerin ya da ögelerin, nesneyi, şeyi oluşturan yanların etkileşimini anlatır ve sonuçla da etkileşim durumundaki cisimlerde, görünüşlerde ve ögelerde görülen değişiklikleri anlatır. Uygun koşullardaki bir ve aynı etkileşim, farklı değişiklikler değil, özdeş değişiklikler doğurur. Söz gelişi, ısıtılmış ve 50000 atmosfer basınç altındaki hidrojen, amonyak gazını (NH_3) oluşturmak üzere azotla birleşir. Nesne gerçekten farklı değişiklikler (sonuçlar) doğurabilir, ama bu onun değişik etkileşimlere girmesinden ileri gelir. Böylece, oksijenle etkileşim durumunda olan hidrojen, su meydana getirir, florla etkileşiminde hidrojen florür gazını verir, klorla birleştiğinde hidrojen klorür, 1400-1800 sıcaklık derecesindeki karbonla etkileşiminde, etilen (*éthyléne*) (C_2H_4), 1800 derecenin üstünde, asetilen (C_2H_2) vb. Bu durumların hepsinde bir ve aynı töz, hidrojen görünse de, her birinde nedenler farklıdır. Birincisinde neden, hidrojenin oksijenle etkileşimidir; ikincisinde florla; üçüncüsünde, klorla; dördüncüsünde ise farklı sıcaklıklar altında karbonla.

Böylece her nesne bir yığın farklı sonuca yol açmak olanağına sahipse de bu, bütün sonuçların bir ve aynı nedenden kaynaklandığını asla göstermez. Onlardan her birinin kendine özgü bir nedeni olacaktır, yani belirgin bir sonucun ortaya çıkışına zorunlu olarak, bağlı somut bir etkileşim olacaktır. Maddesel oluşumlarda bir yığın farklı olasılıkların bulunması, demek ki, neden ile sonuç arasındaki zorunlu bağın varlığını hiçbir yolla dışlamamaktadır.

Ancak, her görüngü kendisini doğuran bir nedene bağlı ise, rastlantının varlığı tartışma konusu olmaz mı? Metafizik maddeciliğin temsilcileri, işte bu temelde, rastlantının nesnel varlığını yadsıyorlardı.

Her neden-sonuç bağının zorunluluk karakterinin tanınması, rastlantısalın nesnel varlığının yadsınmasına, ancak nedensellik anlayışında mekanist maddecilik konumunda kaldığımızda; yani nedenle bizzat cisimleri kastettiğimizde; bir cisim nedenin desteği rolünü oynadığında ve başka bir cismin de sonucun dayanağı olduğunda yol açar.

Nedenle bir tek ve aynı cismi oluşturan cisimlerin ya da ögelerin etkileşimi ve sonuçla da etkileşimlerinin sonucu olarak cisimlerde ya da ögelerde meydana gelen değişiklikleri anlıyorsak, neden-sonuç zorunlu bağının tanınması rastlantısal olanın yadsınmasına yol açmaz. Gerçekten de bir sonucu meydana getiren cisimler, ögeler etkileşime girebilirler, ama girmeyebilirler de; girerlerse, etkileşimleri kendilerinde zorunlu olarak karşılık gelen değişikliklere yol açacaktır. Söz gelişi, hidrojen florla etkileşime girebilir de, girmeyebilir de; ama girerse, hidrojen florürün oluşması uygun koşullar altında kaçınılmazdır.

Böylece, rastlantısalın varlık alanı, neden ve sonucun bağlılaşıklığı değildir; tersine onları oluşturan cisimlerin ve ögelerin etkileşimini oluşturan ögelerin bağlılaşıklığıdır.

IX

ZORUNLU VE RASTLANTISAL

1. ZORUNLULUK VE RASTLANTISALLIK KAVRAMLARI

Zorunlu ve rastlantısal kategorilerinin birbirinden farklı birçok tanımı vardır.

Nitekim Robert Havemann gerçeklik ve olanaklılık diyalektiğinden "zorunluluk" ve "rastlantısal" kategorilerinin içeriğini çıkarmaya çalışır. Şöyle bir akıl yürütür: Kuramsal elkitaplarında şu ya da bu yasadan ya da zorunluluktan söz edildiğinde, gerçeklikte olan ya da geçmişte olan betimlenmez, yasaya uygun olarak ne meydana geleceği betimlenir. Başka türlü de olamaz, diye sürdürür sözünü, zira zorunlulukla belirlenmiş olanlar sadece olanaklılıklardır. Olanaklılıkların gerçekliğe dönüşümü rastlantısallıklara bağlıdır. Onlar gerçekliğe dönüşebilirler, dönüşmemezlik edemezler. "Eğer bir şey yalnızca olanaklı olarak tanımlanmışsa, yasaya göre ve zorunlu olarak, gerçeklikte ancak rastlantısal olarak görünebilir. Yalnızca olanaklı olduğundan, görünebilir de, görünmeyebilir de; eğer görünürse, bu, zorunluluk olmaksızın, yalnızca rastlantısal tarzda meydana gelir."[1]

Zorunluluğun ancak olanaklılık olarak var olduğu düşüncesi yanlıştır; olup bitenlerin gerçekliğiyle bağdaşmaz. Zo-

1 R. Havemann: *Dialektik ohne dogma? Naturwissenschaftt und Welttanschauung*, s. 90.

runlu yanlar ve bağlantılar yalnızca olanaklılıkta değil, onun yanı sıra gerçeklikte de vardır. Oksijenin atomik çekirdeğinde sekiz protonun ve hidrojenin atomunda da bir protonun bulunması, kaçınılmaz ve zorunludur; ama yalnızca ortaya çıkacak hidrojen ve oksijen atomları için değil; yanı sıra, daha önceden ortaya çıkmış ve var olan atomlar için de. Mutfak tuzunun molekülündeki sodyum ve klor atomlarının ilişkilerinde de durum aynıdır. Tuzun bütün molekülleri için, hâlen var olanlar için ve henüz var olmayanlar, ama görünebilir olanlar için bu, zorunludur.

Zorunlu olanaklılığın gerçekleşmesini rastlantısallığa bağlayarak Havemann, "olanaklılık" kategorisinin içeriğini de çarpıtır, aslında onu "olumsal" kategorisiyle özdeşleştirir. Gerçekte o olanaklılığı, var olabilen ve var olamayan şey diye tanımlamıştır. Ancak, bu özgül özellik olanaklılığın değil, olumsallığın özelliğidir. Olanaklılık, olabilecek şeyi ya da olamayacak şeyi göstermez; tersine, kimi koşullarda olacak şeyi gösterir.

Olanaklılık ve gerçeklik arasındaki bağlayıcı halka, yazarın düşündüğü gibi rastlantısallık değil, somut koşullardır. Bunlar bir araya gelirse, olanaklılık gerçekliğe dönüşmemezlik edemez. Zorunlu olarak gerçekleşir ve "gerçek-olan" olur. Bu durum, olanaklılık ve karşılık olan koşulların bulunduğu her yerde ve her zaman ortaya çıkacaktır. F. Engels şöyle kaydeder bunu: "Kendisini karşılayan koşullar ortaya çıktığında şu ya da bu olanaklılığın gerçekleşmesinin kaçınılmaz olduğunun altını çizebiliyoruz ki klor ve hidrojen, belirli bir sıcaklık ve basınç altında, ışığın etkisi altında, hidrojen klorür gazını oluşturmak üzere patlayarak birleşirler ve biz bunu bir kez bilince, bunun, değinilen koşullar bir araya geldiğinde *her yerde* ve *her zaman* olacağını da biliriz."[2]

2 F. Engels: *Dialectique de la nature* [*Doğanın Diyalektiği*], s. 236.

Karşılık olan koşullar bulunduğunda, gerçek olanaklılığın gerçekleşmesi eğer zorunlu olmasaydı, insanlık, üretimi örgütleyemezdi; zira kimi etkilerin (*actions*) kati bir biçimde belirlenmiş değişiklikler meydana getirmesini sağlayamazdı.

İnsanların emek faaliyeti, üretimin gelişimi ve varlığı göstermektedir ki, uygun koşullarda olanaklılık zorunlu bir şekilde gerçekleşmektedir; kimi etkileri herhangi bir değişikliğe neden olmamakta; tersine, iyice belirgin olanları değişikliklere neden olmaktadır. Başka bir deyişle, pratik etkinlik zorunluluğun nesnel ve gerçek varlığını göstermektedir. Marksist felsefenin klasik yazarları, özellikle Engels, problemin bu yanına birçok kez dikkat çekmişlerdir. Zorunluluğun nesnel varlığının ispatlanamayacağına inanan Hume'u eleştirirken şunları yazıyordu: "Zorunluluğun kanıtı insan etkinliğinde, deneyimde, iş içindedir: *Post hoc*'u üretebiliyorsam, o *propter hoc*'la özdeşleşir."[3]

Bütün bunları bilmezlikten gelir Havemann ve kendi görüşüne bağlı kalarak insanların pratik etkinliğinin zorunluluğa değil de; belirli rastlantısal bir olanaklılığın şu ya da bu derecesini dile getiren olasılığına dayandığına inanır. Bunun için ona göre pratik etkinlik ve insan yaşamı, genelde her zaman tehlikeye bağlıdır; zira pratik yaşantıda umulan sonuç rastlantısaldır, zorunlu değildir; yani o ya olabilir ya da olmayabilir. Nitekim insan, bir eyleme girişmeden önce, kendisine başarıyı sağlayacak olan bütün şansları ölçüp düşünmek zorundadır. Etkinliğinin sonucunu, olasılık derecesini belirleyemeyen bir kimse etkin değil, edilgen bir insandır. "Yaşamımız" diye altını çiziyor Havemann, "her zaman sadece bir risktir. Her giriştiğimiz işte, her zaman şanslarımızı değerlendirmeye çalışırız. Şanslarının sağlıklı bir şekilde hesabını yapamayan kimseler, eylemlerinde bir sonuca varamazlar."[4]

3 Age, s. 232.

4 R. Havemann: *Dialektik ohne Dogma?..*, s. 100.

Eğer gerçekten yazarın öngördüğü gibiyse, eğer bütün insanlar etkinliklerini olumsal üzerine, rastlantı üzerine kuruyor olsaydılar, o zaman insan toplumu metaların sürekli üretimini örgütleme olanaksızlığı yüzünden varlık gösteremezdi. Benzeri bir şey asla üretilemezdi; yalnız ve yalnızca insan, etkinliğinde sadece rastlantıya veya zorunluluğa sırtını dayadığı için olasılığa dayanmaz; tersine, belli koşullar altında zorunlu olarak olacak şeye dayayarak kendine yön verir.

Kimi yazarlar "zorunlu" ve "olumsal" kategorilerini "genel" ve "tekil" kategorileriyle özdeşleştirirler. Genel, onlara kalırsa, her zaman zorunlu bir karaktere sahiptir; çünkü o içsel yasalarla, görüngülerin içsel özü ile belirlenmiştir. Tekil ise, genelin bir dışa vurumu olarak dış koşullara bağlıdır ve bu yüzden zorunlu olarak olumsal yanlara sahiptir.

Genelin içsel yasalarla, görüngülerin içsel özüyle belirlenmiş olduğunu öngören düşünce zorunludur, bu düşünce bizzat doğrudur. Ne var ki bundan her genelin zorunlu olduğu sonucu çıkarılamaz. Genel hem zorunlu biçim altında hem de olumsal biçimde kendini gösterebilir; zira yineleme, sadece bir yığın maddesel oluşumun, aynı içsel yasalara bağlı olan, ortaklaşa bir öz taşıyan görüngülerin varlığıyla koşullanmamıştır. Bunun yanı sıra kendilerine damgasını vuran, çoğunlukla benzer koşullarda ortaya çıkan ve varlık gösteren değişik görüngülerle, farklı maddesel oluşumlarla koşullanmıştır. Söz gelişi, birçok su damlasının çözümlenmesi mutfak tuzunun varlığını gösterebilir. Bütün su damlalarında bunun bulunuşu onu genel bir özellik yapar. Ama bu, suyun zorunlu bir özelliği midir? Elbette değil; zira suyu meydana getiren ögelerin içsel doğasından gelmez o; tersine, birçok koşulun birleşmesiyle koşullanmıştır; özellikle de topraktan çıkmadan önce suyun tuzlu bir tabakadan geçmesinden. Suyun bu tuzlu tabakadan geçmiş olması ve tuzu eritmesi olumsaldır; zira geçmeyebilirdi de.

Ama genel, zorunluyla özdeş değilse, zorunlu ve olumsal gibi varlık gösterebilirse, buradan şu sonuç çıkar: Olumsal, tekille özdeş değildir. Tekilin özgül özü şu gerçekten ibarettir: O biriciktir, buna karşılık olumsal, gördüğümüz gibi kendini yineleyebilir.

Olumsalın özgül bir çizgisi de dış koşullar tarafından koşullandırılmış olmasıdır; zira tekil içsel yanların, eğilimlerin, şu ya da bu sürecin gelişiminin içsel yasalarının dışa vurumunun, maddesel bir oluşumun etkileşiminin sonucu olabilir. Söz gelişi, 1917'de Rusya'da sosyalist devrimin zaferi, uzun bir süre biricik bir görüngü oluşturdu; ama patlamasını dış nedenlere değil, iç nedenlere borçlu oldu; içsel süreçlerin gelişiminin zorunlu sonucu oldu. Bu devrimin olumsal bir görüngü değil, zorunlu bir görüngü sayılmasını açıklar.

Demek ki, zorunlu, ortaya çıkışının ve varlığının nedenini kendi içinde taşıyor, nitekim uygun koşullarda kaçınılmaz bir biçimde meydana geliyor. Buna karşılık, olumsalın varlık nedeni kendinde değil, başka bir şeydedir.[5]

"Zorunlu" ve "olumsal" kategorilerinin nedensellik kategorisine dayanılarak yapılan tanımı bize göre doğrudur; zira bu kavramlar genetik yolla nedenselliğe bağlıdır, ondan farklılaşmışlardır ve nedensellikten sonra, görüngüler dünyasına dair insan bilgilenmesinin aşağı derecesini gösterirler.

2. OLUMSALLIK VE ZORUNLULUK ARASINDAKİ KARŞILIKLI BAĞLANTIYA DAİR METAFİZİK VE İDEALİST ANLAYIŞLARININ ELEŞTİRİSİ

Zorunluluk ve olumsallık sorunu felsefe tarihi boyunca araştırma konusu olmuştur ve farklı filozoflar bu soruna çeşitli çözümler getirmişlerdir.

5 G. W. F. Hegel: *Werke. Vollstandige Ausgabe*, c. 6, s. 288.

Öznel idealistler zorunluluğun nesnel varlığını yadsımışlardır. Ona yalnız ve yalnız bilinç alanında, düşünce alanında yer vermişlerdir. Söz gelişi, Amerikan filozofu Santayana, zorunluluk üstüne öznelci bir görüşe sahiptir ve nesnel gerçeklikte ona yer vermemektedir. Santayana'da maddesel gerçeklik, "bir olumsallıklar akımı" gibi tasarlanmıştır. Görüşüne bakılırsa, insanların alışkanlıkla zorunluluk gibi gördükleri, "bir olumsallıklar komplosudur".[6] Çağdaş İngiliz filozofu Wittgenstein'a göre, dünyada yalnızca olumsallıklar varlık gösterir.

Batı Almanyalı toplumbilimci Walter Theimer, tarihte zorunluluğu yadsır. Ona göre tarihte birçok olumsallık etkide bulunur, bu olumsallıklar determinizmi ve zorunluluğu dışlarlar. "Bunun için," der, "yaşamda her şey insanların kendilerine, öznel özlemlerine bağlıdır".[7]

Günter Jacobi doğada zorunluluğun yokluğunu savunma çabasındadır. Ona göre, varlıkbilimsel sistemler ve onları oluşturan ögeler birbirlerini iterler. Her türlü bağlantı özdeşliğinden yoksundurlar. Bu özdeşlik olmayınca, hiçbir zorunluluk da düşünülemez. Jacobi'ye göre zorunluluk olsa olsa mantıki, psikobilişsel olabilir. Mantık sistematiğinde, varlıkbilimsel sistemde yansıtmaya ve kuşatmaya çalıştığımız kavramlar sisteminin kimliğinde yer alırlar.[8]

Johannes Hessen, zorunluluk hakkında kendine özgü bir görüş geliştirir. İnsanların gerçekliği bilebilmeleri için bir başlangıç savı olduğu yönünde bir önkabul (*postulat*), bir varsayım yapıyor ki doğada bunlara karşılık olan bir şey yoktur. Yürüttüğü akıl da şöyledir: Özel yapıları ve insani doğaları yüzünden insanlar, bir görüngünün diğeriyle zorunlu bağlan-

6 G. Santayana: *The Realm of Matter*, New York-Londra, 1930.

7 W. Theimer: *Der Marxismus. Lehre-Wirkung-Kritik*, Bern, 1957, s. 49-51.

8 Bruno, Baron von Freitag-Löringhoff: "zum Problem des Zufals", *Philosophia Naturalis*, c. VII, sayı 2. 1962, s. 163.

tılarının tanınması dışında başka bir yolla dünyayı açıklayamazlar. Ne var ki, bize uygun gelecek tarzda, bizim kendisine buyurduğumuz tarzda davranış göstermek için doğanın bir nedeni asla yoktur.[9]

Böyle bir zorunluluk anlayışıyla insan, çevresel gerçeklik probleminin görüngülerinden hiçbirini açıklayamaz ve ereksel etkinliğinde onları dönüşüme uğratamaz. Zira şu ya da bu görüngünün fiili açıklaması, nedeniyle ve daha başka görüngülerle, onun zorunlu bağlantısının ortaya konmasına dayanır ve belirgin bir amaca yönlendirilmiş değişikliği de, bu zorunlu bağlantılara, bunların kullanılışlarına dayanır. Bilimin ve üretimin varlığı ve evrimi, gerçeklikte zorunluluğun varlığını ve insanların bunları eylemlerinde başarılı bir biçimde kullandığını kanıtlar.

İdealistlere karşıt olarak maddeciler, kural olarak, zorunluluğun nesnel varlığını tanırlar ve onu doğanın temelli özelliklerinden biri sayarlar. Zorunluluğun nesnel karakterinin tanınması sorunu üzerinde mutabakata varmış olan maddeciler arasında, daha başka sorunların çözülmesinde, özellikle de olumsalın nesnel karakteri konusunda, derin görüş ayrılıkları vardır. Marksizm öncesi maddecilerin kimi temsilcileri, örneğin Demokritos, Spinoza, Holbach, olumsalın nesnel varlığını toptan yadsırlar. Olumsalı, insanın, kendi bilgisizliğini, şu ya da bu görüngüler alanında bilgilenme eksikliğini maskelemek üzere icat etmiş olduğu kanısındadırlar. Demokritos'a göre, insanlar, kendi tutarsızlıklarını maskelemek üzere, bahane olarak kullanmak için, rastlantı putunu icat etmişlerdir. Spinoza da şöyle der: "Ancak, bilgilenmemizin eksikliğiyle ilişkili olarak bir şeye olumsal denebilir."[10]

9 J. Hessen: *Das Kausalprinzip*, Augsburg, 1928, s. 228.

10 Spinoza: *Ethique*, Paris, 1872, c. II, s. 187.

Çağdaş burjuva filozoflarında bu görüş Fransız filozofu Henri Berr tarafından geliştirilmiştir. Rastlantının tanınmasını, "ilkel antropomorfizmin kalıntısı" diye niteler.[11] Nedensellik oyununu yakalayamadığımız, rastlantıdan sanki gerçek bir şeymiş gibi kolayca söz edebileceğimiz her yerde, bu kalıntının bulunduğuna inanır. Gerçekte, "rastlantı sadece öznel bir şeydir, bize, bilgilenmemizin durumuna bağlıdır."[12] Berr'e göre bir gerçeklik alanını tanımadığımız için şu ya da bu görüngünün ortaya çıkmasını öngöremiyoruz. Ve bu verili görüngünün olumsal olduğunu düşünme eğilimi gösteriyoruz. Onun için rastlantı, bilgilenmenin gelişimiyle kaybolan, "önceden kestirilemeyen, umulmadık bir kapris"ten başka bir şey değildir.

Alman filozofu Bruno Baron von Freitag-Löringhoff da olumsallığın insanın bilinçli etkinliğinin ürünü olduğunu söyler. "Bilinçli ve planlı davranış gösterdiğimiz her yerde, kaçınılmaz bir yolla olumsallığı kışkırtırız."[13] Yazar rastlantının ortaya çıkışını insanın bilinçli etkinliğine bağlayarak, onun bilgimizin sınırlı karakteri olduğu sonucunu çıkartıyor. "Bizim bilgilenmemiz çerçevesinde ne denli büyük ya da küçük olursa olsun" demekte, "'rastlantı' kategorisi, bizim açıklamamızın kökten sınırlı karakterini dar ve yetersiz bir tarzda dile getirir."[14]

Olumsallığın nesnel varlığını yadsımak için yazarların birçoğu nedensellik ilkesinin evrensel karakterinden işe başlar ve şöyle akıl yürütür: Her görüngünün, biz onları tanıyalım ya da tanımayalım, bağımsız olarak kendi nedeni vardır. Neden, her zaman, zorunlu olarak sonuca bağlıdır. Mademki durum budur, öyleyse olumsal görüngüler yoktur, onların hepsi kendi nedenleri tarafından zorunlu olarak meydana getirilmişlerdir.

11 H. Berr: *La synthèse en histoire,* Editions Albin Michel, Paris, 1951, s. 57.

12 Age.

13 Bruno Baron. "Zum Problem des Zufalls" içinde *Philosophia Naturalis,* c. VII., sayı 2, s. 166.

14 Age.

Bütün görüngülerin kendilerine ait nedenleri olduğu ve her nedenin zorunlu olarak sonucuna bağlı olduğu savı doğrudur. Ne var ki buradan, bunların hepsinin aynı şekilde zorunlu olduğu sonucu çıkmaz. Şu ya da bu görüngünün zorunluluğu, ona yol açan nedenle bağlantısının zorunluluğu değil, tersine, nedenin zorunluluğuyla koşullanır. Çünkü nedenler, zorunlu ya da olumsal olabilirler. Bilindiği gibi görüngülerin nedenleri ya maddesel oluşumlar ile ya da bir ve aynı maddesel oluşumun yanları ve ögeleriyle etkileşim içindedirler.

Maddesel oluşumların ya da ögelerinin, görünüşlerinin etkileşimi, özgül doğalarından dolayı zorunlu olduğu kadar, dışsal koşullarının işe karışmasından ötürü olumsal da olabilir. Söz gelişi, kapitalist toplumda, işçinin işverene iş gücünü satması ve işgücünün işverence sömürülmesi ne olumsaldır, ne dışsal, ama zorunlu koşullardan da ileri gelmez; tersine, kapitalist toplumda egemen olan üretim biçimi tarafından, yani etkileşim durumunda olan yanların kendi doğası tarafından belirlenmiş olan burjuvazinin ve proletaryanın ekonomik durumuyla koşullanmıştır. İşçinin doğrudan bu kapitalistin yanında çalışması ve onun başkalarıyla değil de bu işçilerle çalışması olgusu, bir dizi dış koşulların koşullandırdığı olumsal bir görüngüdür (uğraktır).

Neden ve sonucun bağlılaşıklığının zorunlu karakteri, tıpkı zorunluluk gibi, varlığın evrensel bir biçimi olan olumsalın nesnel varlığının olanaklılığını dışlamıyor demek ki. Ama yalnızca, nedenleri oluşturan ögelerin bağlılaşıklık alanında ve nedenlerin sonuçları ile bağlılığı alanında kendini gösteren zorunluluktan farklı olarak olumsallık; ancak nedenler, maddesel oluşumların etkileşimi alanında (ve ona karşılık olan değişikliklere yol açan, maddesel oluşumlarda) kendini gösterir.

3. ZORUNLULUĞUN VE OLUMSALLIĞIN BAĞLILAŞIKLIĞINA DAİR MARKSİST GÖRÜŞ

Zorunluluk ve olumsallık, biri ötekinin yanında, birbirlerinden ayrılmış biçimde varlık göstermez. Doğal bağlantı ve karşılıklı bağımlılık içinde bulunurlar ve aynı görüngülere aittirler. Her görüngü, her maddesel oluşum, aynı zamanda hem zorunludur hem de olumsal. Özelliklerinin ve bağlantılarının bazıları içsel nedenlerle koşullanmışlardır ve kurucu ögelerinin doğal yapısını yansıtırlar. Daha başkaları da dışsal nedenlerle, yakın çevre ile kurdukları etkileşimlerle ortaya çıkarlar. Söz gelişi, her canlı organizma gelişimi ve varoluşu boyunca, belli bir türün temsilcisi olarak kendisini belirgin kılan bir dizi özellik gösterir. Bu özellikler, onun doğasıyla, içsel bağlantıları ve yanlarıyla koşullanır ve programlanır, böylece zorunluluğu oluştururlar.

Öte yandan, bu canlı organizmanın içinde bireysel varoluş koşullarının, öteki maddesel oluşumlar ve yakın çevre ile girdiği etkileşim sonucunda meydana gelmiş olan özellikler de görünür. Bunlar, olumsalı meydana getirir. Canlı organizmanın zorunlu özellikleri, olumsal özelliklerin yanı sıra var olmazlar, fakat olumsal özelliklerde ve onlar aracılığıyla kendilerini gösterirler. Olumsal özellikler ve bağlantılar, zorunlu özelliklerin ve bağlantıların bir dışa vurum biçimidir. Zorunluluk bir yığın olumsal sapma içinden kendine yol açar; bu sapmalar, zorunluluğu eğilim olarak göstermek yoluyla sürece somut görüngüyü, zorunluluktan kaynaklanmayan, ama dışsal koşullarla koşullandırılmış bir yığın yeni ögeyi getirirler. Söz gelişi, malın fiyatının (değerinin), kendisini üretmek için harcanmış olan toplumsal olarak zorunlu iş gücü niceliğine bağımlılığı; öbür etkenlere ve özellikle de piyasada oluşan arz ve talep arasındaki bağlılaşıklığa oranla, fiyatla bağımlılık içinde bulunmaz; tersine, değiş-tokuş işlemlerinde karşılaşılan şu ya da bu doğrultuda sonsuz ve bir yığın sapmalarla, kendini gösterir.

Zorunluluk, eşyanın doğasıyla koşullanmıştır ve zorunlu olarak gerçekleşir; buna karşılık, olumsallık, dışsal koşullarca yaşama çağrılır; gerçekleşebilir de gerçekleşmeyebilir de. Pratikte olumsala yönelmek mümkün değildir; tersine, zorunlu özelliklere ve bağlantılara dayanmak gerekir. Buradan şu sonuç çıkar: Zorunluluk hakkında bilgilenme, bilimin temel bir görevidir. Ama zorunlu, katışıksız bir durumda varlık gösteremediği ve bir yığın olumsal sapmalarla (*déviation*) kendini gösterdiği için, bilgilenme, ancak olumsalın incelenmesinden geçerek ve ondaki zorunlu eğilimler ortaya konularak olanaklıdır.

Zorunluluğun bir dışa vurum biçimi olan olumsallık, bu arada onun tamamlayıcısıdır; zira sadece incelenen maddesel oluşumun özgül doğasını değil; yanı sıra, onun etkileşime girdiği daha başka özgüllükleri de içinde bulundurur. Olumsal ve zorunlu, doğal bir bağlılaşıklık ve karşılıklı bağımlılık içinde bulunduğu için birbirine geçer, maddesel oluşumun, görüngünün devinimi ve gelişimi boyunca yer değiştirirler: Olumsal zorunluya döner, zorunlu da olumsala.

Maddenin gelişimi boyunca olumsalın zorunluya geçişine ve tersi duruma da, hayvanlarda ve bitkilerde gerçekleşen biçimsel değişikliklerin çözümlenmesinde açıkça rastlanabilir. Biyolojinin tanıklık etmiş olduğu gibi, çok eskiden, canlı organizmalar yalnız ve yalnız suda varlık gösterebiliyor ve gelişebiliyorlardı. Ne var ki, denizlerin kuruduğu, su hayvanlarının toprak üzerinde giderek daha çok bulunmak zorunda kaldıkları her yerde, kimi türden balıklar, olumsal sapmalar biçiminde, havanın oksijenini kullanabilen organlarla donandılar. Bu sapmalar, kuru toprakta (*terre ferme*) bulunmakta olan canlı organizmaların yaşamlarını sürdürme olanağı verdikleri için geliştiler ve havanın oksijenini soluyabilen organizmalara dönüştüler. Buradan da suda yaşayan kimi hayvanların, karada yaşama biçimi benimsemesi sonucunu doğurdu, bunun sonucu olarak da solun-

gaçları kendileri için gerekli olmaktan çıktı, yavaş yavaş kayboldu, maddesel oluşumların iç yapısıyla ilgisi olmayan, âdeta olumsal bir şeye dönüştüler.

Başka bir örnek verelim. İlkel toplumda doğal ekonomi geçerliydi. Her topluluk kendi gerekli yaşam araçlarını sağlıyordu. Üretim güçlerinin gelişim düzeyi düşük olduğu için toplulukta üretilmiş olan her şey tüketiliyordu. Bu koşullarda bir ürünün başka bir ürünle takas edilmesi, olumsal bir olaydı. Ne var ki, üretim güçleri zamanla geliştikçe, doğrudan üreticilerin yaşamlarını güvenceye almak için gerekli olandan daha çok maddesel zenginlik üretmeye başlandı. Bir ürünün başka bir ürüne karşı takası yaygınlaştı ve özel mülkiyetin ortaya çıkışıyla birlikte, ilkel komün düzeninin yıkıntıları üzerinde görünen köleci üretim biçiminin zorunlu uğrağına (moment) dönüştü. Böylece, gelişim sürecinde, olumsal zorunluya dönüştü ve zorunlu da olumsala.

Olumsal zorunluya ve zorunlu olumsala dönüşebildiği için bu geçişin içinde gerçekleştiği koşullar bilinirse, bunlar yapay olarak yeniden yaratılabilir ve pratik çıkarlara göre olumsal özellikler zorunluya ve tersine dönüştürülebilir.

X

YASA

1. YASA KAVRAMI

Önceki paragrafta belirtmiş olduğumuz gibi zorunluluk, görüngülerin özellikleri ve bağlantıları biçiminde varlık gösterir. Kimi zorunlu ilişkilere ve bağlantılara yasa adı verilir. Demek ki yasa, uygun koşullarda zorunlu olarak kendini gösteren bir şeydir. Söz gelişi, üretimi için gerekli toplumsal işgücü niceliğinin, mal fiyatına bağımlılığını anlatan değer yasası, mal (emtia) üretiminin olduğu her yerde zorunlu olarak etkindir. Başka bir örnek alalım: Bir iletkenin direnci ile maddesinin bileşimi, uzunluğu ve kesiti arasındaki bağımlılığın fiziksel yasası, elektrik akımının her geçişinde zorunlu olarak kendini gösterir; çünkü o, iletkenin yapılmış olduğu maddenin doğasına ve ona özgü olan nesnel karaktere bağlıdır.

Yasanın zorunlu bir bağlantıyı gösterdiğine işaret ederek, onun tüm özgüllüğünü henüz belirlemiş olmayız. Gerçekten, tüm zorunlu bağlantılar yasa değildir. Söz gelişi zorunlu, tekil (bireysel) bağlantılar yasa rolünü oynayamaz. Yasa yalnız ve yalnız zorunlu genel bir bağlantıdır, yani birçok görüngüyü ilgilendiren bir bağlantıdır.

Söz gelişi, radyoaktivite periyodu yasasına göre, her tözün belli bir zaman aralığında yarısı çözünür, üzerinde durulan tözün niceliği ne olursa olsun; bu durum, sadece herhangi bir

radyoaktif süreçte kendini göstermez; benzer süreçlerin hepsinde görülür ve radyoaktif maddelerin tümüne özgüdür, yani o genel bir bağlantıdır. Bu, doğanın, toplumun ve düşüncenin her yasasını ilgilendirir.

Genel ve yinelenen (*itérative*) bir bağlantı olduğu için yasa, aynı zamanda kararlı bir bağlantıdır. Maddenin (ya da gelişiminin belli bir evresinin) ya da düşüncenin devinimi, ilgili biçimin süresi boyunca bu devinim biçimini gösteren görüngüler var olduğu sürece var olur. Söz gelimi, insanların bilincinin toplumsal varlıklarıyla koşullandığını öngören yasa, insan toplumunun doğuşuyla birlikte ortaya çıkmıştır ve bu toplum var oldukça o da var olacaktır. Başka bir örnek: Değer yasası, ilkel komünün yıkılmasıyla birlikte etkinliğe girmiştir; köleci ve feodal toplumlarda fiilen kalmıştır; kapitalizm döneminde de fiilen vardır ve sosyalizm koşullarında da varlığını sürdürmektedir. Bu yasa, ancak komünizmin kuruluşuyla, yani meta üretme zorunluluğu tümüyle yok edildiğinde bütün dünyada kalkmış olacaktır.

2. DİNAMİK VE İSTATİSTİKSEL YASALAR

Genel bağlantılar (ilişkiler) olarak kendini gösteren yasalar, birçok görüngüde ortaya çıkar. Bununla birlikte, dışa vurumları yine de değişik olur. Kimi yasalar gerçekliğin şu ya da bu alanını gösteren görüngülerin (ya da maddesel oluşumların) her birinde etkin olurlar; buna karşılık daha başkaları da, ancak görüngüler yığınında etkindirler. Birinci yasalar alışkanlıkla dinamik yasalar diye adlandırılır, ikincileri de istatistiksel yasalar diye.

Dinamik yasalara örnek olarak Ohm yasasını gösterebiliriz; bu yasa, iletkenin direncinin, maddesinin bileşimi, kesit yüzeyi ve uzunluğuna bağlı olduğunu anlatır. Bu yasa, bir yığın farklı iletken ile ilintilidir ve her özel iletkende etkindir. Bir dinamik yasa örneği de, elektrotlarda ortaya çıkan töz ve elektrolitten geçen elektrik arasındaki, Faraday'ın bulgulamış olduğu ba-

ğıntı ile gösterilebilir. Buna göre, elektrot üstünde açığa çıkan töz kütlesi ve elektrolitten geçen elektrik miktarı orantılıdır. Bu yasa, bir elektrottan geçen bütün akımlar için belirgin bir niteliktir ve onların her birinde ortaya çıkar.

Mariotte ve Boyle tarafından ortaya çıkarılmış olan sabit sıcaklıkta gaz basıncı ve hacim değişikliklerinin bağlılaşıklığı, istatistiksel bir karakter taşır. Bu yasa, sadece karmakarışık bir tarzda yer değiştiren ve şu ya da bu gaz hacmini oluşturan moleküller kitlesini ilgilendirir. Yalıtılmış tek bir molekül, ona bağlı değildir. Öteki moleküllere çarpan molekülün devinim yönünü ve hızını değişikliğe uğratır. Dolayısıyla, şu ya da bu gaz molekülü kabın çeperine çarparken, ona eşlik eden kuvvet olumsaldır; çünkü sonsuz sayıda koşula bağlıdır. Yalnız devinim hızındaki ve dolayısıyla, kabın çeperine vuruş kuvvetindeki bu sayısız değişiklikler içinden çeşitli moleküller bu hacmi oluşturdukları için belirli bir yasa gün yüzüne çıkar: Gazın basıncı, hacmi ile ters orantılıdır.

Kuantum mekaniğinin, mikro parçacıklarının hareketiyle ilgili yasaları da yine istatistiksel yasalardır. Bunlar her bir parçacığın hareketini tanımlayamaz, ama şu veya bu sayıda parçacık gruplarının hareketini belirler.

Dinamik yasaların ayırt edici özelliği, ilgili görüngünün, onun özelliklerinin ve durumlarının ortaya çıkışını oldukça belirgin bir tarzda öngörme olanağını sağlamasıdır. Söz gelişi, elektrolitten geçen elektrik niceliğine oranla, elektrot üzerinde beliren töz kitlesinin orantılı bağımlılık yasasına dayanarak belli bir durumda çıkacak olan tözün niceliği, doğru olarak öngörülebilir.

Dinamik yasalardan farklı olan istatistiksel yasalar, somut bir görüngünün ortaya çıkışını ya da çıkmayışını, şu ya da bu karakteristiklerinin değişiklik yönünü ve karakterini doğru olarak öngörme olanağını sağlamazlar. İstatistiksel yasalar te-

melinde, ancak ilgili görüngünün değişikliğinin ya da ortaya çıkışının, olasılık derecesi belirlenebilir.

3. GENEL VE ÖZGÜL YASALAR VE BUNLAR ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Bütün yasalar bağlantıdır (ilişkidir), ama aynı görüngü alanlarında (*cercles*) etkin değildirler; kimilerinin geniş bir çevresi vardır, kimilerinin çevresi daha küçüktür.

Geniş görüngüler çemberini etkileyen yasalar, daha dar bir çemberi etkileyen yasalara oranla, genel yasalardır; ikinciler ise, özgül ya da özel yasalardır.

Söz gelimi, bütün kimyasal elementlere uygulanan, kimyasal elementlerin özelliklerinin, atomik çekirdeğin yüküne bağımlılığı yasası, yalnız ve yalnız radyoaktif elementleri ilgilendiren, Soddy-Fajans yer değiştirme yasasına (*la loi de déplacement*) göre geneldir.

Genel yasa kavramı ve dolayısıyla, özel yasa kavramı görelidir (*relatif*). Bir ve aynı yasa, farklı koşullarda, genel ya da özel olabilir. Büyük bir görüngüler çemberini ilgilendiren yasaya göre, özel olur; daha dar bir çember içinde etkide bulunan yasaya göreyse genel olur. Örneğin, üretim güçlerinin, gelişim düzeyinde üretim ilişkileriyle ilgili olması yasasına göre, değer yasası özeldir; çünkü birincisine kıyasla bütün topluluklarda etkin değildir; tersine, yalnızca bir mal üretiminin yapıldığı yerde bulunur. Ne var ki, artı-değer yasasına göre geneldir; çünkü artı-değer daha küçük görüngü çemberinde kendini gösterir. Artı-değer yasasının etkisi, her mal üretimine bağlı değil, yalnızca kapitalist mal üretimine bağlıdır.

Somut ilişkilere uygun olarak genel ya da özel bir biçimde davranış gösterebilen yasalar yanında, daha başka yasalar da vardır ki bunlar, bütün ilişkilerde geneldirler. Bu yasalara evrensel yasalar denir. Gerçekliğin bütün alanlarına özgüdürler.

Onlara göre bütün öbür yasalar özeldirler; çünkü gerçekliğin sadece birkaç alanıyla ilintilidirler. Evrensel yasaları felsefe inceler. Şu ya da bu devinim ve madde biçimine bağlı yasaları, özel bilimler inceler.

Genel yasalar ve özel yasalar nasıl davranış gösterirler? Genel yasalar özerk bir tarzda davranırlar ve özel yasalarla kendilerini gösterirler. Genel yasaların her ikisi de aynı bağlantılarla (ilişkilerle) ilintili olduklarında, özel yasalarla kendilerini gösterirler. Genel ve özel yasalar, farklı bağlantıları (ilişkileri) ilgilendirdiklerinde, yan yana bulunurlar ve varlık gösterirler.

Örnek olarak Soddy-Fajans yer değiştirme yasasını ele alalım. Bu yasaya göre, radyoaktif bir elementin atomu çözülmeye (*désagrégation*) uğradığında, aşağıdaki dönüşümleri geçirir: Bir alfa parçacığının salınımıyla (*émission*), elementin çekirdek yükü iki birim azalır. Bunun sonucu olarak, elementler, periyodik tabloda, başlangıç elementine göre sağda iki sütunluk yer değiştirir. Bir beta parçacığının salınımıyla birlikte, yeni bir element ortaya çıkar ve bu da başlangıçtaki elemente göre sağda bir sütunluk yer değiştirir; çekirdeğin yükünün artışına ve dolayısıyla atomik sayısının bir birim artışına uygun olarak. Bu yasa genel olduğundan, özgül yasalarla varlık gösterir, içeriği sadece bir uğrak ya da bu özgül yasaların içeriğinin bir yanını oluşturur. Söz gelişi radyum, çözünerek radona dönüşür. Radyum için bu özgül bir yasadır. Radyumun radona dönüşmesini saptar. Ama bu dönüşümün uğraklarından biri, periyodik tabloda, iki sütunun sola doğru yer değiştirmesidir. Radon fiilen, periyodik tabloda, radyumun solundaki iki sütunda bulunur. Bu uğrak, yani iki sütun sola doğru yer değiştirme, atomlarının çekirdeklerinden bir alfa parçacığının salınımı sırasında bütün öteki radyoaktif elementlerde yinelenir. Öteki uğraklar, bir alfa parçacığı çözünümü sırasında, –örneğin radyumun, başka bir kimyasal elemente değil de, kesin olarak radona dönüşümü sı-

rasında– bütün öteki radyoaktiflerde yinelenmezler, onlar yalnız ve yalnız radyum atomlarına özgüdür. Uranyum da benzer bir örnek teşkil eder. Alfa çözünümü sırasında, uranyum, periyodik tabloda iki sütun daha solunda bulunan toryuma dönüşür, yani uranyumun normal atomik yükünden iki birim aşağı atomik bir yüke sahip olur. Toryuma dönüşüm, yalnız ve yalnız uranyum için geçerli bir yasadır; ama bu yasanın içeriğinde bir uğrak olma sıfatıyla iki sütun sola yer değiştirmeyi buluruz; bu yer değiştirme tüm radyoaktif elementlerde ortaklaşadır.

Özgül yasalar aracılığıyla genel yasanın burada kendini göstermesi, rastlantıdan ileri gelmez: Aynı ilişkinin aynı bağlantısıyla ilintidir. Başka bir örnek: Kimyasal bileşimin değişmezliği üstüne genel yasa, hangi elementlerin, hangi bağlılaşıklıklar içinde şu ya da bu ortaklılıkları (birleşmelerinin) kurduklarını gösteren, özel yasalarla etkide bulunur. Birinci ve ikinciler aynı bağlantılarla, aynı ilişkilerle ilintili oldukları için böyle bir şey meydana gelir.

Bütün ideal gazlarla ilintili olan ve sabit sıcaklıkta verili bir kitle için gazın basıncının hacmiyle ters orantılı olduğunu gösteren genel Mariotte-Boyle yasası ile ve bütün gazlarla ilgili olmayan, yalnızca diğer ideal gazlarla karışım içinde bulunan ideal gazlara uygulanan özel Dalton yasası arasındaki karşılıklı bağıntıda başka bir şey keşfediyoruz. Bu iki yasa, yan yana varlık gösterirler, kesinlikle örtüşmezler.

Burada, özel ve genel yasalar farklı ilişkiler ve bağlantılarla ilintilidir. Eğer birinci yasa, Mariotte-Boyle yasası, belli koşullardaki gazın basıncı ve hacmi arasındaki bağlılaşıklığı belirginleştiriyorsa; ikincisi (Dalton yasası), karışımın genel basıncı ve bu karışımı oluşturan farklı gazların özel basıncı arasındaki bağlılaşıklığı belirler.

Üretim ilişkilerinin niteliği ile üretici güçlerin gelişim düzeyi arasındaki denklik yasasında (genel yasa) ve yüksek derecede

gelişkin teknik bir temel üzerinde, sosyalist üretimin gelişmesi sayesinde insanların kültürel ve maddesel gereksinimlerinin en üst derecede karşılanmasını gerekli kılan sosyalizmin temel ekonomik yasasında (özel yasa) benzer bir durumla karşılaşırız. Bunlardan birincisi, üretim güçlerinin gelişim düzeyi ve üretim ilişkileri arasındaki bağı belirginleştirir; ikincisi ise, üretimin sürekli olarak büyümesi ve insanların gereksinimleri arasındaki bağı belirginleştirir. Birinci yasa, üretici güçler zamanla geliştikçe, üretim ilişkilerinin değişmesi gerektiğini gösterir; ikincisi ise üretimin ereğini ve bu ereğe varmanın yollarını gösterir. Farklı ilişkilere ve bağlantılara gelince, bu yasalar kendilerini bir diğerinin üzerinden gösteremez ve tümüyle özerk bir tarzda, biri ötekinin yanında etkide bulunurlar. Özerk olmalarına karşın, birbirinden yalıtık değildirler, doğal bir biçimde birbirine bağlıdırlar; bu karşılıklı bağımlılık, yine de kimi yasaların kendilerini başka yasalarla dışa vurmaları ile köklü bir biçimde ayırt edilirler.

Burada incelediğimiz, genel ve özgül yasalar arasındaki bağlılaşıklık, maddedeki gelişimle ilintili evrensel yasalardan çıkar. Gelişim sürecinde kimi maddesel oluşumlar yadsınır ve bir derece daha yükseği temsil eden daha başkalarının ortaya çıkışı gerçekleşir. Bir derece daha yüksek gelişim evresindeki her maddesel oluşum, (dönüşmüş bir biçimde) geçersizleşmiş olan (*abrogé*) ve aynı zamanda düşük gelişim evresindeki oluşuma özgü olan, yani olumlu olan her şeyi tutan, daha önceki evriminde maddeyle elde edilmiş her şeyi alıkoyan (*retenir*) şeyi içinde taşır. Ama bunun yanında, bir derece daha yüksek evrim evresindeki maddesel oluşumlarda, yeni etkileşim biçimlerinin, yeni bağlantıların ve ilişkilerin ortaya çıkışından doğan yeni özgül özelliklerin meydana geldikleri de gözlemlenebilir. Söz gelimi, atomun moleküle dönüşümü sırasında, molekül, bu atomu oluşturan "elemanter" parçacıkların etkileşimiyle ko-

şullandırılmış olan her şeyi tutarak yeni ilişkilerle, yeni etkileşim biçimiyle atomların kendi aralarındaki etkileşimle koşullandırılmış, yeni özgüllükler edinir. Hücresel olmayan yaşam biçimlerinin hücresel organizmalara dönüşümünde, hücresel organizmalar, hücresel olmayanlara özgü olan ilişkilerin ve bağlantıların bazılarını korurlar ve bu arada, yeni bir bağlantılar ve ilişkiler sistemi oluştururlar. Bir toplumun, bir ekonomik oluşumdan ötekine geçişi sırasında da aynı şey olur.

Ancak maddenin bir gelişim evresinden öbürüne geçişi sırasında, düşük gelişim evresindeki maddesel oluşumları etkileyen eski yasalar yanında, yeni maddesel oluşumlar; yeni bağlantılar ve ilişkiler ortaya çıktığı için yeni özgül yasalar işe karışırlar. Nitekim molekül içinde, atomları oluşturan "elemanter" parçacıkların ilişkisini yöneten yeni yasaların yanında, atomların ilişkisini yöneten yeni yasalar etkide bulunmaya başlar. Bunun gibi, sosyalist toplumda daha önceki oluşumlara özgü kimi yasaların (üretim güçlerinin gelişim düzeyinin üretim ilişkilerine denk düşmesi yasaları, genişletilmiş yeniden üretim yasaları vb.) yanı sıra, yeni yasalar (sosyalizmin temel yasası, emeğe göre sosyalist bölüşüm yasası vb.) etkide bulunmaya başlarlar. Bu yeni yasalar, yaşamını sürdürmekte olan eski ilişkiler ve bağlantılarla birlikte yeni maddesel oluşumlara geçmiş olan eski yasalara göre özgül yasalardır. Eski yasalar geneldir; çünkü sadece belli yüksek gelişim basamağını gösteren maddesel oluşumları etkilerler; buna karşılık ikinciler, ayrıca gelişimin bütün düşük evrelerinin maddesel oluşumlarını da etkilerler.

Özgül oldukları için bu yeni yasalar eski yasaların ortaya çıkış biçimi olamazlar; çünkü belli bir görüngüler sınıfının daha yüksek gelişiminin yeni bir basamağını yansıtan ve nitel olarak yeni olan ilişkileri yönetirler.

Burada özel bilimlerce incelenen genel ve özgül yasaların ilişkisi üzerinde durduk. Ancak, özel bilimlerin yasaları ve diyalek-

tiğin yasaları arasındaki bağlılaşıklık konusunda ne diyebiliriz? Diyalektik yasaları evrenseldir ve sadece onlara göre özel olan daha başkalarıyla ortaya çıkarlar. Söz gelimi, nicel değişikliklerden niteliğe geçiş yasası, maddedeki devinimin somut biçimlerine ve somut görüngülere özgü olan, nitel ve nicel değişikliklerin bağlılaşıklığının somut, özel yasaları dışında kendini göstermez, ama yalnızca onlarla etkiler. Karşıtların birliği ve savaşımı yasası da benzer davranışı sergiler. Her somut görüngüde etkilediği için, bu görüngünün karşıt yanlarının birliğini ve savaşımını belirginleştiren genel ve özgül yasalarla ortaya çıkar. Marksist felsefenin incelemekte olduğu daha genel ve daha başka yasalar için de durum değişmez. Diyalektiğin yasaları özgül, özel yasalarla ortaya çıkarlar ve bütün içerikleriyle doğal bir yolla bağlanmışlardır; ama yine de, özerk yasalar olduklarını söyleme olanağı veren özel içerikler de vardır. Özel içerikler, kesinlikle ilgili bütün özel süreçler ve yasalarda yinelenen şeydir. Diyalektiğin şu ya da bu yasasının kendini gösterdiği, somut her alan için özel, özgül olan evrensel yasa içeriğine girmez.

Yadsımanın yadsınması yasasını çözümlerken Engels, şöyle diyordu: "...Söz gelişi, bir arpa tanesinin çimlenmekten başlayarak bitkisinin kurumasına varıncaya kadar izlemiş olduğu *özel* gelişim sürecinin yadsımanın yadsınması olduğunu söylediğimde bir şey söylemiş olmuyorum. Gerçekte, diferansiyel hesap da, yadsımanın yadsınmasıdır. Bütün bu süreçler için yadsımanın yadsınması olduklarını söylüyorsam, bütün bunların hepsini o biricik devinim yasası biçiminde anlıyorum. Ve bu yüzden, ayrı olarak ele alınmış olan her sürecin özgüllüklerini kesinlikle göz önüne almıyorum."[1] Özel (özgül), yani şu ya da bu somut süreci belirginleştiren şey; özel, özgül yasaların temel içeriğini oluşturan şeydir kesinlikle. İşte kesin olarak bu yüzdendir ki diyalektiğin şu ya da bu yasası üstüne bilgilenme, şu ya da bu somut süreci yönetmek için yetersiz kalır. Her şeyden

1 F. Engels: *Anti-Dühring*, s. 171-172.

önce, verili somut süreci yönetmekte olan özel, özgül yasaları bilmek gereklidir.

Dolayısıyla diyalektik yasalarının, evrensel yasalar olduklarından ve madde deviniminin bütün alanlarında etkin olduklarından dolayı, daha az genel olan diğer yasalardan ayırt etme olanağı veren kendilerine özgü, özel bir içerikleri vardır. Bununla birlikte, özerk bir biçimde davranış sergilemezler, yalnız onlara göre özgül yasalar olan daha başka yasalarla etkilerler yalnızca.

Burada da yine aynı mantıkla karşı karşıyayız: Verili genel yasalar, daha başka özgül yasalarla ortaya çıkarlar, yalnız bunun nedeni, onların da aynı ilişkiler ve bağlantılarla ilintili olmalarıdır.

Diyalektik yasaları, yalnız ve yalnız somut bilimlerce incelenen özgül yasalarla varlık gösteriyor ve görünüyorlarsa; onlara dayanarak oluşturulmuş olan genel bilgilenme ve eylem yöntemini, her somut durumda, özel bir tarzda ve yalnızca incelenen görüngüde işe karışmış olan, özgül yasalarla uygulamak gerekir.

Somut bilimlerce bulgulanmış genel yasalara dayanarak oluşturulan yöntem, ancak bu genel yasaların üzerinde etkide bulundukları görüngülerin bilgilenmesine uygulanabilir. Söz gelimi, üretici güçlerin gelişim düzeyinin ve üretim ilişkilerinin karakterinin denkliği (bütün ekonomik ve sosyal oluşumlar için) genel yasası temelinde; ya da üstyapıya göre ekonomik temelin belirleyici rolü yasası temelinde oluşturulmuş bilgilenme yöntemi; dilin gelişimi ve işlerliği yasalarının bilgilenmesine uygulanamaz; zira bu genel yasalar, bu dilin gelişim ve işlerliğinde kendilerini göstermez. Ne var ki bu yöntem, söz gelimi, sosyalist toplumda tabanın ve üstyapının etkileşimi ile ilgili özgül yasalar üstüne bilgilenmeye; ya da sosyalist toplumda var olan, elbette, bu oluşumun özgül yasalarıyla kendini gösteren üretici güçleriyle sosyalist üretim ilişkilerinin denkliği ile ilgili özgül yasalar üstüne bilgilenmeye pekâlâ uygulanabilir.

XI

İÇERİK VE BİÇİM

1. İÇERİK VE BİÇİM KAVRAMLARI

"İçerik" ve "biçim" kavramları farklı farklı tanımlanmışlardır.

Kimi yazarlar, felsefi kategori olarak içeriğin, verili bir şeyi, verili bir nesneyi oluşturan yanlar ile ögelerin bütününü gösterdiğini düşünürler.

Birçok yazarsa içeriğin böyle tanımlanmasını eleştirerek, bu tanımın diyalektik olmadığını düşünürler. Ve bize kalırsa haklıdırlar. Gerçekten, bu tanım, içeriği eylemsiz, yaşamdan yoksun, dingin durumda olarak gösterir. İçerik, şeyi oluşturan ögelerin ya da yanların basit bir bütünlüğü olamaz; o bir süreçtir ve onun içinde bütün bu ögeler, yanlar durmadan etkileşim içinde, devinim durumundadırlar; birbirine, bir durumdan öbürüne geçerler ve özelliklerinin kimi zaman bir yanını, kimi zaman öbür yanını dışa vururlar.

İçeriği, nesnenin niteliksel belirleyiciliğini tanımlayan ve bütün özelliklerinde kendini ortaya koyan temel görünümü, nesnenin temeli olarak kavrayan anlayış hayli yaygındır.

İçeriği şeylerin temeli olarak tanımlamak, içerik ve özü özdeşleştirmek demektir ki, bunlar ayrı şeylerdir. Öz, kalıcı olan şey, nesnede kararlı olan şeydir; oysa içerik, yer değiştiren, ka-

rarsız, sürekli devinim durumunda olan şeydir, yinelenen şeydir; öz, şeyde, nesnede geneli temsil eder; içerik ise her zaman bireyseli temsil eder ve kendisinde genel kadar tekili de bulundurur. Öz, şeyde zorunludur; içerik ise, zorunlu ve olumsalın birliğidir.

Şeyin temel, başlıca ögesiyle içeriği özdeşleştiren bu yazarlar, biçimden içeriğin içsel yapısını anlarlar. Ama içerik şeyde temelli ve başlıca öge ise ve biçim de içeriğin içsel yapısı ise, (1) şeyde, nesnede, sadece başlıca olan, temelli olan bir biçim, bir de içerik bulunduracaktır; aksesuar niteliğindeki temelli olmayan unsura gelince, o biçimsiz (*informe*), şekillenmemiş (*amorphe*), belirlenmemiş, içerikten yoksun bir şeyi gösterecektir. (2) İçerik ve biçim dışında şeyde, ne içerik ne de biçim olmayan bir şey var olacaktır. Her iki nokta da, eşyanın gerçek durumuna ters düşer. Nesnede, –temelli olan ve olmayan, başlıca olan ve aksesuar niteliğindeki– bütünün kendine özgü bir içeriği ve bir biçimi, yapısı vardır. Nesnede içerikle, biçimle ilintisi olmayan özellikler, uğraklar, yanlar yoktur. "İçerik" ve "biçim" kategorileriyle insan, şeyi, şeyin varlığının içinde bulundurduğu, doğal olarak birbirine bağlı ve birbirine geçen karşıt iki yana ayırır.

İçeriği tanımlarken kimi zaman onun, şeyin içinde iç (*intérieur*) alanı temsil ettiği, özelliklerin içsel süreçlerinin bütünü olduğu vurgulanır.

Eğer içerik iç alanı oluşturuyorsa (ki hemen belirtelim, o biçimin karşıtıdır), biçim, içeriğin iç yapısı olamaz, onun dışsal ifadesi olması gerekir. Ele aldığımız tanımların yazarları ister istemez bu sonuçla karşılaşırlar.

İçerinin yansıması, "içerik" kategorisinin özgül işlevi değildir; bunun gibi, dışarının yansıması da, "biçim" kategorisinin özgül işlevi değildir. Bundan başka, şeyde, onun yapısının kurucusu ve zorunlu olarak içeri (*intérieur*) ve bu doğanın, bu

zorunlunun bir yığın olumsal sapmalarla dışa vurumu olarak dışarısı (*extérieur*), "öz" ve "görüngü" kategorilerinde yansırlar.

"İçeri" kategorisinin özgüllüğü, şeye özgü süreçlerin bütününü yansıtmaktır. Aralarından bir kesimi, içsel alanla ilintilidir, öteki kesim de dışsal alanla. Söz gelimi, şu ya da bu canlı organizmanın içine, sadece organizmanın içinde cereyan eden süreçler değil; yanı sıra, organizmanın bütün davranışları, ilgili dışsal etkenlere yanıt olarak ortaya koyduğu eylemleri de girer. Toplumsal bir varlık olarak insanın içeriği, sadece özne olarak kendi içinde geçen süreçleri oluşturmaz; dış dünya üzerindeki ereksel etkisine ve öbür insanlarla etkileşimine bağlı olanlarla (ve esasta onlarla) oluşturulur. Şu ya da bu nesnenin içeriği, sadece kendini oluşturan yanlar ve ögeler arasındaki etkileşimlerle değil; bunun yanı sıra, kendi çevresinde bulunan öbür nesneler üzerinde yaptığı etkilerle oluşur.

"Biçim" kategorisinin özgüllüğü, içerik yapısının içeriğini oluşturan ögelerle, uğraklar arasındaki kararlı bağı yansıtmaktır; dışarıda içerinin ifade edilmesi, ortaya çıkması değildir. Şeyin, nesnenin hem içsel hem de dışsal süreçlerini içine alan içeriğin bir yapısı olduğu için biçim, içsel alan kadar dışsal alana, öz kadar görüngüye de nüfuz eder.

2. İÇERİK VE BİÇİME DAİR METAFİZİK İDEALİST ANLAYIŞLARIN ELEŞTİRİSİ

Felsefe tarihinde içerik ve biçimin metafizik bir yolla ayrıldığı ve varlıklarının bağımsız ve özerk olarak kurulmak istendiği gözlemlenebilir. Aristoteles kuşkusuz bu yolda olmalıdır ki biçim ve içeriğin karşılıklı bağlılaşıklığını ortaya atmıştır. Onun öğretisine göre, biçim ve içerik ilkin kendinde, yani birbirinden bağımsız olarak varlık gösterir. Ancak daha sonraları, belirli bir şeyin oluşumu sırasında, bunlar doğal olarak bağlılaşıklık

durumuna girerler. Dolayısıyla katışıksız, her türlü biçimden yoksun bir içerik, Aristoteles'te "ilk madde", yani tüm var olan şeylerin tabanında yer alan madde olur. Bu arada Aristoteles, katışıksız, saf bir biçim de önerir: Tanrı; tüm biçimlerin biçimi rolünü oynar.

Biçim ve içerik arasındaki kopukluk Aristoteles'te, felsefi görüşlerinde bulunan idealist eğilimin ve birkaç yalıtılmış diyalektik öge ile birlikte varlık gösteren metafizik bir yaklaşımın sonucudur.

Aristoteles'te görülen, biçim ve içeriğin bağlılaşıklık probleminin idealist çözüm yöntemi, çağdaş burjuva filozofları tarafından geliştirilmiştir. Kimi çağdaş yazarlar ve bilimciler, biçim ve içerik arasındaki kopukluğu çok ileri götürdüler. Saf bir biçimin varlığını tanımakla kalmadılar, onu varlığın da tek biçimi saydılar. İçeriğin gerçek varlığını tanımak, onlara kalırsa, maddeciliğe ödün vermektir; bu ödün de maddenin varlığını tanımaya yol açabilir.

Söz gelimi çağdaş fizikçi Erwin Schrödinger, bu düşünceyi savunur. Maddenin nesnel varoluşunu, maddesel dayanağını yadsıyan idealist dünya görüşünü "kurduğu" zaman, biçimin içeriğe çözülmez bir biçimde bağlı olamayacağını, onun içeriksiz de, saf bir durumda var olabileceğini; içeriğin mutlak olarak var olmadığını, dünyanın tabanında bulunan "elemanter" parçacıkların saf bir biçimde bulunduklarını iddia eder. Şöyle yazar: "'şekil' ya da 'biçim' sözcüğünün telaffuz edildiğini duyduğumuzda, günlük dil alışkanlığı bizi yanılgıya düşürür ve âdeta bizden bunun bir şeyin şekli ya da biçimi olmasını, bu biçime özgü maddi bir dayanak olmasını ister gibidir. Bilimsel düzlemde bu tutum bizi Aristoteles'e, onun *causa materialis* (maddesel nedenler) ve *causa formalis* (biçimsel nedenler) kavramlarına kadar götürür. Ne var ki, maddeyi oluşturan elemanter parçacıklara ulaştığımızda, onlarda maddenin kendisini oluşturan

bir şey bulamayız. Her vakit olduğu gibi, bunlar saf bir biçimdir, biçimden başka bir şey değildir, bizi maddenin bireysel bir parçacığına değil de, bu biçimin tekrar tekrar ayrıntılı bir incelenmesine götüren şeydir.[1]

Bütün bu akıl yürütmeler gerçekliğe ters düşer. Gerçek dünyada, katışıksız, saf bir biçim yoktur. Her biçim, görece kararlı her bağlantı sistemi, nesnel gerçekliğin şu ya da bu ögelerinden oluşan bir sistemdir; maddesel süreçlerin görece kararlı bir yapısıdır. Başka bir deyişle, her biçim belli bir içeriğe doğal bir biçimde bağlıdır, onun yapısıdır.

İnnsbruck Üniversitesi'nden Prof. Gröbner, biçim ve içerik arasındaki ilişki üstüne, aslen idealist olan bir görüş öne sürer. Dünyada gözlemlenen görüngüleri belirginleştirerek şu savı ileri sürer: Görüngüler, kimi matematiksel ve geometrik yasalara göre düzenlenmiş olan verilerin "yapıları gibi" düşünülür. Nitekim "elektron gerçekte, ölçümler sonucu doğmuş olan, bir yapıdan başka bir şey değildir."[2]

Ne var ki, eğer "elemanter" parçacıklar, saf biçimlerden, insanlar tarafından matematiksel yasalara göre kurulmuş "yapılar"dan başka bir şeyi temsil etmiyorsa ve eğer nesnel gerçeklikte her şey bunlardan oluşuyorsa, nesnel gerçeklik olarak madde yok demektir. Olası tüm mantıksal yapıları –"saf biçimleri"– yaratan ve onları gözlemlenen görüngülerin dünyasına aktaran bilinç, o zaman, belirleyici demektir.

Bu akıl yürütmelerin idealist karakteri açıkça görülür. Nesnel gerçeklikte maddesel olmayan hiçbir "biçim" yoktur. Ve olamaz da. Dış dünyada var olan her biçim, şu ya da bu maddesel oluşumun yapısıdır. Matematik ve mantıkta oluşturulan ve dile getirilen yapılara gelince; onlar da saf bir biçim değildir; dış dünyada onlara denk olan ögeleri arasındaki bağlılaşıklığı doğ-

1 E. Schrödinger, *Science and Humanism. Physics in our Time*, Cambridge, 1952, s. 21.

2 W. Gröbner, *Scientia*, 1957, sayı: 1, yıl 51, seri 6, s. 4.

rudan ya da dolaylı olarak yansıtan, belirli bir içerikleri vardır. Bu yapılar, şu ya da bu yolla maddesel oluşumlara bağlı olduklarından dolayı, görüngüler dünyasına giremedikleri, onları düzenleyemedikleri ve belirleyemedikleri gibi, aynı zamanda kendileri de bizzat dış dünyadan çıkarsanır, maddesel oluşumların ilişkileri ve bağlantıları aracılığıyla, onlara özgü olan yapılarla belirlenir.

Bu yüzden, saf biçimlerin varoluşu hakkındaki akıl yürütmeler gerçekliğe ters düşer.

3. İÇERİK VE BİÇİMİN BAĞLILAŞIKLIK YASALARI

Gerçeklikte her biçim, içeriğe doğal bir yolla bağlıdır, kendini oluşturan süreçlerin bir bağlantı biçimidir. Biçim ve içerik doğal bir bağlılaşıklık durumunda olduğundan, birbirine bağlıdır ve bu bağımlılık eş değerli değildir. İçerik/biçim ilişkilerinde belirleyici olan rol, içeriğe düşer. Biçimi o belirler ve onun geçirdiği değişiklikler, biçimde kendilerine karşılık gelen değişikliklerin oluşmasına yol açar. Öte yandan biçim de içeriği etkiler, onun gelişimine yardımcı olur ya da gelişimini engeller.

İçerik, belli bir oluşuma özgü süreçlerin ve bu süreçlerin neden oldukları değişikliklerin bütünlüğünü temsil ettiği için her maddesel oluşumun karakteristiği olan mutlak devinime bağlıdır. Biçim, göreli (*relatif*) dinginliğe bağlıdır; zira o, içerik uğraklarının (ögelerinin) görece kararlı bir sistemidir. Mutlak devinime bağlı olduğu için içerik durmadan değişir; buna karşılık, ortaya çıkışını ve varlığını göreli bir dinginliğe borçlu olan biçim, oldukça uzun bir süre hiç kıpırtısız ve kararlı kalır.

Başlangıçta, içerikte meydana gelen değişiklikler, biçim bağlantıları sistemi üzerinde etki göstermez; onun çerçevesine tam olarak yerleşir ve bu yüzden, içerik hızla ve şiddetli bir biçimde evrimleşir. Ne var ki, bir an gelir, içerikteki değişiklikler bir dü-

zeye erişir ve burada, bu bağlılaşıklık sisteminin çerçevesi çok daralır. Görece kararlı sistem, içeriğin gelişimini engellemeye, önlemeye başlar. İçeriğin bu gelişim evresinde biçim, içeriğe denk düştüğü ve ona gelişme olanağını sağladığı birinci evreden farklı olarak içeriğe denk düşemez hale gelir. Biçimin yeni içeriğe denk düşememesi zamanla keskinleşir ve sonunda, biçimle içerik arasında bir çatışma doğar: Yeni içerik eski biçimi reddeder; görece kararlı devinim sistemini yıkar; görece kararlı yeni devinim (biçim) sistemi temelinde dönüşüm geçirir ve böylece yeni bir nitel duruma geçer.

Başlangıçta, yeni biçim içeriğine denk düşer, ona bütün serpilip açılma olanaklarını verir, içerik şiddetli bir biçimde gelişmeye başlar. Ama gelişimi sırasında öyle bir evre gelir ki, burada biçim yeniden onu kısıtlamaya (*comprimer*), onun gelişimine ket vurmaya başlar ve biçim ve içerik arasında bir uyumsuzluğun ortaya çıkmasına neden olur. Gelişimin sonucu olarak bu da eski biçimin reddine sebep olur; yenilenen içerik o zaman yeni bir biçim edinir, bu yeni biçim içinde içselleşir; gelişiminin sonucunda, aynı yazgıyla karşılaşır. Ve bu da, sonsuza dek böyle sürüp gider.

Madde, biçim ve içerik savaşımı, eski biçimin reddi ve yeni biçimin yaratılması sürecinde gelişir.

Literatürde eski biçimin reddinden ya da yıkımından ve yeni bir biçimin oluşmasından söz edildiğinde, genel olarak eski biçimin çerçevesinde içeriğin gelişimine uyarlanan biçimdeki değişiklikler göz önünde tutulur. Bunun sonucu olarak eski biçimin yerinin yenisi tarafından alınmasıyla ortaya çıkmış olan yeni maddesel oluşumun ya da yeni nitel durumun içeriği, tümüyle eski maddesel oluşumun ya da eski nitel durumun bağrında yaratılır; eski biçimin parçalanmış ve yeni biçimin yaratılmış olduğu bu sıçrama, içeriğin nitel bir değişimini göstermez; yalnızca yeni bir biçim kazandığını gösterir. Bütün bunlar

olup biten gerçekliğe ters düşer. Gerçeklikte eski biçimin yok olması ve yeni bir biçimin ortaya çıkması, içerikte köktenci nitel bir dönüşüm sürecidir. Bu yıkım sırasında, kimi etkileşimler ve süreçler safdışı kalır; buna karşılık başkaları ortaya çıkar ve daha başkaları da yine biçim değiştirirler.

Söz gelimi, benzinin yanması sırasında, oktan (*octan*) molekülleri ile oksijen moleküllerinin arasındaki karakteristik bağlantı sistemi bozulduğunda ve bu kimyasal reaksiyon sonucunda su ve karbondioksit moleküllerine özgü bağlantılar sistemi oluştuğunda, biçim sadece nitel bir değişikliğe uğramaz, aynı zamanda içerik de nitel olarak değişir: Reaksiyona karışan maddelerin ve moleküllerin yapısı ve bu maddelerin kendileri de dönüşür. Benzinin yakılması sırasında, oksijen moleküllerinin şokuna uğrayan oktan molekülleri onlarla birlikte yok olur. Benzin moleküllerinde bir ya da iki karbon atomunu ve bir hidrojen atomunu birleştiren kuvvetler, kimyada dendiği gibi, bir yanda oksijen atomları ve öte yanda hidrojen ve karbon atomları arasındaki daha güçlü bir kimyasal ilgiye (*affinité*) karşı koyamazlar. Bunun için, moleküllerin atomlarının eski etkileşimleri (içerikleri) yıkılır ve atomlar yeniden kümelenirler ve görece kararlı yeni bir bağlantılar sistemi (biçimi) ve yeni bir içerikle yeni kararlı oluşumlar; yani su ve karbondioksit moleküllerini yaratırlar. Bu değişiklikler sonucunda ortaya çıkan tözler böylece hem yeni yapılara (biçim) hem de başlangıçtaki tözlerinkinden nitel olarak farklı yeni bir içeriğe sahip olurlar.

4. PARÇA VE BÜTÜN, ÖGE VE YAPI

Bir şeyi içeriği açısından çözümlediğimizde, o şey bir bütün, bir küme olarak karşımıza çıkar. Bu küme, içeriğe özgü olan ve görece istikrarlı bir bağlantı sistemi (süreçler sistemin çerçevesi içinde oluşur) içeren bütün süreçleri kapsar. İçerik, kesinlikle

bu genel bütünsellik içinde biçime bağlanır. Ne var ki, nesne üstüne bilgilenmenin gelişimi sürdükçe, içeriğinin genel karakteristiği yetersizleşir, içeriğin farklı uğraklarının, onu oluşturan ilişkilerin ve süreçlerin daha ayrıntılı olarak incelenmesi gerekli olur. İçerik, nitel olarak yalıtıklaşmış bölümlere ayrışır ve bunların çözümlenmesi için karşılıklı ve bütünle olan bağlılaşıklıklarının yasalarını ortaya koymak gereklidir. Yalıtık parçaların, kendilerini içeren bütünle bağlılaşıklık yasaları, "parça" ve "bütün" kategorilerinde yansırlar; parçaların kendi aralarındaki bağlılaşıklık yasaları, bütünün çerçevesi içinde, "öge" (*élément*) ve "yapı" kategorilerinde yansırlar.

Parça, başka bir nesnenin (süreç, görüngü, ilişki) bileşimine giren ve onun içeriğinin uğrağı olma sıfatıyla kendini gösteren nesnedir. Bütün ise, kendi aralarında doğal olarak bağlı daha başka nesneleri (görüngüler, süreçler, ilişkiler) ve kendini oluşturan parçalara indirgenemeyen nesneleri, yapıcı parça sıfatıyla kendinde saklayarak gösterir.

Her maddesel oluşum, iyice belirlenmiş parçalardan oluşan bir bütünü gösterir. Örneğin, bütün olarak su molekülü, bir atom oksijenden ve iki atom hidrojenden meydana gelir. Su molekülünde, oksijen atomu çekirdeği çevresinde on elektron dolaşır, birinci kabuk iki, ikincisi ise sekiz elektronu taşır. Bu sekiz elektron arasından dördü yalnızca oksijen atomunun çevresinde dolanır; öteki dördü de ortaklaşa kullanılır: İkisi bir hidrojen atomuyla, öbür ikisi de diğer hidrojen atomuyla. Ortak kullanılan elektronlar sadece oksijen atomunun çekirdeği çevresinde değil, yanı sıra, hidrojen atomunun çekirdeği çevresinde de dolanırlar. Sonuç olarak su molekülü içinde, oksijen ve hidrojen atomları doğal bir yolla bağlanırlar; oksijen ve hidrojen atomlarından ayrı ve yeni bir nitelik taşıyan tek bir bütün oluştururlar. Su molekülüne giren her atom ve elektron, bütünün bir parçası olduğundan, bu bütünün içinde yitip git-

mez, kendi niteliği ile erimez, tersine özgül, nitel belirlenimliliğini korur, belli bir özerklik ve bağımsızlık taşır; bu da onlara bütün içinde belli bir yer tutma ve iyice belirli bir rol oynama olanağını verir. Demek ki molekül, kendi özgül içerikleri olan kimi parçaları içinde taşıyan karmaşık, ögelere parçalanmış bir bütündür. Ne var ki, parçaların özgül içerikleri, yalnızca bütün içindeki özgül rolleri, özgül doğalarıyla değil, yanı sıra bütünün genel doğası ile de belirlenmiştir. Bunun için özgül rolde, bağımsız bir tarzda kendilerini göstermezler, bütünün parçası olarak görünürler. Öte yandan, bütünün genel doğası, molekül durumunda, kurucu parçalarının, özellikle de atomların özgül doğal yapısına bağlıdır.

Bunun için maddesel oluşumun parçalara bölünmesi (*démembrement*) bütün olarak varlığının zorunlu bir koşuludur, kendine özgü bir doğal yapısı ve bir özü vardır; oysa parçaların bütünle bağlılaşıklığı, özgül bir özü olan parçalar olarak varlıklarının zorunlu bir koşuludur.

Dolayısıyla, her maddesel oluşum, hem parçalara bölünmüş bir şey olarak hem de doğal biçimde bağlı bir bütün gibi görünür.

Bütün ve parçanın –özel olarak bütün niteliğinin kurucu parçaların özgün doğasına bağımlılığında ve parçaların niteliklerinin bütünün özgün doğasına bağımlılığında kendini ifade eden– karşılıklı bağıntısı, hep birlikte bütünün yapısını oluşturan parçaların belli bir bağlılaşıklığının sonucudur. Bütünün ortaya çıkışını ve onun yapıcı parçalarının dönüşümlerini koşullandıran, kesinlikle şu ya da bu ögelerin bağlılaşıklığıdır. Yapı yoksa, bütün de yoktur. Yapı, bütünün başta gelen önemli bir koşuludur.

"Yapı" kavramı bütünün ögeleri arasındaki bağlılaşıklık ve birleşme biçimidir. İgor Hrušovský şöyle yazar: "Yapı kategorisinde, bu kavramın içeriğini ortaya koyarken mantıksal ilişki ve

işlevlerini, nesnenin diyalektik ve nedensel bağlantılarını, içsel ayrımlaşmasının birliğini, kısaltılmış ve özgül bir birlik biçiminde anlatırız."[3]

"Öge" kavramı bütünün bileşenlerini gösterir; bunlar kendi aralarında belli bir bağlılaşıklık ve bağımlılık içinde bulunurlar.

Şu ya da bu nesnenin (süreçler, görüngüler, ilişkiler) bütünü oluşturan ve onun yapısı olan bağlılaşıklığı, bu nesneleri eşzamanlı olarak bütünün parçalarına ve karşılık olan yapının da ögelerine dönüştürür. Ne var ki "öge" ve "parça" kavramları özdeş değildirler. Birçok yazarın dikkat çektiği bir noktadır bu. Ama bize kalırsa, bu kavramlar arasındaki ayrımı yazarların hepsi göstermiyor. Söz gelişi L. Valt,' onu şu olguda görür: "Parça" kavramı şu ya da bu bütünü oluşturan nesneleri, görüngüleri, ilişkileri gösterir. Ona göre "öge" kavramı da, sadece bir bütünü oluşturan karşılıklı bağlılaşıklığında, yani belli bir yapının çerçevesinde bulunan nesneleri, görüngüleri ve süreçleri gösterir. Şu ya da bu parça ancak, bir bütün oluşturan belirlenmiş bir birleşme içine girmesinden sonra ve bu birleşmenin etkisi altında, belli bir değişiklikten sonra öge olur; daha önce, parça olsa da öge değildir.

Şu ya da bu nesnenin (süreç, görüngü), bir bütün oluşturan karşılıklı bir bağlantıya girmesinden önce, yalnızca öge olduğunu söylemek doğrudur. Doğru olmayan nokta, bir nesnenin (süreç, görüngü), bu bağlantıya, bu birleşmeye girmeden önce parça olması görüşüdür. Ancak belli bir bağlantıya girdikten sonra, bu bütünün oluşumu sonucunda parça olmuştur. Bu bütünden önce, onun dışında, o bir parça değildi. Bunun için "öge" ve "parça" kavramları, bu durumda, örtüşürler; ilgili bağlılaşıklık içinde olan, nitel özgülüğe sahip bir bütün oluşturan ve kendisini

3 I. Hrušovský, "Die Kategorie der Struktur", *Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther Universität*, 1960, c. IX, sayı 2, s. 165.

oluşturan (süreçler, görüngüler) nesnelerin niteliklerine indirgenemeyen, bir bütün oluşturan nesneleri (görüngüleri, süreçleri) gösterirler.

Şu sav da yine kabul edilemez: Öge parçadan şu bakımdan ayırt edilir; nesnenin yapıldığı her şey, bileşenleriyle ilgileri olan her şey, öge olabilir; buna karşılık bütün olarak nesnenin özgüllüğünün içinde yansıdığı bileşenler, yalnızca parça olabilir. İlgili yapıya giren her öge, şu ya da bu yolla, bu yapıya sahip olan tüm özgüllüğü anlatabilir. Bütünün özgüllüğünü dile getirmek, demek ki sadece parçaların değil, yanı sıra ögelerin de karakteristiğidir.

Peki ama öge ve parça arasındaki ayrım neredendir? Ögeler, özgül içeriklerini yapıyla kendi aralarında kurulan belli bir bağlantı sistemiyle dışa vururlar. Belli bir özerklik ve belli bir nitel soyutlanmaya sahip olan ögeler, içinde bulundukları bağlılaşıklıktan köklü bir biçimde ayrılıp seçilirler. Buna karşılık, parçaların özgül içeriği kendi aralarındaki bağlantıyla olan ilişkilerinde değil, bütünle olan ilişkilerinde meydana gelir. Bunun için, bütünün yapısını oluşturan bağlantılara karşıt olamazlar; çünkü bu bağlantılar bizzat bütünün parçalarıdır. "Parça" kavramı demek ki "öge" kavramından daha geniş kapsamlıdır. Bütünün parçaları yalnızca kendi aralarında belli bir bağlılaşıklık içinde bulunan ögeler değildir, ögeler arasında bulunan bağlılaşıklıklardır, yani yapılardır. "Yapı" kavramının özgül içeriğine gelince o, şu ya da bu bütünsel sistem çerçevesinde, parçaların (ögelerin) bağlantı biçiminin gösterilmesidir. Bu gösterme işinde "yapı" kavramının "biçim" kavramı ile karıştığı doğrudur; ama bu olgu kaçınılmazdır ve düpedüz doğaldır. Zira gelişim kavramı temelinde ortaya çıkmıştır ve kavramın somutlaşmasını göstermektedir.

"Biçim" kategorisinin içeriğinin somutlaştırılması olan "yapı" kavramı, gene de "içerik" kategorisiyle ilişkili durumda

ortaya çıktığı zaman, sadece içerik ve biçim bağlaşıklığının yasalarını göstermekle kalmaz; bunun yanı sıra "öge" kavramıyla ilişkili durumda kendini gösterdiğinde, onlar arasındaki içerik ögelerinin bağlılaşıklık yasalarını da dile getirir. Bu ikinci bağlılaşıklık, özellikle her ögenin nitel bakımdan yalıtılmış olduğu göreli bir özerkliğe, bütünün çerçevesinde göreli bir bağımsızlığa sahip olduğu için bu bütünü oluşturan öbür ögelere, onlarla bağlantılarının karakterine özünde bağlı olması olgusuyla karakterize olur. Belli bir kertede, bu bağlantılar bütün içinde, onun yerini, önemini ve rolünü, nicel ve nitel karakteristiklerini belirlerler.

Öte yandan, ögeler arasındaki bağlantı da onların doğasına, nitel ve nicel karakteristiklerine bağlıdır. Söz gelimi, atomik çekirdeğin kurucu ögesi olan, nükleon çekirdeğinin içine giren "elemanter" parçacıklarının nitel ve nicel karakteristikleri; atom çekirdeğine giren daha başka "elementer" parçacıkların, özellikle de mezonların, hiperonların, anti-nükleonların vb. bütün bir dizisinin doğal yapısına sıkıca bağlıdır. Öte yandan bu başka "elemanter" parçacıkların özellikleri de esas bakımından nükleonlara bağlıdır. Söz gelimi, bir π mezonunun proton ve anti-protona dönüşmesi; onun çevresinde var olan ve kuantumun nükleon olan kuvvet alanlarına, nükleonlara bağlıdır, esas olarak. Aynı nükleik alanın aracılığıyla, bizzat π mezonları arasındaki etkileşim sağlanır. Nötronun atomik çekirdeğin bütünleyici parçası olarak kararlı olması, oysa serbest durumda son derece kararsız olması ve bir protona, bir elektrona ve bir nötrinoya çözünmesi, bileşeni olduğu bütünün yapı ögesinin özelliklerine bağlılığını da gösterir.

Yapının ve ögelerin karşılıklı bağımlılığı V. Zveguintsev tarafından tümüyle tanıtlanmıştır. O şöyle demektedir: "Yapının her ögesi, yapıdan yalıtık olduğunda ve onda var olan içsel bağ-

lantılar dışında ele alındığında, belli bir yapı içindeki yerinin ona yüklediği niteliklerden yoksundur; bu yüzden, yalıtılarak incelenmesi, onun gerçek doğal yapısının doğru bir tasarımını sağlamaz. Yapının bileşimine giren her öge, böylece bir 'yapısallık niteliği' kazanır."

Bunun için ögelerin özellikleri, kurmuş oldukları bütünün yapısına bağlıdır ve bu bütünün yapısı da bu ögelere, onların doğal yapısına ve niceliklerine bağlıdır. Başka bir deyişle, şu ya da bu nesneyi oluşturan ögeler ve bu nesneye özgü olan yapı -ögelerinin bağlantı biçimi- zorunlu bir karşılıklı bağımlılık, diyalektik bir birlik içindedir.

"Yapı" kategorisinde yansıyan bütün bu yasalar, doğrudan doğruya "biçim" kategorisine bağlıdırlar.

XII

Öz ve Görüngü

1. Öz ve Görüngü Kavramları

İncelenen nesneyi oluşturan süreçler birbiri arkasına açıklandıkça ve ona özgü olan gerekli yanlar ve bağlantılar ortaya kondukça, bütün bu bilgilenmeleri tek bir bütünde kümeleme, tek bir ilkeden temellendirme, tüm zorunlu yanları ve bağlantıları kendi karşılıklı bağımlılık ve bağlılaşıklıkları içinde anlama gereksinimi doğuyor.

Bu görev, karşılıklı doğal bağımlılıkları içinde ele alınan, nesneye özgü olan, tüm içsel ve zorunlu yanların ve bağlantıların (yasaların) bütünlüğünü kesin olarak gösteren, incelenen görüngünün özüyle ilintili bilincinde yeniden üretilmesiyle yerine getirilir. Oysaki görüngü, bu yanları ve bağlantıları, yüzeysel olarak olumsal bir yığın sapmadan geçerek gösterir. Özü, içsel bağlantıların ve yanların bütünlüğü olarak ve görüngüyü de, özün dışa vurumu olarak, yani dışsal olarak tanımlayarak "içsel" ve "dışsal" kategorilerin içeriğine açıklık getirmemiz gerekiyor.

Nesnenin doğasında olan şeyin, ayrılmaz olan şeyin, onda zorunlu var olan şeyin gösterilmesi, "iç" (*intérieur*) kategorisi için özgüldür. Bu iç anlayışını benimsersek, o zaman dış (*extérieur*), nesnenin içsel doğal yapısı ile koşullanmamış ve olumsal olan şeydir.

Ne var ki "iç" ve "dış" terimlerinin bu kullanımı yanında, çoğunlukla, uzaysal olarak içsel ya da dışsal olanı göstermek içinde kullanıldığı da görülür.

Özü, iç olarak belirginleştirmek için bu kategorilerin her iki anlamı da geçerlidir. İç, hem nesnenin doğasının kurucusu olarak, hem ondan ayrılmaz olarak hem de uzaysal olarak içsel şekline nesnenin yüzeyinde değil de içinde bulunan olarak tasarımlanır.

Özün, şeyin içini ya da iç görünüşünü oluşturduğunu haklı olarak vurgulamakla birlikte, kimi yazarlar incelenen kategorinin içeriğine açıklık kazandırmak için bunun yeterli bir gösterge olduğunu düşünürler. Ama böyle bir şey asla yoktur. Nesnenin iç görünüşü sadece öz değildir, aynı zamanda nedeni, zorunluluğu, yasasıdır da. Öz, nesnenin içsel görünüşüdür (yanıdır) demekle yalnızca, onu bu kategorilerden seçip ayıramayız. Kimi yazarlar, özü, nesnenin iç görünüşü (yanı) olarak göstermekle birlikte, özün nesnenin temeli olduğunu da ekliyorlar.

Özün, nesnenin temeline indirgenmesi de kabul edilemez. Temel, özün bir parçasını oluşturur, nesnenin önde gelen, belirleyici ve zorunlu yanlarını ve bağlantılarını gösterir; buna karşılık öz, temel olmayan, önde gelmeyen yanları ve bağlantıları da kapsamına alır.

Özü, nesnede başlıca ve belirleyici olan şeye, özellikle de nesnenin gelişim ve işlerliğinin temel yasasına indirgenmesine karşı çıkan kimi yazarlar, özü, nesnede etkide bulunan bütün yasaların bütünlüğü olarak tanımlarlar. Ama bu tanımlama da yetersizdir. Onun gelişiminin ve işlerliğinin bağlı bulunduğu yasalar, yalnızca nesnenin özüyle ilişkilendirilmekle kalmaz, yanı sıra nesnenin bütün özel ve zorunlu yanları buna bağlanırlar.

Öz anlayışında filozoflar arasında görüş ayrılıkları bulunuyorsa da, görüngü anlayışı konusunda az ya da çok bir görüş birliği vardır. Görüngü, genelde nesnenin değişken ve özünü

dile getiren, dışsal yanı olarak tanımlanır. Gerçek de budur. Görüngü dışsal yanlar ile özelliklerin bütünlüğüdür, özün bir dışa vurum biçimidir.

2. ÖZ VE GÖRÜNGÜNÜN BAĞLILAŞIKLIK YASALARI

Görüngü, özün bir anlatım biçimi olmakla birlikte her görüngü özle örtüşmez; yine de, ondan seçilip ayırt edilir ve giderek, onu çarpıtır da. Bu çarpıtma da nesnenin özünün kendisini çevreleyen, görüngü üzerinde etki yapan, içeriğine kimi değişiklikler getiren ve bu yolla onu zenginleştiren öbür özlerle etkileşimi içinde meydana gelmesinden doğar. Bunun sonucu olarak, görüngü, özden gelenin, onun tarafından koşullandırılmış olanın ve dışarıdan getirilmiş olanın, nesneyi çevreleyen gerçekliğin, yani ona bağlı olan daha başka nesnelerin etkisiyle koşullandırılmış olanın bir sentezi olarak görünür.

Kimi yazarlar bu durumu göz önüne almıyorlar ve bütün görüngülerin özü çarpıtmadığını, özü olduğu gibi aktardığını ileri sürüyorlar.

Özü çarpıtmayan görüngülerin varlığını tanımak, görüngü ile özün örtüşmezliği ile diyalektik maddeciliğin öz ve görüngü arasında ayrım ve karşıtlık hakkındaki savının evrenselliği hakkında kuşku duymaya ve kimi görüngülerin özünün, doğrudan algılanmalarıyla tanınabileceğini ileri sürmeye yol açabilir. Bunlardan birini tanıyan yasaların, şu ya da bu biçimde ötekini de tanımak zorunda kalmaları, bir rastlantı değildir. Söz gelimi, N. Vakhtomine şöyle yazar: "Bir nesne eğer öz gibiyse, bu durumda, duyumların nesne üzerine doğru bir tasarım vermeleri çok doğaldır." Başka yerde de şöyle der: "Görüngüler nesnenin özünü çarpıtıyorlarsa, duyumlar onun yalancı bir tasarımını verirler; çarpıtmıyorlarsa, duyumlar da onun doğru bir tasarımının oluşmasını sağlar."[1]

1 Age.

Görüngü asla "öz gibi" olamaz, her zaman ondan ayırt edilir ve şu ya da bu yolla, onu çarpıtır. Bunun için görüngülerin algılanması öz hakkında doğru bir bilgi veremez.

Görüngünün içeriği sadece özle değil –yani nesnenin içsel zorunlu bağıntıları ve yanları ile değil– bunun yanı sıra, varlığının dışsal koşullarıyla, başka şeylerle etkileşimiyle tanımlanır ve bu etkileşim ve koşullar daimi değişiklik içindedirler. Bu yüzden görüngülerin içeriği dalgalı (*fluctuant*), değişken olmak zorundadır; buna karşılık öz, bütün bu değişiklikler içinde kendini koruyan, kararlı bir şey gösterir. Söz gelimi şu ya da bu malın fiyatı durmadan değişir, ama değeri belli bir süre değişmezliğini korur. İnsanların yaşam koşulları, özellikle de kapitalist toplumda işçilerin koşulları için de aynı şey geçerlidir. Bu koşullar bir işçiden ötekine, üretimin gelişiminde bir dönemden (ya da evreden) ötekine, özellikle bir durgunluktan hareketlenmeye, bir bunalımdan bir depresyona değişirler. Ne var ki insanların maddi durumunu belirleyen üretim ilişkilerin bütünü (özü), göreli olarak değişmeksizin, kararlı kalır.

Öz ve görüngü arasındaki bu bağlılaşıklık yasasına değinirken Lenin şöyle yazar: "Asli olmayan, görünürde olan, yüzeysel olan çoğu zaman kaybolur, 'öz' kadar 'sağlam', 'kuvvetli bir şekilde yerleşik' değildir."[2]

Görüngüye göre kararlı olan öz, hiç değişmeksizin kalamaz. Değişikliğe uğrar, ama görüngüden daha yavaş bir şekilde. Değişmesi şu olguyla koşullanmıştır: Maddesel oluşumun gelişim sürecinde zorunlu kimi yanlar ve bağlantılar büyük bir rol oynamaya ve güçlenmeye başlar; buna karşılık daha başkaları, ikinci plana atılır ya da büsbütün kaybolur. Maddesel oluşumun gelişimi sırasında özün değişmesine bir örnek olarak, kapitalizmin tekelcilik öncesi evreden emperyalizm evresine geçişi gösterilebilir. Kapitalizmin tekelcilik öncesi evresinde serbest rekabet

2 V. Lenin, *Œuvres* [Yapıtlar], c. 38, s. 124.

varken, tekeller büyük bir rol oynarken ve malların ihracatı başat durumdayken; emperyalizm evresinde serbest rekabet, gene varlığını sürdürmekle birlikte, burada evrensel bir görüngüye dönüşen tekelcilikle çok sınırlanmıştır ve toplum yaşantısında belirleyici bir rol oynamaya başlamıştır, malların dışa satılması ikinci plana geçmiş ve o zaman, sermaye ihracı başat olmuştur vb. Bütün bunlar gösteriyor ki, kapitalizmin emperyalizm evresine girmesiyle birlikte, onun özü, kimi değişiklikler geçirmiş, ama doğal yapısında hiçbir değişiklik olmamıştır.

3. TEMEL VE TEMELLİ

İncelenen nesnenin içeriği, biçimi ve özünün ortaya konuşundan başlayan bilgilenme devinimi – kendisine özgü olan zorunlu, içsel yanların ve bağlantıların (yasaların) doğal bağlılaşıklıkları içinde yeniden üretimi– temelinin, belirleyici temel yanlarının ve ilişkilerinin kurulmasıyla başlar.

Belirleyici yan ya da ilişki olarak temel (*fondement*), incelenen bütünün içini (*intérieur*) gösterir, onun özünün en derin uğrağıdır; bununla birlikte bilen özne, özü ilkin dışsalın, görüngünün düzeyinde, belirlenmiş yanları ve çizgileriyle göstermek üzere arar. Bu yolla gösterilen temel –bilgilenmenin bu başlangıç basamağında– biçimsel temeldir, çünkü sadece biçimden ayırt edilen içerikle, temelli olanla (*fondé*) tümüyle özdeştir. Temel belirleyici bir şey sayılır ve temellenmiş olan da belirlenmiş bir şey.

Biçimsel temel ve temellenmiş olanın özdeşliği, temele ve onun tarafından koşullandırılmış görüngülere zorunlu olarak özgü olan gerçek özdeşliği anlatmaz; tersine o tek ve aynı içeriğin farklı anlatımıdır: Temellenmiş olanın ifadesidir. Bunun için biçimsel temel gerçekte totolojiktir; zira burada temelle dile getirilen, genel kural olarak temellenmiş olan biçiminde dile ge-

tirilmiş olandır. Söz gelimi, elektriksel görüngülerin temeli sıfatıyla "elektriksel güç" araya girmektedir, bitkilerin temeli olarak, "bitkisel güç", ısının temeli olarak, "flojiston" (*phlogistique*) vb. Bunun için, bu temelin bilgi kuramsal (*gnoséolologique*) değerinin ortaya konması, incelenen nesnenin bilgilenmesine hiçbir yeni katkıda bulunmaz. Burada temel biçim olarak bildirilmiş olan, temellenmiş biçimde olan şeydir.

Temelin bu tarz sınırlı ve totolojik karakterini Hegel çok iyi göstermiştir. Ele alınan temel örneği çözümlerken şöyle diyordu: "Temellerin böyle bir işaretlenmesi (*indication*), özdeşlik üstüne önermeye uygun bildirimle aynı boşluğa eşlik eder"[3] Bunlar, totolojik boş söylemlerdir. "Gerçekten" diye sürdürür, "bir kristalleşme biçiminin temelinin, moleküllerin özel bir tertiplenmesi (*disposition*) olduğunu söylemek bir totoloji değil de nedir? Söz konusu kristalleşme, temel denilenle aynı düzenleme değil midir?"[4] Mantıkçının akıl yürütmesinde "Benzer bir şey meydana geliyor," diyor Hegel, yeterli neden (*raison suffisante*) yasasının temeline gönderme yaparak ve şunu söylüyor: Bizim düşünme yetimiz öyle yapılmıştır ki, her şeyin temelleri üzerinde araştırma yapmakla sorumluyuzdur. Söz gelişi, bir hekimin, suda boğulan birinin ölümünü açıklarken, "insan öyle yaratılmıştır ki, su altında yaşamaz" demesi gibi; ya da bir hukukçunun, suçlunun cezalandırılması zorunluluğunu "sivil toplum öyle yaratılmıştır ki, suçlar cezasız kalamaz,"[5] şeklinde açıklaması gibi.

"Bütün bu durumlarda" diye bağlar Hegel, doğrudan doğruya bizim önümüzde duran temel, bir içeriktir "ve bütün ayrım sırf şu olgudan ileri gelir: Şimdi, artık içerik, içeriye (*intérieur*) aktarılmıştır."[6]

---

3 G. W. Hegel: "Wissenschaft der Logik", *Sämtliche Werke*, c. 4, s. 570.

4 G. W. Hegel: *Werke, Vollständige Ausgabe*, c. 6, s. 244-245.

5 G. W. Hegel: *Werke, Vollständige Ausgabe*, c. 6, s. 246.

6 G. W. Hegel: "Wissenschaft der Logik", *Sämtliche Werke*, c. 4, s. 570.

Biçimsel temel, bilgilenmedeki gelişimin ilk basamaklarına bağlıdır; bilen özne, karakteristikleri, nitel ve nicel, tekil ve genel özellikleri ve ilişkileriyle ortaya koyup saptadığında ve onların birlikte var olduğunu göz önüne aldığında. Birlikte varoluşun doğuşundan nedenselliğe ve incelenen görüngülerin nedenlerinin ortaya konmasına geçişle birlikte şimdi gerçek temel gibi görünen temel anlayışı, duyulur kertede biçim değişikliğine uğrar.

Temellenmiş olanın ortaya çıkışını koşullandıran asıl nedeni yansıtan gerçek temel, ondan yola çıkarak temelli ortaya çıkarılıp açıklanabilir öyleyse. Temellenmiş olanı, verili bir gerçek temelden çıkarmak, temel ve temellenmiş olan arasında bir özdeşlik kurmaktan başka bir şey değildir. Temellenmiş olan, temelle özdeştir; çünkü onun içeriğinin dışa vurum ve varlık biçimidir. Bununla birlikte, temellenmiş olanın içeriğindeki bütün her şey temelden çıkarılmaz, bu uğrakların kimileri ortaya konmuş olan nedenle değil, dışsal durumlarla koşullanmışlardır. Bunun için temel ve temellenmiş olan arasında sadece özdeşlik değil, ayrım da vardır.

Kendisini meydana getiren nedenle belirlenmiş ve şu ya da bu yolla âdeta bu gerçekten çıkarsanmış görünen temellenmiş olanın içeriği esas sayılır; oysa dışarıdan getirilmiş ve dışsal koşullarla koşullandırılmış olan temellenmiş olanın içeriği, özsel sayılmaz.

Ancak, temellenmiş olanın içeriğinde esas sayılmayan şeyin, kendine özgü bir nedeni, dolayısıyla temeli var olduğuna göre, o da esas sayılabilir. Buna karşılık, bu temelden kaynaklanmayan her şey, esas olmaksızın ona göre ele alınacak, dışsal durumlarla koşullanacaklardır.

Buradan şu sonuç çıkar: Temellenmiş olanın aynı zamanda bir yığın farklı gerçek temeli vardır, üstelik bunlar tümüyle karşıttırlar. Bunun için somut her şeyin, birçok farklı tanımı olabilir ve "gerçek temelden" yola çıkarak bunların hangisinin esas ol-

duğunu belirlemenin yolu yoktur. Nitekim zorunlu ya da olumsal olarak temellenmiş olanın içine giren şu ya da bu görünüşün karakteristiği gibi, bunlardan birinin seçiminin, nesnenin nesnel doğal yapısına değil; bilen öznenin öznel konumuna bağlıdır.

Bu gerçek temel eksikliğine (*carence*) ilk dikkati çeken Hegel olmuştur: "Şu belirsiz kalıyor," diye yazar, "somut bir şeyin içeriğinin birçok tanımı arasında hangisinin özsel olarak kabul edileceği ve hangisinin temel olarak kabul edileceği. Bunun için onlar arasındaki seçim serbesttir."[7]

Nitekim incelenen görüngünün nedenlerinin, zorunlu yanlarının ve bağlarının birinin ya da öbürünün bulunması; biçimsel temelin, uydurma olan birincisinin aksine olarak temellenmiş olanı belirleyen ve açıklayan gerçek temeli gösterir; ama bütün çeşitliliği içinde, içeriğinin tüm zenginliği içinde değil, özelliklerinin şu ya da bu düzeyinde gösterir. Öteki özellikler konusuna gelince, bunlar daha başka neden-sonuç bağlantıları ve incelenen bütünün özerk, gerçek, yeni temeller biçiminde görünen zorunlu bağlantıları ve yanları bulundukça, açıklanırlar. Bir şeyin karşıt ve farklı temellerinin sayısının artması, kimilerini keyfi bir yolla seçme ve kimilerini de bilmezlikten gelme koşullarını yaratır. Bir tek bütün içinde onların koşullandırdıkları bütün bu temelleri ve özellikleri birleştirmek; tek bir ilkeye dayanarak onları açıklamak, yani daha derinleşmiş, yeni bir temele geçmek zorunluluğu doğurur. Tek bir bütün oluşturan ve temellenmiş olanın bütün içeriğini açıklayan bu yeni temel, tam, tamamlanmış (*complet*) bir temeldir.

Tamamlanmış temel, incelenen bütünün özsel yanları (ilişkileri) ile kurulur. Maddesel oluşumun öteki yanlarının tümünün değişikliğinin ve bağlılaşıklığının biçime konmasını belirlediği için bunları başlangıç ilkesi olarak ortaya koyar ve bunu benimsersek; bütün bu yanları açıklayabilir, bağlılaşıklıklarını

7 G. W. Hegel: "Wissenschaft der Logik", *Sämtliche Werke*, c. 4, s. 577.

ortaya çıkarabilir ve bu yanların her birinin yerini, rolünü ve kapsamını belirleyebiliriz.

Kimyasal bir elementi ele alıp incelediğimizde, onun "tamamlanmış temeli"nin atomik çekirdeğin yükü olduğunu görürüz. Bundan yola çıkarak kimyasal elementin az çok köklü olan özellikleri ve bağlantıları açıklanabilir; şu ya da bu özelliklerini, en başta da elektronik örtüsünü, dışsal elektronik kabukta belli bir nitelikteki elektronların varlığını vb. belirleyen "gerçek temeller" de içinde olmak üzere. Toplum ele alındığında, genelde bu temelin rolü üretim biçimi tarafından oynanır, kapitalist toplumda ise malla ve mal ilişkileriyle.

"Tamamlanmış temel", "gerçek temel"den farklı olarak sadece temel ve temellenmiş olanın özdeşliğini belirlemekle kalmaz, aynı zamanda ayrımlarını da belirler; geçersizleşmiş bir biçimde, şeyin tüm gerçek temellerini, bağlılaşıklığı kadar tüm belirlenimlerini de kapsar. "Tamamlanmış temel" kategorisi, az çok bir uygunlukla, incelenen nesnenin temelini anlatır.

Temellenmiş olan ile özdeş olan ve onun içeriğinin başka bir anlatımından başka bir şey olmayan "biçimsel temel"den hareketle temel ve temellenmiş olan arasındaki ayrımı ve özdeşliği anlatan, temellenmiş olanın birbirini karşılıklı olarak dışlayan çeşitli temellerini ortaya çıkaran "gerçek temele"; daha sonra, temellenmiş olanın bütün yanlarını ve bağlılaşıklıklarını belirleyip açıklayan "tamamlanmış temele" geçen temel üstüne bilgilenme devinimi, bilgilenmedeki gelişimin tarihsel, gerçek eğilimini dile getirir.

Söz gelimi, antik çağda, amberde bulunan ve sürtünme yoluyla kendini gösteren elektrik (elektrikli madde), elektrik görüngülerinin temeli sayılıyordu. Burada temel ile temellenmiş olan arasında tam bir özdeşleştirme vardı. Daha sonra, elektrik görüngülerinin iki tözün birbirine sürtülmesiyle; değişik sıcaklıkları olan farklı metallerin temasa sokulmasıyla; bir ve aynı çözel-

tiye (*solution*) yerleştirilmiş farklı gereçlerin temasıyla; söz gelişi değişik davranışlı farklı metallerin temasıyla; manyetik bir alana kapalı bir iletkenin yer değiştirmesiyle; metal iletkenlerin ışımasıyla (*rayonnement*) meydana getirilmiş olduğu anlaşıldı. Temel ve temellenmiş olan daha önce de birçok kez örtüşmüştü. Bir ve aynı temellenmiş olanda farklı temeller bulunmuştu. Dahası, öyle özellikler bulunmuştu ki bunlar, bu temellerden kaynaklanmıyordu. Söz gelimi elektriğin kıvılcım çıkardığı, nesnenin ısısını yükselttiği, sıvıları ve gazları ayrıştırdığı, mekanik bir devinime yol açtığı, kimi cisimlerden geçtiği, bazılarından geçmediği, kimi cisimleri çektiği ve bazılarını da ittiği saptanmıştı. Ama bütün bunların nedeni, elektriğin sürtünmeden ileri gelmesi, alkalik (*alcaline*) bir çözelti (*solution*) içinde bulunan farklı gereçlerden oluşan devre içinde görünmesi değildi; ne manyetik bir alanda kapalı bir iletkenin yer değiştirmesi sonucu ne de cisimlerin ışımasının ya da ısınmalarının sonucu idi. Bu özellikler daha başka temellere dayanılarak açıklanmışlardı. Ancak, elektronlar ve onların kendi aralarında ve protonlarla etkileşim yasaları keşfedildiği zaman, bütün bu temellerin ve elektrik görüngülerinin özellikleri, bir tek ilkeye dayanarak açıklanmaya başlandı: Tözün elektronik yapısı. O zaman bu ilke, son çözümlemede, belirleyici elektrik görüngülerinin özellikleri ve onların bağlılaşıklıkları konusunda tamamlanmış temel rolünü oynadı:.

Tamamlanmış temel biçiminde kendini gösteren temel anlayışına eriştikten sonra, bilen özne, ona dayanarak incelenen nesnenin özünü oluşturan zorunlu bağlantıların ve daha başka yanların hepsini açıklayabilir, onlar arasında bulunan zorunlu karşılıklı bağımlılığı, bilinçte, soyut kavramlar sistemi içinde yeniden üretebilir.

XIII

Çelişki, Karşıtların Birliği ve Savaşımı Yasası

1. KARŞITLARIN BİRLİĞİ VE SAVAŞIMI OLARAK ÇELİŞKİ

İncelenen nesnenin özünü belirginleştiren zorunlu bağlantıların ve diğer yanlarının tümünü temelden çıkarabilmek için temeli (belirleyici görünüş, ilişkiyi) ve maddesel oluşumu, ortaya çıkışları ve gelişimleriyle birlikte ele almak gerekir. Bu da, bir gelişim evresinden bir başkasına doğru ilerleten ve onu koşullandıran motor gücün gelişim kaynağının ortaya konmasını gerektirir. İşte bu kaynak, çelişki, karşıtların "savaşımı" ve birliğidir. Dolayısıyla, bilgilenme gelişimi sırasında, nesnel gerçekliğin tüm çelişkilerini, yanlarını ve eğilimlerini ortaya koyma zorunluluğu ile karşılaşılır.

Bu karşıtlar ve bu çelişki neyi gösterir?

Dönüşüm doğrultuları birbirine karşıt olan ve karşılıklı etkileşimleri çelişkiyi ya da karşıtların "savaşımı"nı oluşturan yanlar (görünüşler) karşıt diye adlandırılır. Söz gelimi özel maddesel oluşumlarda tekili ve geneli oluşturan yanlar, karşıttırlar; çünkü doğrudan karşıt olan eğilimlere sahiptirler. Tekilin yinelenmeme eğilimi vardır, genelse durmadan yinelenir. İçerik ve biçim de karşıttırlar. Sürekli değişiklik, dalgalanma, içeriğin bir eğilimidir; göreli bir devinimsizlik, kararlılık ise bir biçim eğilimidir.

İşleyişinde, değişikliklerinde ve gelişimlerinde karşıt eğilimlere sahip olan karşıtlar birbirini dışlarlar, karşılıklı olarak süregelen bir savaşım durumunda olurlar, ayrı doğrultularda değildirler ve karşılıklı olarak birbirlerini yok etmezler. Birlikte varlık gösterirler, sadece birlikte var olmakla kalmazlar, aynı zamanda doğal bir yolla birbirlerine bağlıdırlar, birbirleri içine girerler ve birbirlerini gerektirirler, bu da şu anlama gelir: Onlar birleşiktirler ve karşıtların birliğini göstermektedirler.

Gerçekten, tekil kendi başına, genelden bağımsız olarak varlık göstermez; tersine yalnız ve yalnız genelle doğal bir bağlantı, birlik durumunda bulunur; biçimi olmayan bir görüngü ya da içeriği olmayan bir biçim yoktur; her biçimin bir içeriği, her içeriğin bir biçimi vardır, dolayısıyla, içerik ve biçim her zaman çözülmez bir bağlantı içindedir.

Demek ki, karşıtların birliği her şeyden önce onların karşılıklı olarak ortaya konmalarıdır, yani karşıt yanlar ve eğilimler, ancak her ikisi birden var olabilmektedir. Ancak, buna koşut olarak, birlik şu ya da bu uğraklarda ve eğilimlerde karşıtların belli bir örtüşmesini de ifade eder. Karşıtlar bir tek ve aynı oluşumu, bir tek ve aynı özü belirginleştirdiklerinden, ortaklaşa birçok şeye de sahip olmaları, bütün bir dizi özsel özelliklerde örtüşmeleri gerekir zorunlu olarak; yoksa etkileşimleri canlı bir çelişki yaratma gücünü gösteremez, ona karşılık olan ve nitel olarak belirlenmiş görüngünün varlığının temeli olamaz.

Karşılıklı olarak birbirine bağlı olan ve şu ya da bu diyalektik çelişkiyi oluşturan karşıtlarda ortaklaşa olan şeyi gösterirken Karl Marx şunları yazıyordu: "...kuzey kutup ve güney kutup eşit tarzda kutuplardır, özleri özdeştir; bir ve aynı türü, bir tek özü –insan özünü– oluşturan erkek cinsi ve kadın cinsi için de durum aynıdır. Kuzey ve güney, bir tek ve aynı özün karşıt belirlenimleridir, gelişiminin son basamağına ulaşmış aynı özün ayrımlarıdırlar. Ayrımlaşmış bir özü gösterirler. Ne iseler

odurlar, yalnız ve yalnız, ayrımlaşmış belirlenim olarak ve kuşkusuz, özün o ayrımlaşmış belirlenimi olarak."[1]

Karşıtlar, bir ve aynı özün farklı yanları olduklarından dolayı, sadece birbirlerini dışlamakla kalmazlar, yanı sıra aralarında örtüşürler de; sadece ayrımı anlatmakla kalmazlar, yanı sıra özdeşliği de dile getirirler. Yalnız ve yalnız doğal yapılarının belli bir örtüşmesiyle ayrımlar içinden sezilen (*transparant*) özdeşlikleriyle birbirine girerler ve birbirini gerektirirler, diyalektik bir çelişki kurarlar. Nitekim karşıtların özdeşliği onların ayrımları kadar, zorunlu çelişkinin bir uğrağıdır.

Karşıtların eş değerliliği (*équivalence*), özdeşliklerinin, biçimlerinin, örtüşmelerinin biçimlerinden biridir; bu da, çelişkinin gelişim evresinde ortaya çıkar ve burada karşıt kuvvetlerin belli bir dengesi kurulur ve bu kuvvetler birbiriyle âdeta eşitlenirler. Karşıtların eş değerliliği üstüne bir örnek vermek gerekirse, 1905 Rusya'sında devrim ve karşı-devrim kuvvetleri arasındaki ilişkiyi gösterilebiliriz. O zamanki durumu çözümlerken Lenin şöyle diyordu: "Bugünün (30 Ekim 1917, Pazartesi) bilançosu: Kuvvetler arasında denge... Çarlık *daha şimdiden* yenme gücünü yitirmiştir, devrim de bu güçten yoksundur."[2] Benzer bir durumla 1917 Rusya'sında karşılaşıldı, Şubat devriminden sonra Kerenski hükümeti, devrimci proletaryayı açıktan açığa ortadan kaldırmaya geçtiğinde. Bu sırada yönetiminde küçük burjuva demokratların olduğu sovyetler güçsüzdüler ve henüz burjuvazi de onları temizleyecek denli kuvvetli değildi.

Karşıtların eş değerliliği, çelişkinin olgunlaşması durumunu anlatır ve karşıt kuvvetler arasındaki savaşımın sertleşmesiyle belirginleşir. "...Savaşımı dışlamak şöyle dursun, kuvvetler arasındaki denge, tersine özellikle onu sertleştirir."[3]

1 K. Marx ve F. Engels, *Yapıtlar*, c. 1, s. 321 (Rusça baskısı).

2 V. Lenin, *Œuvres* [Yapıtlar], c. 9, s. 429.

3 Age, s. 464.

Karşıtların özdeşliği (örtüşmesi), karşıtların birbirine geçişi anında en uygun ifadesini bulur. Karşıtların savaşımının bu uğrağı, özel bir önem kazanır; çünkü çelişkinin çözümünü ve nesnenin yeni bir nitel duruma geçişini gösterir, bu da, gelişimde bir düğüm noktası olduğu anlamına gelir. Çelişkinin gelişimindeki bu uğrağın, karşıtların özdeşliğinin bu dışa vurum biçiminin özel bir önem taşıdığını göz önünde tutarak Lenin, diyalektiği, karşıtların özdeşliğinin, birinin ötekine geçiş yasalarının kuramı olarak tanımlıyordu. "*Diyalektik, karşıtların* nasıl var olduklarının ve de *özdeş* olabildiklerinin -birbirine değişip dönüşürken içinde özdeş kaldıkları koşulların- insan aklının niçin bu karşıtları ölü, donmuş saymadığının; tersine canlı, koşula bağlı, devingen, birbirine değişen olduğunun nedenlerinin kuramıdır."[4]

Kısacası, çelişki, karşılıklı olarak birbirini dışlayan ve varsayan karşıtların birliği ve savaşımıdır.

Karşıtların birliği ve savaşımı çelişkinin zorunlu bir uğrağı olduğundan, yine de orada aynı konumu tutmazlar. Karşıtların birliği, her zaman görecelidir, oysa karşıtların "savaşımı" mutlak niteliktedir. Karşıtların birliğinin göreceli karakteri her şeyden önce geçici olması, uygun koşullarda ortaya çıkması, belli bir süre var olması ve kendisini oluşturan karşıtların "savaşımının" gelişiminin sonucu olarak, yeni bir birlikçe yok edilip yerinin doldurulması olgusuyla anlaşılır. Daha öncekinin yerini dolduran birlik de, kendisine özgü karşıtların "savaşım" baskısı altında, çelişkinin gelişiminin belli bir evresinde, önceki koşullara daha iyi adapte olmuş olan, bir başka birlik tarafından aşılmış (*évincé*) ve yeri doldurulmuştur. O da yine bir süre var olduktan sonra, bir yenisi tarafından bir yana itilmiş ve yeri doldurulmuştur, böylece bu, sonsuza dek gider.

4 V. Lenin, *Œuvres* [Yapıtlar], c. 38, s. 107.

Gelip geçici varlığından başka, her somut birliğin göreli karakteri de, karşıtların tam olmayan örtüşmesinde ve bu örtüşmenin işleyişi ile gelişmesinde, tam bir uyuşma yokluğunda ve eş değerliliklerinin genelgeçerli karakterinde kendini gösterir.

Karşıtların "savaşımı"nın mutlaklığı; şu ya da bu birliğin varoluşunun tüm evrelerinde bulunması, kendisi ve kendi yerine geçenle arasındaki bağlantıyı kuran bir halka olması ve her somut birliğin ortaya çıkışı, değişikliği ve yeni bir birliğe geçiş temelinde gelişmesinden ibarettir.

Karşıtların birliğinin göreli (*relatif*) karakterini Lenin, göreli dinginliğe ve karşıtların savaşımının mutlak karakterini de mutlak devinime bağlıyordu.[5]

2. ÇELİŞKİ VE FARKLILIK

Çelişki, karşıtların birliğini ve savaşımını gösterir, derken bizim, olgunluğa ermiş ve büsbütün oluşmuş bir çelişki anlayışımız vardır. Gerçek deyimiyle çelişki, kimi yazarların sandıkları gibi sadece karşıtlara bağlı değildir. Çelişkiyi yalnız ve yalnızca karşıtlara bağlamak bu karşıtları verili, hazır bir biçimde saymak anlamına gelir; oysa onlar, daha başka varlık biçimlerine dayanarak ortaya çıkarlar ve gelişirler.

Farklılıklar, varlığın genel biçimini oluştururlar ve buna dayanarak çelişkiler gelişme gösterirler. Bunun için çelişkinin varoluşundaki birincil evreleri farklılıkla ilişkilendiren yazarlarla aynı düşüncedeyiz. Bu yazarların kimisi, sınırı aşar ve her ayrımın bir çelişki olduğunu söyler ki bu vahim bir yanılgıya düşmektir. Söz gelimi, bu görüş Ai Sy-tsi tarafından şöyle anlatılır: "Farklılıklar, çelişkilerin kendini dışa vurumlarının bir biçimidir; farklılıklar kendi içlerinde çelişkinin bu ögelerini taşırlar ve bunun için farklılıkların çelişki olmadığı söylenemez."

5 V. Lenin, *Œuvres* [Yapıtlar], c. 38, s. 344.

Eğer her farklılık bir çelişki ya da çelişkinin bir dışa vurum biçimi olarak kendini gösterseydi –bir ve aynı maddesel oluşumun yanları ve maddesel oluşumların tümü arasında, her yerde ayrımlar var olsaydı– o zaman gerçeklikte çelişkilerden başka hiçbir bağlantı ve ilişki ayırt edilemezdi ve çelişkiler sadece nesnelerin ve yanlarının bağlılaşıklık biçimini gösterirlerdi. Nesnel gerçeklikte var olan bağlantıların ve ilişkilerin çeşitliliği, kolayca çelişkilere indirgenemez. Çelişkili karakter evrenseldir, ama tek bağlantı biçimi değildir. Nesnel gerçeklikte ayrıca uyum, uygunluk (*concordance*) ve karşılıklılık ilişkileri de vardır.

Her farklılığın bir çelişki olduğunu iddia eden görüş, çelişkinin doğal yapısını aydınlığa kavuşturma olanağını vermez; çünkü çelişkinin özünü oluşturan ve dikkati dış yanda toplayan uğrakları kesinlikle gölgede bırakır. Bundan başka, bu görüş, bilişsel ve pratik etkinliklerinde, insanları doğru yoldan saptırabilir; çünkü en farklı ilişkileri birbirine karıştırabilir ve bu yolla da içsel yaşantının, özerk deviniminin ve incelenen bütünün gelişimini belirleyen gerçek çelişkilerin seçilmesini engeller.

Gerçeklik ile bu görüş arasındaki ayrılığı kabul etmekle birlikte, kimi yazarlar çelişki sayılan farklılıkların çemberini sınırlandırmaya çalışırlar. Kimileri, çelişki olarak yalnızca köklü farklılıkları, kimileri ise içsel farklılıkları kaydederler. Ne var ki bunlar ne görüngülerin iç alanına aidiyeti, ne özsel karakteri, yalın farklılığından, farklılığı-çelişkiden (*différence-contradiction*) ayırt etme olanağını verir. Gerçeklikte, çelişkili olamayan içsel ve özsel farklılıklar vardır ve bunun tersine olarak çelişkili olan, fakat dışsal olan ve özsel olmayan farklılıklar vardır. Söz gelimi, insanın duyu organları arasındaki farklılıklar içsel, özseldirler, ama çelişkili değildirler ve düzenli bir biçimde işlerlik gösterirler. Bunun gibi, sosyalist üretimin özel dalları arasındaki farklılıklar, içsel ve köklüdür; ne var ki eko-

nominin planlama kuruluşları normal işlerlik gösterdiklerinde, çeşitli üretim dalları arasında çelişkiler olmaması gerekir. Öte yandan, özsel olmayan ve dışsal karakteriyle çelişkilerin rolünü oynayan kimi kapitalistler arasındaki farklılıklar, özsel olmayan ve dışsal karakterleriyle, çelişkilerin rolünü üstlenirler. Burjuva partileri arasındaki farklılıklar da özsel değildirler ve dışsaldırlar; ama önceden düşünülebileceği gibi, filan ya da falan çelişkilerle kendilerini gösterirler.

Bütün bunlardan anlaşılmaktadır ki, ne görüngünün içsel alanına aidiyet ne de özsel karakter, yalın ayrımı çelişkiye dönüştüren belirleyici çizgiler değildir.

Ne içsel alana aidiyet, ne farklılıkların özsel karakteri onları çelişkiye çevirmektedir (zira çelişkiler sadece içsel değildirler, yanı sıra dışsaldırlar da; sadece özsel değildirler, yanı sıra özsel olmayanları da vardır); ama bu farklılıklar, etkileşim durumundaki şu ya da bu yanların değişikliğinde karşıt eğilimleriyle ilişkilenebilirler. Yalnızca farklı gelişim ve değişim eğilimleri ve yönsemeleri olan değişik yanlar, çelişki içinde bulunurlar. Söz gelimi planlama kuruluşlarının yetersiz çalışması sonucunda kimi sosyalist üretim dalları arasında bazen ortaya çıkan çelişkiler; bu dallar farklı oldukları için değil, tersine bu dalların gelişiminde farklı dallar ve bir uyumsuzluk ortaya çıktığı için oluşurlar. Bu durum, kimi sosyalist devletler arasında, sosyopolitik düzenlerinin paylaşılması, sosyalizm ve komünizm doğrultusunda aynı gelişim perspektifine sahip olmalarını gerektirmesine karşın çelişkilerin çıkışını da açıklar. . Bu ortaklık, elbette, ilişkilerinde zorunlu bir uygunluk (*corcondance*) ve bir uyuma yol açsa da. Ancak öyle uğraklar vardır ki orada, kimi sosyalist devletler arasında, komünist devinimin şu ya da bu sorununa, siyasal ya da ekonomik şu ya da bu problemine yaklaşımında görüş ayrılıkları ya da değişik eğilimler ortaya çıkar. Bu durumda, çelişkilerin ortaya çıkması söz konusu olabilir; ama

bunlar da çözümlerini eşgüdümlü eylemlerde, söz konusu probleme ortaklaşa yaklaşımın oluşturulmasında bulurlar.

Kısaca, her farklılık çelişki değildir; ama gelişim eğimlerini, şu ya da bu değişim yönelişini ilgilendirdiğinde, böyle olabilir. Yalnızca bu tipin farklı yanları "savaş" (*lutte*) durumundadır ve gelişimleri boyunca, karşıtlarına dönüşebilirler; yani onlar çelişkilerin varoluşunun başlangıç evresini oluştururlar.

3. ÇELİŞKİNİN GELİŞİM BASAMAKLARI

Çelişki, özsel olmayan bir farklılıktan yola çıkarak başlar ve daha sonra özsel farklılık evresine geçer. Uygun koşullarda, özsel farklılıklar karşıtlara dönüşür. Bu evreden itibaren ve gelişimleri boyunca, çelişkiler aşırı uç evresine ulaşırlar ve burada, karşıtlar çatışmaya başlar, birbiri içine geçer, özdeşleşir ve oradan da yine, çelişkilerin çözümünü koşullandırırlar. Çelişkiler bir kez çözüldükten sonra, maddesel oluşumun içinde yeni bir çelişki kümesi barındıran yeni bir niteliksel duruma ulaşırlar.

Somut bir örnek olarak, burjuvazi ve proletarya arasındaki çelişkinin gelişimini ele alabiliriz. Bu çelişkinin kökenleri uzak bir geçmişte yatar; çelişki, zanaat (*artisanale*) döneminde ortaya çıkmıştır ve bu evrede, önce bir yandan, kalfa (*contremaître*) ve öte yandan çıraklar ve öğrenciler arasında özsel olmayan bir farklılık biçiminde ortaya çıkar. Gerçekte, başlangıçta, atölyeyi yöneten kalfa ve verilen emri yerine getiren çıraklar ve öğrenciler arasında farklılık özsel değildi; zira o dönemde, çıraklık statüsüne göre öğrenci, bir eğitim dönemini (*cycle*) izledikten sonra, otomatik bir yolla çırak oluyordu ve çırak da, belli bir deneyi kazandıktan sonra, kalfalığa geçiyordu. Yani öğrenciler ve çıraklar kalfa adayı idiler ve aralarındaki tek farklılık, zaman süresinden ve deneyimden başka bir şey değildi.

Ama atölyede üretim gelişirken kalfa, çıraklar ve öğrenciler arasındaki bu karşılıklı ilişkiler düzeninin yerini, başka bir düzen aldı; buna göre, öğrenciler ve çıraklar artık doğrudan bir yolla kalfa olamıyorlardı; her zaman bağımlılık durumunda, gündelikçiler durumunda kalmak zorunda idiler. Kalfalar, öğrenciler ve çıraklar arasındaki özsel olmayan farklılık, böylece özsel bir farklılığa dönüşmüştü. Zanaatçılığın yerini manifaktür üretim biçimi aldıktan sonra, bu çelişki özsel farklılık evresinden karşıtlar evresine geçti. Gerçi daha önce zanaat üretim biçiminde atölye sahibi, yine çırakları ve öğrencileriyle çalışıyordu, ama buna karşılık, manifaktür üretim düzeninde, patron kenara çekiliyor ve üretime doğrudan doğruya katılmıyordu; gündelikçilerin emeğiyle, onları sömürerek geçiniyordu.

O dönemden sonra patronun ve işçilerin çıkarları kökten karşıt olmuştu. Ne var ki bu çelişkinin gelişimi bununla da sona ermiyordu. Kapitalist üretim zamanla geliştikçe, bu çelişki keskinleşti, sivrildi ve en son biçimine vardıktan sonra, sosyalist devrimde çözümünü buldu. Bu devrim sırasında, ezilen ve sömürülen sınıf, proletarya diktatörlüğünü kurdu ve bu arada burjuvazi iktidardan ayrıldı ve ezilen sınıfa dönüştü. Karşıtlar birbirine dönüştüler, konumlarını değiştirdiler ve âdeta özdeşleştiler. Bunun sonucu olarak toplumun eski nitel durumu –eski ilişkiler biçimi– ortadan kaldırıldı ve yenisi, yeni çelişkilerin eşliğinde biçimlendi.

Burada, doğumundan sonra, çelişkinin, dışa vurumun en alt biçimlerinden en yüksek biçimlerine kadar, değişim yoluyla birçok evreyi nasıl aştığını görürüz. Ne var ki çelişkinin bir evreden ötekine bu devinimi, sadece gösterilen doğrultuda değil; yani sadece alttaki biçimlerden üsttekilere doğru gerçekleşmez; ters yönde, yani üst biçimlerden giderek küçülen biçimlere doğru, yok oluncaya kadar da gerçekleşir.

Çelişki devinimindeki bu doğrultu, Sovyetler Birliği'nde, kent ve kırsal alan arasındaki çelişkinin çözümünde görülmüştür. Sosyalist devrimin arifesinde bu çelişki, karşıt olanların aşırı muhalefeti evresine ulaşmıştı. Bu muhalefetin temeli, kırsal alanın (işçi köylüler) üstünde kentin (şehir burjuvasının) baskısının olması idi. Sosyalist devrim sırasında, şehir burjuvazisinin bertaraf edilmesiyle artık kent, kırsal alanı sömüremiyordu; ama kırsal alan, kulakların kişiliğinde, tarım ürünleri üstüne spekülasyonlar yaparak kenti sömürmeye başladı. Tarımın kolektifleştirilmesi sırasında, kent ve kırsal alan arasındaki her türlü muhalefet temeli ortadan kalkmış ve bu çelişki, özsel farklılık evresine girmişti. Gerçekten de Sovyet işçi sınıfı ve kolhozcular arasında gene özsel farklılıklar bulunuyordu. Bunlar ilk ağızda, mülkiyet biçimleriyle (işçi sınıfı sosyalist sosyal mülkiyete bağlı idi, buna karşılık kolhoz köylüleri kolektif mülkiyete bağlıydı), çalışma koşulları, ücret ödeme biçimleriyle ilgiliydi. SSCB'de, tarım sadece üretimin gitgide mekanikleştirilmesi ve tarımsal kooperatiflerde çalışma koşullarını devlet işletmelerininkilere yaklaştırma temeliyle ve kolhoz mülkiyetinin, tümüyle halkın mülkiyeti düzeyine yükseltilmesiyle kent ve kırsal alan, işçi sınıfı ve köylülük arasındaki çelişki, özsel olmayan farklılık evresine geçti. Özsel olmayan farklılık evresine erişince, çelişkinin yanları, karşıtların şiddetli muhalefet evresinde olduğu gibi birbirinin içine girdiler, özdeşleşmiş gibi göründüler; çünkü bütün ilişkilerde aynı konumu tutmaya adaydılar ve biricik bir bütünlüğü temsil ediyorlardı: Sınıfsız bir toplumun işçilerini.

Bu nedenle çelişki, hiç değişmeyen, donmuş bir şey değildir; tersine aralıksız bir devinim, süregelen bir değişim içindedir, alt biçimlerden üst biçimlere geçer ve bunun tersi de olur; bu arada karşıtlar birbirine geçer, birbirleriyle özdeşleşirler ve özel olarak onlara sahip olan maddesel oluşum, yeni bir nitel duruma girer.

4. VARLIĞIN EVRENSEL BİÇİMİ OLARAK ÇELİŞKİ

Metafizikçiler, kendilerinden bekleneceği gibi, şeylerin doğal yapılarındaki, özlerindeki çelişkili karakteri yadsırlar, şeylerin kendi kendilerine ters düşemeyeceklerini söylerler. Nitekim Kant da "kendinde şey"in (*chose en soi*) hiçbir çelişki taşımadığını ve çelişkilerin yalnızca düşüncede bulunabileceklerini söylüyordu; düşünce, ele geçmeyen "kendinde şey"i ele geçirmeye çalışırken. Bu da insan usunun zayıflığını, görüngü çerçevesi dışına çıkmaktaki yeteneksizliğini gösteriyordu.

Max Hartmann da, "çelişkili olan şey, kendinde var olan şey değil, kendinde us değildir; ama us var olanın kendi bütünlüğü içinde kuşatmak (*englober*) gerekliliğidir."[6]

Amerikan filozofu Sidney Hook, çelişkilerin nesnel varlığını yadsır. Ona göre, "çelişki" terimi, şeylere uygulanamaz. Şeyler değil de, ancak düşünceler, yargılar çelişkili olabilirler. Şöyle yazar: "Diyalektik yasalarının hepsinin köklü savı, 'şeylerde ve süreçlerde çelişkinin nesnel olarak var olduğu' inancıdır; en azından 'çelişki' teriminin garip bir kullanımıdır bu; özellikle, Aristoteles'ten bu yana, şeyler ya da olaylar değil, önermeler, yargılar, savlar çelişkilidir olgusu, mantık kuramının herkesin bildiği bir savı olduktan sonra."[7] Hook, görüşünü şöyle gerekçelendirir: "Her var olan, çelişkili ise ve her somut düşünce şeylerin imgesi ya da yansısı ise, sonuç da yanlışın şaşmaz bir karakteri olur. Ve de sonucu doğruluğun zorunlu bir koşulu sayan bilimler ilerleyemeyecekler." Şöyle sürdürür: "Her var olan şey çelişkili ise, o zaman Engels de, doğanın bir ürünü olarak düşüncenin, doğaya ters düşecek yerde, ona 'denk düşeceğini' söylemekte haklı olmayacaktır."[8]

---

6 M. Hartmann: *Die phiolosophischen Grundlagen der Naturwissenchaften*, Jena, 1948, s. 36.

7 S. Hook: *Dialectical Materialism and Scientific Method*, Manchester, 1955, s. 7.

8 Age.

Düşüncenin tutarsızlığı olarak çelişki konusuna gelince, o gerçekten düşünceye özgü değildir, yanlış düşünceye özgüdür. Yanlış düşüncenin özelliklerinden biri olarak bu çelişki biçimi, şeylerin çelişkisinin bilince yansımasının sonucu değildir ve doğru düşüncenin mantıksal bir ilkesi de olamaz. Eğer çelişki ancak düşüncenin tutarsızlığı biçiminde, bildirilerin, yargıların ve savların çelişkisi biçiminde var olsaydı, Sidney Hook bir bakıma haklı olurdu. Ancak çelişki yalnızca düşüncenin tutarsızlığı biçiminde var olmakla kalmaz; ama her şeyden önce, dış dünyadaki görüngüler ve şeyler ile bilgilenmede onların yansımalarına özgü, karşıt eğilimler ve yanlar biçiminde varlık gösterir. Dolayısıyla şeylerin nesnel gerçekliğini, incelenen nesnenin gerçek ilişkilerini ve bağlantılarını düşünsel imgeler sistemi biçiminde bilinçte yeniden üretmeyi amaç edinen doğru bir düşünce, şeylerin bu çelişkili karakterini, karşıt eğilimlerin ve yanların onlarda bulunduğunu, yine bunun gibi görüngülerin belli bir sonucunu da bilmezlikten gelemez. Bunun için düşüncenin mantıksal ilkeleri arasında, sonuç gereksinimi yanında; düşünce nesnesinin karşıt yanları ve de çelişkili doğal yapısının bilgilenmesi de gereklidir. Şeylerin çelişkisinin ve bilgilenme ile düşünce sürecinde bunun göz önüne alınması zorunluluğunun tanınması, gerçekliğe denk düşen düşüncelere karşı olmakla kalmaz, yanı sıra, bu denk düşmenin gerçekleşebilmesi için en önemli koşullardan biridir de.

Çağdaş İngiliz filozofu Philip Spratt, Sidney Hook'unkine benzer bir görüşü savunur. "Belirli durumlarda, bir ve aynı yargı, hem yanlış hem doğru olarak tanınıyorsa, buradan açık ve kesin şu sonuç çıkar: Bütün yargılar doğrudur, ama yadsınmaları da doğrudur."[9] Başka bir deyişle, "iki çelişkili yargıyı doğru sayarsak, bütün yargıları, birbiriyle çelişmeseler bile, doğru say-

9 Ph. Spratt: *A New Look at Marx*, Londra, 1957, s. 19.

mak zorunda kalırız. Oysa bu 'bir dilbilim karışıklığı'ndan"[10] başka bir şey değildir.

Spratt'ın akıl yürütmesindeki yanılgı ortadadır. Karşıt iki yargının doğru olarak tanınması; örneğin, "devinim durumunda olan bir cisim belli bir noktada bulunur" ve "devinim durumundaki bir cisim, belli bir noktada bulunmaz" tümceleri, çelişkili iki yargıyı ille de doğru olarak tanımak zorunluluğunu göstermez. Yargıların doğruluğu, çelişkili ya da uyumlu durumda bulunmalarına bağlı değildir; şeylerin gerçek durumunu yansıtıp yansıtmadıklarına bağlıdır. Bunun tersi olarak iki yargı arasındaki çelişki derecesi ne olursa olsun, olup bitenlerin doğal durumuna karşılık oluyorsa, düşünce nesnesinin çelişkili doğal yapısını yansıtıyorsa, doğrudur.

Bilgilenmenin ve şeylerin çelişkili karakterini yadsıyan metafizik için, çelişkili şu ya da bu yargıların doğruluğunu tanıma, bir dil karışıklığına benzer gerçekten: Metafizik anlayış (*esprit*) gerçek süreci, tüm karmaşıklığı ve tüm çelişkisiyle kavrayabilmek durumunda değildir, gerçekten ve gerçeği karşıtların birliği olarak tasarımlayamaz.

Çağdaş Alman tanrıbilimcisi Johann Fischl,[11] İngiliz filozofu Herbert Wood ve daha başkaları; çelişki (çelişmezlik ilkesi) üstüne biçimsel mantık yasasına dayanarak, diyalektik maddeciliğin şeylerde ve süreçlerde çelişki bulunduğu yönündeki savını çürütmeye kalkıştılar.

Benzer bir eğilim, kimi Marksist filozoflarda da kendini gösterdi. Polonyalı kuramcılar Kazimier Adjukiewicz, Adam Schaff ve daha başkaları, çelişki ve üçüncünün dışlanması üzerine biçimsel mantık yasalarıyla bağdaşmaz olduğu için mekanik devinimin çelişkili karakterini yadsırlar (söz gelimi devi-

10 Ph. Spratt: *A New Look at Marx*, London, 1957, s.19.

11 J. Fischl: *Die Weltanschautuung des sowjetrussischen Materialismus*, Vortrag im Katholischen Bildungswerk içinde Linz a.d, Donau, 1953.

nim durumunda olan bir cisim, bir ve aynı noktada bulunur ve de bulunmaz).

Kazimierz Ajdukiewicz, söz gelişi, bu konuda şöyle yazar: "Devinim durumunda olan bir nesne, deviniminin her anında belli bir yerde bulunur ve aynı zamanda orada bulunmaz bildirimi, deviniminin her anında devinim durumunda bulunan cisim belli bir yere ulaşır, ama orada eylenmez (*sejourner* [durmaz]) şeklinde anlaşılabilir. Savın bu yorumu kabul edilirse... 'devinim içinde çelişki vardır' olumlamasını, orada doğrulanmış olarak bulamayız. Zira devinimin her anında, cisim belli bir yerde bulunur ve aynı zamanda bulunmaz tümcesini olumlamak; eğer bu savın ilk yarısında 'orada bulunmak'[12] terimi, ikinci yarısında bulunandan daha başka anlamda kullanıldı ise, daha az çelişkili değildir". Sonra sözünü şöyle bağlıyor: "Bu yüzden değişikliğin içinde çelişkiyi taşıdığını, araştırılan ispatlamada gösteren temel öncülü (prémisse) reddetmek zorunda kalıyoruz."[13]

Adam Schaff da akıl yürütmeleri sırasında benzer bir vargıya ulaşır. Devinim durumunda olan bir cismin belli bir noktada varlığını ya da yokluğunu dile getiren terimleri belirginleştirdikten sonra şöyle der: "Devinen nesne mekânda verili bir noktayı aşar ve yalnızca bu anlamda o burada 'vardır' ve 'bulunmaktadır'. Ama dersek ki devinim durumunda olan bir cisim, mekânın herhangi bir yerinde bulunmaktadır ve aynı zamanda bulunmamaktadır; bundan da onun bu noktayı geçtiğini ve aynı zamanda geçmediğini kast edersek, kendi içinde çelişkili olan bir yargıda bulunmuş oluruz; ne var ki bu da apaçık bir yanılgıdır; çünkü 'yer değiştiren bir cisim mekânın kimi noktalarından geçer."[14] Daha ilerde, devinimin çelişkili karak-

12 K. Ajdukiewicz: "Über Fragon der Logik", *Deutsche Zeitschriftt für Philosophie, 1956, No: 3, s. 318-338.*

13 Age.

14 A. Schaff: "Über Fragen der Logik", s. 338-352.

terinin biçimsel mantık yasalarıyla bağdaşmazlığını göstererek şöyle sürdürür: "O (biçimsel mantık –A.Ş.) tanınırsa, o zaman bu tanımayı, maddesel devinimde içeriğin çelişki karakterinin benimsenmesiyle zorunlu olarak doğan, mantıksal çelişki karakterinin tanınmasıyla bağdaştıramayız. Ya biçimsel mantık yanlıştır, ya da devinimin nesnel çelişkili karakteri ile ilintili sav hatalıdır. Ne 'diyalektik' tümcelerle, ne de revizyonizm suçlamalarıyla bu problemi çözme zorunluluğundan kurtulamayız. Bilimsel doğruluk her şeyin üstündedir. Eminim ki böyle bir konum, Marksizmin ruhuna tıpatıp denk düşmektedir".[15]

Devinimin çelişkili karakterinin yadsınmasının tamamıyla kanıtlanması, çelişki (çelişmezlik) hakkındaki biçimsel mantık yasasına dayanır. Yazarlara göre, bağlayıcı olan, devinimin çelişkili karakterini, şeylerin gerçek durumuyla birlikte yadsıyan ve saptayan, yargıların uyuşması (*concordance*) değildir; çelişkinin mantık yasasıyla onların uyuşmalarıdır. Ne var ki bu yasa, karşılıklı dışlamayı ve kimi görüngülerin ve özelliklerin, nesnel gerçeklikte, bağdaşmazlığını dile getirirken onları karşılıklı dışlama ve ortaya koymanın birliğini, karşıtların bağlılaşıklığı ve iç içe geçiş birliğini anlatamaz. Bunun için nerede bu çelişkili yasa yansırsa, orada o yetersiz kalır.

Metafizik maddecilik karşısında diyalektik maddecilik, çelişkilerin varlığını tanımakla kalmaz, yanı sıra onun maddenin varlığının evrensel bir koşulu, varlığın evrensel bir biçimi olduğunu da tanır. Diyalektik maddeciliğe göre ele alman maddesel oluşum ne olursa olsun, düşünülen alan ne olursa olsun, karşıt eğilimlerin ve yanların varlığı, karşıtların birliği ve çelişkilerin varlığı zorunlu olarak karşımıza çıkar. Özellikle de, her toplama göre, çelişkinin üretime ve tüketime girdiği bir gerçektir. Söz gelişi sınıflı bir toplumda, farklı sınıflar arasında çelişki vardır; düşünce alanında, çözümleme ve sentezin etkileşimi vardır;

15 *Studie Philozoficzne*, 1957, No: 1, s. 210.

yüksek sinirsel etkinlik alanında, uyarılma ve ket vurma (*inhibition*), uyaranların (*stimuli*) odaklanması ve bir merkezden ışıması (*irradiation*) vardır. Canlı organizmada, emme ve dışa atma, kalıtım ve ani değişimler (*mutations*) gibi karşıt süreçler; atomda, elektronların ve protonların, protonların ve anti-protonların etkileşimleri vardır. "Elemanter" parçacıklar bile bizzat karşıtların birliğini gösterirler ve özellikle, elektron, bir dalga ile bir parçacığın birliği olarak belirginleşir; fotonun, yani ışık enerjisi biriminin durumu da böyledir. Mekanik alanında, etki ve geriye tepkiyi görürüz; elektrik alanında, artı ve eksi yükü görürüz; manyetizmada, kuzey ve güney kutbu; matematikte, daha az ve daha çok olanı vb. görürüz. Kısacası, tek görüngü yoktur ki orada çelişkiler keşfedilmesin, maddesel ya da düşünsel hiçbir oluşum yoktur ki karşıtların birliğini göstermesin.

Maddenin varlığının evrensel bir biçimi olan çelişki –yani karşıt yanların birliği ve savaşımı– nesnel gerçekliğin ve bilgilenmenin köklü bir yasası ve diyalektiğin köklü yasalarından biridir.

5. DEVİNİMİN VE GELİŞİMİN KAYNAĞI OLARAK ÇELİŞKİ

Maddenin varlığının evrensel koşulu ve gerçekliğin evrensel yasası olarak karşıtların birliği ile savaşımının ve çelişkinin tanınması diyalektik maddeciliğe, devinimin ve gelişimin kaynağı sorununu bilimsel bir yolla çözme olanağını sağlıyor.

Çelişkilerin nesnel varlığını yadsıyan metafizikçiler, kendilerine, genel olarak maddedeki motor gücün, devinimin kaynağı probleminin az ya da çok doyurucu bir çözüm yolunu kapatmışlardır ve Newton'un yaptığı gibi, bir başlangıç itkisine dönmek, Aristoteles gibi ona Tanrı adını vermek, ya da çağdaş Alman filozofu Wetter'in yaptığı gibi, yaşadığı dönemde Yunan filozofu Zenon'u izleyerek devinimi görünüş diye adlandırarak devinimin gerçekliğini yadsımak zorunda kalmışlardı.

Metafizik maddecilikten farklı olarak diyalektik maddecilik, maddesel oluşuma özgü karşıt eğilimlerin ve yanlarının savaşımını, çelişkileri, devinim ve gelişim kaynağı sayar: Devinim kaynağı olarak çelişki düşüncesi, Yunan filozofu Heraklitos tarafından genel bir biçim olarak bildirildi ve bilgilenmeye uygulanmasıyla, Hegel tarafından geliştirildi ve genelleştirildi. Hegel şöyle diyordu: "Çelişki, dünyayı gerçekten devindiren şeydir ve çelişki düşünülemez, demek de gülünçtür."[16] "Çelişki, her devinimin ve canlılığın köküdür."[17]

Bu sav, maddeci bir temel üzerinde, önce K. Marx ve F. Engels tarafından temellendirildi ve geliştirildi, daha sonra Lenin tarafından; yani yalnızca diyalektik maddecilik tarafından geliştirildi. "Diyalektik devinimi kuran şey, iki çelişkinin birlikte varoluşu, onların, yeni bir kategori içinde savaşımları ve eriyip birleşmeleridir."[18] Engels, Marx'ın arkasından "Devinim" der, "karşıtların sürekli çatışmaları dolayısıyla oluşur; bu karşıtlar... doğadaki yaşamı kesinlikle koşullandırırlar."[19] Lenin de: "Gelişim, karşıtların 'savaşımı'dır"der.[20]

Gerçekten çelişki, karşıt eğilimlerin ve yanların etkileşimini gösterir. Bu etkileşim de her zaman ve en çok, karşıtların arasında gerçekleştiğinde, etkileşim içinde bulunan yanlarda ya da cisimlerdeki değişiklikleri koşullandırır.

Söz gelimi, toplumun karşıt yanları olan üretim ve tüketimin etkileşimi; kendilerinde ve toplumsal yaşama karşılık olan alanlarında ardı arkası kesilmeyen bir değişikliği koşullandırır. Gerçekten, malların üretimiyle insanlar yetkinleşirler ve gereksinimleri biçim değiştirir. Ortaya çıkan yeni gereksinimler, üretim için yeni hedefler saptar. Bunları karşılamak için üretim

16 G. W. F. Hegel: *Werke, Vollständinge Ausgabe*, c. 6, s. 242.

17 G. W. F. Hegel: "Wissenschaft der Logik", *Sämliche Werke*, c. 4, s. 546.

18 K. Marx: *Misère de la philosophie*, Editions Sociales, Paris, 1961, s. 122.

19 F. Engels: *Dialectique de la nature* [*Doğanın Diyalektiği*], s. 213.

20 V. Lenin, *Œuvres* [Yapıtlar], c. 38, s. 344.

aralıksız gelişir ve insanlar bu gelişim sırasında yetkinleşirler. Yeni gereksinimler edinirler, bunlar da üretime yeni hedefler gösterirler. Ve bu böyle sürer gider. Gelişim içinde olan üretim, gereksinimlerin gelişimine yol açar, onların değişimleri ve değişikliğe uğrayan gereksinimler üretimde kimi değişikliklere yol açarlar. Üretimdeki değişiklikler zamanla biriktikçe, üretici güçler geliştikçe, bu güçler, gelişimleri içinde o sırada üretici güçlerinin gelişimini frenlemeye başlayan üretim ilişkilerini duyulur derecede aşarlar ve onların değişmelerine yol açarlar; bu da ayrıca, kendi başına iktidar organlarında, siyasette, hukukta, etikte vb. değişikliklere yol açar vb.

Bütün bunlar açıkça göstermektedir ki karşıtların savaşımı, maddesel oluşumun etkileşimindeki yanlarda ve onlara bağlı olanlarda, değişiklikleri zorunlu olarak koşullandırmaktadır ve bu arada, onların gelişimlerini, nitel olarak daha yüksek yeni bir duruma geçişlerini de koşullandırmaktadır; yani karşıtların *savaşımı, devinimin* ve *gelişimin kaynağı, yaşamın* içtepisidir (*impulsion*).

6. ÇELİŞKİ HAKKINDA BİLGİLENME YASALARI

Her ne kadar "teklik"in (*l'un*) karşıt yanlara bölünmesinin ve ele alman nesnenin çelişkili doğasının ortaya konmasının gerekliliği, bilinçte, nesnenin özünün yeniden üretilmesi evresinde ortaya çıksa da, çelişkiler hakkında bilgilenme çok daha erken başlar. Bu doğrultuda atılan ilk adımlar, gerçekte, nitel ve nicel karakteristiklerin ortaya konmasıyla başlar.

Çelişki hakkında bilgilenmenin başlangıç uğrağı, ele alınan nesnede, farklı ve karşıt görüngülerin ortaya konmasıdır; bu görüngüler, başlangıçta, bağlılaşıklıklarının ve birbirinden bağımsızlıklarının dışında, tümüyle özerk ve bağımsız olarak birlikte varsayılırlar.

Bilgilenmenin daha sonraki gelişimi sırasında karşılıklı bağlantıları, karşılıklı konumları, birbirine karşılıklı geçişleri kurulur; bu da onları, karşıtların birliği olarak bir ve aynı görüngünün çözülmez bir biçimde birbirine bağlı yanları saymaya yol açar. Elektrik alanındaki bilgilenme tarihi, bilgilenme deviniminin bu yasasını çok güzel örnekler.

Bilindiği gibi ilk elektrik görüngüleri, antik çağda, amberle birlikte görülmüştü: Amber, sürtüldükten sonra, başka maddeleri kendine çekme yetisi gösteriyordu. Daha sonra, aynı özellik agat taşında, elmasta, kaya billurunda, kükürtte ve daha başka cisimlerde bulgulanmıştı. 17. yüzyılın ikinci yarısında, Guericke, çekim görüngüsü yanında elektriksel itim (*répulsion*) görüngüsü olduğunu bulmuştu ve buradan şu sonuca varmıştı: Elektriksel çekim, bir elektrikli cismin bir elektriksiz cisimle karşılaşması anında kendini gösteriyordu; oysa itim görüngüsü, elektriklenmiş iki cisim arasında meydana geliyordu.

Elektriksel itim ve çekim burada, aralarında bağlantı olmayan iki özerk görüngü sayıldılar; tek ve aynı elektriksel güç tarafından meydana getirilmiş olsalar da. Ne var ki daha sonra (1734) Du Fay, elektriklenmiş bütün cisimlerin birbirlerini itmediklerini, bunlar arasında kimilerinin, söz gelişi reçine ve camın, birbirlerini çektiklerini ortaya koydu. Bu görüngüyü inceleyerek şu sonuca vardı: Karşılıklı olarak birbirini çeken ve benzerlerini iten iki cins elektrik vardı. Birincisine, cam elektriği adını verdi ve ikincisine de reçine elektriği. Birincisi (sürtüldükten sonra) camda görünür oluyordu (adı buradan geliyordu). Kıymetli taşlar, saçlar vb. böyle idi. Öteki amberde, reçinede, ipekte vb. bulunuyordu. Bu iki elektrik cinsi arasındaki temel ayrım, her birinin kendisiyle aynı türden olan elektriği itmesinden ve farklı türden olanı da çekmesinden geliyordu.

Elektriksel görüngüler hakkında bilgilenmenin bu evresinde, bu iki cins elektrik birbirinden bağımsızmış ve dışarıdan, yani olumsal bir tarzda bağlıymış gibi görünüyorlardı.

1747'de Benjamin Franklin, tek bir ilkeden yola çıkarak elektriksel itme ve çekmeleri açıklamak ve onları, bir ve aynı tür elektriğin değişik dışa vurumları ya da durumları biçiminde göstermek istedi. Onun düşüncesine göre, biricik "akışkan" elektriksel madde vardı ve bu, bütün cisimlere nüfuz ediyordu. Bu maddenin parçacıkları birbirlerini itiyorlar, ama bir cismin parçacıkları tarafından da çekiliyorlardı. Cisim, içerebileceği kadar elektrikli maddeyi içinde bulundurduğu zaman, elektriksel özellikler göstermiyordu, elektrikli değildi; ama cisimde elektriksel bir madde fazlalığı olduğu zaman, artı olarak elektrikleniyordu (cam elektriği). Ancak öyle durumlar da vardı ki, burada cisim içerebileceğinden daha az elektriksel maddeyi içinde bulunduruyor ve o zaman da eksi elektrikle yükleniyordu (reçine elektriği).

Franklin, cisimlerin elektriklenmesini şöyle açıklıyordu: Sürtme (ovma) yoluyla, elektrikli madde, bir cisimden öbürüne geçiyor ve böylece, onlardan biri normalden daha çok elektrikli maddeye sahip oluyor; buna karşılık, öbürünün elektrikli maddesi azalıyordu. Artı elektrik yüklü cisimlerin karşılıklı itme gücü de, elektrikli madde parçacıklarının itme özelliğiyle açıklanıyordu. Değişik yüklü cisimlerin karşılıklı çekimi de, pozitif bir yük taşıyan cisimlerin, elektrikli madde fazlalıklarını (*surplus*), başka yere aktarma eğilimleri göstermeleriyle açıklanıyordu; buna karşılık, negatif elektrik yüklü cisimler, elektrikli madde parçacıkları yönünden yetersizliklerini kapatma eğiliminde oluyorlardı. Elektriğin eşit bir tarzda bölünme eğilimi, elektrikli bir cismin ve elektriklenmemiş bir cismin çekimini açıklamaya yarıyordu. Franklin'in elektrik kuramı, Leyden şişesiyle gözlemlenen elektrik görüngülerine belli bir temel oluşturdu.

Kimi elektrik görüngülerini açıklamakla birlikte, Franklin'in kuramı, negatif elektrik yüklü cisimlerin karşılıklı itme görüngüsünü doyurucu bir tarzda açıklayamamıştı gene de. Normal nicelikte elektrikli maddesi olmayan parçacıkların itici oldukları ön varsayımı, son derece yapay görünüyordu ve kimseyi inandırmıyordu.

Bunun için bu kuram, birçok bilimci tarafından hâlâ geliştirilmekte olan, iki tür elektriğin var olduğu görüşünün yerine geçememişti.

Elektrik görüngüsünün temelinde bulunan çelişkinin bilimsel ve mantıksal bir açıklaması ancak 19. yüzyılın sonunda, eksi elektrik yüklü bir elektron vektörün ve artı elektrik yüklü bir protonun bulunmasından sonra bulgulanabilmişti. Bunların etkileşimleri de, uygun koşullarda birbiri içine giren karşıtların "birliği" ve "savaşımı" olarak elektrik görüngülerini koşullandıran çelişkileri aydınlığa kavuşturma olanağını sağladı.

Bu yüzden, elektrik hakkında bilgilenmenin gelişimi de göstermektedir ki, çelişkiler hakkında bilgilenme, ele alınan nesnede, farklı karşıt görüngülerin ve onların doğal bağlılaşıklıklarının ve bağımlılıklarının ortaya konmasıyla gerçekleşmektedir.

Benzer bir yasa da ısıya, özellikle de termik ışımaya dair bilgilenmenin gelişiminde görülür.

Isının incelenmesi sırasında, kimi cisimlerin termik ışınlar yaydığı ve kimilerinin de bunları emdiği görüldü. Termik ışıma, cisimlerin yanması ya da ısıtılması sürecine bağlı değildir; buna karşılık ısının emilmesi, sıcaklığı ısıyı salan cisimlerinkinden daha az olan cisimlere bağlı idi. Başlangıçta, bu karşıt görüngüler özerk, birbirinden bağımsız ve farklı cisimler arasında bölüşülmüş sayılıyordu. Daha sonra, 18. yüzyılın sonunda, bu görüngüler arasında zorunlu bağlantı kurulmak istendi. Böylece, 1791'de Cenevreli fizikçi Pierre Prévost, termik ışının ve emilmenin bütün cisimlere özgü olduğunu ve her cismin

termik ışın yaydığını ve emdiğini ortaya attı. Bu görüşe göre, yayılan ve emilen ışınların niceliği, cismin sıcaklığına ve yakın çevrenin durumuna bağlı idi. Eğer cisim, çevresindeki öbür cisimlerden aldığı kadar ısıyı yayıyorsa, aralarında termik bir denge kuruluyordu. Belli bir sayıda cisim, daha çok ısınıyorsa eğer, emmiş olduklarından daha fazla termik ışın yayıyorlar; buna karşılık, daha az ısınmış olan cisimler, yaydıklarından daha fazla ışını emiyorlardı.

Bu yüzden, Prévot'ya göre, termik ışıma ve ısı emilmesi, eskiden sanıldığı gibi, yalıtılmış bir yolla olmuyor, tersine bağlılaşıklık içinde oluyordu ve bu özellikler değişik cisimlere ait değildi, her bir cismin özellikleri idiler. Karşıt eğilimleri olan cisimler etkileşim içindedirler ve bunun içinde iken, başat olan kimi zaman biri, kimi zaman öteki oluyordu. Kısacası Prévot, ışımayı ve emilmeyi, aralarında devamlı "savaşım" durumunda olan, karşıtların birliği sayıyordu.

İskoçyalı bilgin John Leslie, termik ışınların ışıması ve emilmesi arasındaki bağıntı üstüne ayrıntılı bir incelemeye girişti. Özellikle, güçlü bir ışıma kapasitesi olan cisimlerin, güçlü bir emme kapasitesi de olduğunu ve bunun tersinin de doğru olduğunu ortaya koydu.

Işıma ve emme kapasitesinin birliği üstüne kuramsal temeli, 1854'de Gustav Robert Kirchhoff getirdi. Kendi adını taşıyan ve şöyle özetlenebilen yasayı formüle etti: Bütün cisimlerde, doğal yapılarından bağımsız olarak yayın (*émissif*) gücün spektrumunun emici gücün spektrumuyla ilişkisi, dalga uzunluğunun ve sıcaklığın işlevidir ve bu, sıcaklıktaki kara cismini yayan gücüne eşittir.

Böylece, termik ışımaya bağlı çelişkinin bilgilenmesinde gelişim, karşıt görüngülerin saptanmasından, öbürleriyle olan bağlarının dışında onların her birinin incelenmesinden; karşılıklı olarak birbirini dışlayan ve konumlandıran karşıtlar ola-

rak koşullanmalarının ve "savaşım"larının kurulmasından ve birliklerinin, özdeşliklerinin bilincine varılmasından geçer.

Çelişki hakkında bilgilenmenin basamakları sorunu F. Vikkérov tarafından ortaya atıldı; genel bir biçimde ve çelişkiler doğrultusunda düşünce deviniminin çıkış noktaları doğru bir tarzda gösterildi. Ona göre, nesnel çelişkinin bilgilenmesi "iki basamaklıdır": Başlangıçta görüngünün içinde karşıt yanlar ve temel farklılıklar ortaya konur, sonra onların arkasında gizlenen çelişki gelir; onun varlık biçimleri de tam olarak farklılık ve karşıtlıktır.

B. Kedrov, *Diyalektik, Mantık ve Bilgi Kuramının Birliği* adını taşıyan kitabında, bu bilgilenme devinimi yasası için daha bütünsel bir formül bulmuştur.

7. ÇELİŞKİ TİPLERİ VE PRATİKTEKİ ÖNEMLERİ

Daha önce de belirtmiştik, her maddesel oluşum içinde karşıt yanların birliği olarak bir çelişki saklıdır. Ama bu her maddesel oluşumun ancak bir tek çelişki içerdiği anlamına gelmez. Çok sayıda yana, özelliğe sahip olduğu için her özel oluşum, içinde bir yığın değişik çelişki barındırır ve bunlar, onun gelişiminde aynı rolü oynamaktan uzaktırlar.

Şu ya da bu maddesel oluşuma özgü olan bütün çelişkiler, iç ve dış, özsel ve özsel olmayan, köklü ve köklü olmayan, öncül ve ikincil olmak üzere bölünürler.

Tek ve aynı maddesel oluşumun karşıt yanlarının ve eğilimlerinin etkileşimleri, iç çelişkilerdir. Farklı maddesel oluşumlara özgü, karşıt yanların ya da eğilimlerin etkileşimleri ise dış çelişkilerdir. İç çelişkilere dair örnekleri bize, şu ya da bu topluma özgü üretim ve tüketim arasındaki çelişkiler; uyarılar ve ketlemeler arasındaki sinirsel etkinliğe özgü çelişki; elektron ve proton gibi elemanter parçacıkların deviniminde ortaya çıkan,

dalga ve parçacık arasındaki çelişki sağlar. Dış çelişkilere bir örnek de, SSCB ve bir kapitalist ülke arasındaki çelişki, bir elektron ile bir pozitron arasındaki çelişki vb. sayılabilir.

İç ve dış çelişkiler, maddesel oluşumların gelişiminde aynı önemi taşımaz. İç çelişkiler bağlayıcı bir rol oynar; çünkü nesnenin özdevinimini koşullandırırlar ve bir görüngünün başka bir niteliğe, yeni bir gelişim evresine geçişini doğuran kesinlikle onların gelişimi ve çözümüdür. Dış çelişkilere gelince, onların etkileri her zaman iç çelişkiler aracılığıyla olur ve somut önemleri de, şu ya da bu maddesel oluşumun iç çelişkilerine denk düşmeleriyle ya da düşmemeleriyle ilişkilidir. Şu ya da bu yolla iç çelişkilere denk düşüyorlarsa, etkileri olumludur, aksi takdirde olumsuzdur.

Maddesel oluşumun özünün karakteristikleri, karşıt eğilimler ve yanlar arasındaki etkileşimler, özsel çelişkilerdir; bir görüngü alanına özgü olan karşıt eğilimler ve yanlar arasındaki etkileşimler, olumsal ilişkiler ve bağlantılar, özsel değildirler. Üretim güçlerinin zamanla gelişimi sonucu, periyodik olarak görünen, sosyalist toplumdaki üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki çelişkiler, özseldir; zira üretim biçiminin özüyle ilintilidirler; içeriği (üretici güçleri) de, sürekli bir yolla biçim değiştirdiği için biçimle karşılıklı ilişkinin çelişkili karakterini koşullandırır. Pozitif ve negatif elektrik yükleri arasındaki çelişki de yine özseldir; zira bu çelişki elektriğin özünün özelliklerinden biridir. Özsel olmayan bir çelişki, söz gelimi, kimi planlama organlarının belirsiz çalışmasının bir sonucu olarak, sosyalist endüstrileşmenin kimi alanlarındaki gelişiminin karşılıklı olmayışıdır (*non-correspondance*); zira bu çelişki, sosyalist düzenin doğal yapısından, sosyalist sanayinin özünden kaynaklanmaz. Değişik burjuva siyasal partileri arasındaki çelişkiler, özsel değildir. Bütün bu çelişkiler ele alınan maddesel

oluşumların özüne dokunmaz; ama dış yanlarını, özsel olmayan ilişkileri ve bağlantıları ilgilendirirler.

Özsel çelişkiler, şu ya da bu maddesel oluşumun gelişiminde, kuşkusuz köklü ve bağlayıcı bir rol oynarlar. Gerçekten, özsel çelişkiler, maddesel bir oluşumun özü alanına dair iseler, gelişimleri ve çözümleri maddesel oluşumun bizzat özü üzerinde zorunlu yankılar uyandırır, karşılık olan değişiklikleri oraya taşırlar. Özsel olmayan çelişkiler, olumsal ilişkilerle ve bağıntılarla ilintilidir; dolayısıyla, gelişmeleri ve çözümleri maddesel oluşumun özünü etkilemez. Bunun için maddesel oluşumların gelişiminde pek önemli bir rol oynamazlar.

Özsel çelişkiler, maddesel oluşumların doğasını belirginleştirirler ve öte yandan da, köklü ve köklü olmayan diye ikiye ayrılırlar. Köklü çelişkiler, maddesel oluşumun az ya da çok özsel yanlarının durumunu ve gelişimini belirleyendir ve varlığı ile gelişiminin bütün aşamalarında, bu rolü oynar. Köklü olmayan çelişkiler, maddesel oluşumun yanlarından birini belirginleştirirler, görüngülerin herhangi bir alanının işleyişini ve gelişimini koşullandırırlar. Söz gelimi, kapitalist toplumda mülkiyetin özel biçimi ve emeğin toplumsal karakteri arasındaki çelişki; canlı organizmalarda, emme ve dışa atma arasındaki etkileşim; yüksek sinirsel etkinlikte uyarılma ve ketleme süreçleri arasındaki etkileşim, köklü çelişkilerle ilgili olan bilişsel edimin çözümü ve sentezi arasındaki bağlılaşıklık köklüdür; zira şu ya da bu yolla bunlar, öbür bütün yanlara, görüngülerin karşılık olan alanının karakteristiklerine damgalarını vururlar. Böylece, kapitalist toplum yaşamında kimi alanların ya da bilişsel etkinliğin kimi yanlarının karakteristik çelişkileri de, köklü nitelikte değildirler: Söz gelimi, kimi kapitalist işletmelerde üretimin planlı gelişimi ve toplumun bütünündeki anarşi arasındaki çelişki; kapitalist yönetim altında üretimin sınırsız genişleme eğilimi ve halk kitlelerinin sınırlı tüketimi arasındaki çelişki;

organik olarak üretilmiş olan tohumların niceliği ve sürüp giden tohumların niceliği arasındaki çelişki, temelli olmayan çelişkilerdir; zira onlar sadece belirlenmiş nesnelerin kimi yanlarını belirginleştirirler.

Maddesel oluşumun varlık ve gelişim aşamalarının hepsini etkileyen köklü çelişkiden başka, temel bir çelişki daha ayırt edilir ve bu maddesel oluşumun bütün öbür yanlarını da belirler. Ona belli bir damga vurur; ama ancak gelişimin belli bir evresinde ve bu evre çerçevesinde etkiler. Önde gelen çelişki, doğal bir yolla köklü çelişkiye bağlıdır ve onun yanlarından biri, bir kurucu parçası ya da dışa vurumunun somut bir biçimidir. Maddesel oluşumun gelişimi ve daha sonraki evreye geçişi, temel çelişkinin çözümüne bağlıdır.

Ele alınan çelişkilerin bütün tipleri evrenseldir, yani maddenin varoluş biçimlerinin tümünde meydana gelirler.

Madde deviniminin bütün biçimlerinde kendini gösteren çelişkiler, daha önce gözlemlenmiş olanlar yanında daha başka özgül yanlar gösterir. Bunlar, görüngülerin alanının özgüllüğüyle ve ortaya çıktıkları maddenin devinim biçimiyle koşullanmışlardır. Söz gelimi, karakteristik kimi çizgiler cansız doğanın çelişkilerine özgüdür; kimileri bitkiler ve hayvanlar dünyasına, kimileri de toplumsal yaşama özgüdürler.

Toplum içinde çelişkilerin çözümünün ve dışa vurulmasının özgüllüğü göz önüne alınırsa, toplumsal yaşamı ilgilendiren bütün çelişkiler, antagonistler (çözülmeyenler) ve antagonist olmayanlar diye ikiye ayrılabilir. Karşıt çıkarları olan toplumsal sınıflar ve kümeler arasındaki çelişkiler antagonisttir. Yaşamın köklü sorunlarında ortak çıkarları ve köklü olmayan sorunlarda farklı ya da karşıt çıkarları olan sınıflar ve daha başka toplumsal kümeler arasındaki çelişkiler, antagonist değil özeldirler.

Böylece, köleler ve efendiler, serfler ve derebeyler, burjuvazi ve proletarya, emperyalist ülkeler ve sömürge ülkeler, sosyalist dünya ve kapitalist dünya arasındaki vb. çelişkiler antagonisttir. Sosyalist toplumlarda işçi sınıfı ve köylüler arasındaki, üretici güçler ve üretim ilişkileri arasındaki çelişkiler antagonist değildir.

Antagonist çelişkilerin özel bir çizgisi de, çözümlerinin kendilerine özgü oldukları nitel durumun, birliğin yıkımına ve yok olmasına yol açmasıdır. Söz gelimi, kölelerle efendiler arasındaki çelişkinin çözülmesiyle, kölelik ortadan kalkar. Proletarya ve burjuvazi arasındaki çelişkinin çözülmesiyle, bu sınıflar tarafından kurulmuş olan birlik de ortadan kalkar. Bu çelişki ile belirginleşen kapitalist üretim biçiminin yerini, sosyalist üretim biçimi, yeni bir birlik alır.

Antagonist çelişkilerin karşısında olan antagonist olmayan çelişkilerin bu özelliği yoktur. Çözümleri, birliği ya da nitel durumu yok etmemek bir yana, tersine onları pekiştirir. Söz gelimi, sosyalist toplumun gelişimi sırasında üretici güçler ve üretim ilişkileri arasında görülen şu ya da bu çelişkinin çözülmesi, sosyalist üretim biçimini ortadan kaldırmaz, tersine onun yetkinleşmesini ve güçlenmesini sağlar.

Antagonist çelişkiler kurucu yanlarının aşırı uçlarında, dönüşüme uğrama ve keskinleşme eğilimiyle belirginleşirler. Bu eğilim, bu çelişkilerin doğal yapısıyla, oturduğu temel olan sınıf çıkarlarının uzlaşmaz karakteriyle koşullanır. Bunun için, sağ sosyalistler ve revizyonistler, kapitalizmin tekelci devlet kapitalizmine dönüşümüyle, kapitalist topluma özgü antagonist çelişkilerin silineceğini ve toplumun uyumlu ve bunalımsız, planlı bir gelişim yoluna gireceğini ileri sürerken haksızdırlar. Tekelci devlet kapitalizmi, kapitalizme özgü çelişkilerin doğal yapısını değişikliğe uğratmaz, bu yüzden de bu çelişkilerin keskinleşme eğilimi göstermesini engelleyemez. Dahası o, emperyalizmin gerici doğal yapısının en özlü anlatımı olduğu için bu eğilimi pekiştirir,

toplumsal çelişkileri daha da derinleştirir ve bu yolla, çözülme anını yakınlaştırır. "Uluslararası tekellerin artan gücü, rekabeti daha da acımasız hale getirdi. Kapitalist ülkelerin hükümetleri, çelişkileri hafifletmek ve bunalımı atlatmak amacıyla ortaklaşa önlemler almak üzere girişim üstüne girişim yaptı. Ancak emperyalizmin doğal yapısı öyledir ki, her bir ülke başkalarının zararına avantajlar sağlamaya ve kendi istencini ötekine dayatmaya çalışır. Bu yüzden, uyuşmazlıklar yeni biçimlerde kendini gösterir, çelişkiler daha da artmış bir güçle patlak verir."[21]

Antagonist çelişkilerden farklı olarak, antagonist olmayan çelişkiler, şiddetlenme (*exacerbation*) eğilimi göstermezler; zira köklü sorunlarda çıkar ortaklığına dayalı bir temele otururlar, bu yüzden şu ya da bu antagonist olmayan çelişkinin parçalarını oluşturan toplumsal kümeler, onun aşılması ve görüngüye karşılık olan alanının gelişmesi yolunda köklü bir ilgi gösterirler. Ne var ki bu, antagonist olmayan çelişkinin hiç keskinleşmeyeceği anlamına da gelmez. Onu çözmek için uygun önlemler alınmadığında, kendini oluşturan yanlar aşırı uçlara varabilir.

Sosyalist toplum ve komünizmin kuruluş dönemi için özgül olan şey, gelişimin antagonist olmayan çelişkileri doğurması ve yok etmesidir. Bu çelişkilerin çözümü, sınıf çatışmaları olmaksızın, bütün toplumun siyasal ve moral bir birlik temelinde oluşmasındadır. Komünist parti burada, çözümlerde ayrıca büyük bir rol oynar. Uygun bir zamanda bu çelişkileri çözmek için bütün gerekli önlemleri alır: Şu ya da bu çelişkinin nedenlerini ortaya çıkarır, onları çözmek için yollar ve yöntemler belirler, buradan doğacak görevleri yerine getirmek için maddi ve insani kaynakları harekete geçirir.

21 *SBKP'nin XXV. Kongresi, Belgeler ve kararlar*, Editions de l'Agence de presse Novosti, Moskova, 1976, s. 35.

XIV

Yadsımanın Yadsınması

1. DİYALEKTİK YADSIMA

Daha önce de saptamış olduğumuz gibi, çelişkinin gelişiminin belli bir evresinde karşıtlar ya birbiri içine girerler ya da daha üstün biçimlere bürünürler ve böylece çelişkinin çözümünü, bu arada eski nitel durumun bertaraf edilmesini ve yeni bir durumun ortaya çıkmasını koşullandırırlar. Yeni durumun ortaya çıkışı da, artık zamanını doldurmuş olan, eski nitel durumun yadsınmasıyla sonuçlanır. Buradan şu sonuca varabiliriz: Yadsıma, gelişimin zorunlu bir uğrağıdır.

Ancak maddesel bir oluşumun (ya da bir durumun) başka biri tarafından yadsınmasından, sadece alt olanın üst olana, daha az yetkinin daha yetkine doğru gelişmesi değil; yanı sıra dairesel bir devinimle ve gerilemeyle –üst olandan alt olana, daha yetkin olandan daha az yetkin olana doğru giden bir devinimle– meydana gelir. Dolayısıyla, alt olandan üst olana doğru geçişte gerçekleşen ve dairesel ya da gerileme devinimi sırasında gerçekleşen yadsıma arasında bir ayrım yapmak gerekir.

Evrime bağlı olan yadsımanın özgüllüklerinin ortaya konması sonucu, diyalektik yadsıma kavramı ortaya çıktı. Nesnel gerçeklik içinde gözlemlenen yadsımalar yığını içinde diyalektik yadsımanın farkına varmak; gene de nesnel gerçeklikte,

diyalektik yasalarına bağlı diyalektik yadsımanın yanında, diyalektik yasalarına uymayan metafizik bir yadsımanın var olduğunu göstermez. Diyalektik, devinimin genel yasalarını ve dolayısıyla, evrimsel olmayan, alt olanın üst olana geçişine eşlik etmeyen; ama geriye dönük değişiklikleri ya da dairesel bir devinimi –geçmişin aynı temel üzerinde yinelenmesi– inceler.

Neden evrime bağlı yadsıma diyalektik diye niteleniyor, geriye dönük ve dairesel devinime bağlı yadsıma diyalektik olmayan diye niteleniyor?

Bu nitelemeler gelenekseldir, sözleşmeye dayalıdır (*conventionnel*) ve diyalektik kuramının gelişimine ve ortaya çıkışının tarihsel özgüllüklerine bağlıdırlar. Bilim olarak diyalektiğin ortaya çıkışı, dış dünyanın, nesnel gerçekliğin tanınmasına bağlıdır. Metafizik evrim, alt olanın üst olana doğru devinimini yadsıdığı halde, geriye dönük ve dairesel devinimi tanıyordu. Gelişmenin ve gelişme yasaları ile biçimlerinin kuramı, diyalektiğin ana bölümüdür. Alt olanın üst olana geçişini, yani evrimin içinde gerçekleştiği yadsımayı diyalektik olarak göstermek, onu metafizikten ayırt eden ve onun öncelikli içeriğini oluşturan diyalektiğin özgüllüğünü dile getirmek demektir. Diyalektik yadsıma kavramını çözümlediğimizde, bizim göz önünde tutacağımız şey de, işte bu düşüncedir. Diyalektik olmayan diye nitelenen yadsımadan diyalektik yadsımayı ayırt eden ana çizgiler nelerdir?

Diyalektik yadsımanın ayırt edici çizgisi, çoğunlukla varoluşunun gerçekliği, nesnelliği ve onun yadsınmış maddesel oluşuma (ya da nitel duruma) özgü olduğu ve içsel karşıt eğilimler ile kuvvetlerin savaşımının bir sonucu, kendinin yadsınması (*autonégation*) olduğu belirtilir

Bu uğraklara gelince, bunlar kesinlikle diyalektik yadsımaya özgüdürler; ama onun özgüllüğünü oluşturmazlar. Nesnel olan ve gerçekten meydana gelen, sadece, evrimsel süreçlerin karak-

teristik yadsınması değildir; bunun yanı sıra dairesel devinimin ve geriye dönük değişikliklerin karakteristik yadsınmasıdır da. Benzer bir şey, yadsınmış olan oluşumun (ya da durumun) içsel çelişkili doğal yapısının diyalektik yadsımayı koşullandırmasıyla da meydana gelmektedir. İçsel kuvvetlerin, içsel çelişkili eğilimlerin savaşımı sonucu, sadece alt olanın üst olana geçişi değil, yanı sıra üst olanın alt olana ve keza dairesel devinime geçişi olabilir. Söz gelimi, canlı bir organizmanın, yaşlılık yüzünden ölümü ya da şu ya da bu radyoaktif tözün atomlarının çözünmesi; yüzeylerindeki sıcaklığın değişmesine yol açan yıldızların yanıp sönmesi (*pulsation*), çelişkili eğilimlerin ve kuvvetlerin savaşımı sonucu ve temeli üzerinde oluşur; ama bu süreçler diyalektik bir yadsıma oluşturmazlar; zira alt olandan üst olana geçişi koşullandırmazlar.

Kimi yazarlar, yadsınmış bir şeyin karşıtına geçişini, diyalektik yadsımanın özgül bir çizgisi sayarlar.

Şeyin kendi karşıtına geçişi, diyalektik yadsımanın karakteristiğidir; ama her diyalektik yadsıma da, yadsınmış bir görüngünün karşıtına geçtiği anlamına gelmez; öyle bir durum olur ki, diyalektik yadsıma sırasında, görüngü kendi karşıtına değil de, daha önceki nitel duruma oranla daha üstün, başka bir şeye de dönüşür. Söz gelimi, diyalektik yadsıma sonucundaki geçiş sırasında, lityumun berilyuma ve berilyumun bora vb. dönüşmesinde, yadsınmış maddesel oluşumun kendi karşıtına dönüşümü meydana gelmez. Üretim araçlarının köleci mülkiyetinin özel feodal mülkiyet tarafından yadsınması ve bu sonuncunun da kapitalist mülkiyet tarafından yadsınması vb. bir karşıta geçişi oluşturmaz.

Bu arada, bu yasa (yani görüngünün kendi karşıtına geçişi yasası), diyalektik olmayan yadsıma hallerinde görülmez. Söz gelimi canlının ölüme, doğal tözün cansız maddeye, dinginlikte bir kitle sahibi olan elemanter parçacıkların böyle bir kitlesi

olmayan elemanter parçacıklara geçmeleri gibi; görüngülerin karşıtlarına geçtiklerinde oluşan farklılığı gösterir. Ne var ki bunların her biri diyalektik yadsımaya bağlı değildir.

Diyalektik olmayan yadsımadan kendini ayırt eden diyalektik yadsımanın bir karakteristiği de, diyalektik yadsınmanın, alt olan ile üst olan arasında bağlantı halkası rolünü oynamasıdır. Bu böyledir; çünkü diyalektik yadsıma, yadsınmış olan maddesel oluşuma özgü çelişkilerin çözümünün ve evriminin bir sonucu olduğundan şu ya da bu nitel belirlenimliliğin (*déterminité*) basit bir yıkımı değildir; tersine o, bir yadsımayı gösterir; bu yadsıma sırasında, yadsınmış olan durumda pozitif olan her şeyin, yeni bir nitel durumda korunmuş ve yer değiştirmiş olmasıdır (*transplanter*).

2. DİYALEKTİK YADSIMA VE SOYUTTAN SOMUTA DEVİNİM

Kimi maddesel oluşumların (ya da nitel durumların) başkaları tarafından diyalektik olarak yadsınması sırasında, eğer daha önceki gelişim sırasında erişilmiş her olumlu durum korunur ve gelişirse, diyalektik yadsıma sürecinde ortaya çıkan bu maddesel oluşum (ya da nitel durum), daha zengin bir içeriğe sahip olur; çünkü daha önceki maddesel oluşumlara özgü ve pozitif olan her şeyi, geçersizleşmiş bir biçim altında bağrında taşır ve maddenin gelişiminin *yeni* bir evresine geçişi sırasında ortaya çıkmış olan özgül bir şeye sahip olur. Bunun sonucu olarak sadece kimi maddesel oluşumların başka maddesel oluşumlar tarafından diyalektik olarak yadsınması sürecinde alt olanın üst olana devinimi değil, bunun yanı sıra daha az zengin ve dar olan içerikten, bu *soyut* anlamda, daha zengin, çeşitli ve *somut* bir içeriğe doğru bir devinim meydana gelir.

Maddenin bu gelişim yasasına, ilk kez Aristoteles işaret etmişti. Gelişimi birincil ilke olarak, belirlenmemiş ve şekilsiz olan, neredeyse içeriğe sahip bulunmayan, başlangıç madde-

si olarak almıştı. Gerçek varoluş özelliği bile yoktu onun. Bir olanaklılıktan ibaretti. Aristoteles'te, belirlenmemiş maddenin belirlenmiş maddeye dönüşümü, herhangi bir biçimle birleşme yoluyla gerçekleşir. Bu birleşmeden şeyler, özellikle de artık belli bir somut içeriği olan su ve toprak doğdu. Böylece, Aristoteles'te belirlenmemişten belirlenmişe, soyuttan somuta geçiş gerçekleşti. Bu yolla görünen şeyler de, öte yandan, daha başka biçimlerle birleşebildiler, yeni şeyler oluşturabildiler ve maddenin genel dayanağı biçiminde, içeriklerinde yer alabildiler. Bu yeni şeylerin, eskiden oluşturdukları şeylerden daha zengin bir özleri vardı; çünkü sinelerinde aşılmış bir biçimde, yeni biçimle koşullandırılmış yanlar ve uğraklar taşıyorlardı. Bu son şeyler de öncekiler gibi, yeni bir biçimle birleşebiliyor ve daha da zengin bir öz taşıyan yeni şeyler oluşturabiliyorlardı; çünkü oluşmasına ve yeni biçimin getirmelerine çıkış noktası hizmeti gören şeylere özgü, olagelen her şeyi aşılmış olarak içlerinde taşıyorlardı.

Aristoteles'e göre, giderek daha karmaşık ve daha zengin içerikli olan yeni oluşumların ortaya çıkışı, bütün biçimlerin kökü kuramadığı sürece meydana gelirdi. En yüce ve en yetkin biçim de Tanrı idi. Evrimin doruğunu o temsil ediyordu.

Gelişim ilkesinin ana hatlarıyla Aristoteles tarafından anlaşılmış olduğu kolayca söylenebilirdi; bu ilkeye göre, kimi maddesel oluşumların başka maddesel oluşumlar tarafından yadsınması, yadsınmış olanın pozitif içeriğinin korunması ve soyutun somuta, daha az zengin içeriğin giderek daha zengin içeriğe dönüşmesi meydana gelir. Aristoteles, bu uğrakları kavramıştı; ama yine de kimi maddesel oluşumların daha başka maddesel oluşumlar tarafından yadsınmasının kaynağını ve işleyiş düzeneğini, çarpıtılmış biçimde sunmuştu. Ona göre bu yadsıma, şu ya da bu varlığın dışında ve ondan bağımsız olan bir biçimin, onun üzerine yaptığı etkiden kaynaklanıyordu. Yadsımanın,

yadsınmış maddesel oluşuma özgü çelişkilerin evrimi ve çözülmesi sonucu olduğunu anlayamamıştı.

Varlıktaki, birinin ötekisi tarafından periyodik olarak yadsınması yolundaki gelişime dair Aristotelesçi dar anlayış, ancak Hegel'in felsefesiyle aşılabildi.

Hegel, çıkış noktası olarak soyut, katışıksız, belirlenmemiş varlığı öne sürer; ona özgü olan karşıt eğilimleri ortaya çıkarır ve bu karşıtların savaşımı sonucunda, birinin yadsınmasının ve ötekinin ortaya çıkışının, daha somut ve daha zengin içerikle nasıl meydana geldiğini gösterir.

Böylece "katışıksız" varlığı, önde gelen ilke olarak koyduktan sonra, Hegel, onun her türlü belirlenmiş içerikten yoksun ve "hiçliğe" (*néant*) eş değer olduğunu ilan etti. "Hiçlik" ve "katışıksız varlık" birliği oluştururlar, bu da yaşamı, devinimi doğurur; bunlar sayesinde de "katışıksız" (*être pur*) oluşuma (*devenir*) girer ya da oluşum rolünü üstlenir. Oluşum kategorisinin zaten belli bir içeriği, belli bir somutluğu vardır, pek önemli olamasa da. Oluşma, "var olma"nın (*être-là*) ortaya çıkmasına yol açar; "var olma" katışıksız varlıktan farklı olarak artık belirlenmiş bir varlıktır, yani artık bir nitelik sahibidir.

Nitelik kategorisi, oluşma kategorisinden daha somuttur, daha zengin bir içeriğe sahiptir. Artık niteliğe karşı çıkan "hiçlik" değildir, belirlenmiş bir varlık, bir başka niteliktir. Belirlenmiş başka bir varlık, verili varlığı sınırlandırır ve ereklilik (*finalité*) ortaya çıkar. Kendine döndüğü için verili varlık, kendi için varlığa, biricik bir şeye, bir birliğe dönüşür. Ve nicelik kategorisi ortaya çıkar. Nicelik, ilkin şeyin niteliğine âdeta kayıtsız ve belirlenmemiş gibidir; sonra kimi sınırlar arasına yerleşince, belirlenmiş bir nicelik olur. Başka bir nicelikle ya da kendisiyle ilişkilenerek belirlenmiş nicelik kendi niteliğini ortaya koyar. Niceliğin ve niteliğin belli bir birliği görülür. Böylece, ölçü kategorisi kendini gösterir. Niceliğin belli bir değişikliği, verili nite-

liğin bir değişikliğine, yeni bir niteliğin ortaya çıkmasına ve bu sonuncu ile birlikte bir niceliğe yol açar. Bir ölçü (*mesure*) yok olmuştur, ama bir başkası kendini göstermiştir.

Ancak, bütün bu değişiklikler arkasında kararlı ve değişmez bir şey saklıdır: Töz ve öz kategorileri. Bunlar nicelik, nitelik ve ölçü kategorilerini özerklikten yoksun kılar; bu sonuncu kategoriler gösterilmiş olan kategorilere dönüşürler, böylece içeriklerini daha zengin, daha somut kılarlar. Kendi özellikleriyle var olan şey, onlarda yiter ve görüngüleşir. Öz ve görüngünün birliği, gerçekliği oluşturur. Gerçeklik, başlangıçta, olanaklılık biçiminde kendi gösterir. Gerçekliğin ve olanaklılığın birliği, zorunluluk biçiminde kendini gösterir. İşte bu zorunluluktan başlayarak nedenselliğe, neden-sonuç bağına geçiş gerçekleşir. Neden ve sonuç arasındaki bağ, etkileşime dönüşür, karşılık etkileşim temelinde de kavram bulunur.

Böylece Hegel, "kavramın kavramına" geçer. Kavram, özün hakiki içeriğini oluşturur. Kavram kategorisi, burada, daha önceki kategorilerin bütün sisteminin genelleştiricisi olarak işe karışır, bu kategoriler sadece evreleri, kavramın oluşmasının belirlenmiş uğraklarını gösterirler ve bu sebepten ötürüdür ki, onlar, onda aşılmış bir biçimde içerilmişlerdir.

"Genelde" der Hegel, "kavramın, '*varlık*'a ve '*öz*'e oranla, '*dolayımsız*'a (*immédiat*) ve '*düşünme*'ye (reflexion) oranla, *üçüncü* öge sayılması gerekir. Varlık ve öz, bu ölçü içinde, ölçünün oluşmasının anlarıdır ancak; ama onların temeli ve gerçekliklerdir, onların içinde eridiği ve içerildiği kimlik olarak. Onun içinde içerilmiş bulunur; çünkü ölçü, varlık ve özün sonucudur; ama artık *varlık* ve *öz* olarak değil, ancak bu birlik içine henüz dönmedikleri sürece belirlenebilirler."[1] Bu sebeple, kategori kavramı, kendinden önce gelen kategorilere göre, en somut kategori olarak görülür.

---

1 G. W. F. Hegel: "Wissenschaft der Logik", *Sämtliche Werke*, c. 5, s. 5-6.

Böylece, düşüncenin ileri devinimi giderek daha fazla geliştikçe ve ilk ilkeden uzaklaştıkça, geçilmiş olan yolun bütün uğraklarını geçersiz, silik bir biçimde içinde barındıran, her zaman daha somutlaşan kategoriler ortaya çıkarlar.

Böylece, açıkça anlaşılmaktadır ki Hegel, evrimi, içsel çelişkilerle koşullandırılmış, en yüksek soyutluktan en yüksek somutluğa giden bir devinim gibi görmekte ve bu devinim, birinin öbürünce yadsınmasıyla ve yadsınmış olanın pozitif içeriğinin geçersizleştirilmiş bir biçimde sürdürülmesiyle gerçekleşmektedir.

Giderek, ilerlemeci (*progressif*) devinim şu olguyla belirginlik kazanır: "O yalın belirlenimlerden başlar ve daha sonraki belirlenimler her vakit daha *zenginleşirler* ve daha *somutlaşırlar.* Zira sonuç, başlangıcını kendi içinde taşır ve bunun akışı yeni bir belirlenimle onu zenginleştirir."[2]

Bu soruna Hegel'in getirdiği çözümün bir kusuru vardır: Bu yasayı, yalnızca, ideanın (*idée*), zihnin (*esprit*) gelişim yasası sayar, ama doğaya uygulanmasını reddeder. Hegel'e göre doğada gelişim yeteneği yoktur; biçimleri, mantıksal gelişim kademeleri değildir. Onlar sadece uzayda birlikte bulunurlar. Gelişim, ancak, doğa kavramının bir karakteristiğidir; bu da, doğada geçen bütün görüngülerin temelinde yer alır ve onları bağlar. "Burada, doğa konusunda," der, "hiçbir *doğal*, *fiziksel* süreç, doğurulmuş değildir; bu, ancak, doğanın temelini oluşturan iç düşüncenin sinesinde meydana gelir. Yalnızca kavram, kavram olarak *başkalaşır* (*se métamorphoser*); zira yalnızca onun geçirdiği değişiklikler bir gelişimi gösterir"[3]

Bu yasaya tümleyici bir anlayış getiren, maddeci ve bilimsel bir temel üzerinde oluşturulmasını sağlayan tek felsefe, Mark-

2 Age, s. 349.

3 G. W. F. Hegel: "System der Philosophie. 2 Teil. Die Naturphilosophie", *Sämtliche Werke*, 1929, c. 9, s. 58.

sist felsefedir. Bu yasanın doğaya, topluma ve bilgilenmeye uygulanması incelenmiştir. Evrim sürecindeki devinimin, daha az zengin bir içerikteki oluşumlardan daha zengin oluşumlara, yani soyuttan somuta giden devinimin, evrensel bir yasa olması da buradan gelir. O her yerde, doğada, toplumda ve bilgilenmede kendi gösterir.

Bu yasadan, bilen öznenin zihinsel (*mental*) etkinliğiyle ilintili bir sonuç çıkaran Karl Marx, bilgilenme, nesnenin özünü düşünselleştirme (*intellection*), düşünsel kavramlar sürecinde soyuttan somuta yükselen bir yöntem oluşturdu. Marx'tan önce görüngülerin şu ya da bu alanını inceleyen bilim insanları, genel olarak duyulur, somuttan soyuta doğru yükselen bir yöntemi uyguluyorlardı. Bu yönteme göre, görüngülerin belli bir alanının incelenmesi, somut bütünle başlamak zorundaydı. Bu bütünü inceleyebilmek için yanları, özellikleri soyutlamak, öteki yanlarla olan bağlantılarının dışında, onları olduğu gibi incelemek ve böylece kimi genel ya da evrensel özellikleri yansıtan en yalın kavramlara ulaşmak gerekiyordu. En yalın genel ya da evrensel ilişkilerin ya da özelliklerin açıklığa kavuşturulması, ele alınan bütünü anlamak, onun üstüne bir fikir edinmek için yeterli sayılıyordu.

Bu yöntemin kuramsal temeline örnek olarak, Hobbes'a ve Locke'a başvurulabilir; onlar, felsefi yapıtlarında buna çok büyük bir dikkatle eğilmişlerdir. Kullanımına örnek olarak, 17. yüzyıl ekonomistlerine başvurulabilir; bunlar da ekonomik incelemelerinde, her zaman somut bütünden yola çıkmışlar ve özellikle, nüfustan ve son incelemeleri sırasında, giderek daha sadeleşen kavramlardan; "emek", "iş bölümü", "değişim değeri," vb. gibi çok sade kavramlara varıncaya kadar, daha çok işlenip oluşturulmuş soyutlamalara gitmişlerdi. "17. yüzyıl ekonomistleri örneğin," diyordu Marx, "bilgilenme yöntemlerini çözümlerken her zaman canlı bütünden, nüfustan, ulustan, devletten,

devletlerden vb.'den yola çıkıyorlardı; ama her zaman, iş bölümü, para, değer gibi belirleyici ve evrensel, soyut kimi ilişkileri ayırt eden bir çözümleme ile bitiriyorlardı çalışmalarını..."[4]

Bütünün özel yanları ve özellikleri, en sade kavramlar olarak bilinip dile getirildiğinden dolayı "oluşturulmuş soyutlamalar" (*abstractions élaborées*) için, bu yönteme uygun olarak bu bütünün özünü tanımak için o en yalın soyutlamaları ve kavramları mekanik bir tarzda birleştirmek yeterliydi.

Elbette, bu ilkeyi izleyerek hiçbir özün bilgilenmesine varılamazdı; zira öz, mekanik bir bütünsellik, nesnenin özelliklerinin ya da yanlarının yalın bir ortaklığı değildir; tersine onların diyalektik birliği, diyalektik bütünlüğüdür; onun bütün yanları, kendi aralarında zorunlu bağlılaşıklık ve bağımlılık içindedir.

İşte bunun için bilgilenme gelişiminin başlangıç evresinde, ele alınan bütünün en yalın bağlantılarının, yanlarının ve özelliklerinin ayırt edilmesi ve saptanması evresinde zorunlu olmakla birlikte bu yöntem, bütünün özü üstüne bilgilenmede, zorunlu bağlantılarının (yasalar) ve yanlarının topluca bilinçlendirilmesinde yinelenmesine, etkileşimlerine, karşılıklı doğal bağımlılıklarına, mutlak bir biçimde uygulanabilir değildir.

Soyuttan somuta yükseliş ilkesi, diyalektik mantığın bir gerekliliğidir kesinlikle; buna uygun davranış, ele alınan nesnenin özüne nüfuz etme, zorunlu bütün yanlarını ve ilişkilerini, karşılıklı bağımlılıkları ve bağlılaşıklıkları içinde gösterme olanağını verir.

Bilgilenmenin bu ilkesine uygun olarak araştırma da somutla değil; en yalın evrensel ya da genel ilişkileri ve yanları yansıtan kavramlarla, yani soyutla başlamak zorundadır. Bundan başka, başlangıç halkası olarak, çıkış noktası olarak (yalın, evrensel) herhangi bir yanı değil de, ele alman bütünde bağlayıcı olan, öteki bütün yanları belirleyen bir yan ele alınmalıdır.

4 K. Marx ve F. Engels: *Werke*.

Önde gelen bağlayıcı yan ayırt edildikten sonra, bu araştırma ilkesine uygun olarak onu kendi gelişimi içinde ele almamız gerekir; yani onun nasıl ortaya çıktığını, hangi evrelerden geçtiğini ve bu gelişim sırasında, orada karşılık olan değişiklikleri koşullandırarak verili maddesel oluşumun öteki yanlarının tümünü nasıl etkisi altında tuttuğunu gözlemlemek zorunluluğu vardır. Bu yolla, bilinçte ele alınmış olan maddesel oluşumun oluşma sürecini ve bu arada, ona özgü olan zorunlu bağlantılarının ve yanlarının tümünü de, yani özünü de adım adım yeniden ele alırız.

Mendeleyev, periyodik sınıflandırma tablosunu oluştururken, bu inceleme tarzının kimi gerekliklerini, bilgi kuramsal etkinliğin yönetici ilkeleri olarak kendiliğinden bir şekilde kullanmıştı. Kimyasal elementleri inceleyerek, hepsinin kendilerine özgü atomik ağırlıkları olduğunu ve daha ötesi, her elementin kendine özgü olan atomik ağırlığıyla belirginleştiğini saptadı. Buradan şu sonucu çıkardı: Kimyasal elementlerin özellikleri, atomik ağırlıklarına bağlıdır. Buna dayanarak atomik ağırlığı, kimyasal elementlerin özelliklerinin incelenmesinde çıkış noktası yapma kararını verdi. Kimyasal elementlerin özelliklerinin sınıflandırılmasında genel temel ya da genel ilkesi olan atomik ağırlığından hareket ederek ve elementlerin şu ya da bu bölümüne özgü olan özelin tüm zenginliğini göz önünde tutarak, güçlü ve biricik bir sistem kurdu Bu sistem, daha önceden bilinen kimyasal elementleri sistemleştirmekle kalmıyor; yanı sıra, onların özel özelliklerini da açıklığa kavuşturuyordu ve ayrıca, henüz keşfedilmemiş kimyasal yeni elementlerin varlığını önceden görme ve henüz bilinmeyen yeni özellikleri gün yüzüne çıkarma olanağını da veriyordu. Bu konuda Mendeleyev şunları yazar: "Birkaç ayrıksı durum dışında, benden önce gelenlerle benzer elementlerden oluşan aynı kümelerin varlığını benimsedim. Ancak, kümelerin karşılıklı

ilişkilerinin yasalarını incelemek gibi bir hedef saptamadım ve böylece, oradan yukarıda değinilen genel ilkeye (atomik ağırlıklarına göre kimyasal elementlerin özelliklerinin periyodik bağımlılığı ilkesine –*A.Ş.*) ulaştım. Bu ilke bütün elementlere uygulanabilir ve daha önce değinilmiş olan birçok benzerliği kapsamına alır; ama aynı zamanda, önceleri olanağı bulunmayan sonuçları da benimser."

Şimdi üzerinde durulan sorunda, bilgilenme devinimi süreci çözümlenirse görülecektir ki, Mendeleyev özde, soyuttan somuta devinim yönteminin buyruklarına uymuştur. Gerçekten, Mendeleyev, en yalın evrensel yanı (görünüşü) çıkış noktası olarak almıştı; ona göre, bu yan, ele alınmış olan maddesel oluşumların tüm yanları ya da özellikleri bakımından belirleyiciydi. Sonra, onun değişikliklerini, alt katlardan üst katlara dışa vurumlarının gelişimini, bu değişikliklerin kimyasal elementlerin niteliği üzerindeki etkisini gözlemledi. Mendeleyev, daha sonra da bir kimyasal elementten ötekine gidişteki değişiklikleri izleyerek, gerçekte soyuttan somuta, daha az zengin bir içerikten daha zengin olana gidiyordu. Gerçekten, kimyasal elementin bir yanından (atomik ağırlığından) onun bütün yanlarına, özelliklerinin bütünlüğüne (bu özellikleri çıkarsıyor ve atomik ağırlığından yola çıkarak onları açıklıyordu) evrensel soyutun (atomik ağırlık, kimyasal elementlerin evrensel özelliğidir) somuta (verili bir kimyasal elementin özelliklerinin bütünü, yoksul içerikli bir kavramdan zengin içerikli bir kavrama) geçişini gerçekleştiriyordu.

Daha sonra, atomik ağırlığın değişmesini izleyerek ve bir kimyasal elementten ötekine geçerek bilinçte, birbiri arkası sıra, kimyasal elementlerin o karmaşık sistemini adım adım yeniden kuruyor, yeniden üretiyordu ve bu yolla, incelenen nesnelerin giderek daha tam hâle gelen tablosunu saptıyordu; yani gitgide daha somutlaşıyordu.

Burada, şu noktayı belirtelim ki, incelenen görüngüler içinde gerçekten belirleyici olan ve gelişmelerinde yönetici bir rol oynayan başlangıç noktasını, genel görünüşü ortaya çıkarmak ve belirlemek pek kolay değildir. Bizim çözümlediğimiz durumda, çıkış noktası ve belirleyici yan olarak alınmış olan şey; gerçekte bu niteliklere sahip olan yan değildi. Bu dönemde bilimin gelişim düzeyi, böyle bir yanı ortaya çıkarmaya el vermiyordu. Sebebi de bu belirleyici yanın, bir bilinmeyen olarak bulunması, tam bir açıklama verilememesi ve kimyasal elementlerin somut içeriği ve dolayısıyla, özleri üstüne inandırıcı çıkarsama yapılamamasıydı. Görüngülerin yüzeyinde gözlemlenebilir olanlardan yola çıkarak Mendeleyev, kimyasal elementlerin özelliklerini gerçekten belirleyen alanı ya da yanı göstermişti; ama bu yanın niçin ve ne tarzda belirleyici olduğunu, niçin özelliklerin periyodik olarak yinelendiğini açıklayamıyordu. Nitekim, kimyasal elementlerin özelliklerinin, atomik ağırlıkları tarafından belirlenmiş olduğunu öngören savı, bir neden-sonuç bağının kuruluşu üzerine olmaktan çok, yineleme görüngüsünün basit bir gözlemine dayanıyordu.

Buna karşın, Mendeleyev'in elementlerle ilintili periyodik sınıflandırması, kimyasal elementlerin gerçek bağlantısını öylesine sağlam bir biçimde yeniden üretiyordu ki, kimyasal elementlerin atomlarının yapısı konusunda, kimyasal elementlerin özelliklerinin bütünlüğünün (atomik çekirdeğin yükünün) belirlenmesinde bağlayıcı bir rol oynayan, gerçek yanları belirleyecek daha sonraki bulguların tümü de, onu fark edilir bir biçimde değiştirememiştir. Tersine Mendeleyev'in oluşturduğu sınıflandırma, atomun yapısı üzerinde çalışan araştırmacılara kılavuzluk etmiş, onların çalışmalarını büyük ölçüde yönlendirmiştir.

19. yüzyılın ikinci yarısı fizikçilerinin ileri sürdüğü mekanik ısı kuramı, soyuttan somuta yükselme yoluyla bilgilenmeye bir başka örnek olarak gösterilebilir.

Daha önceki dönemde, bilginlerin dikkati, ısının kimi özelliklerinin incelenmesine, ona bağlı olan kimi görüngülerin incelenmesine dönmüştü. Bu araştırmaların sonucunda, termik görüngülerin kimi bağlantılarını ve yanlarını yansıtan genel, soyut birçok kavram oluşturulmuştu. Termik iletkenlik, termik ışıma, erime noktası, buharlaşma noktası, ısı üreten güç gibi kimi genel ve zorunlu ilişkiler de –ısıya özgü yasalar da– bulgulandı. Böylece, Boyle, 1665'te, cisimlerin erime noktasının değişmezliği yasasını formüle etmişti. Galilei, 1693'te, suyun kaynama noktasının değişmezliği yasasını keşfetti; kısa bir zaman sonra Newton, termik kapasite ile özgül atomik ağırlıkların çarpımının değişmezlik yasasını bulgulamıştı. Fourier, 1822'de, belli bir yataktan geçen ısı akımının; yatağın sınırlarındaki, yatağın yüzeyindeki sıcaklıkların ayrımıyla doğru orantılı ve yatağın kalınlığıyla ters orantılı olduğunu öngören yasayı deneysel olarak bulmuştu.

Ne var ki bütün bu bilgilenmeleri birleşik bir bütün içinde birleştirmek, onları biricik bir ilkede temellendirmek, ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında mümkün olmuştur. Kısacası zincirin ana halkası, belirleyici ilke saptanmıştır; bundan yola çıkarak ısıya bağlı olan bütün görüngüler açıklanabilirdi; doğal ve zorunlu bağlılaşıklıkları ve karşılıklı bağımlılıkları içinde gösterilebilirdi, yani bilinçte özleri yeniden üretilebilirdi.

Isının, maddenin en küçük parçacıklarının deviniminin özel bir biçimi olduğu düşüncesine dayanarak yapılan termik görüngüler açıklaması, ısının mekanik kuramıyla sağlanmıştır. Bu kurama uygun olarak ısı, ilerleyici, dönüşümlü (*rotatoire*) ya da çok küçük parçacıkların, moleküllerin, atomların, iyonların salınmalarından oluşan bir devinimi temsil eder; bu parçacıklar, sürekli olarak enerji alıp verir.

Bu ısı anlayışına dayanarak onunla ilişkili olan bütün görüngüler, özellikle termik iletkenlik ve ışıma, bir kümelenme

(*agrégation*) durumundan ötekine geçiş, değişik maddelerin farklı erime ve kaynama noktaları vb. kolayca açıklanır.

Gerçekten, termik iletkenlik şöyle gösterilebilir: Cismin ısıtılan bölümlerinin molekülleri sarsılır, komşu bölümlerin molekülleriyle karşılaşabilirler, enerjilerinden bir kısmını onlara aktarabilirler. Bu moleküller de öte yandan komşularına çarparlar, enerjilerinin bir bölümünü onlara aktarırlar. Enerji aktarılan moleküller de yine aynı şekilde komşularını etkilerler vb. Bunun sonucu olarak, cismin iç enerjisi, yüksek sıcaklıktaki bölümlerden alçak sıcaklıktaki bölümlere geçer.

Termik devinimin enerjisi, bir cismin bir parçasından ötekine, sadece moleküllerin etkileşimiyle geçmez; yanı sıra elektronların ve atomların, iyonların etkileşimiyle de geçer. İşte bunun için, eğer her iletkende serbestçe yer değiştirebilen elektron niteliği fazla olan metaller, ısıyı iyi iletiyorlarsa, bu bir rastlantı değildir. Her yönde serbestçe yer değiştiren elektronlar, metalin iyonları ve atomlarıyla karşılaşırlar, enerjilerinin bir bölümünü verirler ve böylece cismin çok ısınmış kısımlarının enerjisinin devinimini daha az ısınmışlara doğru hızlandırırlar.

Kimi parçacıkların ötekilerine geçişi yanında, termik devinimin iç enerjisinin önemli bir niceliği, kuantumlar (*quanta*) biçiminde, aralıksız olarak dışarıya yayılır ve başka cisimlerce yayılmış olan kuantumların sürekli emilmesiyle aralıksız tamamlanır. Bu vesileyle bir cismin emiş gücünden, ışıma gücünden ve bir cismin enerjisinin, kendisinden belli uzaklıkta bulunan bir başkasına ışıma yoluyla aktarımından söz edebiliriz.

Moleküllerin ve daha başka parçacıkların deviniminin özel biçimi olarak ısıdan yola çıkarak üç kümelenme durumunun varlığı ve onlardan her birinin ötekilere geçişi kolayca açıklanır. Böylece cismin katı durumu, moleküllerin karşılıklı çekiminden ileri gelir ve burada o, apayrı bir önem taşır; bu da

moleküllerin kendi aralarında sağlam bir biçimde bağlanmış olmalarına ve kimi denge konumlarına göre, örneğin, kristal ağ düğümlerine göre, sadece bir dengeleme (*balancement*) devinimi yaparlar. Bir katı maddenin ısıtılması sırasında, birbiriyle karşılaşan moleküller, ek bir enerji kazanırlar ve dengelemelerinin hızını ve genliğini (*genişlik derecesi*, [*amplitude*]) artırırlar. Bunun sonucu olarak, cisim de genleşir. Isıtma devam ettikçe, moleküller de hızlarını artırırlar ve birbirinden giderek daha çok uzaklaşırlar. Son olarak aralarındaki açıklık o denli büyür ki, çekim kuvvetleri sabit denge konumu yakınında dengelemeyi sürdüremez olur ve denge bozulur; moleküller, birbiri üzerine belli bir etkide bulunmayı ve birbirini çekmeyi sürdürürlerken, komşu moleküllerin eşliğinde olmalarına karşın, şu ya da bu yönde yer değiştirmeye başlarlar. Böylece cisim, belirlenmiş biçimini yitirir ve sıvı durumuna geçer.

Moleküller arasındaki çekim kuvvetleri tözlere göre farklı olduklarından, bu tözler, farklı derecelerde sıvılaşırlar. Ancak, bir ve aynı tözü temsil eden katılar, bir tek ve sabit sıcaklıkta sıvılaşırlar. Katının altında bulunduğu basınç erime noktasını etkiler. Ama bu görüngünün açıklanması da, bir hacim değişikliğine yol açan moleküllerin termik devinimine bağlıdır. Eğer onun (buzun) hacmini küçültmek, erime durumundaki cisme özgü ise, basıncın yükseltilmesi erime noktasının düşmesine yol açar. Böylece hacmin küçülmesi doğrultusundaki moleküler ilişkilerin ve bağlantıların yeniden yapılandırılması için gerekli moleküler devinim enerjisinin bir kısmını tamamlar. Erime durumundaki cisim (kükürt) genleşiyorsa, basıncın arttırılması erime noktasının yükselişine neden olur; çünkü burada, cismin genleşmesine eşlik eden moleküler ilişkilerin ve bağlantıların yeniden yapılanmaları ve cismin hacminin büyümesini engelleyen dış basınç kuvvetlerini yenebilmeleri için tamamlayıcı bir enerji gerekir.

Isı alan cismin sıcaklığının erime anında değişmemesi de, bu cismin moleküler devinim enerjisinin çoğalmamasından değil; tersine katı madde moleküllerinin, çekim kuvvetlerinin direncini yenmeyi sağlamasındandır.

Sıvı bir cismin gaza dönüşmesine gelince, bu da benzer bir yolla cereyan eder: Sıvının sıcaklığının yükselmesiyle birlikte, moleküllerin hızı ve birbirinden uzaklaşmaları sürekli olarak artar. Sonunda moleküllerin devinim enerjisi o kerte çoğalır ki, termik çarpışmalar, moleküller arasındaki bağlantıları koparır ve töz de gaz durumuna geçmeye başlar. Ama unutmayalım ki, bir tözün gaz durumuna dönüşmesi görüngüsü de, sıvı üzerine uygulanan dış basınca bağlıdır; çünkü o da, moleküllerin bütünlüğünü sürdürmeğe çalışır. Bunun için kaynama noktası da yalnızca şu ya da bu sıvıyı belirginleştiren moleküllerin karşılıklı çekim güçlerine değil, yanı sıra dış basınca da bağlıdır. Basınç arttığında, kaynama noktası yükselir; ama bunun tersi de geçerlidir.

Dolayısıyla aralarındaki enerji alışverişine bağlı olan çok küçük parçacıklardaki deviniminin özel biçimi olarak alınan, genel ve soyut ısı kavramının o biricik ilkesinden yola çıkarak, giderek daha yoğunlaşan somut bir devinim gerçekleşir; bunun içinde termik görüngülerin tümü, tek bir bütünle açıklanır ve birleşirler ve onda aynı yolla, ele alınmış olan nesnenin özü hakkında bilgilenme gerçekleşir.

Soyuttan somuta yükselişin diyalektik mantık ilkesinin esası, işte budur.

3. YADSIMANIN YADSINMASI YASASI

Kimi şeylerin daha başka şeyler tarafından diyalektik olarak yadsınması sırasında, yalnızca daha az zengin içerikli olan maddesel oluşumların giderek daha zengin olana dönüşmesi

değil; yanı sıra yeni bir temel üzerinde geriye dönüş, aşılmış olanın yinelenmesi de görülür. "Açıkça eskiye dönüş"[5] olumsal bir görüngü değildir; tersine gelişimde evrensel ve zorunlu bir yasadır. Kimi maddesel oluşumların ya da nitel durumların başkalarınca yadsınması sürecinde, görüngülerin (niteliklerin, çizgilerin, yanların, özelliklerin) geçişlerinin, ama yalnızca farklı, daha yüksek (daha yetkin) bir duruma değil, yanı sıra kendi karşıtına da geçişinin de gerçekleşmesine dayanır; "*hiçbir* görüngü yoktur ki kimi koşullarda kendi karşıtına dönüşmesin."[6]

Kendi karşıtına dönüştükten sonra, görüngü, daha başka yadsımalarla yeniden kendi karşıtına dönüşür ve bu yolla, âdeta başlangıçtaki durumuna döner. Aşılmış durumun yinelenmesi, daha yüksek, başka bir temel üzerinde buradan doğar; çünkü başlangıç durumuna dönmüş olan görüngüde, artık geçersizleşmiş bir biçimde, görüngünün daha başka, ama daha yüksek, nitel durumlara ve karşıtına geçmesi sonucu, daha sonraki gelişim sırasında edinilmiş pozitif içerik bulunur.

Maddenin gelişimi sırasında aşılan kademelerin yinelenmesi ve görüngülerin kendi karşıtlarına dönüşümü arasında bir bağın bulunduğu fikrini, Plekhanov, çok net bir biçimde anlatmıştır. "Oluşmasının sonunda her görüngü, kendi karşıtına dönüşür," diye yazar; "ama birincinin karşısında olan (*antithétique*) bu yeni görüngü de kendi karşıtına dönüştüğü için evrimin üçüncü evresi, birincisiyle bir biçim benzerliği gösterir."[7]

Diyalektik yadsıma sırasında aşılmış olanın yeni ve üstün bir temel üzerinde yinelenmesi, yadsımanın yadsınması yasasının özünü oluşturur. Lenin, *Karl Marx* adındaki yapıtında bu yasanın içeriğini ortaya koydu ve dikkati kesinlikle evrimin

5 V. Lenin, *Œuvres* [Yapıtlar], c. 38, s. 210.

6 V. Lenin, *Œuvres* [Yapıtlar], c. 22, s. 332.

7 G. Plekhanov: *Essai sur le développement de la conception moniste de l'histoire*, Editions Sociales- Editions du Progrès, Paris-Moskova, 1973, s. 81-82.

bu özgüllüğü üzerine çekti. Şu noktaya işaret etti: "Yadsımanın yadsınması, daha önceden bilinen evrelerin, başka bir biçim altında, daha yüksek bir derecede yeniden üretilmesi gibi görünen bir evrimdir..."[8]

Yadsımanın yadsınması yasasının dışa vurumunun temel biçimi, çıkış noktasına dönmek ve aşılmış olanın yeni bir temel üzerinde, iki yadsımayla yinelenmesidir. Bu da görüngünün kendi karşıtına dönüşümünün gerçekleştiği yalnızca bir yadsıma sırasında meydana gelir. İlk yadsımanın sonucu olarak yeni bir görüngü de, ayrıca kendi karşıtına dönüştüğünde, ikincisinin sonucu olarak bu yeni görüngü de kendi karşıtına dönüşür ve başlangıçtakini, ilk olanı (yeni bir temel üzerinde) yineler.

Daha yüksek bir temel üzerinde iki yadsımadan aşılmış olanın yinelenmesi, seyrek görülen bir şey değildir. Doğada, toplumda ve bilgilenmede de karşılaşılır. Söz gelimi, tohum-bitki-tohum, kelebek-krizalit-kelebek. Ne var ki, gerçeklikte bu yasanın yanında başka bir yasa daha vardır. Aşılmış olanın, yeni bir temel üzerinde geriye dönüşü, yinelenmesi, iki yadsıma aracılığıyla değil de üç, dört, beş ve daha çok yadsımayla olabilir. Bu da şuradan ileri gelir: Görüngü başlangıçta daha yüksek nitel bir duruma dönüşür ve yalnızca bunun arkasından karşıtına dönüşür. Bunun sonucu olarak başlangıçtaki konumuna dönmek için ikiden daha çok yadsımaya gerek duyulur. Bunların sayısı, maddesel oluşumların özgül yapısına bağlıdır.

Söz gelimi, metalik özellikleri çok net olarak belirlenmiş olan lityumun berilyuma geçişi sırasında, görüngünün karşıtına değil, başka bir nitel duruma dönüştüğü gözlenir. Berilyumun lityumla birçok ortaklaşa niteliği vardır, özellikle, metalik özellikleri, ama bunlar lityumdakinden daha az nettirler. Berilyumdan sonra bora geçişte, karşıtına dönüşüm yoktur. Bor, ametal özellikleri (*metalloides*) dışa vurmuş olsa dahi, metalik

8 V. Lenin, *Œuvres* [Yapıtlar], c. 21, s. 49.

özelliklere de sahiptir. Daha sonra, karbona, azota, oksijene geçiş sırasında, metalik özellikler tümüyle yok olur, buna karşılık ametal özellikler keskinleşirler; bu da, başlangıçtaki görüngünün karşıtına azar azar dönüştüğü anlamına gelir. Bu geçiş, florda kesin olarak tamdır, özellikle etken olan ametalde. Metalik özellikleri açık bir biçimde görünen kimyasal elementin, açık bir biçimde görünmeyen özelliklere sahip kimyasal elemente geçişi, bu durumda, altı yadsıma ile gerçekleşir.

Metalik özelliklerle donanmış elemente daha sonraki gelişim sırasında dönüş, daha hızlı (*brutal*) olur ve yalnızca iki yadsıma yoluyla gerçekleşir. Metal ve ametal özelliklerden yoksun, (tembel) eylemsiz (*inerte*) gaz neon tarafından; florun yadsıması ve lityum gibi çok açık bir biçimde metalik özelliklere sahip sodyum tarafından neonun yadsıması ile... Geriye dönüş, aşılmış bir aşamanın yeni bir temel üzerinde yinelenmesi, dolayısıyla sekiz yadsıma aracılığıyla gerçekleşir. Öyle durumlar vardır ki bu geçiş on sekiz yadsımadan geçerek (potasyumdan rubidyuma), otuz iki yadsımadan geçerek (sezyumundan fransiyuma); dört yadsımadan (ilkel ortaklaşa mülkiyetten sosyalist mülkiyete) geçerek gerçekleşir.

Kimi yazarlar bu önemli noktayı bilmezlikten gelirler ve yadsıma yasasını yalnız ve yalnız iki yadsımadan ibaret sanırlar.

Aşılmış olanı yeni bir temel üzerinde yinelemek için iki yadsıma zorunluluğu, görüngünün kendi karşıtına dönüşümü olarak diyalektik yadsıma anlayışından kaynaklanır. Çünkü her diyalektik yadsıma bir şeyin kendi karşıtına geçişini koşullandırır; başlangıçtaki konuma dönebilmek için iki yadsıma yetiyordu: Birincisi içinde, şeyin kendi karşıtına dönmesi; ikincisinde ise çıkış noktasına dönmesi, aşılmış basamağın yeni bir temel üzerinde yinelenmesi söz konusudur.

Gerçeklik içinde her diyalektik yadsıma, görüngünün kendi karşıtına geçişini temsil etseydi, bu akıl yürütme su götürmez

bir biçimde doğru olurdu. Ne var ki bütün diyalektik yadsımaların, yadsınmış nitel durumun kendi karşıtına geçişini oluşturmadığını görürüz. Çoğunlukla diyalektik yadsıma sırasında, şey kendi karşıtına dönüşmez; tersine başka bir şeye, başka bir nitel duruma dönüşür. Durum böyle olunca, ikili yadsımayı, yadsımanın yadsınması gibi görmek düpedüz yanlıştır. Bu yasanın zorunlu yanı ikili yadsıma değil, aşılmış aşamanın basamaklarının yeni, daha yüksek bir temel üzerinde yinelenmesi; kimi nitel durumların başkaları tarafından yadsınması sırasında, görüngünün kendi karşıtına geçişidir.

Şurası kesindir ki, söz konusu yazarlar, yaptıkları şemanın şeylerin gerçek durumuna ters düştüğünün ayrımındadırlar. Onu olgulara uyarlamaya çalışmaktadırlar. Söz gelimi, her diyalektik yadsımanın bir şeyin kendi karşıtına geçişini koşullandırmadığını; bu geçişin olması için birçok yadsımanın gerekeceğini anlamışlar ve şu ya da bu görüngünün kendi karşıtına geçişi için gerekli yadsımaların bütün dizisini tek bir diyalektik yadsıma olarak saymışlardır. Bu diziye giren her yadsımayı, özerklikten yoksun bırakmışlardır. Ve onu bir aşama, bir faz, şeyin ya da onun kendi karşıtına geçişinin nitel bir basamağı saymışlardır. Bütün bu dönüşümlerin sonucu olarak aşılmış olanın iki yadsımayla yeni bir aşamanın yinelenmesi, onlara göre, evrensel bir yasaya dönüşmüştür.

Bize kalırsa, bütün bu dönüşümler doğrulanmamıştır. Bilindiği gibi, diyalektik yadsıma, koşullandırılmış şeyin, iç çelişkileriyle yıkımıdır (*destruction*); bu sırada yadsınmış oluşumun pozitif içeriği korunur ve bu yıkımın sonucu olarak ortaya çıkan daha yetkin maddesel oluşumun içinde gelişir. Bunun için, söz gelimi, tarihi gelişim boyunca köleci özel mülkiyetin feodal mülkiyete, feodal mülkiyetin kapitalist mülkiyete dönüşümünü özerk bir diyalektik yadsıma olma hakkından yoksun bırakmanın hiçbir dayanağı olamaz; zira bu süreç, diyalektik

yadsımanın bütün zorunlu göstergelerini içerir. Yadsıma süreci, burada iç koşulların gelişimiyle koşullandırılmıştır; yadsınmış aşağı düzeydeki evrenin pozitif içeriğinin, yüksek bir evrede sürdürülmesine ve yinelenmesine eşlik eder. Açıktır ki, burada görüngünün kendi karşıtına geçişi yoktur, daha önce de işaret etmiş olduğumuz gibi bu, diyalektik yadsıma için zorunlu değildir. Yadsınmış olanın kendi karşıtına geçişiyle yadsıma, diyalektik yadsımanın özel bir durumudur. Yukarıda adı geçen yazarlar, bu özel durumu mutlaklaştırıyor ve onu, diyalektik yadsımanın tek olası, evrensel bir biçimine çeviriyor ve bu yolla, gerçekliği çarpıtıyorlar.

Böylece, gerçeklikte, şeyin kendi karşıtına geçişini her diyalektik yadsıma yapamaz ve dolayısıyla, yeni bir temel üzerinde aşılmış olanın yinelenmesi, her zaman iki yadsıma yoluyla gerçekleşmez: Yadsımaların sayısı son derece değişkendir.

İkili yadsımanın, yadsımanın yadsınması yasasının dışa vurumunun tek biçimi olduğunu öngören savı, her ne pahasına olursa olsun doğrulamaya çalışırken kimi yazarlar şöyle diyorlar: Bir maddesel oluşumun bir nitel durumdan ötekine her geçişi, daha önce aşılmış olanın yeni bir temel üzerinde yinelenmesine ve çıkış noktasına dönüşe eşlik eden ikili bir yadsımayı gösterir. Akıl yürütmeleri şöyledir: Şeyin nitel bir durumdan başka bir duruma geçişinin sonucu olan sıçramada iki uğrak vardır; eski niteliğin yok oluşu ve yeni niteliğin olumlanması. Eski niteliğin yok edilmesi birinci yadsımadır; şeyin kendi karşıtına geçişini koşullandırır. Yeni niteliğin olumlanması ikinci yadsımadır; yadsımanın yadsınmasıdır. O da yeni bir temel üzerinde (yeni bir nitelik doğrultusunda) çıkış noktasına dönüşü koşullandırır.

Sıçrama yadsımasının aynı zamanda hem yıkım uğrağını hem de yaratı uğrağını bağrında taşıdığı, yadsımanın ve öne

çıkarmanın birliğini temsil ettiği düşüncesi doğrudur. Doğru olmayan, bu uğraklardan her birinin, bir görüngünün, bir başkasına ya da kendi karşıtına dönüşümünün özel ve bağımsız bir dönemini (*phase*) temsil ettiğini ve onlardan her birinin özel bir diyalektik yadsıma oluşturduğunu söylemektir.

Sıçramada, yıkım ve yaratı, yalıtılmış, özerk uğraklar ya da dönemler değildirler; ama bir görüngünün bir başkasına, eski bir niteliğin yeni bir niteliğe bir ve aynı dönüşüm sürecinin, birbiri içinde var olabilen ve birbirine doğal olarak bağlı, iki yanını temsil eder.

Gerçekte, hiçbir şey yaratmaksızın hep yıkım getiren yadsıma yoktur ve bunun tersi de doğrudur. Her yadsıma aynı zamanda yıkım ve yaratıdır: birinin yıkımı ve ötekinin yaratısı. Zira o, bir maddesel oluşumun ya da nitel bir durumun bir ötekine dönüşümünden başka bir şey değildir.

Bunun için sıçrama, biri eski niteliği yıkmaya aday ve öteki de yeni bir niteliği yaratmaya aday iki yadsıma değildir; yeni koşullara karşılık olmayan yanların ve bağlantıların giderilmesiyle yeni bir niteliğe eski niteliği dönüştürmeye aday olan bir tek yadsımadır.

Evrim sürecinde yeni maddesel oluşumlar yeni ve daha yüksek bir temelde eskiden aşılmış basamakları, genel çizgileri içinde periyodik olarak yinelerlerse; o zaman, gelişimin doğrudan yükselen bir çizgi izlememesi, tersine her sapmaya göre (*spire*), daha yüksek bir temel üzerinde, daha öncekini yineler gibi görünen bir sarmala göre olması elbette doğaldır.

XV

Olanaklılık ve Gerçeklik

1. OLANAKLILIK VE GERÇEKLİK ÜZERİNE İDEALİST VE METAFİZİK ANLAYIŞLAR

Görüngüden öze geçişle bilgilenme durmaz, devinimini kesmez; tersine ele alınmış olan nesnelerin içine daha derinden nüfuz eder, her zaman yeni kalan bağları ve yanları gün yüzüne çıkarır ve böylece birinci basamaktaki özden ikinci basamaktaki öze geçer ve bu böyle sonsuza dek sürer. Bundan dolayı, yeni kategorileri oluşturmak ve onları kullanmak zorunlu olur.

Söz gelimi, ele alınmış maddesel oluşumların özünü gün yüzüne çıkararak bilgilenme, geçmişe dönmüştür; bu maddesel oluşumların ortaya çıkış ve gelişim öyküsünü izlemiştir. Öze ulaştıktan sonra ve ona dayanarak bilgilenme, ileriye, geleceğe bakar ve varlığın evrensel bağlantılarını ve yeni biçimlerini dolaysızca keşfeder. Gerçekten, şu ya da bu maddesel oluşumların özünü yeniden üreterek şu ya da bu şeyin, belli bir anda, verili ilişkiler içinde sadece neyi temsil ettiğini önceden değerlendirebiliriz; bunun yanı sıra belli bir uğrakta, daha başka ilişkiler içinde davranışının ne olacağını da değerlendirebiliriz. Dahası bu şeyin nasıl göründüğünü bilirsek, evrimi boyunca aşmış olduğu başlıca evreleri de değerlendirebiliriz; neye dönüşeceğini,

daha başka koşullarda, gelecekte ne olacağını da kesin olarak bilebiliriz.

Kısaca, maddesel bir oluşumun özünü bilirsek, gerçek durumları kadar olası durumlarını; henüz varlık göstermeyenler kadar, belli koşullarda zorunlu olarak ortaya çıkacakları da bilebiliriz. Ne var ki, gerçek durum olanaklı durumun aynısı değildir, var olan şey henüz var olamayanla özdeş değildir. Her ikisinin ağırlığı (kapsamı), insanların pratik etkinliklerinde özdeş değildir.

Bunun için gerçeği olanaklıdan ayırt etmek, her ikisinin özgüllüklerini ortaya koymak, birinin ötekine dönüşümünün diyalektiğini anlamak ve "olanaklılık" (*possibilité*) ve "gerçeklik" kategorilerine başvurmak zorunlu olur.

Olanaklılık ve gerçeklik problemi, uzun zamandan beri, antik dönem filozoflarından bu yana, dikkat çekmiştir. Söz gelimi Platon, olanaklı yaşam ile gerçek yaşamı ayırt ederek sorunu çözmeye çalışmıştır. Ona bakılırsa, yalnızca idealar dünyası, düşünsel özler, gerçek bir varlığa sahiptir; buna karşılık şeyler dünyası, yalnızca olanaklı bir varlıktır. Olanaklılık durumu olduğu için şeyler dünyası, Platon'da, gerçekliğe dönüşemez, gerçek bir varoluş edinemez. Olanaklı varlık ve gerçek varlık aşılmaz bir sınır çizgisiyle birbirinden ayrılmıştır. Örneğin, Platon, her zaman var olan şeyin, oluşmayı bilmediğini; buna karşılık her zaman oluşma durumunda olan şeyin de, varlığı bilmediğini söyler.

Platon'dan farklı olarak, olanaklılığın ve gerçekliğin bağımsız, ayrıksı olduğunu kabul eden Aristoteles, aşılmaz bir sınır çizgisinin onları ayırdığını yadsır. Aristoteles'e göre, nasıl ki gerçek de olanaklı olabilirse olanaklı da gerçek olabilir. Aristoteles'te katışıksız olanaklılık, ilk madde olarak kendini gösterir; katışıksız gerçeklik ise bütün biçimlerin biçimi olana, eninde sonunda Tanrısal biçime katılır. Madde ve biçimin bir-

leşmesi, olanaklı ve gerçek bir varoluşa sahip olan, nitel bakımdan belirlenmiş şeyleri ortaya çıkarır.

Aristoteles, özlerin, başlıca varlığın öteki yanlarının ve niteliklerinin kimi zaman, gerçeklik olarak ya da olanaklılık olarak ya da aynı zamanda her iki biçimde göründüklerini; oysa varlığın tüm alanlarında gerçekleşen değişikliklerin, her birinde bulunan karşıt belirlenimlere uygun olarak meydana geldiklerini söyler.

Aristoteles için olanaklının gerçekliğe geçişi, şeyin taşıdığı içsel eğilimlerin kuvvetlerinin etkisine dayanarak olmaz; dışsal etkenlere, dışsal bir kuvvete; yani şu ya da bu gerçekten var olan bir şeye bağlıdır: "...Çünkü" diyordu, "eğer her zaman kuvvet halindeki, edim halindeki varlıktan geliyorsa; bu, ancak kendisi de edim halinde olan bir varlığın etkisi sayesinde olur."[1]

Aristoteles'in bu savına dayanan Thomas Aquinas, şu ya da bu olanaklıyı gerçekliğe dönüştürmeye neden olan, katışıksız bir gerçekliğin var olma zorunluluğunu ileri sürer. Ona göre, sadece Tanrı, böyle bir katışıksız gerçekliği temsil edebilir.

Olanaklılık ve gerçeklik arasındaki metafizik kopukluk, bunların mutlaklaştırılmaları, eninde sonunda idealizme, gerçeklik ile olanaklılığı birleştirebilen ve bu yolla gözlemlenen görüngüler ile şeylerin çeşitliliğini yaratabilen etkin bir ilkenin araştırılmasına yol açtı.

Giordano Bruno, olanaklılık ve gerçeklik arasındaki bu kopukluğa kesin olarak karşıydı. Ona göre, olanaklılık gerçeklik dışında, ondan bağımsız olarak var olamazdı, ona doğal bir yolla bağlanmıştı. "Varlığın olanaklılığı," der, "varlıkla birlikte gerçekliğin bütünlüğünde verilidir ve ondan önce gelemez."[2]

Thomas Hobbes bu düşünceyi geliştirir. Gerçeklik ve olanaklılık arasındaki doğal bağlılaşıklığı tanıtlarken, şu noktanın

1 Aristoteles: *Métaphysique d'Aristote*, 1879, c. 2, s. 451.

2 G. Bruno: *Dialoghi İtaliani*, Sansoni-Firenze, 1958, s. 281.

altını çizer: Bunlar, aynı doğal yapıya sahiptirler; aynı görüngülerle ilintilidirler. Olanaklılık ya da kuvvet durumunda olma ve etkin neden aslında, farklı şeylerde incelenmiş, aynı şeydir; nedenden söz edildiğinde, daha önceden başlamış etki göz önünde tutulur; olanaklılıktan söz edilince de, daha sonra meydana gelecek etki göz önünde tutulur.[3]

Leibniz, gerçeklik ve olanaklılık arasındaki diyalektik bağlılaşıklık üzerinde durdu; çünkü ona göre şeylerin bütün değişikliklerinin olanaklılığı, şeyin kendi içinde, doğasının içindedir. Ona göre şey, daha baştan kendisinde olanaklı olarak bulunmayan, dışarıdan olan hiçbir şey almaz ve sadece başından geçen her şeye maruz kalır, çünkü temel ancak bu şeyin bağrında bulunmasından ileri gelir.[4]

Kant'ın görüşü başkaydı: Ona göre, olanaklılık ve gerçeklik, şeylere, dış dünyaya özgü değildi; ama insan usunun bilişsel yetilerinin karakteristikleriydi. "Olanaklı ve gerçek şeyler arasındaki ayrım" diyordu, "ancak insan usu için öznel bir ayrım olarak anlam taşır."[5]

Hegel olanaklılık ve gerçeklik üstüne Kantçı öznel yaklaşımı eleştirdi: Leibniz'in dolaysız gerçekliğin ve olanaklılığın doğal bağı hakkındaki düşüncesini geliştirerek, ikincisinin birincisiyle koşullandırıldığını göstermekle kalmadı; yanı sıra birincinin ötekine dönüşümünün diyalektiğini de ortaya koydu. Ona göre, "dolaysız gerçeklik, tümüyle bambaşka olan bir şeyin tohumunu içinde taşır. İşin başında bu başka bir şey (*quelque chose*), sadece olanaklılıktır; ama daha sonra bu biçim geçersizleşir ve gerçekliğe dönüşür. Bu yeni gerçeklik... bu sonuncuyu soğuran dolaysız gerçekliğin sahih içidir (*intérieur authentique*). Bu yüzden, olup bitenler, büsbütün başka bir imge kazanırlar; ama

3 T. Hobbes: *Hobbes Selections*, Chicago, 1930, s. 100.

4 L. Feuerbach: *Geschichte der Neuern. Philosophie*, Ansbach, 1837, s. 208-209.

5 *Kant's Werke*, c. V, s. 402.

yeni bir şey ortaya çıkmış değildir; zira ilk gerçeklik, sadece, kendi özüyle kendini ortaya koyar."[6]

Hegel'e göre gerçeklik, için ve dışın, özün ve varlığın birliği, olumsaldan geçerek kendini dışa vurumunun (varoluşunun) zorunluluğudur.

2. GERÇEKLİK VE OLANAKLILIĞA DAİR DİYALEKTİK VE MADDECİ ANLAYIŞ

Hegel'in bulduğu olanaklının ve gerçeğin bağlılaşıklık yasaları, maddeci bir anlayışla özümsendi ve diyalektik maddecilikle temellendirildi. Tarihsel maddecilik açışından gerçeklik, gerçekten var olan şeydir; olanaklılık ise, koşullar uygun olduğunda meydana gelebilen şeydir.

Şöyle karşı çıkılabilir: "Eğer gerçeklik gerçekten var olanı temsil ediyorsa, o, olanaklılıktan ayırt edilemez; çünkü olanaklılığın da gerçek bir varoluşu vardır." Gerçekten de, olanaklılığın gerçek bir varoluşu vardır; ama bu özellik, yalnız uygun koşullarda, bir şeyin ya da nitel bir durumun başka birine dönüşebilme yeteneği olarak vardır. Bu biçimde, yani birinin bir başkasına dönüşme yeteneği olarak olanaklılık, gerçek bir varoluş halinde, gerçekliğin bir uğrağıdır.

Henüz gerçek varoluşu olmayan, henüz var olmayan bir şey olarak olanaklılıktan söz ettiğimizde, maddesel bir oluşumun ya da bir durumun bir başkasına dönüşmesi yeteneğini değil; verili bir maddesel oluşumun ya da nitel bir durumun, denk olan koşullarda dönüşeceği maddesel oluşumları, durumları göz önünde tutarız. Gerçek varlığı yoktur onların, henüz gerçeklikte bulunmuyorlardır; ama meydana gelebilir, kendilerini gösterebilirler.

Bunun için olanaklılıktan bizim anladığımız, gerçeklikte var olmayan; ama maddesel şeylerin (maddenin) birbiri içine

6 G. W. F. Hegel: *Werke, Vollständige Ausgabe*, c. 6, s. 292.

geçebilme yeteneklerinin sonucu olarak kendilerini gösterebilen maddesel oluşumlar, özellikler, durumlardır.

Olanaklılık, gerçekleşerek gerçekliğe dönüşür; bunun için gerçekliği artık gerçekleşmiş olanaklılık olarak ve olanaklılığı da potansiyel durumunda bulunan gerçeklik olarak tanımlayabiliriz.

Gerçekliğin bu tanımı yanında, daha başkaları da vardır; bunlara göre gerçeklik, gerçekten var olan her şey değildir; ama yalnızca henüz zorunlu ve mantıki olandır.

Gerçeklik kategorisinin zorunluluk ve yasa kategorileriyle özdeşliği, şu argümanlarla doğrulanmak isteniyor: Böyle bir durumda, gerçekliği daha derinlemesine bilebilir, yakın çevremizdeki başlıca eğilimleri ortaya çıkarabiliriz ve böylece pratik etkinliğimizde kendimizi daha iyi yönlendirebiliriz.

Hiç kuşku yoktur ki, insanı kuşatan gerçeklikte evrimin ana eğilimlerini belirleyen bağlantıları ortaya çıkarmak; zorunluyu olumsaldan, özseli özsel olmayandan ayırmak, bilgilenme ve pratik için birinci dereceden önem taşımaktadır. Ama bu, gerçeklik ve zorunluluk kategorilerini birbiriyle özdeşleştirmeyi gerektirmez kesinlikle. "Zorunlu", "olumsal", "yasa", "köklü", "köklü olmayan", "özsel", "özsel olmayan" kategorileri ile gerçekliği düşünselleştirme (*intellection*) yoluyla buna ulaşmak olasıdır.

Dahası, bağlantıların ve ilişkilerin gerçek olmadıklarını söylemek, yakın çevrenin tüm zenginliğini açığa çıkarmaya ve orada kendimizi iyi yönetmeye engel olur; zira pratikte, günlük işlerde ve tarihte olumsal, olumsal bağlantılar ve ilişkiler de önemli bir rol oynar. Pratik etkinlikte fiili gerçekleri hesaba katmak gerekir. Onlar, zorunluluğun dışa vurumunun evrensel bir biçimi olarak gerçeklikten ayrılamaz, onun özsel yanıdırlar.

Bu görüşü benimseyen yazarlar Engels'e gönderme yaparlar. Engels, Hegel'in zorunluluk olarak gerçeklik anlayışını çözümleyerek, bu görüşü onayladığını söylemiş oluyordu. Ne var

ki bu gönderme bir esasa dayanmaz. Birinci olarak, "Hegel'de, var olan her şey hiçbir surette sembolik olarak gerçek olmadığına" ve "gerçekliğin özniteliğinin, onda, ancak aynı zamanda zorunlu olana uygulandığına"[7] işaret ederek Engels, bu sorun hakkındaki Hegelci görüşün özünü aydınlığa kovuşturmayı amaçlamıştı ve Marksist felsefede onun çözümüne kesinlikle ulaşamamıştı. İkinci olarak, Hegel'de, gerçekliğin bu anlayışı yanında, bir başkası daha vardı ki o, gerçekliği ve olumsallığı tanıyordu. Hegel der ki: "Gerçeklik, özün ve varoluşun ya da için ve dışın, dolayımsızlaşmış birliğidir."[8] Hegel'de gerçekliğin dış yanını kuran kuşkusuz olumsallıktır.[9] "Çok yakından bakıldığında, gerçekliğin yukarıda değinilen dış (*l'extérieur*) görünümü" der Hegel, "olumsallık ve gerçeklik arasındaki ilişki konusunda göstermektedir ki, olumsallık, dolayımsız gerçeklik olarak, kendisiyle özdeş olan şeydir; ama yalnız ve yalnız kendisiyle özdeş özseldir, aynı zamanda geçersizleşmiş olandır, hazırdaki dıştır."[10] "Olumsallık, gerçekliğin tek yanlı bir uğrağıdır."[11]

Böylece Hegel, olumsallığı gerçeklikten dışlamaz, bu görüşü paylaşanların düşündükleri gibi onun gerçek dışı olduğunu da söylemez; tersine onun gerçekliğin bir uğrağı, dış görünüşü olduğunu düşünür. Bize kalırsa gerçekliği, zorunlunun ve olumsalın, dışın ve için, özün ve görüngünün gerçekten var olan birliği saymak daha doğrudur.

Olanaklılık, herhangi bir anda değil; yalnızca olanaklılığın gerçekleşmesi için gerekli etkenlerin bütünlüğünü kuran, belirli koşullarda gerçekliğe dönüşür. Söz gelimi kapitalist ülkelerde sosyalist devrimin gerçekliğe dönüşmesi, herhangi bir anda değil, yalnız belirli koşullarda gerçekleşebilir. Şöyle ki, ülkede böyle bir

7 K. Marx, F. Engels: *Etudes philosophiques*, Paris, Editions Sociales, 1961, s. 16.

8 G. W. F. Hegel: *Werke, Vollständige Ausgabe*, c. 6, s. 281.

9 Age, s. 287.

10 Age, s. 291.

11 Age, s. 290.

durum oluştuğu zaman halk tabanı eskisi gibi yaşamak istemiyorsa, "tepedekiler" de artık eski tarzda yönetemiyorlarsa, "sefalet korku salmaya başladıysa", kitlelerin etkinliği daha büyük bir yoğunluk kazandıysa ve "işçi sınıfı devrimci kitle hareketlerini yönlendirebilecek bir yeteneğe erişmişse", çöküntü içindeki sınıfları baş aşağı getirebilmek için işçi sınıfının, kendisini örgütleyip yönlendirebilecek bir partisi varsa gerçekleşebilir."[12]

Eğer her olanaklılık ancak belli koşullar altında gerçekliğe dönüşebiliyorsa, şu ya da bu olanaklılıklar bilinirken, olayların nesnel akışına müdahale edilebilir ve gerekli koşullar yapay yolla yaratılarak gerçekliğe dönüşmeleri hızlandırılabilir ya da yavaşlatılabilir.

İnsanların her pratik etkinliği kesinlikle bu yasaya dayanır. Gerçekte, emeğimizin bütün işlemleri, üretim sürecine girmiş olan, doğadaki görüngülere ve nesnelere özgü bilinen şu ya da bu olanaklılıkların gerçekleşmesinde gerekli olan koşulları yaratmayı amaçlayan eylemlerden başka bir şey değildir. İnsanların pratik etkinliği, olanakhlığı gerçekliğe dönüştürmenin bilinçli olarak kullanımına dayanıyorsa, bu yasaları derinlemesine çözümlemek ve olanaklılıkları değişik yanlarıyla incelemek kaçınılmaz bir ödevdir.

3. OLANAKLILIK TİPLERİ VE PRATİK ETKİNLİKTEKİ ÖNEMLERİ

Her maddesel oluşum karşıt eğilimlerin ve farklı yanların sonsuz çokluğunun birliğini oluşturduğu için sonsuz çoklukta farklı olanaklılıklar vardır ve bunların hepsi pratik etkinlik için aynı önemde değildir.

Felsefe literatüründe, gerçek olanaklılıklarla biçimsel olanaklılar arasında ayrım yapmak kuraldandır. Zorunlu bağlan-

12 V. Lenin, *Œuvres* [Yapıtlar], c. 21, s. 216-217.

tılar ve yanlar tarafından nesnenin işlerlik ve gelişim yasalarıyla koşullandırılmış olanlara, gerçek; olumsal ilişkiler ve bağlantılar tarafından koşullandırılmış olanlara da biçimsel ilişkiler denmiştir.

Az önce söylenenler göz önünde tutulunca kolayca anlaşılmaktadır ki, söz gelimi, kapitalist ülkelerde sosyalist devrimin olanaklılığı, gerçek bir olanaklılıktır; zira kapitalist oluşumun işleyiş ve gelişimine dair iç yasalar tarafından koşullandırılmıştır ve bu yasalar, kapitalist topluma özgü, zorunlu ilişkiler ve bağlantılardan kaynaklanır. Sosyalist ülkelerde ekonomimin planlı yönetim olanaklılığı da, yine aynı şekilde gerçektir; çünkü kaçınılmaz olarak sosyalist toplumun ekonomik temeli olan toplumsal mülkiyetten kaynaklanmaktadır; bu ülkelerde ortaya çıkan planlı ve orantılı gelişim yasasıyla koşullanmıştır. İşçinin kapitaliste dönüşümünün olanaklılığı kadar kapitalist kamp içinde planlı bir ekonominin uygulanma olanaklılığı da kesindir (*formelle*); zira bu kapitalist toplumun doğal iç yapısından kaynaklanmaz, onun işlerlik ve gelişim yasalarıyla zorunlu olarak koşullanmış değildir; tersine farklı koşullarla, yani olumsallıkla bağlıdır. Biçimsel olanaklılık açısından, şu ya da bu görüngü, olanaksız olduğu kadar olanaklıdır da; çünkü olumsallık mantığına göre o hem meydana gelebilir hem de gelmeyebilir.

Buradan şu sonuç çıkar: İnsanların pratik etkinliği için olanaklılığın önemi kesin olarak, küçüktür; zira pratik etkinlik, tümüyle yinelenen ve belli koşullarda zorunlu olarak meydana gelen ilişkiler ve bağlantılara, yani gerçek olanaklılıklara dayanır.

Gerçekliğin zorunlu ilişkileri ve yanları tarafından ortaya çıkartılan gerçek olanaklılıklar, gerçekleşmeleri için gerekli koşullarla olan bağlarına göre, aralarında ayrılırlar. Ve bu koşullarla olan bağın biçimlerine göre de, soyut ve somut olanaklılıklara bölünürler.

Somut olanaklılık öyle bir olanaklılıktır ki, onun için, denk gelen koşullar, şimdiki zamanda yoğunlaşabilir. Soyut olanaklılık ise öyle bir olanaklılıktır ki, içinde bulunulan anda onun gerçekleşmesi için zorunlu koşullar yoktur. Gerçekleşebilmesi için onu içeren maddesel oluşumun birçok gelişim evresini aşmış olması gerekir.

Somut bir olanaklılık örneğin, çağımızda, eşzamanlı olarak bütün kapitalist ülkelerin ya da kapitalizm öncesi gelişim evresinde olanların sosyalizme geçişinin olanaklılığıdır. Buna karşılık, soyut olanaklılığa bir örnek de şudur: Yalın mal (emtia) üretiminde ekonomik bunalımların olanaklılığı. Bu olanaklılığı gerçeğe dönüştürebilmek için yalın mal üretiminde, bu zorunlu koşullar bulunmuyordu; yalın mal üretiminin birçok gelişim evresini aşması, nitel birçok dönüşümlerden geçmesi, kapitalist mal üretimine dönüşmesi ve bu sonuncunun da öte yandan gelişiminin belli bir düzeyine ulaşmış olması gerekiyordu. İşte bunun için, ilk ekonomik bunalım, ancak 1825'te patlak verdiyse, bu bir rastlantı değildir.

Gerçek soyut ve somut olanaklılıkların ayırdına varılması ve onların göz önünde tutulması, insanların pratik etkinliği için, özellikle de somut planlama ve uzun erimli planlamayı gerçekleştirmek için büyük bir önem taşır. Değişik tipteki olanaklılıkların karışıklığı, büyük yanılgılara yol açar. Bu karışıklığın sonuçlarına örnek olarak, Sovyetler Birliği'nde kolektifleştirme sırasında düşülmüş olan yanılgılara değinilebilir; yerel yöneticilerin özel küçük mal üretiminden, kolhozlara değil de, doğrudan doğruya komünlere geçme kararı vermeleri; komüne geçiş gerçek bir olanaklılıktır, Sovyet devletinin doğal iç yapısından, işleyişi ile gelişiminin yasalarından kaynaklanır. Adı geçen dönemde, bu olanaklılık soyuttur; zira onun gerçekleşmesi için gerekli koşullar yoktur; bu koşulların doğabilmesi için Sovyet toplumunun ekonomisi ve kültürü birçok gelişim

evrelerini aşmış olmalıydı ve birçok nitel dönüşümleri geçirmiş olmalıydı.

Şu ya da bu olanaklılığın gerçekliğe dönüşebilme sürecinin özgüllüklerine göre, olanaklılıklar geriye dönüşlü ve dönüşsüz kümelerde toplanabilir.

Söz gelimi, mekanik devinimin ısıya dönüşme olanaklılığı, geriye dönüşlüdür; zira onun gerçekleşmesiyle, daha önce gerçeklik olan (mekanik devinim), olanaklılıklaşmıştır. Gerçekten, ısı, kendinde mekanik devinime geçiş olanağını barındırır. Buna karşılık kömürün kimyasal enerjisinin elektriğe dönüşme olanağı dönüşsüzdür. Başlangıçtaki gerçeklik, gerçekleşirken olanaksızlığa dönüşür: Elektriğin kömüre dönüşme olanağı yoktur.

Maddesel bir oluşuma özgü değişik olanaklılıklar, bağlılaşıktır ve birbiriyle bağımlıdırlar. Olanaklılıkların bağlantı karakteri göz önünde tutulduğunda, birlikte var olanlar (*coexistante*) ve birbirini dışlayanlar (*excluante*) diye ayrılabilir.

Gerçekleşmesi başka birinin yok olmasını gerektirmeyen bir olanaklılık, birlikte var olan diye nitelenir; gerçekleşmesi bir başkasının dışlanmasını gerektiren bir olanaklılık da dışlayan diye nitelenir.

Birlikte var olan olanaklılık dedikleri, çiftlik hizmetkârı (*valet de ferme*) olma olanağına oranla, köylünün kulak (işletmeci küçük mal sahibi) olma olanaklılığıdır. İşletmeci küçük mal sahibi olunca, rekabeti, iflas etmeyi destekleyemez ve ücretli tarım işçisi olamaz. SSCB'de köylünün kolhoz olma olanağı, mal sahibi küçük işletmeci olma olanağına oranla dışlayıcıdır. Küçük özel üretimin sosyalist kolektif ekonomiye dönüşmesiyle insanın insan tarafından sömürülmesi Sovyetler Birliği'nde olanaksızlaşmıştır.

Maddesel bir oluşuma özgü değişik olanaklılıkların gerçekleşmesi, onun özü üzerinde aynı etkiyi yapmaz. Onlar arasında

bazılarının gerçekleşmesi, özü değişikliğe uğratmaz; buna karşılık başkalarının gerçekleşmesi, maddesel oluşumda değişikliklere, onun başka bir maddesel oluşuma dönüşmesine yol açar. Gerçekleştiğinde şeyin özünü değişikliğe uğratmayan olanaklılık, görüngü olanaklılığı adını alır; gerçekleşmesi şeyin özünün değişikliğe uğramasına bağlı olan olanaklılık da, başka bir şeye dönüşmesiyle birlikte özün olanaklılığı adını alır.

Söz gelimi, kapitalistlere karşı verilen savaş sonucunda işçilerin ücretinde artış sağlayabilme olanağı, bir görüngü olanağıdır; zira gerçekleşince işçilerin toplumsal özünü değişikliğe uğratmaz. Daha önce ne idiyseler o kalırlar: Üretim araçlarından yoksun, iktidardan uzak, burjuvazi tarafından sömürülen. Kapitalist ülkelerde sosyalist devrim olanağı bir öz olanaklılığıdır. Gerçekleşmesi, toplumsal düzenin özünün değişikliğe uğramasına yol açar; kapitalist toplum, sosyalist topluma dönüşür.

Geriye dönüşlü ve dönüşsüz, birlikte var olan ve birbirini dışlayan olanaklılıkların, yine görüngü ve öz olanaklılıklarının özgüllükleri, insanın pratik etkinliği ile doğrudan ilişkilidir; göz önünde tutulmaları, daha doğru bir yönelişi, şu ya da bu pratik sonuca ulaşma araçlarının ve yollarının daha sağlam seçimini sağlama olanağını verir.

Değişik olanaklılıkların ve gerçekliğe dönüşüm süreçlerinin özgüllüklerini inceledik. Ne var ki, olanaklılığın gerçekliğe dönüşebilmesiyle birlikte, olanaklılık olduğu gibi ortadan kalkmaz, bir yana atılmaz; şu ya da bu olanağın gerçekleşmesi sonucu, yeni bir gerçekliğin görünmesi, zorunlu olarak yeni olanaklılıkların oluşmasına eşlik eder. Nitel bir durumdan ötekine geçerek madde, dolayısıyla, asla olanaklarını sonuna kadar tüketemez. Onun olanaklılıklarının sınırı yoktur.

XVI

Diyalektiğin Kategorileri ve Yasaları Arasındaki İlişki hakkında

Diyalektiğin yasaları ve kategorilerinde ortaklaşa olan şey, her ikisinin de varlığın evrensel yasalarını, nesnel gerçekliğin evrensel yanlarını ve bağlantılarını yansıtmalarıdır. Karşıtların birbiri içine girmesi, nicelik ve nitelik arasındaki karşılıklı olarak iç içe geçme, daha önce aşılmışın yeni bir temel üzerinde yinelenmesi, karşılık gelen kategorilerle anlatılmış olan ilişki, neden ve sonuç, zorunluluk ve olumsallık, biçim ve içerik kadar evrensel olan diyalektiğin başlıca yasalarında yansımışlardır.

Bu arada yasalar ve kategoriler, her şeyden önce, yansıma nesnesini ilgilendiren önemli farklara sahiptir. Diyalektik yasalar, evrensel ilişkileri ve bağlantıları yansıtırlar; buna karşılık kategoriler, ayrıca nesnel gerçekliğin evrensel yanlarını ve özelliklerini yansıtırlar. Bu da kategorilerin içeriğinin yasaların içeriğinden daha zengin görünmesine yol açar. Söz gelimi, nicel değişikliklerin nitel değişikliklere dönüşmesi yasası, sadece nicelik ve nitelik kategorilerinin bağlılaşıklığını yansıtır; bu yasayı içinde taşıyan nicelik ve nitelik kategorileri, ayrıca nitelik ile niceliği ve bir nitel ya da nicel karakteristiğin bir başkasıyla bağlantısını da oluşturan yanları yansıtırlar.

Yasalar ve kategoriler arasındaki farklılık, yansıma biçimleriyle de ilintilidir. Diyalektik yasaları, diğer tüm bilimlerin yasaları gibi birer yargıdır; oysa kategoriler, özel kavram biçimidir.

Kimi yazarlar, kategorilerin yalnızca yanları, özellikleri yansıttıklarını; ama bu yanların kendi aralarındaki bağlılaşıklıkları yansıtmadıkları düşünürler; onlara göre bağlılaşıklıklar, karşılık olan yasalarla saptanmışlardır. Ne var ki durum hiç de böyle değildir. Bu yazarlar şu ya da bu kategori belirlenimlerinin içeriğini, bizzat kategorilerin içeriği ile karıştırıyorlar. Kategorilerin belirlenimleri, bu kategorilerce yansıtılmış olan gerçekliğin yanları ya da uğraklarının bağlılaşıklık yasalarını fiilen içermez. Onlar, yalnızca kategorileri birbirinden ve ötekilerden ayırt etme olanağını veren özgül olanı ve öz olanı saptar. Ama kategorilerin belirlenimleri, daha başka her kavram gibi, bütün içeriklerini sonuna kadar tüketmez ve tüketemez. Belirlenim tarafından bütünselleştirilmiş (*englobés*) çizgiler ve özelliklerden daha zengin ve çeşitlidir. Yalnızca yanları, karşılık olan özellikleri değil, yanı sıra maddesel oluşumların öteki yanlarını ve kendi aralarındaki bağlılaşıklığı da içinde taşır.

Özellikle nicelik kategorisinin içeriği, bu kategorinin belirlenimlerinde olağan bir yolla yer alan, şeyin boyutlarını ve hacmini dile getiren özelliklerin bütünlüğüyle tüketilmiş olmaktan çok uzaktır. O, şu olguyu da kapsamına alır: Nicelik doğal bir yolla niteliğe bağlıdır; nicelik değişikliğinin belli bir evresinde, bir nitelik değişikliği gerçekleşir ve onun karakteristikleri nitel karakteristiklerle bağımlıdırlar. Başka bir deyişle, nicelik kategorisi kendi içeriğine hem niteliği belirginleştiren özellikleri hem de niceliğin ve niteliğin bağlılaşıklık yasalarını alır.

Nitelik kategorisi için de aynı durum geçerlidir. Onun içeriği de yalnızca niteliğin ne olduğunu gösteren özellikleri değil, yanı sıra nicelikle bağlılaşıklığını, özellikle de şu olguyu dile getirir:

Nitelik ayrımlarının nicel değişikliklerle belirlenmesi ve nicel değişikliklerin etkisi altında biçim değişikliğine uğraması vb.

Karşıtların "birliği" ve "savaşımı" yasasının içeriği ve "çelişki" gibi bir kategorinin içeriği arasındaki ilişkininin çözümlenmesinde de aynı şeyi görebiliyoruz. Karşıtların "savaşımı" ve birliği yasası, şu olguyu yansıtır ve saptar: Karşıtlar (şu ya da bu maddesel oluşumun karakteristikleri olan karşıtlar) arasında savaşım vardır; bunlar birbirini dışlar, ama aynı zamanda birleşirler de ve bu savaşım, son çözümlemede, adı geçen çelişkinin çözümüne ve şeyin bir nitel durumdan başka bir nitel duruma geçişine yol açar. "Çelişki" kategorisi, bütün bu uğrakları ve karşıtların "savaşımı" ve birliği yasasına girmeyen daha başka birçok şeyi içerir. Gerçekte, "çelişki" kategorisi şu olguyu saptar: Çelişki, karşıt yanlar arasında bir etkileşim ya da karşıtların bir savaşımıdır. Bundan başka "çelişki" kategorisi, ayrıca çelişkileri ayırt etme zorunluluğunu da içinde taşır: İçsel ve dışsal, özsel ve özsel olmayanlar, köklüler ve köklü olmayanlar, ilkesel ya da rastlantısal; maddesel oluşumlarım gelişimlerindeki önemleri ve rollerini ilgilendiren konakları ve özellikle, onların hem devinimin hem de gelişimin kaynağı olduklarını vb. saptar.

Bu yüzden "çelişki" kategorisinin içeriği, karşıtların "savaşımı" ve birliği yasasınınkinden çok daha zengindir.

Bunlara karşılık olan daha başka kategorilerin ve yasaların ilişkilerini incelerken benzer bir görüngüyle karşılaşırız. Biçim ile içerik kategorilerini ve içeriğin, biçimi belirlediğini belirten yasayı ele alalım. Bu yasa, yalnız ve yalnız şu anlama gelir: İçerik biçim ilişkisinde içerik belirleyicidir ve biçim, içeriğin ortaya çıkışına ve değişikliğine yanıt olarak ortaya çıkar ve değişir. İçerik ve biçim kategorilerine gelince, onlar bu berikinden başka, daha birçok uğrağı yansıtırlar. Söz gelimi, biçime oranla içeriğin belirleyici olduğu uğrağı saptayan içerik kategorisi; içeriğin, görüngünün ya da şeyin içsel süreçlerinin ve yanlarının

bütünlüğü olduğu, sürekli olarak değiştiği, "aktığı" ve gelişimi sürecince biçimi aştığı, kendisine karşılık olan biçime geniş gelişim olanakları sunduğu düşüncesini içinde taşır vb.

Kategoriler, içeriklerinde, karşılık olan yasaları bulundururlar: Diyalektik yasalarının çoğunluğunun, özerk inceleme konuları niteliğinde kendilerini göstermedikleri; tersine şu ya da bu kategorilerin içeriğince belirlenmiş, uğraklar gibi düşünülmüş oldukları da buna tanıklık eder. Söz gelimi, nedensellik yasası, olduğu gibi kendi başına incelenmemiştir; tersine yalnızca neden ve sonuç kategorileriyle bağlantılı olarak yalnızca içeriklerinin konağı olarak incelenmiştir. Zorunlu ve olumsal kategorilerinin içeriğinin ortaya çıkarılışıyla bağlantılı olarak incelenmiştir. Tekilin genele ve genelin tekile karşılıklı olarak geçişi yasası, biçimin içerik üzerinde etkin olduğunu öngören yasa, yani biçim içerik tarafından belirlenir diyen yasa da yalıtılmış olarak kendi başına incelenmemiştir. Bu yasalar bilinçte, yalnızca tekil ve genel, biçim ve içerik kategorilerinin kurucu ögeleri olarak yinelenmiştir.

Şurası da doğrudur ki, kimi diyalektik yasaları, şu ya da bu kategorilerinin içeriğinde uğraklar biçiminde değil, bizzat kendileri olarak karşımıza çıkmaktadır. Nicel değişikliklerin nitel değişikliklere dönüşmesi yasası, karşıtların "savaşımı" ve birliği yasası, yadsımanın yadsınması yasası böyledir. Bu yasalar özerk bir tarzda incelenmişlerdir; ancak içerikleri karşılık olan kategorilerin içeriğine girmedikleri için değil; tersine diyalektiğin öteki yasalarından farklı olarak bunların öteki yasaları belirleyen köklü yasalar oldukları ve şu ya da bu yolla, onlar aracılığıyla kendilerini gösterdikleri için. Böylece, söz gelimi, karşıtların "savaşımı" ve birliği yasası, tekil ve genelin, nicelik ve niteliğin, zorunlu ve olumsalın, neden ve sonucun, biçim ve içeriğin, olanaklının ve gerçekliğin ve daha başkalarının kimi bağlılaşıklık yasalarını belirler ve şu ya da bu biçim altında, onlar aracılığıyla

kendini dışa vurur. Gerçekten, tekil ve genel, biçim ve içerik ve keza zorunlu ve olumsal, olanaklılık ve gerçeklik vb. kimi koşullarda, birbiri içine geçen, özdeşleşen karşıtlardır.

Nicel değişikliklerin nitel değişikliklere geçişi yasası için de bu durum geçerlidir. Özellikle bu yasa, çiftleşmiş (*couplées*) kategorilerin hepsi tarafından yansıtılmış olan uğraklar ya da yanların etkileşiminde, açık bir tarzda kendini gösterir. Örneğin, tekilin niceliğinin değişikliği zorunlu olarak onu genele (yeni niteliğe) dönüştürür ve bunun tersi de geçerlidir; genelin belli bir nicel değişimi onun tekile dönüşmesini koşullandırır. Daha sonra, içerikte nicel değişikliklerin birikimi, maddesel oluşumun yeni bir nitel duruma geçişine eşlik ederek er ya da geç bir biçim değişikliğine yol açar. Son olarak, maddesel oluşumun varlık koşullarına karşılık olan şu ya da bu olumsal karakteri belli bir biçimde güçlendirme, onun zorunluya dönüşümüne yol açar; bu da verili karakter için yeni bir nitel durumdur vb.

Mademki bu diyalektik yasaları temeldirler ve bütün öbür evrensel bağlantıları ile ilişkileri belirlemektedirler, bunlara karşılık olan kategorilerin içeriğini ayırt etmek ve onlara karşı daha büyük bir dikkat göstermek çok doğru ve zorunludur.

Bu kitap, maddeci diyalektiğin başlıca kategorilerini ve yasalarını ele alıyor. Diyalektiğin kategorilerinin ve yasalarının içeriğini ortaya koyarak, özgül felsefi bir kuram olarak diyalektik maddeciliğin özünü açıklamaya çalışıyor.

Diyalektik maddecilik, varlığın genel biçimlerini, gerçekliğin genel bağlantılarını ve gerçekliğin insanların bilincine yansıma yasalarını inceler. Felsefi yorumun, gerçekliğin evrensel özelliklerinin ve bağlantılarının bilince yansımasının temel biçimleri ile bilgilenmenin gelişim ve işlerlik yasaları, diyalektiğin kategorileri ve yasalarıdır. Felsefi kuramın zorunlu öğeleri olarak bu kategori ve yasalar ideolojik, bilgi-kuramsal ve yöntembilimsel bir işlevi yerine getirirler. Diyalektiğin kategorileri ve yasaları, bilgilenme sürecinin gelişim ve işlerlik biçimlerini ve basamaklarını, düğüm noktalarını oluştururlar. Bunların özümsenmesi bilme yetisinin, doğru düşünmenin gelişmesini sağlar; düşünce düzeyini yükseltir ve yaratıcı olanakları genişletir. Bütün bunlar, diyalektik kuramın, onun kategorilerinin ve yasalarının derin bir incelemesinin zorunluluğunu ortaya koyar.

Bu yapıtta, yazar, bu görevi yerine getiriyor. Kategorilerin ve yasaların içerdiği bilgi-kuramsal, yöntembilimsel ve ideolojik işlevleri göstermeye çalışıyor; onları gerçekliğin evrensel ilişkilerinin ve özelliklerinin yansıma biçimleri; toplumsal bilgilenmenin biçimleri ve basamakları, bilgilenmenin diyalektik yönteminin ve gerçekliği dönüştürmenin ilkeleri olarak çözümlüyor. Böylece, insanların kuramsal ve pratik etkinliğinde diyalektiğin kategorilerinin ve yasalarının oynadığı önemli role vurgu yapıyor.

20 TL. KDV DAHİL

ISBN: 978-605-5541-90-3

9 786055 541903

Yordam Kitap